

Pedagogika

UDK 372.800.2

PREPARATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS FOR PEDAGOGICAL ACTIVITIES BASED ON INTERNATIONAL ASSESSMENT CRITERIA

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARINI XALQARO BAHOLASH MEZONLARI ASOSIDA PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASH

ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ КРИТЕРИЕВ ОЦЕНКИ

Turdiboyev Dilshod Xamidovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: dilshod.turdiboyev.82@mail.ru

Abstract. In this article, special attention is paid to the preparation of future primary school teachers for pedagogical activities based on international assessment criteria, preparation of didactic educational materials and assignments, preparation of students for international research, and clarification of the main pedagogical factors that develop their mathematical literacy.

Key words: international assessment, criterion, logical, creative, creative, pedagogical factor, international research.

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini xalqara baholash mezonlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash bunda, fanlardan didaktik o‘quv materiallari hamda topshiriqlar tayyorlash, o‘quvchilarni xalqaro tadqiqotlarga tayyorlashda ularning matematik savodxonligini rivojlantiruvchi asosiy pedagogik omillarni aniqlashtirishga alohida e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: xalqaro baholash, mezon, mantiqiy, ijodiy, kretiv, pedagogik omil, xalqaro tadqiqot.

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется подготовке будущих учителей начальных классов к педагогической деятельности на основе международных критериев оценки, подготовке дидактических учебных материалов и заданий, подготовке учащихся к международным исследованиям, а также выяснению основных педагогических факторов, формирующих их математическая грамотность.

Ключевые слова: международная оценка, критерий, логический, творческий, педагогический фактор, международное исследование.

KIRISH. Mamlakatimizda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash va ularning didaktik imkoniyatlarini oshirish, sohada mavjud muammolarni tahlil qilish hamda pedagogik va psixologik talablarni aniqlashtirish, xalqaro baholash mezonlari asosida fanlardan didaktik o‘quv materiallari hamda topshiriqlar tayyorlash, o‘quvchilarni xalqaro tadqiqotlarga tayyorlashda ularning matematik savodxonligini rivojlantiruvchi asosiy pedagogik omillarni aniqlashtirish zaruriyati paydo bo‘lmoqda. Bu borada, “Xalq ta‘lim va oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida” O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha xalqaro dasturlar reytingida jahonning ilg‘or mamlakatlari qatoridan joy olish hamda xalq ta‘limi tizimida ta‘lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish asosida o‘quvchilarning o‘qish, matematika va tabiiy yo‘nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholashga yo‘naltirilgan ta‘lim sifatini baholashning milliy tizimini yaratish vazifalari belgilangan[1]. Ushbu konsepsiyasida belgilangan vazifalarni bajarishni amalga oshirish masalasi bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash va xalqaro baholash dasturi mezonlari asosida ta‘lim jarayonini tashkil qilish metodikasini takomillashtirish bo‘yicha tadqiqot ishi olib borish zaruriyatini paydo qiladi.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash, xalqaro baholash mezonlari asosida boshlang‘ich ta‘lim fanlarini o‘qitishning pedagogik imkoniyatlarini oshirish, xalqaro baholash mezonlari asosida fanlardan didaktik o‘quv materiallari hamda topshiriqlar tayyorlash uslubi, o‘quvchilarning matematik savodxonligini rivojlantirish metodikasi, o‘quvchilarning mantiqiy, tanqidiy, ijodiy-kreativ va kognitiv fikrlashini rivojlantirish masalalariga bog‘liq ilmiy tadqiqotlar dunyoning yetakchi ilmiy tadqiqot markazlari va oliy ta‘lim muassasalarida doimiy tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash va boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mantiqiy, tanqidiy, ijodiy-kreativ va kognitiv fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish asosida ularning matematik savodxonligini rivojlantirish metodikasi bo‘yicha quyidagi ustuvor yo‘nalishlar belgilab olindi: xalqaro baholash dasturlari asosida boshlang‘ich ta‘lim fanlarini o‘qitishning pedagogik imkoniyatlarini o‘rganish va didaktik talablarni aniqlashtirish; boshlang‘ich ta‘lim fanlaridan didaktik o‘quv materiallari tayyorlashda, xalqaro baholash mezonlari asosida pedagogik tamoyillardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish; bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash bunda, o‘quvchilarning tabiiy,

matematik, o'qish, global kompetentlik, molyaviy va kreativ fikrlash savodxonligini rivojlantirish; boshlang'ich sinf o'quvchilarining tabiiy, matematik, o'qish, global kompetentlik, molyaviy va kreativ fikrlash savodxonligini oshirishda asosiy pedagogik omillarni aniqlashtirish; bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash metodikasini ishlab chiqish, amaliyotda qo'llash hamda ularning samaradorligini tajribada aniqlash.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Hozirgi vaqtda, umumta'lim muassasalarida xalqaro baholash mezonlari asosida fanlarni o'qitishning didaktik imkoniyatlarini oshirish, o'qitishda mavjud pedagogik va tashkiliy muammolarni o'rganish hamda didaktik talablarni belgilash, xalqaro baholash mezonlari asosida boshlang'ich ta'lim fanlaridan o'quv mazmun yaratish, boshlang'ich sinf o'quvchilarini xalqaro tadqiqotlarga tayyorlashda ularning matematik va tabiiy savodxonligini rivojlantiruvchi asosiy pedagogik omillarni aniqlashtirish muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Ushbu sohada, o'quvchilarning matematik savodxonligini rivojlantirishning mantiqiy tafakkur qilish bilan bog'liqligi bo'yicha S.R.Rubinshteyn o'zining tadqiqotlarida, V.A.Krutetskiy o'quvchilarning matematik savodxonligini rivojlantirishda quyidagi qobiliyatlarni asosiy omillar deb ta'kidlaydi: qo'yilgan masalani tez va keng ma'noda tushunish; matematik mulohaza yuritishni tizimli amalga oshirish; matematikadan qo'yilgan masalani yechish jarayonida mulohazani teskaridan tahlil qilish; geometrik tasavvur qilish.

A.Kovalev esa o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirishni ijodiy-kreativ yondashilgan vositalar asosida amalga oshirish ahamiyati to'g'risida fikrlarini bayon qiladi.

Yuqoridagi olimlarning tadqiqot natijasidagi fikrlarini o'rganish va tahlil qilish natijasida, xalqaro baholash mezonlari asosida o'quvchilar savodxonligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini rivojlantirishga mo'ljallangan ilmiy-metodik tavsiyalar va shu tavsiyalar asosida o'quv va uslubiy qo'llanmalar, yangi o'quv adabiyotlari va pedagogik vositalar yaratish hamda ularni ta'lim jarayoniga tadqiq qilish masalasi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ma'lumki, har bir o'quvchilarning yoshi, fikrlash doirasi, o'zlashtirish qobiliyati, psixologik holati nuqtai nazaridan kelib chiqib, fanlardan o'quv mazmun yaratishga qo'yiladigan talablar belgilanadi. Jumladan, xalqaro tadqiqot dastur(PISA, PIRLS, TIMS)lari bo'yicha topshiriqlar ishlab chiqishda quyidagi pedagogik va psixologik talablar belgilanadi: xalqaro ilmiy bazalarga kiritilgan ilmiy asoslangan ma'lumotlar, o'quvchilarning mantiqiy bilim darajalari, eslab qolish qobiliyatlari, tafakkuri hisobga olingan holda voqea va hodisalarning mohiyatini anglashga va amaliy qiziqishlarini rivojlantirishga, yuzaki bilim olishga zid bo'lgan va o'quvchilarni amaliy faoliyat bilan shug'ullanishga bo'lgan ehtiyojlarini to'laqonli qondirishga yo'naltirilgan bo'lishi; o'quv fanlar mavzularining o'quvchilarning yoshi va psixofiziologik xususiyatlariga mos holda berilishi, ma'lum faktlar, tushunchalar, qoidalar va fanlararo bog'liqlikni hisobga olgan holda sodda va tushunarli bayon qilinishi; o'quvchilarning fiziologik jihatdan yangiliklarni qabul qilish qobiliyatlarini, oldin olgan bilimlarini o'zlashtirganlik darajasi hisobga olingan bo'lishi lozim. Xalqaro baholash dasturlari mazmuniga mos o'quv materiallari va topshiriqlar ishlab chiqishda o'quvchilarning quyidagi ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

Shaxsiy fikrini bayon qilish – o'quvchining ijtimoiy muhitda va kundalik mashg'ulotlaridagi vaziyatlarda shaxsiy fikrini bayon qila olish ko'nikmasini shakllantiruvchi pedagogik jarayon. Ushbu pedagogik jarayon, o'quvchining turmush hayoti bilan bog'liq ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan va o'quvchining ijtimoiy muhitda duch keladigan kundalik mashg'ulotlaridagi vaziyatlarga shaxsiy fikr bildirish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Kasbiy professionallik – o'quvchining oiladagi yaqinlari (ota-ona va yaqin qarindoshlar) kasbiy faoliyatidan, ro'zg'ordagi yumushlardan, savdo va pul munosabatlaridan kelib chiqib, kelajakda kasb tanlash va professional kasb egasi bo'lish imkoniyatini beruvchi ko'nikma. Mazkur ko'nikma, o'quvchining oiladagi yaqinlari (ota-ona va yaqin qarindoshlar) kasbiy faoliyatidan, kundalik hayot va ro'zg'ordagi yumushlardan, savdo va pul munosabatlaridan kelib chiqib o'z sohasining yetuk mutaxassisi bo'lish imkoniyatini yaratadi.

Ijtimoiy fikrlash – jamiyat hayoti, mahalla, urf-odat va qadriyatlarga oid muammolar va vaziyatlardan mantiqiy xulosa yuritish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Ilmiy tadqiqotchilik – o'quvchilarni dunyodagi fan va texnikaning rivojlanishi bilan bog'liq, tabiatda sodir bo'ladigan jarayonlar, nazariy xarakterga ega bo'lgan muammolarni tahlil qilish va ularning yechimini topish malakasini rivojlantiradi. Ushbu omil, o'quvchilardagi ilmiy izlanuvchanlik va evristik xarakterlilik qobiliyatlarini shakllantiradi.

Yuqorida aytib o'tilgan muammolar va ularning yechimlariga oid keltirilgan tavsiyalarni amalga oshirish maqsadida, boshlang'ich ta'lim fanlarini o'qitishda xalqaro tadqiqot dasturlaridagi mezonlar asosida o'quv jarayonini amalga oshirishning hozirgi kundagi pedagogik imkoniyatlari, mavjud muammolar va didaktik talab (ilmiy, metodik va kognitiv)larni aniqlashtirishni tavsiya qilamiz. Bundan tashqari, boshlang'ich sinflarda ta'lim jarayonini tashkil qilish va fanlardan o'quv materiallari hamda topshiriqlar tayyorlashda xalqaro baholash ko'nikmalari (shaxsiy, kasbiy, ijtimoiy, ilmiy) asosida xalqaro baholash mezonlari(tabiiy va ilmiy savodxonlik, matematika savodxonlik, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va kreativlik, qiziquvchanlik, tashabbuskorlik, moslashuvchanlik, yetakchilik, o'qib tushinish)dan foydalanish metodikasini ishlab chiqish, boshlang'ich ta'lim fanlaridan, jumladan, matematika fanidan yangi o'quv adabiyotlarini

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

yaratishda o'quvchilarning kognitiv kompetensiyalari (ijodkorlik va kreativ, tanqidiy fikrlash, tizimli tafakkur qilish, AKT savodxonligi) rivojlantirishga qaratilgan o'quv mazmun yaratish texnologiyasini takomillashtirish, boshlang'ich sinf o'quvchilarining matematik va tabiiy fanlar bo'yicha savodxonligini oshirishda asosiy pedagogik omillar (ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, tizimli tafakkur qilish) ning bog'liq (uzviy)lik darajasi pedagogik korrelyatsion va regression tahlil qilingan va asosiy muhim omillarni aniqlashtirishni tavsiya etamiz.

Tadqiqotimiz davomida belgilab olingan mezonlarga ko'ra umumta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini xalqaro baholash mezonlari asosida ta'lim jarayonini tashkil qilish metodikasi bo'yicha, boshlang'ich ta'lim fanlarining o'quv mazmunini quyidagi talablar asosida takomillashtirish muhimligi aniqlashtirildi:

xalqaro ilmiy bazalarga kiritilgan ilmiy asoslangan ma'lumotlar, o'quvchilarning mantiqiy bilim darajalari, eslab qolish qobiliyatlari, tafakkuri hisobga olingan holda voqea va hodisalarning mohiyatini anglashga va amaliy qiziqishlarini rivojlantirishga, yuzaki bilim olishga zid bo'lgan va o'quvchilarni amaliy faoliyat bilan shug'ullanishga bo'lgan ehtiyojlarini to'laqonli qondirishga yo'naltirilgan bo'lishi;

o'quv fanlar mavzularining o'quvchilarning yoshi va psixofiziologik xususiyatlariga mos holda berilishi, ma'lum faktlar, tushunchalar, qoidalar va fanlararo bog'liqlikni hisobga olgan holda sodda va tushunarli bayon qilinishi;

o'quvchilarning fiziologik jihatdan yangiliklarni qabul qilish qobiliyatlarini, oldin olgan bilimlarini o'zlashtirganlik darajasi hisobga olingan bo'lishi lozim.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqaro mezonlari bo'yicha pedagogik faoliyatga tayyorgarlik darajasi tajriba guruhi natijalari nazorat guruhi natijalaridan yuqori ekan. 1-jadvaldagi natijalarni umumlashtirib quyidagi natijani yozishimiz mumkin.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqaro mezonlari bo'yicha pedagogik faoliyatga tayyorgarlik darajasi

Baholash	Xalqaro baholash mezonlari															
	Tabiiy va ilmiy yondashuvchanlik		Matematik savodxonlik		Tanqidiy tafakkur qilish		Qiziquvchanlik		Tashabbuskorlik		Moslashuvchanlik		Etakchilik		O'qib tushunish	
	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG
	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48
Yuqori	12	7	11	6	13	8	12	5	15	8	11	5	12	6	14	7
O'rta	20	15	19	15	21	13	22	16	18	16	24	17	22	18	23	16
Quyi	13	26	18	27	13	27	14	27	15	24	13	26	14	24	11	25

XULOSA

Olib borilgan matematik-statistik hisoblash natijalaridan xulosa qilib, shuni aytish mumkinki, tajriba guruhlaridagi natijalarga ko'ra, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini xalqaro baholash dasturlari asosida pedagogik faoliyatga tayyorlash metodikasidan, nafaqat oliy ta'lim muassasalarida, balki umumta'lim muassasalari uchun didaktik o'quv materiallari ishlab chiqishda foydalanish xalqaro tadqiqotlarda samarali natijaga erishishda muhim sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi № PF-5712-sonli Farmoni.//Xalq so'zi, 2019-yil, 30-aprel.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Халқ таълими тизимида таълим сифатини баҳолаш соҳасидаги халқаро тадқиқотларни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2018-йил 8-декабрдаги 997-сонли Қарори.
3. PISA–2021 Mathematics Framework (second draft), 46th meeting of the PISA Governing Board, 5-7 November 2018 Prague, Czech Republic.
4. PISA Mathematics in 2021, An analysis of the center for curriculum redesign (CCR), 2016.
5. Implementing the Proposed Mathematics Framework: Recommendations for PISA-2021, Peggy G. Carr, Ph.D., Vice Chair, PISA Governing Board Associate Commissioner, National Center for Education Statistics (NCES) May 25, 2018.

Muallif:

Turdiboyev Dilshod Xamidovich - Guliston davlat universiteti dotsenti, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori.

E-mail: dilshod.turdiboyev.82@mail.ru.

UDK 372.878

EFFECTIVENESS OF USING INTERACTIVE TECHNIQUES IN NON-TRADITIONAL MUSIC LESSONS

NOAN' ANAVIY MUSIQA DARSLARIDA INTERFAOL USLUBLARINI QO'LLASHNING SAMARADORLIGI

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА НЕТРАДИЦИОННЫХ УРОКАХ МУЗЫКИ

Annakulova Dildora Baymuratovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: annakulovadildora@gmail.com

Abstract. The article describes how our country gained independence and there were fundamental changes in the social, economic, political, cultural, educational and other spheres. These changes have given a great impetus to rising youth to better understand our history, present and future, as well as to increase our national spirituality. The modern age means that a person has to face many complex problems and find effective solutions to them. It can be seen that today the issues of expanding people's worldview, further developing their knowledge and thinking, discovering new aspects of education and science, and achieving great achievements are put in first place. This begins directly with educating our growing youth in the national spirit, with providing them with fundamental knowledge. Our word is confirmed by the fact that in our country, from the 29th time in 2019, scientific and practical conferences are being held under the slogan "The Century of the Intellectual Generation of the 21st Century". At this conference, young researchers in the areas of "Social and Humanitarian Sciences", "Natural Sciences", "Exact Sciences", "Technical Sciences", academicians of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, scientists and professors of leading higher educational institutions will present their scientific research, discussion with participation experts. Listening to music is one of the important tools of artistic education, which is carried out throughout the entire lesson. Listening develops in children the ability to understand and experience life and existence. In this musical language, the teacher's use of interactive methods during the lesson, the use of interesting and experiential teaching methods, is illustrated with practical examples.

Keywords: Interactive, Case-study, Blitz-survey, Modeling, Creative work, Problem-based learning, 4K model.

Аннотация: В статье рассказывается об обретении нашей страны независимости, о коренных изменениях в социальной, экономической, политической, культурной, образовательной и других сферах. Эти перемены дали большой толчок подрастающей молодежи к лучшему пониманию нашей истории, настоящего и будущего, а также к повышению нашей национальной духовности. Современный век означает, что человеку приходится сталкиваться со многими сложными проблемами и находить их эффективное решение. Видно, что сегодня на первое место ставятся вопросы расширения мировоззрения людей, дальнейшего развития их знаний и мышления, открытия новых сторон образования и науки, достижения великих достижений. Это начинается непосредственно с воспитания нашей подрастающей молодежи в национальном духе, с предоставления ей фундаментальных знаний. Подтверждением нашего слова является тот факт, что в нашей стране с 29-го раза в 2019 году под лозунгом «Век интеллектуального поколения XXI века» проводятся научно-практические конференции. На этих конференциях свои научные исследования представляют молодые исследователи по направлениям «Социально-гуманитарные науки», «Естественные науки», «Точные науки», «Технические науки», академики Академии наук Республики Узбекистан, ученые и профессора ведущих высших учебных заведений, обсуждение с участием экспертов. Прослушивание музыки является одним из важных инструментов художественного воспитания, которое осуществляется на протяжении всей деятельности урока. Слушание развивает у детей способность понимать и познавать жизнь, существование. В этом музыкальном языке средства выразительности использовании педагогом интерактивных методов в ходе урока, использовании интересных и основанных на опыте методов обучения, иллюстрируется практическими примерами.

Ключевые слова: Интерактив, Case-study, Блиц-опрос, Моделирование, Творческая работа, Проблемное обучение, Модель 4K.

Kirish. Bugungi g'loballashuv vaqtida rivojlangan va rivojlanish bosqichida bo'lgan barcha davlatlar dunyo miqyosida o'zining iqtisodiy-ijtimoiy holatini yanada yaxshilash, jahon bozorida tutgan rolini mustahkamlashni o'z oldiga maqsad qilib olgan. Shuningdek, yildan yilga yuksalib borayotgan mamlakatlar qatorida yurtimizda ham ilm-fan, ta'lim, iqtisodiyot, sanoat, sport, san'at, madaniyat singari barcha sohalarida o'sishga erishish va buning natijasida ilmiy salohiyatini oshirish, aholi turmush tarzini bundanda yaxshilash maqsadida tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2017-2021-yillarda O'zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasini" [1] keltirishimiz mumkin.

Hozirda yurtimizni bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyotiga olib chiqish va undagi rolini mustahkamlash maqsad va muddaomizga aylangan. Ayni paytda dunyo miqyosida keskin tus olib borayotgan shiddatli raqobatga faqat zamonaviy ilm-fan, yuqori texnologiyalar va innovatsiya yutuqlarini keng joriy etish orqaligina munosib javob bera olishimiz

mumkin. Chunki dunyodagi rivojlangan mamlakatlar o'z oldiga nafaqat mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish va ularni bozorga olib chiqishni, balki chuqur bilim hamda ilmiy yutuqlarga asoslangan innovatsion iqtisodiyotga o'tish vazifasini qo'yimoqda. Ya'ni, o'z iqtisodiyotini mavjud tabiiy resurslarni sarflash evaziga emas, innovatsion mahsulotlar yaratish, o'zlashtirish va ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilish orqali rivojlantirish taraqqiyotning asosiy omiliga aylanmoqda. Shu o'rinda ta'kidlash mumkinki, mamlakatimizni innovatsion rivojlantirish strategiyasi va mexanizmlari, eng avvalo, shu davlatda yaratilgan intellektual, ilmiy-texnikaviy salohiyatdan qanchalik samarali foydalanish bilan chambarchas bog'liq. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda uch yuzdan ortiq ilmiy tadqiqot muassasalari, oliy o'quv yurtlari, tajriba konstruktorlik tashkilotlari, ilmiy ishlab chiqarish korxonalari, kichik innovatsion markazlar va boshqa ilmiy texnikaviy tuzilmalar faoliyat yuritmoqda.

O'zbekiston 2030-yilga qadar global innovatsion indeks reytingida dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishdek ulkan maqsadga erishishda inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan strategik reja e'lon qilindi. Bizning maqsadimiz ilm-fan sohasini zamonaviy iqtisodiyot talablariga moslashtirishdan iborat bo'lib, ilm-fandagi tegishli huquqiy baza bilan tartibga solinadigan tub tarkibiy, tashkiliy-moliyaviy infratuzilmaga oid islohotlarni amalga oshirishni talab etadi. Ushbu masalalarning asosiy yechimi ilm-fan va innovatsiyalar sohasida yetakchi mamlakatlar qatoridan o'rin olish, sanoat inqilobi davrida xalqaro raqobatbardoshlikka erishish, to'plangan muammolarning yechimlarini izlab topish, shuningdek, globallashtirish tufayli yuzaga kelayotgan bahsli masalalarni hal qilishdan iborat bo'lishi kerak. Zero, dunyoda yuzaga kelayotgan mana shunday murakkab vaziyatda ham mamlakatimiz jahonda tutgan o'rni va rolini yanada mustahkamlab bormog'i lozim.

Hozirgi vaqtda ta'lim jarayonida o'qitishning zamonaviy metodlari keng qo'llanilmoqda. O'qitishning zamonaviy metodlarini qo'llash o'qitish jarayonida yuqori samaradorlikka erishishga olib keladi. Bu metodlarni har bir darsning didaktik vazifasidan kelib chiqib tanlash maqsadga muvofiq. An'anaviy dars shaklini saqlab qolgan holda uni ta'lim oluvchilar faoliyatini faollashtiradigan turli-tuman metodlar bilan boyitish ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish darajasi o'sishiga olib keladi. Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba asoslarini tashkil etuvchi metodlar interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta'lim metodlari hozirda eng ko'p tarqalgan va barcha turdagi ta'lim muassasalarida keng qo'llanayotgan metodlardan hisoblanadi. Shu bilan birga, interfaol ta'lim metodlarining turlari ko'p bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonining deyarlik hamma vazifalarini amalga oshirish maqsadlari uchun mavjud. Amaliyotda ulardan muayyan maqsadlar uchun tegishli qo'llash mumkin. Bu holat hozirda interfaol ta'lim metodlarini ma'lum maqsadlarni amalga oshirish uchun to'g'ri tanlash muammosini keltirib chiqargan. Buning uchun dars jarayoni oqilona tashkil qilinishi, ta'lim beruvchi tomonidan ta'lim oluvchilarning qiziqishini orttirib, ularning ta'lim jarayonida faolligi muttasil rag'batlantirib turilishi, o'quv materialini kichik-kichik bo'laklarga bo'lib, ularning mazmunini ochishda aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, bahs-munozara, muammoli vaziyat, yo'naltiruvchi matn, loyiha, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash va ta'lim oluvchilarni amaliy mashqlarni mustaqil bajarishga undash talab etiladi [2].

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Interfaol metod biror faoliyat yoki muammoni o'zaro muloqotda, o'zaro bahs-munozarada fikrlash asnosida, hamjixdtlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat o'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi. O'qitishning interfaol usullarini tanlashda ta'lim maqsadi, ta'lim oluvchilarning soni va imkoniyatlari, o'quv muassasasining o'quv-moddiy sharoiti, ta'limning davomiyligi, o'qituvchining pedagogik mahorati va boshqalar e'tiborga olinadi. Interfaol metodlar deganda – ta'lim oluvchilarni faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qo'llanilganda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi [3]. Ta'lim oluvchi butun jarayon davomida ishtirok etadi. Ta'lim oluvchi markazda bo'lgan yondashuvning foydali jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi: ta'lim samarasi yuqoriroqbo'lgan o'qish-o'rganish; ta'lim oluvchining yuqori darajada rag'batlantirilishi; ilgari orttirilgan bilimlarning ham e'tiborga olinishi; ta'lim jarayoni ta'lim oluvchining maqsad va xatti-harakatlariga muvofiqlashtirilishi; ta'lim oluvchining tashabbuskorligi va mas'uliyatining qo'llab-quvvatlanishi; amalda bajarish orqali o'rganilishi; ikki taraflama fikr-mulohazalarga sharoit yaratilishi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ta'lim amaliyotida foydalanilayotgan har bir interfaol metodni sinchiklab o'rganish va amalda qo'llash o'quvchi-talabalarning fikrlashini kengaytiradi hamda muammoning to'g'ri echimini topishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning ijodkorligini va faolligini oshiradi. Turli xil nazariy va amaliy muammolar interfaol metodlar orqali tahlil etilganda o'quvchi-talabalarning bilim, ko'nikma, malakalari kengayishi va chuqurlashtirishiga erishiladi. Yuqorida aytilganlardan interfaol ta'lim metodlarini tegishli tahlil qilish va shu asosda ularni tasniflash zarurati ma'lum bo'ladi. Quyida ushbu masala yuzasidan umumiy mulohazalarni keltiramiz. Bu metodlarni tasniflashda ularni interfaol metodlar, interfaol ta'lim strategiyalari, interfaol grafik organayzerlarga ajratish mumkin. Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta'lim metodlari quyidagilar sanaladi [4]:

Interfaol metodlar: “Keys-stadi” (yoki “O'quv keyslari”), “Blist-so'rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta'lim” va boshqalar.

Interfaol ta'lim strategiyalari: "Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig-zag", "Zinama-zina", "Muzyorar", "Rotastiya", "Yumaloqlangan qor" va k. Interfaol ta'lim metodlari tarkibidan interfaol ta'lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma'lum ma'noda strategiyondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

Interfaol grafik organayzerlar: "Baliq skeleti", "BBB", "Konsteptual jadval", "Venn diagrammasi", "T-jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?" va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg'ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko'rinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q. Interfaol ta'lim metodlarini ko'pincha turli shakllardagi dars mashg'ulotlari texnologiyalari bilan bir vaqtda qo'llanmoqda. Bu metodlarni qo'llash o'quvchilarining faolliklarini oshirib, ta'lim samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Hozirda amaliyotda qo'llanilayotgan ta'lim metodlari xilma - xil hamda ko'p sonli bo'lib, ularning har biri o'ziga xos xususiyatlarga, ta'lim-tarbiyaviy imkoniyatlarga ega, muayyan maqsadlarga, sharoitlarga mos ekanligi va boshqa sifatlari bilan bir-biridan farqlanadi. Bundan ko'rinib turibdiki, bu metodlarning har biri muayyan ta'lim-tarbiyaviy maqsadlar uchun mos bo'lib, uning o'rniga boshqa metodni qo'llash maqsadga muvofiq emas. Chunki boshqa metod ushbu maqsad uchun mos emas ekanligi ma'lum. Shu sababli ta'lim metodlarining qaysinisidan qaysi maqsad uchun foydalanish ko'zda tutilgan samarani berishini bilish muhim ahamiyatga ega. Lekin bu masala hozirgacha to'liq o'rganilgan emas. Bu masala avvalo ta'lim metodlarini ma'lum belgilariga ko'ra turlarga ajratib olish va ularning asosiy xarakteristikalarini aniqlashni talab qiladi. Shuni hisobga olgan holda zamonaviy ta'lim metodlarini turlarga ajratish dolzarb masaladir. Buni hal qilish uchun zamonaviy ta'lim metodlarining turlarga ajratish uchun zarur bo'lgan asosiy belgilarini aniqlab olish lozim. Bu belgilar quyidagilar bo'lishi mumkin: bajaradigan vazifasiga; ko'zda tutiladigan natijaga; ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarga; pedagogik va psixologik yo'nalishlariga; ta'lim oluvchilarning yoshiga muvofiqligiga; ayrim fanlarni (ijtimoiy, tillar, tabiiy, aniq, amaliy va boshqa fanlarni) o'qitishga; nazariy va amaliy bilim; ko'nikma va malakalarni o'rgatishga; o'zlashtirishni nazorat qilishga tegishli va boshqa belgilar.

Didaktikaga oid adabiyotlarda ta'lim metodlarini to'g'ri tanlash va ularni qo'llash samaradorligining turli omillar bilan bog'liqliklari quyidagicha qayd qilinadi: o'quv mashg'ulotlarining didaktik maqsadlari va vazifalariga bog'liq; bayon qilinadigan materialning xarakteriga bog'liq; ta'lim oluvchilarning bilimi va rivojlanish darajasiga bog'liq; o'quv jarayonida o'rganilayotgan fan asoslarining muayyan (hozirgi) davrdagi metodlariga bog'liq; oliy o'quv yurti yoki kafedraning sharoitlariga bog'liq; o'quv jarayonining moddiy-texnik ta'minoti bilan bog'liq; o'qituvchining pedagogik mahorati, uning tayyorgarligi va o'quv jarayonini tashkil etish darajasi hamda o'qituvchining hozirgi zamon metodlari bo'yicha bilimlariga bog'liq.

Xulosa

"Maktab voyaga yetayotgan avlod tafakkurini shakllantirish ustaxonasidir, agar kelajakni qo'ldan chiqarishni istamasang, maktabni qo'lda mustahkam ushla" [5], - degan edi fransuz yozuvchisi Anri Barbyus. Darhaqiqat, kelajagimiz davomchilari bo'lmish yosh avlodni har tomonlama mukammal etib tarbiyalash, ularga bilim berish, xaqiqiy fidoyilik va mustahkam iroda talab etadi. Ta'lim jarayonining muvaffaqiyati uning shakligagina emas, balki qo'llanilayotgan metodlar samaradorligiga ham bog'liqdir. Ta'lim jarayonida o'qitish metodlari markaziy o'rin egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmoni. 1-ilova: "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning beshita ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi". Xalq so'zi gazetasi. 2017-yil 8-fevral: www.lex.uz.
2. Sharipova G. Musiqa o'qitish metodikasi. - T., 2020. – 240 b.
3. Turdiyev N.SH., Asadov YU.M., Akbarova S.N., Temirov D.SH. Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarning kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari. O'quv-uslubiy qo'llanma. (I-qism). - Toshkent, 2015. – 180 b.
4. Ortiqov T. Musiqa o'qitish metodikasi. - T., 2010. – 144 b.
5. Abduqodirov A., Ishmuxamedov R., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). - T.: Iste'dod, 2008. – 108 b.

Muallif:

Annakulova Dildora Baymuratovna - Guliston davlat universiteti, An'anaviy xonandalik va xalq cholg'ulari kafedrasida stajyor o'qituvchi.

UDK 372.834

METHODICAL ANALYSIS OF THE TENDENCY OF YOUNG PEOPLE TO CRIME AND IMPROVEMENT OF THE WORLDVIEW AIMED AT CRIME PREVENTION.

YOSHLARNING JINOYATGA MOYILLIGI VA JINOYATCHILIKNING OLDINI OLISHGA QARATILGAN DUNYOQARASHNI TAKOMILLASHTIRISHNING METODIK TAHLILI.

МЕТОДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СКЛОННОСТИ МОЛОДЕЖИ К ПРЕСТУПНОСТИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ, НАПРАВЛЕННОЕ НА ПРОФИЛАКТИКУ ПРЕСТУПНОСТИ.

Sagdullayev Jaxongir Axmadjon o'g'li

Samarqand davlat chet tillar instituti, Samarqand viloyati, Samarqand shahri, 140104, Bustansaroy kochasi 93.

E-mail: gabasagdul1222@gmail.com

Abstract. In this article, feelings of tendency to various manifestations of social behavior, emotional appeals, mass actions, group motivation, preventive work with young people with wrong lifestyle, education and development of the young generation, influence on consciousness and emotions are discussed in this article. Many other mysterious factors, self-affirmation leads to socially dangerous consequences, issues that can lead to group commission of crime are discussed.

Key words: criminologists, our values, psychoactive substances, group motivation, emotional appeals, criminological-psychological, drugs, young generation, education - negative consequences of psychoactive substances.

Аннотация. В данной статье рассматриваются чувства склонности к различным проявлениям социального поведения, эмоциональные призывы, массовые действия, групповая мотивация, профилактическая работа с молодежью с неправильным образом жизни, воспитание и развитие молодого поколения, влияние на сознание и эмоции. Обсуждаются многие другие загадочные факторы, самоутверждение, приводящие к общественно опасным последствиям, вопросы, которые могут привести к групповому совершению преступлений.

Ключевые слова: криминологи, наши ценности, психоактивные вещества, групповая мотивация, эмоциональные призывы, криминологическо-психологические, наркотики, молодое поколение, образование - негативные последствия психоактивных веществ.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mahallaning yoshlar tarbiyasidagi o'rni haqida fikr bildirib, jarayonga qo'yidagicha baho berdi: "Mana shunday murakkab sharoitda yoshlarimiz sezgir va ogoh bo'lishi, har bir masalada, avvalo, Vatan manfaatlarini o'ylab ish tutishi zarur. Ilm-ma'rifat va kasb-hunarga intilish, oilani muqaddas bilish, ma'naviy poklik, kattalarga hurmat, kichiklarga shafqat, qadriyatlarimizga sadoqat kabi ezgu fazilatlar azaldan xalqimiz, millatimizning qonida bo'lib kelgan. Biz mana shunday bebaho merosimizni nafaqat asrashimiz, balki uni yanada boyitishimiz, kelgusi avlodlarga bezavol yetkazishimiz kerak. Shu o'rinda men hurmatli ota-onalar, bobolarimiz va momolarimizni, jonkuyar ustoz va murabbiylarni, muhtaram ziyolilarimiz, keng jamoatchiligimizni bu masalaga befarq bo'lmasdan, yoshlar tarbiyasiga qaratilgan ishlarimizni yanada kuchaytirishga da'vat etaman" [1].

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "...o'zini jamiyatimiz, yoshlarimiz ma'naviyati, g'oyaviy-mafkuraviy tarbiyasi uchun mas'ul deb bilgan insonlar - bu mahalla yoki diniy tashkilotlar bo'ladimi, huquq-tartibot idoralari xodimlari yoki katta ta'sir kuchiga ega ijodkor ziyolilar bo'ladimi ularning barchasi ayniqsa faol bo'lishlari lozim" deya ta'kidlab, yosh avlodni ma'naviy va g'oyaviy tarbiyasiga kompleks yondashuv g'oyasini ilgari suradi [2].

Atrof-muhitning yosh o'smirga ta'siri sezilarli darajada katta bo'lib, uning shaxsiyati, kelajagi muhit ta'siriga bog'liq bo'ladi. Kriminologlarning kam o'rganilgan "ruhiy infeksiya" hodisasi bunga misol bo'la oladi. Ijtimoiy psixologiyada "infeksiya" tushunchasi "semantik ta'sirning psixofiziologik aloqa darajasida hissiy holatni bir shaxsdan boshqasiga o'tkazish jarayoni"ni anglatadi [3]. Yoshlar ijtimoiy xulq-atvorining turli xil ko'rinishlariga moyillik hislari, hissiy murojaatlar, ommaviy harakatlar, guruh motivatsiyasi, ko'pincha, "olomon effekti"ga olib keladi. Ba'zi ommaviy axborot vositalari ta'siri, fe'l-atvor (zo'ravonlik, jinsiy aloqa, noqonuniy boyib ketish, jamoat ongini ezish) ta'sirlari va boshqa tashqi ta'sirlar asosida shakllanadi. Yoshlar orasida spirtli ichimliklar va giyohvand moddalarni iste'mol qilish odati keng tarqalgan. Bugungi kunda odatda yoshlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar bilan bog'liq bo'lgan yoshlar alkogolizmi, giyohvandlik muammolari muammoli holatlardan biri bo'lib qolmoqda. Masalan, Samarqandda 2022-yilda giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va ularning analoglari bilan bog'liq 685 ta jinoyat ro'yxatga olingan. Giyohvandlik yoshlar submadaniyatining elementi sifatida yoshlarning shaxsiyatini tobora murakkablashtirib borayotgan salbiy odatlardan hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot jarayonida huquqiy-me'yoriy hujjatlardagi konseptual fikrlarni tahlil qilish, qarashlarni o'rganish, analiz va sintez, pedagogik kuzatuv, retrospektiv tahlil, suhbat, modellashtirish, so'rovnomalar o'tkazish, monitoring, intervyu, test, pedagogik tajriba-sinov, analitik obzor, matematik-statistik tahlil kabi usullardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bundan kelib chiqadiki, yoshlar faqat psixofaol moddalarni deyarli ishlatmaydilar. "O'smirlar bir o'zi psixoaktiv moddalarni iste'mol qilgan holatlarni uchratish qiyin" deb yozadi E.Kapashinova. "Ularga, albatta, tomoshabinlar kerak, ularning oldidagi harakatlar alkagol va giyohvandlikning mohiyatini ko'rsatib turadi" [4].

Shu bilan birga, noto'g'ri hayot tarzi yoshlar bilan profilaktika ishlari olib borishni taqozo etadi. Ko'pincha o'smir va psixofaol moddalarni iste'mol qilish o'rtasidagi bog'liqlik mexanizmi istak-xohishlar moyilligi tushunchasidan kelib chiqadi. Yoshlarning giyohvand moddalarni iste'mol qilishining yana bir kriminologik-psixologik mexanizmi kattalarning o'zini-o'zi tasdiqlash zarurligiga asoslanadi. Bunday o'zini-o'zi tasdiqlash ijtimoiy xavfli oqibatlariga olib kelishi, jinoyatning guruhli sodir etilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Yoshlar o'rtasidagi huquqbuzarlik muammosi, uni aniqlash va oldini olish masalalari borasida ko'plab tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Mazkur tadqiqot ishi yuzasidan O'zbekistonlik olimlardan M.Quronov, A.Abduqodirov, T.Abdullayeva, A.Pardayev, R.Djo'rayev, G.Ibragimova, M.Inomova, A.Isimova, Z.Ismoilova, S.Yo'ldosheva, O.Musurmonova, U.Mahkamov, M.Mahkamov, M.Mahmudova, N.Ortiqov, A.Raxmatov, Q.Sodiqov, G.Shoumarov, D.Sharipova, N.Musayeva, Q.Nazarov, A.Saidov, S.Toshtemirova, F.Xusainova, M.Tairova, D.Raximboyeva, K.Najmiddinova, N.Musayeva, Y.Jo'maboyev kabi tadqiqotchilarning ilmiy natijalari o'rganildi, tahlil qilindi, amaliy tavsiyalaridan foydalanildi.

Mamlakatimizda oilaviy tarbiya masalalari sog'lom tafakkur, sog'lom madaniyatning ijtimoiy-falsafiy jihatlari O.Buriyev, M.Ochilov, M.Shodmonova, D.Sharipova, S.Yo'ldosheva, X.Shayxova, X.Mo'minov, P.Xudoyberganova tadqiqotlarida, ayrim psixologik xususiyatlari Z.Nishonova, N.Egamberdiyeva, D.Kenjayeveva kabi olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlarida o'rganilgan. Shu bilan bir qatorda, mavzu yuzasidan milliy qadriyat va muqaddas islom dini asosida yoshlar tarbiyasini jinoyatchilikka qarshi immunitet bilan qurollantirishga ko'maklashuvchi manbalardan ham unumli foydalanildi. Voyaga yetayotgan shaxslar tarbiyasiga oid tadqiqotlarda yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohatlarning o'rni alohida ko'rsatib o'tildi.

Xorijiy va hamdo'stlik mamlakatlari tadqiqotchilari A.Plotnikov, A.Nuykin, N.Burlakov, D.Shestakov, M.Molchanova, S.Sibiryakov, A.Dolgova, D.Rivman, G.Gorshenkov, Yu.Avrutin, R.Baymurzayeva yoshlarda jinoyatga moyillikni so'ndirish yoki antikriminal immunitetni takomillashtirishning pedagogik jihatlari va muammolariga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar olib borishgan. Yoshlar orasida giyohvandlik muammosini oddiy odatga qisqartirib bo'lmaydi, garchi odat bolalarni spirtli ichimliklar, giyohvand moddalar va ularning o'rnini bosuvchi mast qiluvchi moddalarga berilishini anglatadi. Bu jarayonning asosiy omili shaxsiyatning muvofiqligi - "shaxsning o'z xatti-harakatlarini boshqa odamlarning ta'siri ostida, fikriga mos keladigan tarzda o'zgartirishga moyillikdir". Odatlarga suyanib nomoyishkorona maqtanishning kriminogenligi, uning ko'rsatgan salbiy oqibatlari hisob-kitoblar bo'yicha to'liq o'rganib chiqilmagan.

Yoshlar bilan tushuntirish ishlari olib borilishi muqarrar ravishda qarama-qarshilik, norozilik hissini keltirib chiqaradi va bu psixologik ta'sir, ayniqsa, aksariyat yoshlar tomonidan "noto'g'ri tushunish"ga sabab bo'ladi. O'smirlar shaxsiyatining ruhiy infeksiyasi boshqa ko'plab omillar, jumladan, hayotni tushunish, hodisalarning ruhiy holatiga ta'siri, mish-mishlar, yomon so'zlar, jargonlar bilan belgilanadi. Bu ro'yxatga ong va tuyg'ularga ta'sir qiluvchi boshqa ko'plab omillarni qo'shish mumkin. Professor S.L.Sibiryakov norasmiy yoshlar birlashmalarini tashkiliy darajasiga ko'ra tasniflashni taklif qiladi: a) yetarlicha aniq tuzilishga, atributlarga ega; b) "soxta norasmiy uyushmalar", masalan, o'smirlar o'zlarini ba'zi bir uyushmalar bilan tanishtiradilar, ularga taqlid qiladilar, modaga ergashadilar; v) "ko'cha" o'smirlari ko'rinishida "soxta" guruh tuzib olishadilar va hokazo.

"Norasmiy yoshlar uyushmalari: o'tmishda va hozirda" risola muallifi E.S. Sibiryakov ushbu birlashmalarni yo'naltirilganlik tabiati va darajasiga ko'ra tasniflaydi va ularning quyidagi ikki turini belgilaydi: a) ijtimoiy yo'naltirilgan, ya'ni sog'lom turmush tarzini olib boradigan qonunga bo'ysunuvchi; b) neytral yo'naltirilgan, o'z qiziqishlariga ko'ra, - ko'pincha, spirtli ichimliklar ichish, deviant xatti-harakatlar bilan bog'liq holda o'z-o'zidan birlashgan; v) g'ayriijtimoiy - yo'naltirilgan jamiyatdagi tub o'zgarishlarga yo'naltirilgan, g'ayriijtimoiy harakatlarga, namoyishkorona tajovuzkor xatti-harakatlarga moyil; d) jinoiy yo'naltirilgan, tushuntirishga muhtoj bo'lmagan.

Tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan norasmiy birlashmalar kriminal xavfsizlikni ta'minlash subyekti uchun katta ahamiyatga ega bo'lib, ular boshqaruv ta'siri obyekti haqida maqsadli ma'lumotlarni oladi. Ba'zi norasmiy yoshlar uyushmalari turli darajada jinoiy xavf manbai hisoblanadi. Sotsiologlar bunday uyushmalarni salbiy yo'naltirilgan yoki asotsial (panklar, skinxedlar, sport muxlislari, xakerlar) deb atashadi. Olimlarning qayd etishicha, keyingi yillarda milliy-shovinistik oqim tarafdori bo'lgan yoshlar soni ortib bormoqda [5].

Jinoyatdan "o'rtacha" yoki haqiqiy xavfga mutanosib qo'rquv, shuning uchun foydaliki, "himoya" odatlarni takomillashtirishga yordam beradi va shu bilan, xususan, jinoyat qurboni bo'lish xavfini kamaytiradi. Ammo, boshqa

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

tomondan, qo'rquv odamni fiziologik disfunksiyaga va hatto jinoiy xavfga qarshi to'liq harakatsizlikka olib kelishi mumkin. Agar odam tahdid qiluvchi (qo'rqituvchi) manba bilan hech narsa qila olmasa, psixologlar bunday vaziyatni "o'rganilgan nochorlik effekti" vositasida ko'rib chiqishga harakat qiladi. Psixologiya sohasida mutaxassis E.A.Mensh jinoiyatdan qo'rqish oqibatlarini tahlil qilib, quyidagi holatga e'tibor qaratadi: "Odamlar ma'lum qo'rquvlarni osonlikcha yengishga qodir bo'lib, bolalikdan ma'lum qo'rquvlar to'planishi holatlari bundan mustasno. Rebound infeksiyasi bilan kuchaygan holatlarda tanishlar, qo'shnilar va ommaviy axborot vositalarini yaqin va tanqidsiz qabul qilish yuzaga keladi. Bunday hollarda subyektning har qanday obyektidan qo'rqishiga tabiiy reaksiyasi vahima, nevroz, psixikaning reaktiv holati paydo bo'lishi mumkin" [6].

Yoshlar o'rtasidagi ekstremistik g'oyalar tarqalishida ularning kriminalogik xususiyatlari emas, balki, jinoiy immunitetning kamligi katta rol o'ynaydi.

Ekstremizm haqidagi ayrim ommaviy axborot vositalarining yosh o'smirlar shaxsiga buzg'unchi ta'siri ishtirokchilarning bevosita niyati bilan, shu jumladan tegishli tashkilotlar, elatlar, buzg'unchi diniy birlashmalarning manfaatlarini ifoda etgan holda yoki beparvolik, ya'ni o'yalmaslik oqibatida amalga oshiriladi. Biroq, har qanday holatda, ommaviy axborot vositalari odamlarning "allergik reaksiyalari"ning boshqa tabiatiga sabab bo'ladi. Ba'zi yoshlarda ommaviy axborot vositalari tomonidan yo'naltirilgan obyektga nisbatan murosasizlik, nafrat hissi paydo bo'lishi mumkin. Qo'rquv tuyg'usiga ega skinxedlar, millatchilar, sektachilar va boshqa jinoiy xavf manbalari oldida zaifliklaridan qo'rqishadi.

Xulosa

Bu yerda biz shartli texnogen deb atash mumkin bo'lgan texnik ommaviy axborot vositalarining yana bir muhim xususiyatiga e'tibor qaratamiz. Bugungi kunda yangi ommaviy axborot texnologiyalari oqimi ochildi. Ushbu xususiyatni bilish, bolaning ongi va irodasiga kriminogen (viktimogen) ta'sirning tashqi manbalarini o'rganish, baholashni talab etadi. Bu holat ajoyib ta'sir ko'rsatadi, shaxsiy himoya qobiliyatini pasaytiradi. Buning natijasida o'smirlar shaxsiyatiga nisbatan haqiqiy jinoiy xavf yuzaga keladi. Ommaviy axborot ta'siri kommunikatorni taklif qilish usullaridan foydalanganda, jalb qilganda yanada xavfli bo'ladi. Ko'p ma'lumotning hissiy (lotincha *sensus* - tuyg'u) ta'sirchanligi insonning murakkab biologik dunyosiga chuqurroq kirib borishini anglatadi. Axborot ta'sirining bunday tabiati mutaxassislar tomonidan "subsensur" deb ataladi.

Hozirgi hodisani tahlil qilib, O.A.Ovsyannikov va I.V.Shehekotixina [7] "bugungi kunda zo'rvonlik va shafqatsizlik sahnalari bilan to'ldirilgan teleko'rsatuvlar bolaning ruhiyatida jiddiy buzilishlarni keltirib chiqaradi" degan xulosaga keladi. Bolada yaxshi uyqu yo'qoladi, qorong'ulikdan qo'rqish, shafqatsizlik, tajovuzkorlik, qo'zg'aluvchanlik va asabiylashish paydo bo'ladi. Tajribada 3-sinf o'quvchilarining 41,4 foizi uyda yolg'iz qolishdan eng ko'p qo'rqishlarini ta'kidladilar. Moskva davlat universiteti professori A.Podolskiy o'zining psixologik konsultatsiyasida bemorlarni tekshirar ekan, bola o'z xohishiga qarshi televizorni salbiy ta'kidlab, ushbu holatga e'tibor qaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.Mirziyoyev. Yoshlar kelajagi bilan bog'liq har qanday vazifa birlamchi ahamiyatga ega. Yangi O'zbekiston. 2023-yil 19- mart.-2 b.
2. Ш.Мирзиёев. "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш - давр талаби". 2017 йил 15 июнь куни Тошкент шаҳрида анжуманда сўзлаган нутқи. <http://uza.uz/oz/politics>.
3. Конев А.А. Психическое заражение антисоциальным поведением в сфере межличностных отношений: Монография. - Нижний Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2006.
4. Капашинова Э. Криминологическо-психологические механизмы преступлений совершаемых несовершеннолетними, злоупотребляющими наркотическими и психоактивными веществами (ПАВ) //http://www.enet.ru / ufsnp /diskus .htm.
5. Сибиряков, С.Л. Предупреждение девиантного поведения молодежи (методологические и прикладные проблемы): Дис.докт. юрид. наук: 12.00.08. - М., 1998.-С. 16.
6. Mensh E.A. Value-motivational priorities of the medical students of the university in respect of a healthy way of life. Fundamental research. Scientific journal. ISSN 1812-7339. Certificate- PI №77-15598. Pg.-16-19.
7. Овсянникова О. А., Щекотихин И. В. Анализ причин психолого-педагогического характера отклоняющегося поведения детей Орловской области// Социальная работа по профилактике безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних в Орловской области. - М., 1996. - С.23 – 27

Muallif:

Sagdullayev Jaxongir Axmadjon o'g'li - Samarqand davlat chet tillar instituti, mustaqil tadqiqotchi.

UDK 372.815.99

THEORETICAL FOUNDATIONS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING: THE EXISTENTIAL-HUMANISTIC APPROACH

ПСИХОЛОГИК ФАРОВОНЛИКНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ: ЭКЗИСТЕНЦИАЛ-ГУМАНИСТИК ЁНДАШУВ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ: ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНО-ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Абдукадилова Лаура Юльбарсовна

Ферганский государственный университет. Ферганская область, г. Фергана, ул. Туркестон 14/18.

E-mail: L-abdukodirova@inbox.ru

Abstract. This article presents an analysis of the existential-humanistic approach to psychological well-being as a factor that enhances work capacity, labor productivity, reduces social tension in society, and contributes to the successful implementation of educational reforms and the training of qualified specialists in Uzbekistan. The relevance of analyzing theoretical approaches is justified by the significance of developing effective strategies and programs aimed at improving the quality of life of school students, university students, and educators. The article reviews perspectives on psychological well-being from scholars such as Carl Rogers, Abraham Maslow, N. Bradburn, E. Diener, R.M. Shamionov, L.V. Kulikova, N.V. Usova, O.S. Shiryayeva, Y.I. Pavlotskaya, K. Riff, and others. The author believes that the most developed concept of psychological well-being is the theoretical position of K. Riff, which identifies components of psychological well-being as 1) inner harmony (self-acceptance), 2) positive relationships with others, 3) independence, 4) control over circumstances, 5) having a purpose in life, and 6) personal growth. It is concluded that special attention needs to be paid to the development of these components among school and university students. Under these conditions, higher, secondary-specialized educational institutions, and schools can become not only sources of knowledge transfer but also centers for the support and development of a healthy personality, which forms the basis for creating a stable and productive society.

Keywords: education, academic requirements, psychological well-being, students, schoolchildren, educators, inclusion, students in difficult life situations, psychological loads, existential-humanistic theory, self-actualization, personal growth, eudaimonia, life satisfaction, subjective well-being, self-determination theories, deprivation of basic needs.

Аннотация. Мазкур мақолада психологик фаровонликка экзистенциал-гуманистик ёндашув, одамларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш, жамиятдаги ижтимоий зўриқишни камайтириш, таълим ислохотларини муваффақиятли амалга ошириш ва Ўзбекистонда малакали мутахассисларни тайёрлаш омили сифатида таҳлил қилинади. Назарий ёндашувларни таҳлил қилишнинг долзарблиги, мактаб ўқувчилари, олий ўқув юртлари талабалари ва педагогларнинг ҳаёт сифатини яхшилашга қаратилган самарали стратегиялар ва дастурларни ишлаб чиқиш асосида муҳимлиги билан асосланган. Мақолада Карл Рожерс, Абрахам Маслоу, Норман Брэдбурн, Э. Динер, Р.М. Шамионов, Л.В. Куликов, Н.В. Усова, О.С. Ширяева, Я.И. Павлоцкая, К. Рифф ва бошқаларнинг психологик фаровонлик ҳақидаги қарашлари кўриб чиқилган. Муаллифнинг фикрига кўра, психологик фаровонликнинг энг ривожланган концепцияси К. Риффнинг назарий позицияси бўлиб, унда психологик фаровонликнинг қуйидаги компонентлари ажратиб кўрсатилган: 1) ички гармония (ўзини қабул қилиш), 2) бошқа одамлар билан ижобий муносабатлар, 3) мустақиллик, 4) вазиятлар устидан назорат, 5) ҳаётда мақсадга эга бўлиш, 6) шахсий ўсиш. Хулоса қилиб айтганда, мактаб ўқувчилари ва олий ўқув юртлари талабаларининг ушбу компонентларини ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Шу шарт асосида олий ва ўрта махсус таълим муассасалари ҳамда мактаблар нафақат билим бериш манбаи бўлиб қолмасдан, балки соғлом шахсни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш марказларига айланиши мумкин, бу эса барқарор ва самарали жамият шаклланишининг асоси бўлиши ҳақида хулоса қилинди.

Калит сўзлар: таълим, академик талабалар, психологик фаровонлик, талабалар, ўқувчилар, педагоглар, инклюзия, қийин ҳаётини вазиятда қолган талабалар, психологик юклар, экзистенциал-гуманистик назария, ўз-ўзини амалга ошириш, шахсий ўсиш, эвдемония, ҳаётдан мамнунлик, субъектив фаровонлик, ўз-ўзини белгилаш назариялари, асосий эҳтиёжлар депривацияси.

Введение. Ключевую роль в устойчивом развитии государства играет психологическое благополучие её граждан, так как оно напрямую влияет на общественное здоровье, производительность труда, социальное взаимодействие и общее качество жизни населения. Для такого государства, как Узбекистан, который переживает период глубоких реформ и стремится к модернизации всех аспектов общественной жизни, включая экономику, социальную сферу и систему образования, акцентировать внимание психологическому благополучию становится стратегически важным в связи с тем, что улучшение психологического состояния граждан способствует повышению их трудоспособности и снижению социальной напряжённости в обществе [2]. Это создаёт

благоприятные условия для экономического роста и социального развития. Психологически благополучная молодёжь - студенты и школьники более эффективно учатся, лучше адаптируются к изменениям и более активно участвуют в жизни общества. Это напрямую связано с успешной реализацией образовательных реформ и подготовкой квалифицированных специалистов. Особенно данный аспект актуален в связи с тем, что в Узбекистане значительное внимание уделяется обновлению образовательной системе, включая введение новых образовательных стандартов, переход на кредитно-модульную систему в вузах, улучшение условий обучения и расширение доступа к высшему образованию для всех слоёв населения, включая лиц с ограниченными возможностями и других уязвимых групп [4]. Эффективная образовательная система, сфокусированная на психологическом благополучии, стремится во-первых, к инклюзивности, в которой ключевой задачей является создание равных условий для обучения всех категорий студентов, что способствует формированию более инклюзивного и справедливого общества; во-вторых, к психологической поддержке студентов, что помогает им в трудных жизненных ситуациях; в-третьих, данное направление способствует раннему выявлению и коррекция психологических проблем среди учащихся, что помогает предотвратить более серьёзные нарушения и содействует успешной социализации и адаптации молодых людей [3].

Для поддержания психологического благополучия в контексте образовательной системы Узбекистана, что является одним из ключевых элементов обеспечения здоровья нации, её устойчивого развития, необходимо проанализировать теоретические подходы о психологическом благополучии с целью разработки эффективных стратегий и программ, направленных на улучшение качества жизни учащихся школ, студентов вузов и педагогов. Изучение теорий психологического благополучия помогает не только понять механизмы, лежащие в основе эмоционального и социального здоровья, но и способствует созданию образовательных структур, которые активно поддерживают эти аспекты. Особенно это важно в контексте учебных заведений, где студенты и педагоги подвергаются значительным психологическим нагрузкам в связи с высоким уровнем академических требований и кардинальных изменений.

Материал и метод

Значительный вклад в разработку концепции психологического благополучия внесла экзистенциально-гуманистическая теория, тесно связанная с эвдемонистическими идеями, фокусирующаяся на личностных ресурсах и потенциале, отходя от традиционного психоаналитического уклонения на недуги и психологические дисфункции. В центре внимания здесь находится самореализация человека, его личностное развитие и поиск смысла, что представляют собой ключевые аспекты его существования и основные задачи [6,7,16,17]. Карл Роджерс вносит значительный вклад в это направление, определяя образцовую личность как оптимально адаптированную и зрелую, открытую для опыта и полностью соответствующую ему: «Полноценно функционирующая личность — это вершина психологической адаптации и зрелости, абсолютное согласие и открытость перед лицом жизненного опыта» [13]. Роджерс подчеркивает такие характеристики этой личности, как открытость к новым переживаниям, осознание жизни здесь и сейчас, умение оценить свои возможности, вера в свои силы и адекватность собственных решений.

Абрахам Маслоу выдвигал идею, что самоактуализация, означающая полное раскрытие личных способностей, талантов и потенциалов, представляет собой высшую цель человеческого существования [10]. По его мнению, психологически благополучная личность характеризуется способностью к свободному выбору, эффективному выполнению задач, осознанию и защите собственных границ и ценностей, а также принятию себя и других. В рамках этого подхода, развитие и рост личности рассматриваются как неизменная цель [5]. Ролло Мэй, интерпретируя личностное благополучие через экзистенциальную линзу, подчеркивает динамичность и переменчивость личности, стремящейся к нахождению личного смысла в изменяющемся мире [11].

Концепция психологического благополучия как независимого направления в психологии начинается с исследований западных учёных, среди которых работы Нормана Брэдбурна занимают особое место. Он формулирует термин «психологическое благополучие», ассоциируя его с субъективным чувством счастья и удовлетворённостью жизнью. Кроме того, Брэдбурн упоминает концепцию «эвдемонии» Аристотеля, отражающую суть психологического благополучия. Он уточняет, что его интерпретация психологического благополучия не включает понятия как самоактуализация, самооценка, автономия, хотя и признаёт возможные пересечения между ними. Брэдбурн предложил модель, которая изображает психологическое благополучие как баланс между доминированием позитивного и негативного аффекта [19,27].

Концепция субъективного благополучия, которая является тесно связанной с психологическим благополучием, была подробно описана Э. Динером. Он рассматривает субъективное благополучие как комплексную категорию, включающую психологическое благополучие как один из своих аспектов. Э. Динер выделяет три главных составляющих субъективного благополучия: эмоциональный баланс между положительными и отрицательными переживаниями, удовлетворённость жизнью, включая эмоциональные и когнитивные аспекты самооценки [21].

Изучением субъективного благополучия также занимаются исследователи Т.В. Бескова, Е.Е. Бочарова, М.В. Григорьева и другие, которые исследуют его в отличие от психологического благополучия, применяя разнообразные методологические подходы.

Р.М. Шамионов, в частности, определяет субъективное благополучие как оценку человеком своего отношения к собственной личности и жизни, которая включает в себя удовлетворенность и соответствует устоявшимся представлениям о благоприятных внешних и внутренних условиях [18].

Л.В. Куликов определяет субъективное благополучие как комплексное явление, состоящее из нескольких компонентов: социальное благополучие, которое включает удовлетворённость социальным статусом, состоянием общества и качеством межличностных связей; духовное благополучие, характеризующееся доступностью культурных ценностей и осмысленностью жизни; физическое благополучие, охватывающее телесный комфорт и здоровье; психологическое благополучие, отражающее гармонию внутреннего мира личности и её психических процессов [9].

Н.В. Усова, исследуя социально-психологические особенности мигрантов, выявляет типы субъективного благополучия, стойкие к изменениям, связанным с миграцией [15]. М.В. Соколова, анализируя различные определения субъективного благополучия, предлагает категоризировать его следующим образом: в соответствии с внешними «нормативными» критериями, которые отражают соответствие общепринятым нормам; как удовлетворённость жизнью, связанную с личными стандартами «хорошей жизни»; и через обыденное понимание счастья, как преобладание положительных эмоций над отрицательными [14].

Результаты и обсуждение

О.С. Ширяева определяет психологическое благополучие как набор личностных ресурсов, который способствует как субъективному, так и объективному успеху в взаимодействии с окружающей средой [19]. Л.В. Жуковская подчёркивает различия между психологическим и субъективным благополучием, указывая, что первое больше связано с поведенческими аспектами и процессом достижения целей, в то время как второе фокусируется на эмоциях и аффектах [8].

Согласно Я.И. Павлоцкой, субъективное благополучие представляет собой комплексное понятие, охватывающее как психологическое благополучие, так и множество других аспектов, включая духовное удовлетворение и эмоциональное оценивание жизненного опыта, а также физическое здоровье и материальное состояние. В рамках этого широкого понятия, психологическое благополучие является ключевым элементом, отражающим личностные ресурсы, необходимые для эффективного и удовлетворительного функционирования, достижения самореализации и самоактуализации [12].

К. Рифф, анализируя работы в рамках зарубежной в экзистенциально-гуманистической концепции, концептуализирует психологическое благополучие как многомерное явление. Она считает, что психологическое благополучие не обязательно коррелирует с переживанием удовольствия, поскольку даже травмирующие жизненные события могут способствовать его укреплению через глубокую переоценку жизненных приоритетов, осознание личных целей и улучшение межличностных отношений. Такие сложные опыты могут усиливать сопереживание и углублять понимание жизненных процессов [26].

Таким образом, психологическое неблагополучие характеризуется недостатком жизненного содержания и ценности, нераскрытым личностным потенциалом, отсутствием значимых достижений и их признания, низким уровнем саморазвития и самовыражения, а также недостатком конструктивных взаимоотношений и ресурсов для преодоления жизненных вызовов.

Соглашаясь с выводами К. Рифф, которая выделяет такие компоненты психологического благополучия, как 1) внутренняя гармония (принятие себя), 2) позитивные отношения с другими людьми, 3) независимость, 4) контроль над обстоятельствами, 5) наличие цели в жизни, 6) личностный рост [25], можем отметить, что систематическое изучение теорий психологического благополучия позволяет оптимизировать учебные процессы и создавать среду, способствующую не только академическому, но и личностному развитию. Это также способствует формированию навыков управления стрессом, улучшению межличностных отношений и повышению общей удовлетворённости жизнью учащихся и учителей.

Выводы

В контексте Узбекистана, который стремится к модернизации образовательной системы и внедрению инноваций, необходимо акцентировать внимание на психологическом благополучии учащихся, студентов, среди которых, по данным СМИ, конфликты с учителями, сверстниками обретают значительный масштаб [22,22]. Эффективное решение конфликтных ситуаций, создание поддерживающей и здоровьесберегающей образовательной среды, где каждый ученик чувствует себя уважаемым и защищённым, может стать ключом к формированию здорового и благополучного поколения, способного вносить вклад в развитие страны. Поэтому развитию компонентов психологического благополучия по К. Рифф, а именно: “принятие себя”, “позитивные отношения с другими людьми”, “независимость”, “контроль над обстоятельствами”, “цели в жизни”, “личностный рост” у учащихся школ и студентов вузов необходимо уделять особое внимание.

В результате внедрения теоретических концепций о психологическом благополучии в практику образовательной системы вузы и школы станут не просто местами передачи знаний, а центрами поддержки и развития здоровой личности, что является основой для формирования устойчивого и продуктивного общества.

Список использованной литературы:

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по кардинальному совершенствованию системы государственной поддержки лиц с инвалидностью» от 1 декабря 2017 года № УП-5270. <http://lex.uz/docs/3436196>.
2. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» № УП-60 от 28 января 2022 года. <https://lex.uz/ru/docs/5841077>
3. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по внедрению новой системы государственной поддержки детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей» № ПП-5216 09.08.2021 г. <https://lex.uz/docs/5569701>
4. Постановление Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по всесторонней поддержке лиц с инвалидностью, оказанию содействия их занятости и дальнейшему повышению социальной активности» № ПП-57 от 21 декабря 2021 года. <https://lex.uz/docs/5789986>
5. Анцыферова, Л.И. Психология самоактуализирующейся личности в работах А. Маслоу [Текст] / Л.И. Анцыферова // Вопросы психологии. – 1973. – № 4. – С. 173–180.
6. Бьюдженталь, Дж. Искусство психотерапевта [Текст] / Дж. Бьюдженталь. – СПб.: Питер, 2001. – 304 с.
7. Дружинин, В.Н. Варианты жизни. Очерки экзистенциальной психологии [Текст] / В.Н. Дружинин. – М.: «Питер», 2010. – 155 с.
8. Жуковская, Л.В. Психологическое благополучие и родительские установки женщин [Текст]: автореферат диссертации на соискание учёной степени – 147 – кандидата психологических наук / Л.В. Жуковская. – СПб., 2011. – 18 с.
9. Куликов, Л.В. Детерминанты удовлетворённости жизнью [Текст] / Л.В. Куликов // Общество и политика / Ред. В.Ю. Большаков. – СПб., Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2000. – С. 476–510.
10. Маслоу, А. Самоактуализация [Текст] / А. Маслоу // Психология личности. Тексты / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М., 1982. – С. 108–118.
11. Мэй, Р. Экзистенциальная психология [Текст] / Р. Мэй. – М.: Апрель Пресс & ЭКСМО-Пресс, 2001. – 149 с.
12. Павлоцкая, Я. И. Психологическое благополучие и социально-психологические характеристики личности: монография / Я. И. Павлоцкая; Волгоградский институт управления – филиал ФГБОУ ВО РАНХиГС. – Волгоград: Издательство Волгоградского института управления – филиала РАНХиГС, 2016. – 168 с. – С.
13. Роджерс, К. Клиентоцентрированная терапия. Пер. с англ. [Текст] / К. Роджерс. – М.: «Реплбук», К.: «Ваклер» 1997. 320 с.
14. Соколова, М.В. Шкала субъективного благополучия [Текст] / М.В. Соколова. – Ярославль, 1996. – 84 с.
15. Усова, Н.В. Структура и социально-психологические факторы субъективного благополучия личности в условиях миграции [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. н. / Н.В. Усова. – Саратов, 2012. – 24 с.
16. Франкл, В. Психотерапия на практике [Текст] / В. Франкл. – СПб.: Речь, 2000. – 256 с.
17. Франкл, В. Теория и терапия неврозов: Введение в логотерапию и экзистенциальный анализ [Текст] / В. Франкл. – СПб.: Речь, 2001. – 234 с.
18. Шамионов, Р.М. Субъективное благополучие и ценностно-смысловые образования личности в профессиональной сфере [Текст] / Р.М. Шамионов // Известия Саратовского ун-та, 2006. – Т. 6. – С. 104–109.
19. Ширяева, О.С. Психологическое благополучие личности в экстремальных условиях жизнедеятельности [Текст]: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук / О.С. Ширяева. – Ха-баровск – 2008. – 21 с.
20. Bradburn, N. The Structure of Psychological Well-Being. Chicago: Aldine Pub. Co., 1969. 320 p.
21. Diener, E. Subjective well-being // Psychological Bulletin. 1984. № 95. P. 542–575.
22. Erkinovna, M. D. (2020). Ways and methods of resolving pedagogical conflicts between teachers and students in a modern school. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 8(12).
23. Erkinovna, Mirzabdullaeva Dilkhumor. "Ways and methods of resolving pedagogical conflicts between teachers and students in a modern school." European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 8.12 (2020).
24. Journal of Personality and Social Psychology. 1995. Vol. 69. P. 719–727.
25. Ryff, C.D. Psychological well-being in adult life // Current Directions in Psychological Science. 1995. Vol. 4. P. 99–104
26. Ryff, C.D., Keyes, C.L.M. The structure of psychological well-being revisited //
27. Schuur, V., Wijbrandt, H., Kruijtbosch, M. Measuring subjective well-being: Unfolding the Bradburn affect balance scale // Social Indicators Research, 1995. No. 36 (1). P. 49–74.

28. Topvoldievna, Mirzajonova Eleonora, and Laura Yulbarsova. "Actuality of psychological support in work with children from the risk group." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 12.6 (2022): 51-56.
29. Topvoldievna, M. E., & Yulbarsova, L. (2022). Actuality of psychological support in work with children from the risk group. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 12(6), 51-56.

Автор:

Абдукадирова Лаура Юльбарсовна - Ферганский государственный университет, преподаватель кафедры психологии.

UDK 372.8

A METHODOLOGICAL MODEL OF DEVELOPMENT OF STUDENTS' BASIC COMPETENCES IN EDUCATIONAL CLUSTER CONDITIONS

TA'LIM KLASTERI SHAROITIDA TALABALARNING TAYANCH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK MODEL

МЕТОДИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ БАЗОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КЛАСТЕРА

Yangiyev Shavkat

Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti. 180119. Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri, Xonobod shoh ko'chasi, 19-uy.

E-mail: yangiyevshavkat@gmail.com

Abstract. The cluster is the basis of cooperation between stakeholders to achieve certain tasks, and at the same time it is an important condition for the implementation of the mechanisms of training a competitive graduate of an educational organization. The organization and operation of educational clusters has a direct impact on increasing the competitiveness of educational institutions, and also serves the integration of educational management bodies, scientific research, finance, educational institutions and industrial enterprises. In the article, the methodical model of the development of basic competencies of students in the conditions of the educational cluster is highlighted.

Key words: Cluster, competence, project, result, team, model, level, evaluation.

Аннотация. Кластер является основой взаимодействия заинтересованных сторон для достижения определенных задач и в то же время является важным условием реализации механизмов подготовки конкурентоспособного выпускника образовательной организации. Организация и функционирование образовательных кластеров оказывает непосредственное влияние на повышение конкурентоспособности образовательных учреждений, а также служит интеграции органов управления образованием, научных исследований, финансов, образовательных учреждений и промышленных предприятий. В статье выделена методическая модель развития базовых компетенций обучающихся в условиях образовательного кластера.

Ключевые слова: Кластер, компетенция, проект, результат, команда, модель, уровень, оценка.

Kirish. Mamlakatimizning jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvi, sanoatdan axborotga ijtimoiy o'tish sharoitida, innovatsion iqtisodiyotni takomillashtirish maqsadida oliy kasbiy ta'lim tizimi oldida malaka va ko'nikmalari zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash sifatini oshirish vazifasi turibdi. Zamonaviy oliy ta'lim bitiruvchining kompetentli modeliga yo'naltirilgan bo'lib, yuqori darajada shakllangan kasbiy ahamiyatga kompetensiyalarga ega bo'lgan mutaxassisni tayyorlashni o'z ichiga oladi. Ushbu model dastlab an'anaviy intellektual va xulq-atvor standartlari darajasi va sifatini, shuningdek, kasbiy va ijtimoiy muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan mutaxassisning shaxsiy qadriyatlarini va kasbiy dunyoqarashini belgilaydi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Klaster muayyan vazifalarga erishish uchun manfaatdor tomonlar o'rtasidagi hamkorlikning asosi bo'lib, shu bilan birga uni ta'lim tashkilotining raqobatbardosh bitiruvchisini tayyorlash mexanizmlarini amalga oshirishning muhim shartidir. Xorijiy mamlakatlar ta'lim klasterlari uchun ta'lim muassasalarining o'zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Ta'lim klasterlarini yaratish va ularning faoliyati bo'yicha xalqaro tajribani o'rganish natijalari ta'lim tashkilotlari raqobatbardoshligini oshirish uchun klaster metodidan foydalanish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O.S.Anisimov (2007), I.A.Zimnyaya (2003), YE.S.Polat (2005), A.V.Xutorskiy (2004) va boshqalarning ilmiy tadqiqotlari zamonaviy oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisi nafaqat ma'lum bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi, balki butun umr davomida o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini rivojlantirish va takomillashtirish qobiliyatiga ega bo'lishi kerakligini isbotlaydi. Bunday holda, u ish beruvchi tomonidan talabgor bo'ladi.

Tayanch va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish masalalari mamlakatimiz tadqiqotchi olimlari J.E.Usarov (2019), N.SH.Ruzikulova (2020), M.Pardayeva (2018), M.M.Vahobov (2016) va boshqalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida yoritib berilgan. Ta'lim klasterlari klaster turlaridan biriga kiradi. G.V.Muxametzyanova (2008) ta'lim klasterini hamkorlik aloqalari orqali sanoat tuzilmalari bilan birlashtirilgan o'zaro bog'langan ta'lim muassasalari majmui sifatida belgilaydi.

Ta'lim klasterlarini yaratish turli ta'lim tashkilotlari, korxonalar va boshqaruv organlarining resurslarini birlashtirish imkonini beradi, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektlarning konsentratsiyasining oshishiga olib keladi, ishlab chiqarish texnologiyasining sifat jihatidan yangi darajasiga o'tishga yordam beradi. Ta'lim klasteri sanoatning o'zaro bog'langan korxonalari va turli darajadagi kasb-hunar ta'limi muassasalarining sa'y-harakatlarini yagona makonda birlashtirishga qaratilgan [5]. Ta'lim klasterlarini tashkil etish va faoliyat ko'rsatishi ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshirishga bevosita ta'sir qiladi, shuningdek, ta'lim boshqaruvi organlari, ilmiy-tadqiqot, moliya, ta'lim muassasalari va sanoat korxonalarining integratsiyalashuviga xizmat qiladi [5].

Kompetensiyaga asoslangan yondashuv nuqtai nazaridan ta'lim faoliyatining bevosita natijasi tayanch kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishdir.

"Tayanch kompetensiyalar" atamasining o'zi ularning "kalit", boshqalar uchun asos, aniqroq va mavzuga yo'naltirilganligini ko'rsatadi.

"Kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalari bilim va malakalarning an'anaviy tushunchalaridan farq qiladi. "Kompetensiya" tushunchasining farqi shundaki, u subyektlarning ma'lum bir doirasiga nisbatan o'zaro bog'liq bo'lgan shaxsiy fazilatlarini (ta'lim ko'nikmalari + faoliyat usullari), shuningdek, shaxsning yo'nalishi (motivatsiya, qadriyat yo'nalishi), fikrlashning moslashuvchanligi, mustaqillikni nazarda tutadi.

Kompetensiya - bu talabani ta'limga tayyorgarligi uchun begonalashtirilgan, oldindan belgilangan talabdir.

Kompetensiya - bu allaqachon shakllangan shaxsiy sifat (xususiyat)dir.

Kompetensiya = bilimning harakatchanligi + uslubning moslashuvchanligi + fikrlashning tanqidiyligidir.

Tayanch kompetensiyalar ta'limning umumiy (meta-predmet) mazmuniga taalluqlidir.

O'qituvchi uchun bu bilimlarni uzatishdan talabalar uchun faol o'rganish va amaliy tajriba uchun sharoit yaratishga o'tishdir. Talabalar uchun - ma'lumotni passiv o'zlashtirishdan uni faol izlashga, tanqidiy tushunishga va amaliyotda foydalanishga o'tishdir. O'qituvchining asosiy muammosi - bu dasturning yuqori sifatli o'zlashtirilishini ta'minlaydigan shart sifatida talabalarning ta'lim qobiliyatlarini rivojlantirish vositalari va usullarini izlashdan iborat.

O'quv jarayoniga an'anaviy yondashuv yuqori sifatli muammolarni hal qilish uchun real sharoitlarni yaratishga imkon bermaydi: zamonaviy talaba yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda o'zini qulay his qilishi kerak. O'qituvchining diqqatini har bir talabani faol bilim va ijodiy faoliyatga jalb qilishga qaratish kerak. Bunga faol aqliy faoliyat va talabalarning muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan yangi texnologiyalarni qo'llash orqali erishish mumkin, bunda o'qituvchi o'qituvchi-senariy muallifi, rejissor va sherik sifatida ishlaydi. Ulardan eng istiqbolilari interfaol ta'limning turli shakllari, nostandart darslar va aniq vazifalarni tanlash bilan bog'liq texnologiyalardir.

Ushbu pedagogik loyihaga misol tariqasida ta'lim klasteri sharoitida talabalarining tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik modelini keltirish mumkin. Bu ijobiy ijtimoiylashuvning samarali tizimini joriy etish, talabalar faoliyatini ularning qiziqishlari asosida tashkil etish va klaster yondashuvi orqali talabalarning yutuqlarini baholashning har xil turlaridan foydalanish imkonini beradi.

Ta'lim klasteri sharoitida talabalarning tayanch kompetensiyalarini rivojlantirish muayyan muammolarni hal qilish va ma'lum bir natijaga erishish uchun innovatsion ta'lim faoliyatining yadrosi atrofida birlashtirilgan o'zaro bog'langan obyektlarning birgalikdagi faoliyatini o'z ichiga oladi. Tayanch kompetensiyalarga quyidagilar kiradi:

1. Qiymat-semantik kompetensiya. Bu talabani qadriyat g'oyalari, uning atrofidagi dunyoni ko'rish va tushunish, unda harakat qilish, o'z roli va maqsadini amalga oshirish, o'z harakatlari uchun maqsad va ma'noni tanlash qobiliyati bilan bog'liq bo'lgan dunyoqarash sohasidagi kompetensiya. Ushbu kompetensiya o'quv va boshqa faoliyat sharoitida talabani o'zini o'zi belgilash mexanizmini ta'minlaydi. Talabani individual ta'lim yo'nalishi va umuman uning hayotining dasturi unga bog'liq.

2. Umumiy madaniy kompetensiya - talaba yaxshi ma'lumotga ega bo'lishi, bilim va tajribaga ega bo'lishi kerak bo'lgan masalalar majmuasidir. Bular inson va insoniyat, alohida xalqlar milliy madaniyatining xususiyatlari, oilaning madaniy asoslari, ijtimoiy, jamoat hodisalari va an'analari, fanning din va inson hayotidagi o'rnini o'z ichiga oladi.

3. O'quv-bilish kompetensiyasi - talabani mustaqil bilish faoliyati sohasidagi kompetensiyalari, shu jumladan mantiqiy, uslubiy, umumta'lim faoliyati elementlari, haqiqiy bilish obyektlari bilan bog'liq. Bu bilim va maqsadni belgilash ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Talaba bilimlarni bevosita voqelikdan olish, nostandart vaziyatlarda harakat qilish usullarini, muammolarni hal qilishning evristik usullarini o'zlashtirish kabi ishlab chiqarish faoliyatining ijodiy ko'nikmalarini o'zlashtiradi.

4. Axborot kompetensiyasi. Haqiqiy obyektlar (televizor, magnitafon, telefon, faks, kompyuter, printer, modem, nusxa ko'chirish) va axborot texnologiyalari (audio va video yozuvlar, elektron pochta, ommaviy axborot vositalari, Internet) yordamida mustaqil ravishda qidirish, tahlil qilish, va kerakli ma'lumotlarni tanlash, uni tashkil qilish,

o'zgartirish, saqlash va uzatishdan iborat. Ushbu kompetensiya talabaga o'quv fanlari va ta'lim sohalarida, shuningdek, atrofda mavjud bo'lgan ma'lumotlar bilan o'zaro munosabatda bo'lish ko'nikmalarini beradi.

5. Kommunikativ kompetensiya zarur tillarni bilish, tevarak-atrofdagi va uzoqdagi odamlar va hodisalar bilan munosabatda bo'lish usullari, guruhda ishlash ko'nikmalari, jamoada turli ijtimoiy rollarni egallashni o'z ichiga oladi. Ta'lim jarayonida talaba o'zini tanishtirish, xat, so'rovnomma, ariza yozish, savol qo'yish, munozara olib borish va h.k.larni o'zlashtirishi, zarur va yetarli miqdordagi real muloqot obyektlari va usullarini egallashi kerak. ular bilan ishlash o'rganilayotgan fan yoki ta'lim sohasi doirasida har bir ta'lim tizimi talabasi uchun qayd etiladi.

6. Ijtimoiy va mehnat kompetensiyasi fuqarolik va ijtimoiy faoliyatda (fuqaro rolini bajarish) bilim va tajribaga ega bo'lishni anglatadi.

7. Shaxsning o'zini-o'zi takomillashtirish kompetensiyasi jismoniy, ma'naviy va intellektual o'z-o'zini rivojlantirish, hissiy o'zini o'zi boshqarish va o'zini o'zi qo'llab-quvvatlash usullarini o'zlashtirishga qaratilgan. Bu yerda haqiqiy obyekt talabani o'zi. U o'z manfaatlari va imkoniyatlaridan kelib chiqib qanday harakat qilishni biladi, bu uning uzluksiz o'zini o'zi bilishida, zamonaviy inson uchun zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlarini rivojlantirishda, psixologik savodxonlikni, fikrlash va xatti-harakatlar madaniyatini shakllantirishda namoyon bo'ladi. Bu kompetensiya shaxsiy gigiyena qoidalari, o'z sog'lig'iga g'amxo'rlik qilish va ichki ekologik madaniyatni o'z ichiga oladi. Bu shuningdek, xavfsiz hayot asoslari bilan bog'liq fazilatlar to'plamini o'z ichiga oladi.

Ta'lim klasteri sharoitida talabalarning tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik modeli - bu shaxsga o'z lavozimiga mos keladigan funksiyalarni muvaffaqiyatli bajarishga imkon beradigan xususiyatlarning to'liq to'plamidir. U samarali bo'lishi uchun oddiy tuzilishga ega bo'lishi, aniq va tushunarli bo'lishi kerak.

Ta'lim klasteri sharoitida talabalarning tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik modelini ishlab chiqish ketma-ketligi quyidagicha tuziladi:

1. Loyihani rejalashtirish: kerakli natijaning tavsifi va uni qo'llash sohalari, muddatlari. Bu rahbariyatga loyiha haqida obyektiv ma'lumot berish uchun kerak.

2. Loyiha jamoasini shakllantirish. Ishchi guruhga xodimlarni jalb qilish mumkin bo'lgan qarshilikni kamaytiradi, bu ularga yangi ish faoliyatini baholash shkalasi sifatida vakolatlar yuklanayotganligi hissi tufayli yuzaga kelishi mumkin.

3. Kompetensiya modelini loyihalash. Bosqichning maqsadi maksimal natijani belgilaydigan xatti-harakatlar standartlarini ta'kidlash uchun xodimlar bajaradigan ish haqida maksimal ma'lumot to'plashdir.

4. Kompetensiya modeli darajalarini ishlab chiqish. Ushbu bosqichdagi ish har bir kompetensiya o'z ichiga oladigan darajalar sonini aniqlashdan boshlanadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, kompetensiyalar odatda 3-5 darajaga bo'linadi. Ko'proq darajadagi darajalar baholash tadbirlarini o'tkazishda modeldan foydalanishni murakkablashtiradi.

Darajalar birinchi, ikkinchi, uchinchi deb raqamlanishi mumkin; yoki ular rivojlanish darajalari, malakasi, mahorati kabi nomlarga ega bo'lishi mumkin.

5. Muayyan lavozimlar uchun kompetensiya profillarini shakllantirish. Korporativ kompetensiya modelini yaratish loyihasining natijasi har bir lavozim uchun ishlab chiqilgan malaka profillari bo'lishi kerak.

Xulosa

Ta'lim klasteri sharoitida talabalarning tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik modeli talabalarni boshqarish tizimida muhim rol o'ynaydi va ular inson resurslari samaradorligini boshqarishning asosiy vositalariga aylanadi. Ular yirik korxonalarda menejment standartlari va xodimlarga qo'yiladigan talablar bo'yicha kelishib olish, inson resurslarini boshqarishning aniq tizimini ishga solishda foydali bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Анисимов О.С. Индивид, субъект, личность в контексте целостности психики человека / О.С. Анисимов // Мир психологии. 2007. № 1. С. 24-28.

2. Бондаревская Е.В. Гуманитарная методология науки о воспитании / Е.В. Бондаревская // Педагогика. – 2012. – № 7. – С. 3-13.

3. Вахобов М.М. Компетенциявий ёндашувга асосланган давлат таълим стандартларини жорий этиш – замонавий таълим парадигмаси сифатида // “Замонавий таълим” ж. – 2016 йил №6. – 3-10-б.

4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. 2003. № 5.

5. Матушанский Г.У., Кудakov О.Р., Завада Г.В. Теоретико-методологические аспекты применения компетентностного подхода в высшем профессиональном образовании: монография / Г.У.Матушанский, О.Р.Кудakov, Г.В.Завада – Казань, 2009. – 240 с.

6. Мухаметзянова Г. Проектно-целевой подход - императив формирования профессиональной компетентности // Высшее образование в России. 2008. № 8. С. 104-110.

7. Пардаева М. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларини компетенциявий ёндашув асосида жорий этиш самарадорлиги: муаммо ва ечимлар – “Мактаб ва ҳаёт” ж. – Тошкент, 2018. - №3. – Б.88-89.

8. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие / Е.С. Полат [и др.]; под ред. Е.С. Полат. М.: Академия, 2005. 164 с.

9. Ruzikulova N. Sh. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining axborot bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish.(PhD) ... diss. avtoref. — T., 2020. — 141 b.

10. Usarov J.E. Tayanch va fanga oid kompetensiyalar asosida talim mazmunini takomillashtirish va o'quvchilar kompetentligini rivojlantirish. Ped. fan. dok. (DSc)...diss. . – Toshkent, 2019- 267 b.

11. Хуторской А.В. Информационная компетентность специалиста в системе дополнительного профессионального образования // Интернет журнал «Эйдос». URL: <http://www.eidos.ru/journal/2004/0622-09.htm>.

Muallif:

Yangiyev Shavkat - Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti o'qituvchisi.

UDK 372.815.99

PSYCHOLOGICAL RESEARCHES IN THE FIELD OF GENDER EQUALITY

GENDER TENGLIGI SOHASIDAGI PSIXOLOGIK TADQIQOTLAR

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Axnazarova Diyora Erkin qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: Axnazarova-Diyora@gmail.com

Abstract. This article will talk about how important the concept of gender, which is one of the current topical treatments, is to be promoted to the life of society and, in Uzbekistan, to ensure women's rights, to protect women from violence and oppression. The article covers the origins of the term gender, its use in social fields, and the differences between women and men, were cited experience testing and data on the effectiveness of the results. Together with the analysis of the literature dedicated to Gender problems, presented a list of different types of gender relations and their corresponding gender characteristics. Presented gender relations that are including various forms of relations between subjects that arise in the course of joint life-activity of representatives of a certain sex.

Keywords: Gender, polarization, violence, gender relations, social relations, gender representations, gender streeotypes, domination, freedom, dependance, feminism.

Аннотация. В этой статье речь пойдет о том, насколько важно внедрять концепцию гендера, которая является одной из актуальных в настоящее время, в жизнь общества и, в частности, в Узбекистане, для обеспечения прав женщин, защиты женщин от насилия и угнетения. В статье рассматриваются истоки термина "гендер", его использование в социальных сферах и различия между женщинами и мужчинами, приводился опыт тестирования и данные об эффективности результатов. Вместе с анализом литературы, посвященной гендерным проблемам, представлен список различных типов гендерных отношений и соответствующих им гендерных характеристик. Представлены гендерные отношения, которые включают в себя различные формы отношений между субъектами, возникающие в процессе совместной жизнедеятельности представителей определенного пола.

Ключевые слова: гендер, поляризация, насилие, гендерные отношения, социальные связи, гендерные репрезентации, гендерные стереотипы, доминирование, свобода, зависимость, феминизм.

Kirish. O`zbekistonda bugungi kun zamonaviy ta`limining gender tengligiga erishishda o`ziga xos roli mavjud bo`lib ta`lim jarayonini yanada takomillashtirish bilan bog`liq bir qator dasturlar, qonun hujjatlari, jumladan, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining xotin-qizlar huquqlarini ta`minlash, xususan, gender tengligi va ayollarni zo`ravonlik va zulmdan himoya qilish, ayollar tadbirkorligini rivojlantirish maqomini kuchaytirish to`g`risidagi farmon va qarorlari qabul qilinib, gender tengligi bo`yicha milliy strategiyani qabul qilish rejasi ham mavjudligini ta`kidlagan [1].

So`nggi yillarda psixologiya sohalarining jadal shakllanishiga qaramay, ijtimoiy hayot tarzimizda juda ko`p bo`shliqlar mavjud. O`rganilgan savollar orasida, bizning fikrimizcha, oilaviy yetakchilik muhim ahamiyatga ega. Ushbu masalaga qiziqish, shuningdek, boshqa mavzular bilan taqqoslaganda, oilaviy yetakchilik vaqt o`tishi bilan eng o`zgaruvchan va o`ylantiruvchi mavzular sirasiga kiradi. XX asr o`zini inqiloblar asri sifatida ko`rsatdi va to`liq huquq bilan uni, oilaviy va nikoh munosabatlari inqiloblar asri deb atash ham mumkin. Asr boshidan boshlab katta ijtimoiy o`zgarishlar boshlandi, bu ham nikoh va oilaga o`z ta`sirini ko`rsatmay o`tmadi. Avvalo, bu ayollarning ishlab chiqarishga ommaviy qo`shilishi va ayol tor oilaviy dunyodan chiqib, faol mehnat va ijtimoiy hayotga qo`shilishi bilan bog`liqdir [2].

Tadqiqot obyekti va qo`llanilgan metodlar

Ayolning iqtisodiy mustaqilligi erkakning oilaning boquvchisi sifatida an'anaviy obro'siga putur yetkazdi. Jinslarning ijtimoiy tengligi ham bir xil ahamiyatga ega bo`lib qoldi. Bu nafaqat ayolning mehnat, ta'lim, ijtimoiy ta'minot, ijtimoiy-

siyosiy hayotda ishtirok etish huquqini anglatibgina qolmay, oiladagi tenglik masalasi dunyodagi progressiv mamlakatlar konstitutsiyalarida mustahkamlandi. Yaqin vaqtgacha erkak deyarli hech qachon ijtimoiy fanlarda jins nuqtai nazaridan ko'rib chiqilmagan, lekin insonlarni gender jihatdan farqlash qachon boshlandi degan savol yotadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Psixanaliz insonning psixoseksual, jinsiy mayllariga va gender munosabatlariga qaratilgan yo'nalishidir. Freyd insonni o'rganishda ko'proq e'tiborni qarama-qarshi jinslarga qaratadi. Lekin bu nazariya hamma uchun birdek bo'lmaydi, uni qoralovchilar sifatida Xorni turadi. Xorni Freydni bu boradagi qarashlarini noto'g'ri deb bilgan va ustozini bildirgan fikrlarga boshqacha yondashadi. [3] Uning aytishicha, ayollar ko'pincha erkaklar bilan taqqoslanganda o'zlarini past doiraga qo'yishadi. Negaki, ularning hayoti erkaklarga ko'p tomonlama qaramlikka asoslangan. Tarixan, olib qaraganda ayollarga ikkinchi darajali mavjudod sifatida qarashgan, o'z huquqlarini erkaklar bilan teng ekanligini tan olmagan va jamiyatda qotib qolgan stereotiplar yani, erkaklarning ustunligini doimiy ravishda ta'kidlashlari natijasida ayollar ongiga singdirilgan. Haqiqatdan ham jamiyatdagi bunday gender stereotiplar, ijtimoiy tizimlar ayollarni bunday past darajaga kelib qolishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, Xomining ta'kidlashicha, ko'pchilik ayollar erkak bo'lishga intilishadi. Bunga asosiy sabab, Freydning aytganidek, ayollarning qarama-qarshi jinsga bo'lgan qiziqish, mayllari emas, balki, ayollarning nazarida erkaklikning "qayta baholashini" ya'ni haqiqiy erkak qanday bo'lishini nazarda tutadi. Shuningdek, ayrim ayollar borki, ularda hozirgi erkaklarda topilmayotgan fazilatlar mavjud. Misol uchun, kuch, jasorat, muvaffaqiyat, jinsiy erkinlik va sherik tanlash huquqi kabilarni aytish mumkin. Xomining madaniyat va jinsiy rollarining ahamiyatini ta'kidlaydigan g'oyalari bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan mavzu: feministik dunyoqarashga juda as qotadi. Ko'plab tadqiqotchilar bugungi kunda ham olimning feminizmga bag'ishlangan g'oyalaridan o'rinni foydalanish oqda. Bu esa jamiyatda qattiq o'rnatib qolgan gender stereotiplarni, katta-kichik nizolarni bartaraf etishga yordam bermoqda.

Afsuski, so'nggi paytlarda oilaviy muammolarni o'rganish sezilarli darajada kamaydi va bugungi kunga qadar turli mezonlar va asoslarni hisobga olgan holda yosh oilada zamonaviy gender rollari va qadriyatlarining o'zgarishi, shakllanishi va rivojlanishi mavzusini har tomonlama muhokama qilishga imkon beradigan mahalliy tadqiqotlar o'tkazilishi yetarli darajada emas. Bundan tashqari, oila muammolari bo'yicha zamonaviy adabiyotlar tobora kamayib bormoqda, unda gender masalalari kamdan-kam hollarda ko'rib chiqiladi, oilaviy va gender masalalari bo'yicha ishlarni bugungi kunda oz sonli Internetda va alohida maqolalar sifatida topish mumkin. Ammo ularning ko'pchiligida kontseptual muammo juda dolzarbdir-ko'pincha nikoh va oila tushunchalari, gender va ayol tadqiqotlari farqlanmaydi, "gender" tushunchasining o'zi ta'rifida birlik yo'q (aniqki, bu rus tilida "gender" tushunchasi etarli tarjimaga ega emasligi va uning asl noaniqligi va boshqacha tafsir u belgilagan tushunchaning noaniqligiga olib keladi). Maxsus muammo - "ayol" va "erkak" tadqiqotlar metodologiyasi. Ushbu sohadagi ko'plab tadqiqotlarning kamchiligi shundaki, ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish jarayonida tizimlashmaganligidir.

Oilaning psixologik iqlimi bir martalik va umuman o'zgarimas narsa emas. Uni yaratishda har bir oila a'zosining o'rni bor va bu ularning harakatlariga bog'liq bo'lib, oiladagi psixologik iqlim qulay yoki noqulay bo'ladi. Qulay oilaviy iqlimning asl asosi nikoh munosabatlaridir. T. V. Bendasning fikriga to'liq qo'shilamiz, nikoh munosabatlariga bir nechta omillar ta'sir qiladi – bular: nikoh turi, jinsiy munosabatlarning jamiyatning ierarxiy tuzilishi bilan aloqasi, xotin ishlaydimi yoki uy ishlari bilan shug'ullanadimi; oilada kim yetakchi ekanligi va shuningdek, nikohda gender rollar haqidagi tasavvurlarning shakllangan madaniyati ham muhimdir. [4]

Gender muammolariga bag'ishlangan zamonaviy adabiyotlarda, gender munosabatlarini ijtimoiy munosabatlarning bir turi ya'ni, sinfiy va millatlararo munosabatlar sifatida ko'rib chiqiladi. Aynan gender to'g'risidagi adabiyotlarda, gender munosabatlariga erkak va ayol jinsi, yoki ijtimoiy shaxslar tomonidan uyushgan erkaklar yoki ayollardan iborat guruhlar haqida ma'lumot beriladi. Biroq gender munosabatlari yangi bosqich bo'lgani uchun ilmiy adabiyotlarda keltirilgan ushbu kontseptsiyaning faqat umumiy tavsifi taklif qilingan. Gender munosabatlar- ma'lum bir jins vakillarining birgalikdagi hayot-faoliyati jarayonida yuzaga keladigan, sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlarning turli shakllaridir. (1-jadvalda gender munosabatlarining har xil turlari va ularga mos keladigan gender xususiyatlari ro'yxati keltirilgan). [5]

1-jadval

Gender munosabatlari va gender xususiyat turlarining nisbati

T/r	Gender aloqa darajalari	Gender aloqa ko'rinishlari	Gender munosabatlarining sub'ektiv determinantlari
1	Makro daraja: "erkaklar va ayollar guruhleri - davlat" turdagi munosabatlar	Ijtimoiy	Gender vakolatxonalari
2	Mezo daraja: "guruh-guruh" (erkaklar va ayollar guruhlarining munosabatlari) turdagi munosabatlar	Guruhlararo	Gender stereotiplari

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

3	Mikro daraja: "shaxs-shaxs" (turli jinsdagi shaxslararo munosabatlar) turdagi munosabatlar	Shaxslararo	Gender munosabatlari
4	Intrapersonal daraja: "men individualman -men genning bir vakiliman" munosabat guruhi	O'ziga munosabat	Tender identifikatori

Gender munosabatlari keng ijtimoiy kontekstga kiritilgan va jamiyatning turli darajalarida namoyon bo'ladi, bular: 1) jamiyat darajasida, davlat vakillari va gender guruhlar o'rtasidagi ijtimoiy uyushgan munosabatlar; 2) turli tender guruhlar o'rtasidagi munosabatlar; 3) turli jinsdagi sub'ektlar o'rtasidagi munosabatlar; 4) shaxsning o'ziga ma'lum bir jinsning vakili sifatida munosabati.

Genderni o'rganishda ijtimoiy-konstruksionistik yo'nalishning asosiy g'oyalaridan foydalanish, birinchi navbatda, ko'p darajali munosabatlar sub'ekti sifatida shaxs yoki guruhning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining yanada faol roli to'g'risida redpozitsiyani ifodalashga imkon beradi. Gender vakolatxonalari, stereotiplar, munosabat va shaxs yoki guruhning o'ziga xosligi nafaqat gender munosabatlarining hosilalari va determinantlari sifatida ishlaydi, balki ular o'zlarining o'ziga xos xulq-atvor modellari va naqshlarini qurish va yaratish orqali munosabat-quruvchilar ro'lini o'ynashi mumkin. Ikkinchidan, gender munosabatlarini loyihalashning o'ziga xos asoslarini ajratib ko'rsatishga imkon beradi. Gender munosabatlarining barcha darajalariga xos bo'lgan bunday asoslar: qutblanish, erkaklar va ayollarning ikki gender guruhining vakillari sifatida pozitsiyalarini farqlash, tengsizlik, hukmronlik, hokimiyat, bo'ysunish hodisalari. Ushbu hodisalarga ijtimoiy-konstruktivistik paradigmadagi e'tibor qaratilganligi sababli, erkaklar va ayollarning rollari va maqomlari va ierarxiyasi, ularning pozitsiyalarining bo'ysunishi tender munosabatlarini tahlil qilishning asosiy parametrlari sifatida ko'rib chiqilishi mumkin. [6]

Xulosa. Tadqiqotimiz natijalarini sarhisob qilsak, "gender munosabatlar psixologiyasi" ilmiy-yo'nalishi asoslari yaratilgan bo'lsada, uning tub zamirida ijtimoiy psixologiyaning "o'rnatilgan" prinsiplarini ko'rishimiz mumkin. Ilmiy fanlar doirasida gender munosabatlari psixologiyasining o'rni aniqlandi va shu bilan birga, jins sotsiologiyasi, jins psixologiyasi, gender tadqiqotlar psixologiyada gender muammolarining tarqalish chegaralarini belgilab berdi, bundan tashqari, ularda to'plangan ma'lum nazariy va empirik potentsial ilmiy bilimlarning ushbu sohalarini gender yo'nalishining paydo bo'lishi va rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlar sifatida ko'rib chiqishga imkon berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 21-iyundagi Oliy majlis senatidagi nutqi.- <https://president.uz/uz/lists/view/2692>.
2. Axnazarova D., G'aniyeva U. Oila va gender tushunchalarining mohiyati, ilmiy-nazariy asoslari. Termiz, xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya 2024- yil 19-aprel. B. 56-58.
3. Horney K. Feminine psychology. New York: Norton. 1967. – 180 p.
4. Бендас Т.В. История изучения лидерства в американской социальной психологии // Вестник карагандинского университета. № 2 (14). — 1999. - С. 79-86.
5. Клещина И.С., ПСИХОЛОГИЯ ТЕНДЕРНЫХ ОТНОШЕНИЙ, автореф. дис. д.п.к., Санкт-Петербург, 2004. – 16 с.
6. Грэйс Крайг, Дон Бокум "Психология развития" 9-е изд -СПб.: Питер, 2005.-940 ст., - 636 с.

Muallif:

Axnazarova Diyora Erkin qizi - GulDU, "Pedagogika va psixologiya" kafedrasida v.b. dotsenti, P.f.f.d.

UDK 372.878

FUNDAMENTALS OF DEVELOPING MUSICAL AND CREATIVE SKILLS OF STUDENTS

TALABALARNING MUSIQIY-IJODIY QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI

ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНО-ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ

Azamkulov Gayrat Otakuziyevich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: azamkulov-gayrat2024@gmail.com

Abstract. The article describes the main issues of developing musical and creative abilities of students. Music is a type of art that reflects internal emotional experiences, psyche, thoughts, imagination of a person through a sequence and set of musical sounds (songs). A person listening to music immediately immerses in its sound, that is, in another world. It also makes a person think, think, dream, rejoice, get rid of pain and shed tears from sweet memories.

Keywords: music, creativity, musical sound, oriental music, world art, song, melody, gift, traditions of craftsmanship.

Annotatsiya. Maqolada talabalarning musiqiy-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha asosiy masalalari bayon qilingan. Musiqa insonning ichki hissiy kechinmalari, ruhiyati, fikrlari, tasavvur doirasini musiqiy tovush (nag'ma)lar izchilligi va majmui vositasida aks ettiruvchi san'at turi hisoblanadi. Musiqani tinglayotgan inson bevosita, uning og'ushiga, ya'ni boshqa olamga g'arq bo'ladi. U insonni o'ylashga, fikrlashga, hayol surishga, xursand bo'lishga, darddan forig' bo'lishga va shirin xotiralar ila ko'z yosh to'kishga ham majbur qiladi.

Kalit so'zlar: musiqa, ijodiy qobiliyat, musiqiy tovush, Sharq musiqasi, Jahon san'ati, qo'shiq, kuy, baxshichilik, ustoz-shogirdlik ananalari.

Аннотация. В статье описаны основные вопросы развития музыкально-творческих способностей учащихся. Музыка – вид искусства, отражающий внутренние душевные переживания, психику, мысли, воображение человека через последовательность и набор музыкальных звуков (песен). Человек, слушающий музыку, сразу тонет в ее звучании, то есть в другом мире. Оно также заставляет человека думать, думать, мечтать, радоваться, избавляться от боли и лить слезы от сладких воспоминаний.

Ключевые слова: музыка, творческие способности, музыкальное звучание, восточная музыка, мировое искусство, песня, мелодия, дарение, традиции мастерства.

Kirish. Jahon ta'lim tizimida talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, yosh avlodga musiqiy tarbiya berishning kreativ texnologiyalari ta'lim jarayoniga tadbiiq etishga alohida ahamiyat bermoqda. Respublikamizda ham so'nggi yillarda kadrlar tayyorlashning sifat darajasini oshirish, xalqaro standartlar asosida musiqa sohasida mutaxassislar tayyorlash uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. "Yangi O'zbekistonda erkin va farovon yashaylik" Respublika qo'shiqlar tanlovi, "Botir Zokirov nomidagi zamonaviy estrada" qo'shiqchilar tanlovi, "Yosh maqomchilar" tanlovi, "Yoshlar ovozi" tanlovi, "Yosh ijrochilar" tanlovi, "San'atim senga, obod yurtim!" ijodiy ko'rik-tanlovi, "Xalq cholg'ulari ijrochilari" ko'rik-tanlovi, "Yoshlik bahori" respublika yosh opera ijrochilari va musiqa festivali, "Xor festivali"ni respublika miqyosida o'tkazishning me'yoriy asoslari, moddiy texnika bazasi yaratilmoqda. "Ijtimoiy sohani rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, ta'lim, madaniyat, ilm-fan, adabiyot, san'at va sport sohalarini rivojlantirish, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish" [1] ustuvor vazifalar etib belgilangan.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Musiqa – insonning ichki hissiy kechinmalari, ruhiyati, fikrlari, tasavvur doirasini musiqiy tovush (nag'ma)lar izchilligi va majmui vositasida aks ettiruvchi san'at turi hisoblanadi. Musiqani tinglayotgan inson bevosita, uning og'ushiga, ya'ni boshqa olamga g'arq bo'ladi. U insonni o'ylashga, fikrlashga, hayol surishga, xursand bo'lishga, darddan forig' bo'lishga va shirin xotiralar ila ko'z yosh to'kishga ham majbur qiladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Musiqaning ifodaviy-tasviriy imkoniyatlari Sharq mutafakkirlaridan Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Al-Farobiy, Najmiddin Kavkabiyy va tasavvuf arboblari Kalobodiy Buxoriy, Imom G'azzoliy hamda yunon olimlaridan Aristotel, Pifagor, Platonlar tomonidan ilmiy tadqiq qilinib, yuqori baholangan.

Yunon faylasufi Platon: "Davlatning kuch-qudrati – unda qanday musiqa, qaysi ohang va qay ritmda yangrayotganligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir", - deb hisoblagan. Platon va uning izdoshlari: "Davlat uchun insonni yuksaklikka ko'tarishga yordam beruvchi musiqa kerak", deb hisoblaganlar. Qadimgi Xitoyda musiqa – tartib va sivilizatsiya ramzi hisoblangan, u tarbiyaning eng muhim vositasidir. Musiqa psixologiyasi o'rta asrlarda Yaqin va O'rta Sharqda Al-Farobiy, Abu Ali ibn Sino, Abdurahmon Jomiy, Najmiddin Kavkabiyy kabi buyuk mutafakkirlar ijodida o'z rivojini topdi. Ular musiqadan davolash vositasi sifatida ham foydalanishgan [2].

Aristotel o'zining "Poetika" asarida badiiy ijodning me'yoriy qonunlarini falsafiy jihatdan tahlil qiladi. Aristotel san'atning borliqdagi imkoniyatini faol, ijodiy, yuksak badiiy mahorat bilan ifodalashda ko'radi. Uning fikricha, "San'atning vazifasi voqe'likni mexanistik tarzda qayta tiklamay, balki uni ijodiy aks ettirishdan iborat" [3].

Suqrot "Ijodning asosida haqiqat va uning mohiyatini tushunish yotadi", - deb ta'kidlaydi. Shuning uchun u "Har bir odam o'z fikriga ega bo'lishi mumkin, ammo haqiqat barcha uchun bitta bo'lishi lozim", - deb hisoblaydi [4].

Gegelning fikricha, "Ijod mushohada qilish qobiliyati, tasavvurning samarali va reflektiv faoliyati bo'lsagina amalga oshadi" [5].

L.A.Grevtsovaning tadqiqotida "Ijodiy jarayon barcha botiniy kuchlar oliy darajada jamlangan lahzada vujudga keladigan nogahoniy "bashorat" tarzida anglanadi. Shuning uchun ham Yunon faylasufi Platon ijodning asl manbaini bilimda emas, ilhomda deb hisoblaydi. Xudo insonni yaratib, uning o'ziga o'xshashini istasa, inson ham o'z ijod mahsulining o'ziga o'xshash bo'lishini xohlaydi", - deb ta'kidlangan [6].

O'zbek xalqi ma'naviyatida millat o'tmishi, hozirgi kuni o'z ifodasini topgan bo'lib, jahonshumul kashfiyotlarni yarata olgan minglab allomalarni etishtirib bergan o'lka hisoblanadi. Ular umumbashariy ahamiyatga ega ma'rifatning shakllanishiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar. Shuning uchun ham o'zbek milliy-ma'naviy merosi jahon madaniyatining ajralmas qismi, uzviy bo'lagidir.

Sharq allomalari va mutafakkirlarining asarlarida ifodalangan ma'naviy-axloqiy qarashlar insonlar ruhiyati va ma'naviyati taraqqiyotida, yoshlarda ezgulik va iftixor tuyg'usining rivoj topishida muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Sharq musiqasi – Sharq falsafasi, Sharq dunyosining uzviy bir qismidir. Sharq musiqasining jahon madaniy merosida tutgan oʻrni benihoya buyuk. Musiqa ming yillardan beri odamlar dilini xushnud etib, ularni ruhan yuksaltirib kelmoqda. Oʻzining nozik jozibasi bilan dunyo madaniyatiga ozuqa berib, umumbashariy qadriyatlarga munosib hissa qoʻshmoqda.

Oliy taʼlim muassasalari talabalarida musiqiy-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda Sharq allomalari va mutafakkirlarining musiqiy merosidan foydalanish oʻz oʻrnida metodologik mazmun kashf etib, talabalarning maʼnaviy-estetik fikrlashlarini, nazariy bilimlarga ega boʻlishini taʼminlaydi.

Sharq allomalarining bebaho va tengsiz asarlari jamiyatni rivojlanishida, maʼnaviyatimizni yuksalishida, komil insonni kamol topishida muhim jarayon hisoblanadi. Ular tadqiqotlarida falsafa tabobat, falakiyot, musiqa, ahloq, taʼlim-tarbiya, mantiq, tilshunoslik, adabiyot va boshqa fan sohalariga bagʻishlab asarlar yozishgan.

Musiqa sanʼati haqida koʻplab allomalar izlanishlar olib borgan boʻlib, musiqa nazariyasi, musiqaga oid qoidalar bevosita Oʻrta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan.

Bu borada Farobiyning “Musiqa haqida katta kitob” va boshqa asarlari, Ibn Sinoning “Kitob ash-shifo”, “Kitob an-najot”, “Donishnoma” kabi asarlarining musiqa haqidagi boʻlimlari, Abdurahmon Jomiyning “Risolai musiqa” kitobi, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburning musiqa haqidagi qarashlari talabalarda musiqiy-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim manbaa hisoblanadi. Abu Nasr Farobiy qomusiy olim hisoblanib, uning 160 dan ortiq ilmiy asarlari mavjud. Abu Nasr Farobiy Oʻrta asr davri ilm-fani taraqqiyotiga katta hissa qoʻshgan olim. Farobiy tabiiy, ilmiy va ijtimoiy bilimlarning barcha sohalarida ilmiy ish olib borgan. Farobiy oʻzidan keyin juda boy ilmiy meros qoldirgan. Falsafa, musiqa, filologiya va boshqa tabiiy, ilmiy bilimlarning turli sohalarida asarlar yaratgan [7].

Ijodkorlik talabalarda musiqiy tafakkur, izlanish va ijodiy malakalarni oʻstirib borish uchun katta ahamiyatga ega. Hozirda oʻsib ulgʻayayotgan yoshlarimiz orasida ham har tomonlama mukammal, yetuk, qobiliyatli ijodkorlar yoʻq emas. Musiqa ijodkorligi sohasida koʻplab yoshlarimiz tahsil olib, keyinchalik musiqa pedagogikasi sohasida oʻz faoliyatlarini davom ettirib kelmoqdalar. Qalbida musiqaga mehri boʻlgan insonlardan hech qachon yomonlik chiqmaydi. Shunday ekan, yoshlarimizda musiqaga boʻlgan qiziqishlarini orttirish darkor.

Farobiy “Musiqa haqida katta kitob” asari bilan Oʻrta asrning yirik musiqashunosi sifatida ham mashhur boʻldi. U musiqa ilmini nazariy, amaliy jihatdan yoritib, musiqani inson axloqini tarbiyalovchi sihat-salomatligini mustahkamlovchi vosita deb qaragan. Uning musiqa sohasida qoldirgan merosi talabalarda musiqiy-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga egadir. Farobiy oʻzining “Musiqa haqida katta kitob” asarida musiqani uch turga ajratadi. Uning fikricha, bir xil musiqa insonga huzur-halovat baxsh etadi, ikkinchi xili esa ehtirolarni qoʻzgʻab, joʻshqin qiladi va nihoyat, uchinchi xil musiqa borki, oʻyga toldiradi, fikrlashga, tafakkur qilishga majbur etadi [7].

Talaba ongiga alloma va mutafakkirlarning musiqiy qarashlarini singdirishda ideallar juda muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagog talabani kelajakda kimning oʻrnida koʻrishni xohlasi, uni talaba koʻzida ideal darajasiga etqaza olishi kerak boʻladi. Masalan, talabani idealni uning otasi, u otasiday uchuvchi boʻlmoqchi, u yaqin orada bu maqsadga erishish yoʻlini izlaydi, unga intiladi, oʻzida otasida bor xislatlarni takrorlashga harakat qiladi.

Talabalarda musiqiy-ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish taʼlim jarayonining negizi boʻlib, talabalarning qiziqishlarini inobatga olgan holda, uning dunyoqarashini va eʼtiqodini shakllantirishga qaratilgan pedagogik muammolardan biridir. Eʼtiqodning predmeti turlicha boʻlishi mumkin: Vatanga eʼtiqod, dinga, fanga, kasbga, oilaga, axloq meʼyorlariga, goʻzallikka va shunga oʻxshash. Agarki, insonda biror narsaga eʼtiqod shakllangan boʻlsa, u yaxshi, odamlarga, jamiyatga nafi tegadigan boʻlib etishadi. Masalan, Alisher Navoiyning butun hayoti xalqqa va millatga fidoiyligining namunasi sifatida turkiy xalqlar adabiyotiga asos solishga bagʻishlanganligi, Muhammad Al-Xorazmiy, Imom Ismoil al-Buxoriy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Farobiy, Mirzo Ulugʻbek kabi buyuk allomalarimizning ilm va ijod yoʻlidagi qatʼiyatlari, erishgan yutuqlari eʼtiqodlilikning yorqin namunasi. Sharq allomalari va mutafakkirlarining musiqiy merosi orqali oliy taʼlim muassasalari talabalarining musiqiy-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda mustaqil taʼlim mashgʻulotlariga eʼtibor qaratish lozim.

Demak, talabalarda musiqiy-ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda allomalarimizning fikr-mulohazalari va manbaalari juda muhim ahamiyatga ega. Har bir oʻrgatilayotgan kuy, qoʻshiq, asar yashab turgan zaminimizni madh etishi, insonda yaxshi xislatlarni uygʻotishi, ezgulikka chorlashi va qolaversa, doʻstlik, mardlikka undashi lozim. Ammo, hozirgi kunda musiqasi yoqimli, maʼno-mazmuni sayoz, yoshlarga xos boʻlmagan, na zarar, na foyda keltirmaydigan, ezgulikka undamaydigan, vaqtincha huzur bagʻishlaydigan “ermak qoʻshiqlar” ommalashib, insonlar ongiga salbiy taʼsir etkazib kelmoqda. Kuy-qoʻshiq kishilarning inson boʻlib ijtimoiy mavjudot sifatida shakllanishi va yashashi uchun asosiy ruhiy, maʼnaviy omil hisoblanadi.

Xulosa. Insonning manaviy kamolotga erishuvida fan, adabiyot va boshqa muhim tarmoqlar kabi sanʼatning, xususan musiqaning faqat oʻzigagina xos boʻlgan alohida oʻrni bor. Oʻzbek xalqi qadimdan oʻzining boy musiqiy merosi, manaviy-musiqiy qadriyatlariga ega boʻlib kelgan. Bu bisot turli yoʻnalish va janrlarda allomalarimiz yaratgan musiqiy risolalar, qoʻlyozmalar, yaratilgan cholgʻu asboblari, qoʻshiq, kuy, baxshichilik, ustoz-shogirdlik ananalari, bayramlar, sayllar, festivallar tarzida oʻz ifodasini topgan. Yuqorida talqin qilinganlardan kelib chiqqan holda shunday xulosaga

kelish mumkinki, musiqa asarlarida estetik hislar axloqiy hislar bilan chambarchas bog'lanib ketadi va ularning biri ikkinchisini to'ldirib boruvchi muhim komponentlar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-4947-son Farmoni. 2017- yil 7- fevral. – B.39.
2. Qodirov. R. Musiqa pedagogikasi. – T. : Tafakkur qanoti, 2014. – B.27.
3. Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4. - М.: Мысль, 1983. С. 376-644.
4. Haqiqat manzaralari. 100 mumtoz faylasuf / Taqdirilar, hikmatlar, aforizmlar. – T.: Yangi asr avlodi, 2013. – 398 b.
5. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Пер.с нем. Г.Г. Шпета, Комментар. Ю.Р. Селиванова. - М.: Академический Проект, 2008. – С.67.
6. Гревцова Л.А. Междусубъектная природа творчества в науке, философии и религии: Дис. ... канд. филос. наук. Барнаул, 2005. – Б.166.
7. Abu Nasr Farobiy. Risolai musiqa. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1992. – B.37.

Muallif:

Azamkulov Gayrat Otakuziyevich - Guliston davlat universiteti, San'atshunoslik fakulteti, "An'anaviy xonandalik va xalq cholg'ulari" kafedrasini o'qituvchisi.

UDK 372.815.99

FORMING TYPES OF EDUCATION THROUGH TOURISM ACTIVITIES IN YOUTH

ЁШЛАРДА ТУРИЗМ ФАОЛИЯТИ ОРҚАЛИ ТАРБИЯ ТУРЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

ФОРМИРОВАНИЕ ВИДОВ ОБРАЗОВАНИЯ У МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ ТУРИСТСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Исламова Дурдонахон Рустамхон кизи

Гулистон давлат педагогика институти. Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе

E-mail: islamovadurdona24@gmail.com

Abstract. The article aims to implement a healthy lifestyle by demonstrating the forms of tourist activities of schoolchildren. Tourism is of great importance in the effective organization of children's and youth's free time, and properly organized tourism activities help the social status of people of all age groups, and the organization of a healthy lifestyle. In addition, tourism helps to protect young people from foreign ideas and develop national immunity, and the socio-pedagogical foundations of tourism are reflected in this aspect.

Key words: tourism, social sphere, pedagogy, development, youth, national consciousness, thinking, idea, healthy lifestyle.

Аннотация. Мақолада мактаб ўқувчи ёшларининг туристик фаолияти шакллари намоён этиш орқали соғлом турмуш тарзини татбиқ этишдан иборат. Болалар ва ёшларнинг бўш вақтларини унумли ташкил этиш давомида туризмнинг аҳамияти катта бўлиб, тўғри ташкил этилган туризм фаолияти барча турдаги ёш тоифасидаги инсонларнинг ижтимоий ҳолатига, соғлом турмуш тарзини ташкил этишига ёрдам беради. Ундан ташқари, ёшларни ёт ғоялардан сақлаш, миллий иммунитетни ривожлантириш учун ҳам айнан туризм ёрдамга келади ва туризмнинг ижтимоий педагогик асослари шу жаҳада ўз аксини топиб боради.

Калит сўзлар: туризм, ижтимоий соҳа, педагогика, ривожлантириш, ёшлар, миллий онг, тафаккур, ғоя, соғлом турмуш тарзи.

Аннотация. Статья направлена на реализацию здорового образа жизни путем демонстрации форм туристской деятельности школьников. Туризм имеет большое значение в эффективной организации досуга детей и молодежи, а правильно организованная туристская деятельность способствует повышению социального статуса людей всех возрастных групп, организации здорового образа жизни. Кроме того, туризм способствует защите молодежи от чужеродных идей и выработке национального иммунитета, и в этом аспекте находят свое отражение социально-педагогические основы туризма.

Ключевые слова: туризм, социальная сфера, педагогика, развитие, молодежь, национальное самосознание, мышление, идея, здоровый образ жизни.

Кириш. Мамлакатда туризмни миллий иқтисодий диверсификация қилиш, ҳудудларни жадал ривожлантириш, янги иш ўринларини яратиш, аҳолининг даромадлари ва турмуш даражасини ошириш, мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлигини оширишни таъминловчи стратегик тармоқлардан бири сифатида ривожлантириш бўйича комплекс чора-тадбирлар босқичма-босқич амалга оширилмоқда.[1] Айнан, шу чора-тадбирлар асосида мактабгача ва мактаб ёшидаги ўқувчиларда туризм фаолиятини ривожлантириш аҳамиятга молик тадбирлардан биридир. Туризмни ривожлантириш орқали атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва аҳоли

маданиятининг қанчалик ўсиб боришини кузатиш мумкин. Жойларда туризмнинг ташкил этилиши куйидаги тарбия турлари ҳамда сифатларни, қобилиятларни ривожланишига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди:

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Мактаб ўқувчиларида ташкил этилган туризм ўқувчиларнинг ақлий фаолиятига ижобий таъсир этади. Уларнинг индивидуал психик жараёнлари характери, диққати, ақлий салоҳияти туризм жараёнида такомиллашиб боради. Бу жараёни қандай амалга ошади деган табиий савол туғлиши мумкин? Бунда ақлий тарбия — шахснинг ҳар томонлама тараққиёти, уни турмуш ва меҳнатга тайёрлашнинг муҳим таркибий қисми. Ақлий тарбия билимларни тўплаш, бирор нарсани таҳлил ва синтез қилиш, нарса ва ҳодисаларни таққослаш ҳамда таснифлаш, умумлаштириш, мавҳумлаштириш, уларни бир тизимга солишни назарда тутати. Ақлий тарбия вазифаси интеллектуал кўникмалар, яъни ҳар қандай фанни ўрганишда қўлланиладиган умумий ўқув кўникмалари — ўқиш, тинглаш, ўз фикрини оғзаки баён этиш, ёзиш, манба билан ишлаш, мустақил ишлаш малакаларини шунингдек бирор фанни эгаллаш бўйича зарур бўлган махсус кўникмалар (чизма, хариталарни ўқий билиш, уларнинг натижаларини чиқара олиш)ни эгаллашдан иборат. Илмий дунёқарашни шакллантириш, яъни болаларга олам илмий манзараси, табиат ва жамият тараққиётининг асосий қонунларини тушунтириш ҳам ақлий тарбиянинг муҳим вазифасидан биридир. Бунда болалар ҳаётининг дастлабки йилидаёқ атрофни ўраб турган барча нарсалар билан таништириб бориш муҳим аҳамиятга эга. Ақлий тарбия таълим, ўйин, меҳнат жараёнида, ҳаётий вазиятларни ҳал этиш, катталар ва тенгдошлар билан бўлган мулоқотда, оммавий ахборот воситалари орқали олинган ахборотларни қабул қилиш ва ўзлаштиришда рўй беради. Туризм жараёнида айнан шу кўникмалар ривожланиб боради.[2] Йўл хариталарини тузиш, ўзаро жамоавий ҳамкорлик, аҳиллаштирувчи ўйинлар, қийин вазиятларда шерикларига ёрдам бериш, ўзаро гуруҳларда мулоқатчанликнинг шаклланиши, нутқ маданиятининг ўсиши, ўқувчи ёшларнинг физиологик жиҳатдан янада соғломлашиб бориши кузатилади. Ахлоқий тарбия тамойиллари ҳам шу принципларга асосланган ҳолда, оммавий маданиятнинг бузғунчи ғояларидан йироқ бўлишни талаб этади. Ўқувчи ёшлардаги ахлоқий хусусиятлар, уларнинг ўзаро мулоқот доирасида маълум бўлиб, ҳаракатларида ўз аксини топади. Ўғил болалар ва қиз болаларнинг умумий гуруҳда туризмни ташкил этиши эса ўзаро жинс вакиллари ҳамжиҳатликка, жинсий тарбия тамойилларига бўйсунушга мажбур қилади. Эстетик тарбия эса табиат ва инсон ҳамоҳанглигида шахснинг индивидуаллигини, унинг табиат манзараларидан завқ ола билиш кўникмаларини ривожлантиради.

Эстетика (юн-ҳис қилувчи, ҳиссий тарбияга доир) инсон билан дунё ўртасидаги қадрият муносабатининг ўзига хос томонларини ва кишиларнинг бадий фаолияти соҳасини ўрганувчи фалсафий фан. «Эстетика» терминини немис файласуфи А. Баумгартен (1714—62) илмий муомалага киритган. Эстетиканинг синоними сифатида гўзаллик фалсафаси, санъат фалсафаси, бадий ижод фалсафаси иборалари қўлланиб келинган.[3] Кейинги пайтларда нафосатшунослик ёки нафосат фалсафаси атамалари ҳам Эстетикани англатадиган бўлди. Эстетика ўз ичига санъат эстетикаси, табиат эстетикаси, техника эстетикаси, дизайн, спорт эстетикаси, турмуш эстетикаси, атроф-муҳитни гўзаллаштириш ва бошқалар соҳаларни қамраб олади. Эстетика нафосат, дид, гўзаллик, хунуқлик, улугворлик, тубанлик, фожеавийлик, кулгилик, мўъжизавийлик, ҳаёлийлик сингари категориялар билан иш қўради. Улар орасида нафосат тушунчаси алоҳида ўрин эгаллайди. У бир томондан, эстетик англашнинг барча жиҳатларини (эстетик ҳиссиёт, эстетик завқ, эстетик дид, эстетик муҳокама ва бошқалар), иккинчи томондан, эстетик хусусиятларни — амалдаги гўзаллик, улугворлик, фожеавийлик, кулгилик ва ҳ. к. жиҳатларни ўз ичига олади. Ана шу кейинги жиҳати билан нафосат баъзан эстетиканинг предмети сифатида ҳам қабул қилинади. Туризм давомида ҳар қандай табиат мўжизаларидан завқлана олиш, гўзалликни ҳис қилиш ва баҳраманд бўлиш шахсда эстетик тарбияни ривожлантиради.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Ҳар йили дунёнинг кўплаб мамлакатларида 15 апрель санаси Экологик билимлар кун сифатида нишонланиб келинмоқда. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 1992 йилда Рио-де-Жанейро шаҳрида бўлиб ўтган атроф муҳит муаммолари муҳокамасига бағишланган конференциясида дунёнинг барча мамлакатларида инсониятнинг ҳаёт тарзи ва барқарор ривожланиши стратегиясини амалга оширишда экологик таълимнинг улкан аҳамиятга эга эканлиги таъкидланган эди. Экологик таълимнинг муҳимлиги ҳозирги замонавий дунёда ҳеч кимда шубҳа уйғотмаслиги билан биргаликда кўплаб мамлакатларда таълим ва тарбия беришнинг устувор йўналиши ҳисобланади. Аҳолининг экологик маданиятини ва атроф-муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишни шакллантиришга қаратилган ушбу фаолият – бутун инсоният келажаги хавфсизлигининг гаровидир. Туризм жараёнида ҳам экологик тарбия тамойилларига эътибор беришлари керак. Туризм жараёнида ёшларнинг табиат билан тарбиявий алоқалари ҳамда табиатга зиён етказмаслиги қоидалари ўрганилади. Айнан, туризм фаолиятида ёшларнинг кузатувчанлик қобилияти ривожланиб боради. Кузатувчанлик фақатгина фаолият йўналишига қараб эмас балки, шахслараро кузатувчанлик ҳам фойдадан холи эмас. Масалан, педагог томонидан бевосита ёки билвосита кузатиш режасида бўлса айнан шу туристик фаолият уларга қўл келади. Бунда улар боланинг индивидуал хусусиятлар, шахслараро муносабатлари каби томонларини кузатиш имкониятига эга бўлади.[4]

Креативлик бу – чуқурроқ кидириш, эътиборлироқ қараш, хатоларни тўғрилаш, мушуклар билан суҳбатлашиш, чуқурликка шўнгиш, деворлар ичра ўтиш, куёшни ёқиш, кумдан қасрлар қуриш, келажакка саёҳат қилишдир. (Е.Торренс).[5] Туризм жараёнида креативликни ривожлантириш тренинги. Тақдим этилаётган креативлик тренинги катта мактаб ёшидаги ўқувчиларга ва кичик босқич талабаларига мўлжалланган, лекин дастурга айрим қайта ишланмалар киритилса бошқа ёш тоифасидагилар билан ҳам ўтказиш мумкин. Гуруҳдаги иштирокчиларнинг энг оптимал сони 8–16 киши, айрим ҳолатларда 25–30 гача ҳам бўлиши мумкин. Дастурдаги асосий урғу қуйидаги муаммолар ечимига қаратилган:

1. Креативлик таркибига кирувчи хусусиятларни ривожлантириш: кўз югуртириш, эгилувчанлик ва тафаккурнинг ўзига хослиги, қутилмаган ассоциацияларни қидириб топишга;

2. Ҳаётий муаммоларни ҳал қилишда креативликдан фойдаланиш имкониятларини намоён этиш, шунингдек, шахсий ва касбий мақсадларга эришишга;

3. Жамоавий ижодий иш қўникмасини шакллантиришга.

Тренинг машқлари 12 машғулотга бирлаштирилган бўлиб, уларнинг ҳар бири 3 академик соатга мўлжалланган. Шундай қилиб, дастурнинг умумий давомийлиги 36 соатни ташкил этади.

Бироқ, унутмаслик лозимки, кўрсатилган вақт нисбий бўлиб, ишнинг ҳақиқий давомийлиги бир қатор омилларга қарам, хусусан, гуруҳдаги иштирокчилар сонига боғлиқ бўлади.[6] Кўпинча, аксарият машқларда вақт белгилаб берилган бўлса-да, уларнинг умумий давомийлиги машқларни бажаришда аниқ босқичларга (ғояларни яратиш, чизиш, тақдимотни тайёрлаш ва ҳ.к.) боғлиқ. Кўрсатилган вақт берилган машқлар сонидан кўпроқ бўлиш эҳтимоли юқори бўлиб, тренер учун машқларни танлаш имконияти туғилади.

Хулоса. Ҳар бир машғулотни таснифлаш қисқа тушунтиришлардан бошланади, шундан сўнг унинг таркибига кирувчи машқлар тасвирланади. Улар ягона тизим бўйича бажарилган: машқни ўтказиш жараёни, унинг психологик моҳияти, муҳокама ва айрим ҳолатларда бажариш мисолларини келтиришдан иборат. Машғулотлар ва унинг таркибидаги машқларнинг кетма-кетлиги маълумотларни тақдим этишда тизимлилик тамойилига, ҳамда ижтимоий-психологик тренингларни ташкил этиш қонун-қоидаларига амал қилган ҳолда тузилади. Албатта, айнан бундай кетма-кетлик ягона меъёр эмас, малакали тренерлар машқлар жамланмасидан “конструктор” сифатида фойдаланиб, аниқ вазифа ва фаолият талабларидан келиб чиқиб, шахсий тренинг дастурларини ишлаб чиқишлари мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 05.01.2019 йилдаги ПФ-5611-сон
2. Аристотель, Поэтика, Т. 1981. – Б. 37.
3. Маҳмудов Т., Гўзаллик ва ҳаёт. 1974. – 180 б.
4. Нурматов М., Танқид ва эстетика, Т. 1976. – 204 б.
5. Маҳмудов Т., Эстетика и духовные ценности. Т. 1993. – 240 б.

Муаллиф:

Исламова Дурдонахон Рустамхон қизи - Гулистон давлат педагогика институти магистранти.

УДК:371.38

EDUCATIONAL AND COGNITIVE METHODS IN EXPERIMENTAL CHEMISTRY

EKSPERIMENTAL KIMYODA TA'LIMIY VA KOGNITIV METODLAR

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ И КОГНИТИВНЫЕ МЕТОДЫ В ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ХИМИИ

**Умирова Нилуфар Аманбаевна, Махамадиева Қундизой Хонимкул қизи,
Мусакаева Сабина Ришатовна**

Гулистанский государственный университет, 120100. г. Гулистан, 4-микрарайон.

E-mail: qunduzoy1993@gmail.com

Abstract. The article presents the differences of the new concept of chemical education. The gradual formation of ideas about chemical analysis will help improve the quality of mastery of all sections of the school curriculum, the full disclosure of cause-and-effect relationships such as composition of substances, properties of substances, as well as composition-structure and structure-properties. Recommendations are given for the formation of the concept of “chemical analysis”. The concept of “chemical analysis” is presented on the basis of its two types: qualitative and quantitative analysis. The ability to use quantitative and qualitative methods and to distinguish many types of analysis on these and other classification grounds (for example, by objects of analysis, by accuracy and duration of analysis). Methods of cognition and experimental foundations in analytical chemistry in a school chemistry course are presented. The following analytical knowledge and skills have been identified, which can and should be developed in the process of teaching

chemistry in high school. Introduction to the gravimetry method. Explanation that the results of quantitative analysis today make it possible to control technological processes and evaluate product quality. And also, chemical analysis can be used when studying related courses, for example, in biology lessons.

Key words: teaching methods, school chemistry course, chemical analysis, concept formation.

Аннотация. В статье представлены отличия новой концепции химического образования. Поэтапное формирование представлений о химическом анализе будет способствовать повышению качества усвоения всех разделов школьной программы, полноценное раскрытие причинно-следственных связей типа состав веществ, свойства веществ, а также состав –строение и строение –свойства. Даны рекомендации для формирования понятия «химический анализ». Понятие «химический анализ» представлен на основе двух его видах: качественном и количественном анализе. Умение использовать количественный и качественный метод и выделять множество видов анализа по этим и другим классификационным основаниям (например, по объектам анализа, по точности и продолжительности анализа). Представлены методы познания и экспериментальные основы в аналитической химии школьном курсе химии. Выделены следующие знания и умения аналитической направленности, которые можно и нужно формировать в процессе обучения химии в старшей школе. Знакомство с методом гравиметрии. Объяснение, что результаты количественного анализа сегодня позволяют контролировать технологические процессы и оценивать качество продукции. А также химический анализа можно использовать и при изучении смежных курсов, например, на уроках биологии.

Ключевые слова: методика преподавания, школьный курс химии, химический анализ, формирование понятий.

Введение. Представления о зависимости свойств веществ от их состава и строения являются важнейшим интегративным результатом общеобразовательной подготовки по химии и составляют основу целостной химической картины мира [1, 5]. Ещё М.В. Ломоносов говорил, что «для познания частных качеств тел и их изменений обязательно требуется познание их состава». У школьников должны быть сформированы представления о химическом анализе как основном источнике наших знаний о составе веществ. Но в ходе методической подготовки будущего учителя вопросы, связанные с химическим анализом, практически не рассматриваются [4]. Не уделяется должного внимания этим вопросам и в системе дополнительного профессионального образования. Анкетирование на курсах повышения квалификации показывает, что учителя соотносят вопросы химического анализа в основном с внеурочной деятельностью. Некоторые даже высказывают мнение о том, что «химический анализ в школе не изучают». Одной из причин этого является то, что в структуре школьного курса химии аналитическая химия (в отличие от химии неорганической или органической) не представлена в качестве самостоятельного раздела. Есть и другая причина: составители программ и авторы учебников ранее не уделяли достаточного внимания вопросам, связанным с химическим анализом. Лишь в последние годы стандарты школьного образования и соответствующие учебники существенно изменились, и теперь формирование представлений о химическом анализе становится актуальной задачей. К сожалению, далеко не все школьные учителя готовы решать ее на уроках химии.

Объект исследования и используемые методы

Химический анализ в новых стандартах и учебниках. Принципиальным отличием новой концепции химического образования является то, что за четыре года обучения учащиеся имеют возможность изучать состав веществ дважды в основной и в старшей школе. Доля времени на его изучение существенно увеличена. Появилась реальная возможность рассказать школьникам, каким образом когда-то был установлен состав веществ, как и зачем анализируют вещества сегодня. В обязательный минимум основных общеобразовательных программ дополнительно введены такие элементы содержания, как методы познания и экспериментальные основы химии [2, 3]. Их появление в структуре общего образования по химии позволяет усилить прикладной характер химических знаний, создаёт условия для реализации личностно ориентированной модели обучения, способствует достижению нового качества общеобразовательной подготовки по химии. Поэтому дидактическая ценность представлений о химическом анализе, формируемых в школьном курсе химии, существенно возрастает. Внимание к химическому анализу усилено и в новых учебниках. Так, в учебники И.Р. Аскараров и соавторов включены качественные реакции на ионы Cl^- , SO_4^{2-} , NH_4^+ , Fe^{2+} , Fe^{3+} , CO_3^{2-} , реакции на углекислый газ, на крахмал и многоатомные спирты. В аналитическом аспекте рассматриваются свойства индикаторов, аминокислот, взаимодействие этилена с бромной водой и перманганатом калия, реакция глюкозы с аммиачным раствором оксида серебра и даже цветные реакции белков. В старшей школе к ним добавляются аналитические свойства непредельных соединений, фенолов и других веществ. Предусматривается выполнение экспериментальных задач по распознаванию индивидуальных веществ сложного состава (смесей). Впрочем, в рамках профильного обучения иногда рекомендуются такие задачи, которые достаточно трудны даже для профессионального аналитика, обоснованность их включения в школьные учебники вызывает серьёзные сомнения.

Формирование представлений о методах и результатах анализа

К сожалению, в методической литературе трудно найти ответы на вопросы, что именно должны знать школьники о химическом анализе, как лучше формировать и использовать эти знания при изучении различных разделов школьного курса химии, для профессиональной ориентации выпускников, для воспитания необходимых личностных качеств? Анализ обязательного минимума содержания основных общеобразовательных программ по химии [2, 5] позволяет выделить следующие знания и умения аналитической направленности, которые можно и нужно формировать в процессе обучения химии в основной и старшей школе (на базовом уровне):

- знание понятий: «химический анализ», «качественный анализ», «количественный анализ»;

- знания о простейших способах (методах) химического анализа;

- знания об объектах обнаружения: элементах, функциональных группах (группах атомов), молекулах, ионах;

- умение разделять смеси, определять качественный состав вещества опытным путём, решать экспериментальные задачи аналитической направленности, исследовать состав некоторых природных объектов;

- умение определять формулу химического соединения по результатам его анализа и, наоборот, рассчитывать количественное содержание элемента в чистом веществе по формуле соответствующего соединения.

Совершенно иной набор знаний и умений химико-аналитического характера должен быть сформирован при изучении факультативных и элективных дисциплин, а также на внеклассных (учебно-исследовательских) занятиях. Методика формирования понятия «химический анализ». Целесообразно начинать формировать это понятие ещё в основной школе, одновременно с понятиями «чистое вещество» и «смесь». Раскрывая содержание понятия «чистое вещество», имеет смысл ввести представление о качественных реакциях как о реакциях, с помощью которых распознают химические вещества [3]. При изучении состава и свойств кислот и оснований примером будет распознавание кислот и оснований с помощью индикаторов. То есть вначале закладывается представление о химическом анализе как о способе установления качественного состава химических объектов.

Следующий этап в формировании понятия «химический анализ» может быть реализован в основной школе при введении понятия «смесь». Отмечая, что в природе вещества в чистом виде практически не встречаются, учитель определяет смесь как совокупность нескольких чистых веществ, сохраняющих свою химическую индивидуальность. Он называет примеры наиболее распространённых и известных смесей: воздух, водные растворы, сплавы и т. Характеризуя свойства смесей, состоящих из одних и тех же чистых веществ (компонентов), важно отметить, что свойства смесей зависят не только от качественного состава, но и от количественного соотношения компонентов. Это соотношение может быть установлено с помощью химического анализа. Здесь должны быть использованы вводимые в основной школе понятия «массовая» и «объёмная доля» компонента в смеси.

Таким образом, понятие «химический анализ» теперь рассматривается шире как способ установления качественного и количественного состава химических объектов. В старшей школе по мере усвоения знаний об основных классах неорганических и органических соединений, а также о количественных характеристиках смесей и различных химических процессов – понятие «химический анализ» должно быть углублено и конкретизировано на основе представлений о двух его видах: качественном и количественном анализе. Так, учащиеся должны осознать, что количественному анализу подвергают не только смеси, но и чистые вещества (химические соединения), и результаты такого анализа позволяют вывести формулы соединений. Отметим, что поэтапное формирование понятия «химический анализ» в основной школе соответствует логике возникновения и развития этого понятия в истории аналитической химии [3]. В обоих случаях формирование представлений о химическом анализе было бы невозможно без эксперимента. В школе химический эксперимент позволяет реально продемонстрировать причинно-следственную связь состава вещества и его свойств, а также усилить прикладной характер получаемых химических знаний. Так, наблюдая изменение окраски индикатора или образование характерных осадков, учащиеся способны сделать выводы о природе (качественном составе) того или иного химического объекта. Это позволит им прогнозировать свойства объекта, понять особенности обращения с ним, способы его применения в практике, последствия его воздействия на окружающую среду. Естественно, качество знаний учащихся будет выше, если параллельно формированию понятия «химический анализ» учитель будет использовать теоретические представления об атомах, группах атомов, молекулах, ионах как об объектах обнаружения и количественного определения. Однако не следует стремиться к формированию этих понятий, выделять множество видов анализа по этим и другим классификационным основаниям (например, по объектам анализа, по точности и продолжительности анализа). Объем фактических знаний, которыми располагают учащиеся, и временные рамки обязательных занятий недостаточны для такого углублённого изучения. Сам же

учитель должен понимать, что при освоении содержания неорганической и органической химии учащиеся реально знакомятся с результатами разных видов анализа элементного, молекулярного и структурно группового.

Важной составляющей представлений, формируемых в основной и старшей школе на уроках химии, являются знания о способах изучения состава веществ. В обязательном минимуме содержания предусмотрено знакомство с некоторыми методами анализа, а именно методами идентификации, разделения и даже концентрирования. Основное внимание обычно уделяется проведению качественных реакций, что вполне логично. Однако, говоря о них, надо подчеркнуть, что выполнение качественных реакций лишь один из многих методов качественного анализа, самый простой, самый старый, но далеко не самый важный. Иначе у учащихся сложится ошибочное мнение, что любой химический анализ сводится к использованию пробирок, реагентов и индикаторов. Преодолеть этот ошибочный стереотип потом будет трудно. Методы количественного анализа в школьном курсе представлены (на профильном уровне) лишь одним примером определением pH водных растворов кислот, щелочей, солей с помощью универсальной индикаторной бумаги. С точки зрения логики формирования представлений желательнее знакомство старшеклассников ещё с одним - двумя методами количественного анализа, особенно с гравиметрией. Гравиметрическое определение содержания воды в каких-либо материалах (по результатам взвешивания до и после прокаливания)-более наглядный пример количественного анализа, чем определение pH. При нехватке времени на уроках химии соответствующий эксперимент можно провести в ходе изучения элективных и факультативных дисциплин. Школа должна знакомить учащихся и с применением отдельных методов анализа в практике. В старшей школе учителю необходимо подчеркнуть, что результаты химического анализа важны для изучения природных и техногенных смесей, состояния окружающей среды и техногенных выбросов, что вся информация о химических реакциях (стехиометрия, равновесия, кинетика, механизм) получена в ходе анализа соответствующих реакционных смесей. Надо указывать, что результаты количественного анализа сегодня позволяют контролировать технологические процессы и оценивать качество продукции [2, 3]. На результаты химического анализа нужно ссылаться и при изучении смежных курсов, например, на уроках биологии. Вместе с тем, следует подчеркнуть, что данные о качественном и количественном составе веществ необходимы, но не достаточны для полного объяснения свойств веществ. Самый очевидный пример различия физических свойств ряда веществ с одинаковым качественным и количественным составом. Следовательно, для прогнозирования свойств веществ, кроме результатов их анализа, нужно знать строение соответствующих молекул. Подведём итоги.

Выводы. В современных образовательных программах по химии присутствует относительно самостоятельное содержание аналитической направленности, которое обобщенно можно представить следующим образом: химический анализ-виды анализа-методы анализа-использование результатов анализа. Поэтапное формирование представлений о химическом анализе по такой схеме будет способствовать повышению качества усвоения всех разделов программы, полноценному раскрытию причинно-следственных связей типа состав-свойств вещества, а также состав-строение и строение-свойства. Безусловно, усиление внимания школьников к химическому анализу потребует определенных изменений в методике подготовки учителей химии. Этот вопрос рассмотрен нами в предисловии и приложении к новому учебнику по аналитической химии для педагогических вузов [3].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Методика преподавания химии. Под общей редакцией профессора Н.Е. Кузнецовой. Уч.пос. для студ. пед. институтов. – М., Просвещение, 1985. – 280 с.
2. Муталибов А. Органическая химия. 10-класс / А. Муталибов, Э. Муродов, С. Машарипов и др. – Ташкент, ИПТД им. Г. Гуляма, 2017. – 160 с.
3. Чернобелская, Г.М. Основы методики обучения химии /– М.: «Просвещение», 2000. – 320 с.
4. *Abraham Harold Masloou. Motivation and Personality. Year of the edition: 2011. – 204 p.*
5. Paul T. Anastas. *Innovations in Green Chemistry and Green Engineering.* / Paul T. Anastas, Julie B. Zimmerman // Hardcover, Springer. Germany. 2013. – 144 p.

Авторы:

Умирова Нилуфар Аманбаевна - Гулистанский государственный университет, старший преподаватель, PhD.

Махамадиева Кундизой Хонимкул кизи - Гулистанский государственный университет, преподаватель.
qunduzoy1993@gmail.com

Мусакаева Сабина Ришатовна - Гулистанский государственный университет, преподаватель.

UDK 372.8

PEDAGOGICAL APPROACHES IN PROVIDING YOUNG PEOPLE'S GUIDANCE TO THE CHOICE OF A PROFESSION

YOSHLARNI KASB TANLASHGA YO`NALTIRISHNI TA`MINLASHDA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ОБЕСПЕЧЕНИИ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ СПРАВОЧНОЙ ПРИ ВЫБОРЕ ПРОФЕССИИ

Ibragimova Shoira Kosimovna

Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100014.Toshkent sh., Chilonzor tumani, Bunyodkor ko`chasi 27 uy.

E-mail: shoiraibragimova003@gmail.com

Abstract. The right choice of profession helps to achieve the highest performance in work and social activity, and satisfaction in the work process and its results is the most manifestation of creativity, being in the best emotional mood, not only for a single person, but also for society as a whole. also allows you to fully implement all your life plans. Society has always cared about giving the young generation social and professional experience. With the development of production, the demands placed on a person also increased, which necessitated the development of scientific bases for the selection of employees to work in various professions.

Key words: vocational selection formula, factor, future, re-diagnosis, quality, vocational training, vocational adaptation.

Annotatsiya. Kasbni to`gri tanlash mehnatda va ijtimoiy faollikda eng yuksak ko`rsatkichlarga erishishga yordam beradi, mehnat jarayonida va uning natijalaridan qoniqish esa ijodkorlikni eng ko`p namoyon etish, eng yaxshi hissiy kayfiyatda bo`lish, tanxo bir kishining ham, umuman jamiyatning ham barcha hayotiy rejalarini birmuncha to`la amalga oshirish imkonini beradi. Jamiyat hamma zamonlarda yosh avlodga ijtimoiy va kasbiy tajribani berish to`grisida g`amxo`rlik qilib keldi. Ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan odamga nisbatan qo`yilgan talablar ham oshdi, bu esa turli kasblarda ishlash uchun xodimlarni tanlashning ilmiy asoslarini ishlab chiqish zarurligini takozo etdi.

Kalit so`zlar: kasb tanlash formulasi, omil, kelajak, qayta tashxislash, sifat, kasb tarbiyasi, kasbiy adaptatsiya.

Аннотация. Правильный выбор профессии помогает добиться наивысшей производительности в труде и общественной деятельности, а удовлетворенность трудовым процессом и его результатами является наиболее проявлением творчества, нахождения в наилучшем эмоциональном настрое не только для отдельного человека, но и также для общества в целом. также позволяет полностью реализовать все свои жизненные планы. Общество всегда заботилось о том, чтобы дать молодому поколению социальный и профессиональный опыт. С развитием производства возрастали и требования, предъявляемые к человеку, что вызвало необходимость разработки научных основ подбора работников для работы по различным профессиям.

Ключевые слова: формула профессионального выбора, фактор, будущее, повторный диагноз, качество, профессиональная подготовка, профессиональная адаптация.

Kirish. Zamonaviy ta`lim-tarbiyani yo`lga qo`yishda asosiy vazifalaridan biri yoshlarni kasb-hunarga o`rgatish, o`z istagi va xohishi, qiziqishi va qobiliyatiga qarab kasb tanlash, butun hayoti davomida o`z kasbiga sadoqatli bo`lish hislarini shakllantirishdan iboratdir. Yoshlarni kasbga yo`naltirishda kasbiy tayyorgarlik yo`nalishidagi bilim, ko`nikma va malakalarga, shuningdek, ma`lum tajribaga ham ega bo`lishda zaruriy shart-sharoitlarni yaratish. Zamonaviy mutaxassis o`z kasbiy faoliyati sohasidagi yangiliklarni egallab borishi, istiqboldagi taraqqiyot yo`nalishlari hamda yuzaga keluvchi muammolarni yechish yo`llarini ko`ra bilishi lozim va o`z tajribasiga ega bo`lishi kerak.

Tadqiqot ob`ekti va qo`llanilgan metodlar

Tadqiqot ob`ekti sifatida bugungi kunda yoshlarni kasbga yo`naltirish jarayoni olindi. Ularni kasbiy qobiliyatini rivojlantirish bo`yicha ijobiy ishlar amalga oshirilmogda. Tadqiqotning asosiy masalalari yoshlarni kasb tanlashga yo`naltirishning uzviyligini ta`minlash texnologiyalari asosida o`qitishning shakl va usullarini takomillashtirish, uzluksiz ta`limi tizimida yoshlarni kasb tanlashga yo`naltirish. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

“Agar inson biror kasbni mukammal egallamasa, mehnati unga huzur bag`ishlamaydi”. Andre Morza. O`zbekistan Respublikasi mustaqillikka erishgan dastlabki yillaridanoq yoshlarni kasb tanlashga yo`naltirish masalalariga katta e`tibor berildi. K.D. Davlatov, N.N.Shodiyev, P.T.Magzumov, A.R.Xujaboyev, A.Sh.Magdiyev va boshqalar yoshlarni kasbga yo`naltirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish bilan shug`ullandilar. Kasb tanlash inson hayotidagi eng

muhim masalalardan biridir. Real turmushda inson biror kasbni mukammal egallab yetuk mutaxassis bo'lishi zaruriy holdir. Insonning tanlagan kasbi bolalikdagi his-tuyg'ulari, orzu-xayollari yoshga xos psixologik xususiyatlari bilan bog'liq. O'smirlik yoshida kasb tanlash yetakchi faoliyat sanaladi. Chunki ular oldida jiddiy hayot masalasi – kasb tanlash muammosi turadi. Ular kasb sohalarining ahamiyatli jihatlariga alohida e'tibor qarata boshlaydilar, albatta kasb tanlashga va kasbning ahamiyatiga chuqur nazar sola boshlaydilar. Bugungi kunda yoshlarni kasbga yo'naltirish – davlat tadbirlari jumlasiga kirib, shaxs tomonidan o'zining mehnat yo'lini tanlashni hamda ishining mohiyatiga ko'ra hayotda o'z o'rnini topishini ta'minlaydi.

Biroq kasb tanlash jiddiy va mas'uliyatli ishdir. O'z hayot yo'lini jiddiy suratda belgilab olish – oson ish emas, ayniqsa yoshlarga. Kasb tanlashda ko'pincha shu kasbning ayni vaqtda nufuzga ega bo'lishlik omili katta rol o'ynaydi. Biroq bugungi kun uchun ta'sir kuchiga, nufuziga ega bo'lgan kasb yaqin vaqtda bu jamiyatda o'z nufuzini yo'qotib oddiy kasbga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun bunga tayanish ishonchli yo'l emas. Chunki jamiyat taraqqiyoti shiddat bilan ilgarilayotgan bugungi kunda kasblar olami ham xuddi kiyim fasonlari kabi jadal o'zgarib bormoqda. Shuni ta'kidlaymanki kasblar olamiga kelajakda o'quvchilar o'zlari uchun nima muhimroq, nima butkul zaruriy deb hisoblashlarini aniqlab olmoqliklari darkor.

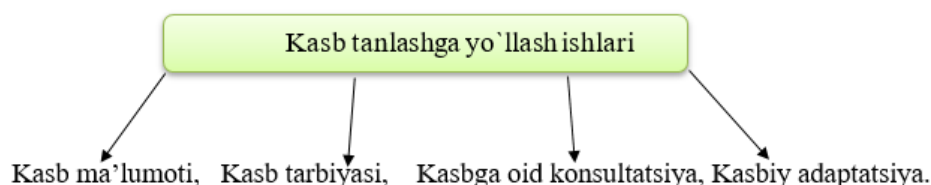
Ko'pincha kishining u yoki bu kasbni tanlashida quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: ota-onalarning da'vati; o'qituvchilarning kasbga yo'naltirishi; o'rtoqlarga taqlid qilish; kasbga qiziqish; mashhur kishilarga taqlid qilish; kasbning jamiyatdagi nufuzi.

Yoshlarimiz kasb egallashda kasb va mutaxassislikning ijtimoiy nufuziga alohida e'tibor qaratishlari lozim. Aslida har bir kasb va mutaxassislikning jamiyatda o'z ijtimoiy o'rni bor. Masalan, ishbilarmonlikda, ish yuritishda uquvi yo'q tadbirkordan ko'ra, iqtidorli tikuvchi ko'proq daromad topishi mumkin. Shuning uchun har bir kasbning yetuk mutaxassisi bo'lishga harakat qilish kerak. Kasbga yo'naltirishining pedagogik asoslarni yosh avlodni hayotga, mehnatga tayyorlash – g'oyat muhim vazifadir. Shu boisdan yoshlarning kasb tanlash muammosi o'rta umum ta'lim maktab ishida katta o'rin tutadi. Shu boisdan pedagog yosh avlodni kasbga yo'naltirishdan oldin kasb tanlash formulasini tuzishi kerak.

Kasb tanlash formulasi: 1-qadam-Mos keladigan kasblar ro'yxatini tuzish. 2-qadam-Tanlangan kasbga nisbatan talablar ro'yxatini tuzish. 3-qadam-Har bir talabning qay darajada ahamiyatlilikini aniqlash. 4-qadam –Har bir kasb talabiga o'zining qay darajada mos kelishini aniqlash. 5-qadam-Natijalarni hisoblash va qayta tashxislash. 6-qadam – Muvaffaqiyatga qaratilgan asosiy amaliy qadamlarni belgilash.

Shu bilan birgalokda mutaxassis sifatida kamol topish uchun esa bir qancha masalalarga e'tibor qaratish zarur: kasbni ongli ravishda tanlash; kasb egallash uchun aniq maqsad qo'yish; kasbning ijtimoiy nufuzi va qadr qimmatini yaxshi bilish; mutaxassis sifatida kamol topish uzoq vaqtni talab etishini anglash va boshqalar.

Bunda o'quvchilar har bir kasbning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni muayyan ixtisos, kasbning inson psixologiyasiga qo'yadigan talablari bu sohada ishlaydiganlar qanday fazilat va sifatlarga ega bo'lishi kerakligi haqidagi ma'lumotlarga ega bo'ladilar. Zero kasb tanlash oddiy hoyu-havasni emas balki, aniq maqsad va ongli faoliyatni talab etadi.

Kasb tanlashda yo'l qo'yiladigan xatolarga ham e'tabor berish kerak. Qolaversa bu yuqori sinf o'quvchilarining kasb tanlashda ikkilanish ishonchsizlik kabi tuyg'ular qurshovida bo'lishiga olib keladi. Ayni mana shu vaqtda kasb-hunar maktabi o'qituvchilarining maktablarga borib, kasblar to'g'risida ma'lumotlar berishlari, kasbga yo'naltiruvchi ochiq darslar o'tkazishlari yaxshi samara beradi. O'quvchilarning kasb-hunarga layoqati, qobiliyatini o'rganish va aniqlash – kasb tanlash tizimidagi muhim bosqichlardan biri bo'lsa, ularni turli kasblar va ularni egallash yo'llari bilan tanishtirish yana bir bosqichdir. Va shuni ta'kidlash keraki, kasb tanlashda bu xatolarni bajarmasliklari kerakligini uqtirish zarur.

Kasb tanlashning umumiy xususiyatlari: Jamoaga qo'shib kasb tanlash; Kasbni u haqdagi tashqi tasavvurga qarab tanlash; Biror bir kasb egasiga taqlid qilgan holda kasb tanlash; O'quv fanini kasbga o'xshatish; Faqat kasbning nufuzigaq arab tanlash; Kimga yoki nimagadir jahl qilib kasbt anlash; O'z qobiliyatini yetarli darajada hisobga olmaslik; Tasoddiy kishilar fikriga tayanish.

Xulosa. Yosh avlodni ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlash masalasini har tomonlama va uyg'un rivojlantirishning muhim sharti sifatida qaralmoqda. Bu ish shaxsni milliy g'oyaviy, ma'naviy axloqiy, mehnatsevarlik, aqliy, estetik va jismoniy jihatdan kamol toptirish bilan, ya'ni butun ta'lim tarbiya jarayonini, uning butun yaxlitlik bilan uzviy birlikda va hamjihatlikda amalga oshiriladi. Kasbga yo'naltirishning davlat tizimida umumiy ta'lim maktabiga, o'qituvchiga yetakchi o'rin ajratilishi zarur. Ayni o'qituvchi mehnat ahliga bo'lgan zamonaviy talablarni hisobga olib, umummehnat va kasbiy mahorat hamda malakalarni egallashdagina emas, balki kasbni to'g'ri tanlashda ham o'smirlarga

yordam berishi lozim. Kasb to'g'ri tanlanganda yoshlar o'z qobiliyatlari va qiziqishlarini yaxshiroq ro'yobga chiqarishlari hamda jamiyatga ko'proq naf keltirishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.G'aniyeva M.X. Ijtimoiy ish asoslari. Metodik qo'llanma. Toshkent 2010. – 80 b.
- 2.Mannopov S. Ma'ruzalar matni. Mutaxassislikka kirish va ijtimoiy ish etikasi. Farg'ona 2007. -120 b.
- 3."Bola va zamon" jurnali. Respublika bolalar ijtimoiy moslashuvi markazi. №4.2009. B. 18-20.
- 4.Mannopov S. Ijtimoiy ish xodimining kasbiy asoslari va etikasi. O'quv uslubiy ko'rsatma. Farg'ona 2012. – 56 b.
5. Axmedova M.E., Meleboeva R.N., Bekmirov T.R., Nurmatov A.N. Kasbiy pedagogika. Darslik. T. 2022. – 280 b.
6. Qurbonova G.N. Kasbiy pedagogika. O'quv qo'llanma. Buxoro, 2020. – 180 b.
7. Avazboyev A.I, Ismadiyrov Ya.U. Kasbiy pedagogika. T. 2014. – 284 b.

Muallif:

Ibragimova Shoirra Kosimovna - Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti.

UDK 372.881.111.1

THE ROLE OF SYNONYMS IN TEACHING ENGLISH

РОЛЬ СИНОНИМОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

INGLIZ TILINI O'QITISHDA SINONIM SO'ZLARINING O'RNI

Baltayeva Nodira Timur qizi

Chirchik State Pedagogical University, Chirchik city, Amir Temur street 104.

Email: nadirabaltaeva30@gmail.com

Abstaract. In the realm of English language education, the strategic incorporation of synonyms emerges as a fundamental pedagogical approach. Beyond its apparent association with vocabulary enrichment, the utilization of synonyms in teaching English encompasses a myriad of benefits that extend to various facets of language acquisition. From fostering nuanced communication skills to instilling confidence in both written and spoken expression, the emphasis on synonyms brings depth and versatility to the learning experience. In this exploration, we delve into the multifaceted role of synonyms, unraveling their significance in vocabulary expansion, contextual understanding, writing proficiency, and beyond.

Key words: realm of English, synonyms, teaching, language, learning experience, communication skills, instilling confidence.

Аннотация. В сфере преподавания английского языка стратегическое включение синонимов становится фундаментальным педагогическим подходом. Помимо очевидной связи с обогащением словарного запаса, использование синонимов в обучении английскому языку несет в себе множество преимуществ, которые распространяются на различные аспекты овладения языком. Акцент на синонимах придает глубину и универсальность процессу обучения: от развития тонких коммуникативных навыков до привития уверенности в письменной и устной речи. В этом исследовании мы углубляемся в многогранную роль синонимов, раскрывая их значение в расширении словарного запаса, контекстуальном понимании, навыках письма и многом другом.

Ключевые слова: область английского языка, синонимы, преподавание, язык, опыт обучения, коммуникативные навыки, укрепление уверенности.

Annotatsiya. Ingliz tili ta'limi sohasida sinonimlarning strategik inkorporatsiyasi fundamental pedagogik yondashuv sifatida namoyon bo'ladi. Ingliz tilini o'rgatishda sinonimlardan foydalanish tilni o'zlashtirishning turli jabhalariga taalluqli ko'plab afzalliklarni o'z ichiga oladi. Nuansli muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishdan yozma va og'zaki ifodada ishonchni singdirishgacha, sinonimlarga urg'u berish o'rganish tajribasiga chuqurlik va ko'p qirralilik olib keladi. Ushbu tadqiqotda biz sinonimlarning ko'p qirrali rolini o'rganamiz, ularning so'z boyligini kengaytirish, kontekstni tushunish, yozish mahorati va boshqalardagi ahamiyatini ochib beramiz.

Kalit so'zlar: Ingliz tili sohasi, sinonimlar, o'qitish, til, o'rganish tajribasi, muloqot qobiliyatlari, ishonchni uyg'otish.

Introduction. In the dynamic landscape of English language education, the deliberate inclusion of synonyms stands out as a cornerstone in shaping proficient language learners. Far beyond the conventional realm of vocabulary building, the strategic deployment of synonyms in English teaching unfolds a tapestry of advantages that reaches into diverse dimensions of linguistic mastery. Beyond the mere diversification of words, synonyms contribute significantly to a deeper understanding of language nuances, empowering students with a versatile linguistic toolkit [1]. The impact of synonyms is far-reaching, extending from the intricacies of vocabulary expansion to the subtleties of contextual comprehension. This linguistic arsenal, rich in synonymous alternatives, not only refines written and spoken expression but also plays a pivotal role in honing critical thinking skills. As students navigate the labyrinth of language, the emphasis on synonyms becomes a compass guiding them towards effective communication and eloquent self-expression. In this exploration, we embark on a journey to unravel the

multifaceted role of synonyms in the English language classroom [4]. Beyond their immediate association with lexical diversity, we delve into their broader significance, dissecting their influence on contextual understanding, fostering writing proficiency, and cultivating a profound impact on the fabric of effective communication. Join us as we navigate the intricate web of language acquisition, where synonyms emerge not just as linguistic tools but as catalysts for comprehensive language mastery [2].

Objects and research methods

Teaching synonyms is a fundamental aspect of language education, and it holds significant importance for several reasons:

1. **Vocabulary development:** Teaching synonyms helps students expand their vocabulary. Exposure to different words with similar meanings allows them to express themselves more precisely and with greater variety, contributing to a richer and more nuanced understanding of language.
2. **Communication skills:** Understanding and using synonyms enhance students' communication skills. It enables them to convey their thoughts and ideas more effectively, choose the most appropriate words for a given context, and adapt their language to different audiences.
3. **Reading comprehension:** Proficiency in synonyms aids in reading comprehension. When students encounter unfamiliar words, knowing synonyms can help them deduce meanings from the context, fostering better understanding of texts and improving overall reading skills.
4. **Writing proficiency:** Writing often requires a diverse and expressive vocabulary. Teaching synonyms encourages students to choose words intentionally, fostering creativity and clarity in their written expression. It also helps them avoid repetitive language in their compositions.
5. **Critical thinking:** Exploring synonyms encourages students to think critically about word meanings and relationships. It prompts them to consider the subtle nuances and connotations of different words, promoting a deeper understanding of language.
6. **Test preparation:** Many standardized tests, including language proficiency exams, assess a student's vocabulary. Teaching synonyms aids in test preparation by equipping students with the skills needed to comprehend and respond to a variety of questions that may involve word choice and meaning.
7. **Cultural competence:** Language is deeply connected to culture, and teaching synonyms provides insights into the richness and diversity of language within different communities. It helps students appreciate the cultural nuances and variations in expression.

Results and its discussion

The use of synonyms plays a crucial role in teaching English for several reasons:

1. **Vocabulary expansion:** Learning synonyms helps students expand their vocabulary. Instead of relying on a single word to express an idea, they can use different words with similar meanings to add variety and richness to their language.
2. **Contextual understanding:** Studying synonyms enhances students' understanding of how words are used in different contexts. It allows them to grasp the subtle nuances and connotations of words, leading to more precise communication.
3. **Improving writing skills:** Encouraging the use of synonyms in writing helps students avoid repetition, making their writing more engaging and sophisticated. It also enables them to choose the most suitable words for different situations.
4. **Reading comprehension:** Knowledge of synonyms aids in better comprehension of texts. When students encounter unfamiliar words, knowing synonyms can help them deduce the meaning based on context and related words.
5. **Effective communication:** Understanding synonyms enhances verbal communication skills. It allows individuals to express themselves more precisely and adapt their language to different audiences and situations.
6. **Standardized test:** Many standardized tests, such as the SAT or GRE, assess students' vocabulary. Knowing synonyms can be advantageous in these exams, where a rich vocabulary is often associated with higher scores.
7. **Cultural awareness:** Learning synonyms can also contribute to cultural awareness, as it exposes students to different ways of expressing ideas in English. This is particularly important for learners who use English as a second language [7].
8. **Critical thinking:** Identifying synonyms requires critical thinking skills. Students need to analyze the meanings and shades of words to determine which ones are suitable in a given context.
9. **Language fun and creativity:** Teaching synonyms can be made enjoyable through games and activities. This not only makes the learning process more engaging but also encourages creativity in language use. Let's delve deeper into the idea of making the learning process enjoyable through games and activities, emphasizing how this approach enhances engagement and fosters creativity in language use: In the pursuit of effective language teaching, the incorporation of interactive games and activities centered around synonyms emerges as a dynamic strategy. Recognizing that traditional rote memorization can be both tedious and less effective, educators are increasingly turning to engaging methodologies that not only make the learning

process enjoyable but also stimulate creativity in language use. Games designed to reinforce synonym knowledge inject an element of fun into the learning environment. Activities such as synonym matching games, word association challenges, or even crossword puzzles not only test students' understanding but also transform the learning experience into a captivating endeavor. By introducing an element of competition or collaboration, these games tap into the natural inclination for play, creating a positive and motivating atmosphere within the classroom [10]. The use of interactive activities not only captivates students' attention but also encourages them to think critically about language choices. For instance, engaging in a 'synonym charades' game requires students to not only identify synonyms but also embody the nuances of each word through gestures and expressions. This embodiment of language adds a kinesthetic dimension to learning, reinforcing the connections between words and their meanings in a memorable way. Furthermore, such activities provide a platform for fostering creativity in language use. When students are encouraged to explore a variety of synonyms in a playful context, they are more likely to experiment with language and discover the joy of linguistic expression. This experimentation lays the groundwork for a more intuitive and nuanced understanding of word choices, enabling students to communicate with flair and originality. In essence, integrating games and activities into the teaching of synonyms transcends the traditional boundaries of education. It transforms the language-learning journey into an immersive and enjoyable experience, cultivating not only a solid grasp of synonyms but also nurturing the seeds of creativity in language use that will blossom throughout students' linguistic endeavors [8].

Building confidence: As students become more adept at using a variety of words, their confidence in both written and spoken English tends to increase. They feel more equipped to express themselves effectively.

Methods: introduction and explanation: begin by introducing the concept of synonyms and explaining their importance in language learning and communication. Group activities engage students in collaborative activities where they work together to identify synonyms, discuss their meanings, and create sentences using them. Contextual learning: provide examples of synonyms used in context, and discuss how their meanings may vary depending on the context.

Conclusion.

Incorporating synonyms into English language teaching helps students build a robust vocabulary, enhances their communication skills, and fosters a deeper understanding of the language. The integration of synonyms into English language teaching serves as a multifaceted tool to enrich students' language skills. It goes beyond mere vocabulary expansion, contributing to enhanced communication, improved writing abilities, and a nuanced comprehension of language usage. Encouraging the use of synonyms not only aids in standardized test preparation but also fosters critical thinking, cultural awareness, and creativity. Ultimately, it plays a pivotal role in building students' confidence in expressing themselves effectively in written and spoken English. Let's elaborate further on the idea of how the use of synonyms contributes to students' confidence in written and spoken English: As students become more adept at navigating the rich tapestry of synonyms, a transformative shift occurs in their language proficiency. The mastery of synonyms empowers learners to articulate their thoughts with precision, lending an air of sophistication to both their written compositions and spoken expressions. The expanded vocabulary not only equips them with a diverse linguistic palette but also instills a sense of confidence in their ability to choose words that precisely convey their intended meanings. In written compositions, the integration of a varied vocabulary, facilitated by synonyms, enhances the clarity and eloquence of students' prose. They can effortlessly maneuver through different registers of language, adapting their writing style to suit diverse audiences and purposes. This versatility not only elevates the quality of their written work but also positions them as adept communicators capable of expressing ideas with nuance and sophistication. In spoken English, the confidence gained from a robust synonymic repertoire allows students to engage in articulate and effective verbal communication. Whether participating in class discussions, delivering presentations, or expressing personal opinions, students find themselves more equipped to navigate the intricacies of spoken language. The newfound confidence translates into a heightened ability to communicate persuasively, capturing the attention and respect of their audience. Moreover, as students witness the positive reception of their well-articulated ideas, they are motivated to explore language even further. This positive reinforcement creates a self-perpetuating cycle, where the confidence gained from using synonyms fuels a continuous desire to expand their linguistic capabilities. In essence, the journey through the world of synonyms not only enriches vocabulary but serves as a catalyst for the development of confident, articulate, and effective communicators.

References:

1. Alqahtani, Mofareh. "The Importance of Vocabulary in Language Learning and how to be Taught." *International Journal of Teaching and Education*, vol. 3, no. 3, 2015, pp. 21-34.
2. Bennett, Gena R. *Using Corpora in the Language Learning Classroom: Corpus Linguistics for Teachers*. University of Michigan Press, 2010, pp. 141-168.
3. Biber, Douglas, et al. *Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use*. Cambridge University Press, 2006, pp. 26-37.
4. Cai, Jiutian. *Is it "Great" Enough? A Corpus-based Study of "Great" and its Near Synonyms*. Ball State University, 2012, pp. 56-70.

5. Caro, Keiby, and Nayibe Rosado Mendinueta. "Lexis, Lexical Competence and Lexical Knowledge: A Review." *Journal of Language Teaching and Research*, vol. 8, no. 2, 2017, pp. 205-219.
6. Moon, Rosamund. "What can a Corpus Tell us about lexis?." *The Routledge Handbook of Corpus Linguistics*, edited by Anne O'Keeffe and Michael McCarthy, Routledge, 2010, pp. 345-358.
7. Nation, I.S.P. *New Ways in Teaching Vocabulary*. TESOL, 1994, pp. 16-25.
8. Nation, I.S.P. *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press, 2001, pp. 46-57.
9. O'Keeffe, Anne, et al. *From Corpus to Classroom: Language Use and Language Teaching*. Cambridge University Press, 2007, pp. 118.
10. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Oxford University Press, 2005. Palmer, F.R. *Semantics*. Cambridge University Press, 1997, pp. 38-45.

Author:

Baltayeva Nodira Timur qizi - Chirchik State Pedagogical University, teacher of the Interfaculty Foreign Language Department.

UDK 371.302

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR THE USE OF PROBLEM-BASED LEARNING TECHNOLOGY

MUAMMOLI O'QITISH TEXNOLOGIYASINI QO'LLASHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

Abdullayev Baxtiyor Abduraxmanovich

Guliston davlat pedagogika instituti, 120101. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, Talabalar ko'chasi, 49-uy.

E-mail: baxtiyor.abdullaev.78@mail.ru

Abstract. The article analyzes numerous scientific studies conducted by many scientists on the way of activation of learning and cognitive activity of students. It also clarifies the psychological and pedagogical conditions of purposeful application of problem-based learning.

Key words. Didactics, problem, problem teaching, problem situation, problem principle, creative thinking, knowledge actualization.

Annotatsiya. Maqolada o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini faollashtirishga oid ko'plab olimlarning olib borgan ilmiy tadqiqot ishlari tahlil qilingan. Shuningdek, muammoli o'qitishni maqsadli qo'llashning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari oydinlashtirilgan.

Kalit so'zlar. Didaktika, muammo, muammoli o'qitish, muammoli vaziyat, muammolik tamoyillari, ijodiy fikrlash, bilimlarni faollashtirish.

Аннотация. В статье проанализированы многочисленные научные исследования, проводимые многими учеными по вопросам на пути активизации учебно-познавательной деятельности учащихся. А также уточняются психолого-педагогические условия целенаправленного применения проблемного обучения.

Ключевые слова. Дидактика, проблема, проблемное обучение, проблемная ситуация, принцип проблемный, творческое мышление, актуализация знаний,

Kirish. Pedagog-didaktik olimlar yillar davomida ta'lim jarayonini tashkil etishda "Nega o'qitamiz? Nimaning o'qitamiz? Qanday o'qitamiz?" kabi savollariga javob izlash barorida "Qanday qilib samarali va natijali o'qitish mumkin? – degan savolga hali ham javob qidirilmoqda va bu mavzuda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Shu o'rinda mamlakatimiz Prezidenti raisligida 2020-yil 30-oktyabr kuni o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida mamlakatda ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari muhokamasi bo'yicha maktab o'quvchilarni faqat yodlashga emas, balki fikrlashga chorlaydigan metodika qo'llash zarurligini ta'kidlaganligi ham bejiz emas. "Maktabda o'qitish metodikasi o'zgarmasa, ta'lim sifati ham, mazmuni ham, muhit ham o'zgarmaydi", – dedi mamlakatimiz rahbari [1].

Keng axborot oqimi sharoitida, mamlakatimizning pedagog-olimlari tomonidan hozirgi kunda zamon talabiga ko'ra, ta'lim jarayonida interfaol o'qitish metodlardan foydalangan holda ta'lim berish samaradorligini ko'tarishga oid ko'plab pedagogik ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda [2, 3, 4]. Mazkur tadqiqot ishlarida o'qitishning rivojlantiruvchi, ta'limiy va tarbiyaviy funksiyalariga e'tibor qaratgan holda o'qitishga qo'yilgan maqsadlarga erishishning samara beruvchi yo'llari o'rganilgan. Jumladan, kichik yoshdagi o'quvchilar loyiha ishlarini bajarish jarayonida, ularda fanga oid kompetensiyalar shakllanishi sinergetik (o'zaro hamkorlik) tarzda amalga oshirish shakli [2], tayanch kompetensiyalar asosida o'quvchilarda muloqat qilish, hamkorlikda ishlash, mustaqil qaror qabul qilish, tadqiqotchilik ko'nikmalarini

shakllantirish [3], maktablarda fizika fanidan to‘garak mashg‘ulotlarida ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishda muammoli o‘qitish texnologiyasidan foydalanish usuli o‘rganilgan [4].

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llanilgan metodlar.

Ta‘lim jarayonida muammoli o‘qitish texnologiyasini qo‘llanilishi polyak olimi V.Okon, rus olimlari I.Ya.Lerner, M.I. Maxmutov, V.T.Kudryavtsev, A.A.Matyushkin, V.A.Krutetskiy tomonidan muammoli o‘qitishning ilmiy asosi o‘rganilgan hamda ularning tadqiqot ishlarida “muammoli ta‘lim takomillashgan o‘qitish texnologiyasi” sifatida e‘tirof etilgan.

Aslida, muammoli o‘qitish mutloq yangi pedagogik fenomen emas. “Muammo” so‘zi grekcha so‘z bo‘lib ma‘nosi “qiyin savol, yechim talab qiladigan vazifa, tadqiqot” sifatida [5], talqin qilingan. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlari izohli lug‘atida “muammo” termini “jumboqli, sirli, g‘alati, tushunishi qiyin, boshqotirma, hal qilinishi yoki aniqlashtirishi kerak bo‘lgan ish” ma‘nosida tavsiflangan [6]. Rus olimi A. M. Matyushkin “muammo” – bu amaliy vaziyatni bajarish jarayonida yuzaga keladigan vaziyat yoki kerakli ma‘lum bilimga erishish, nomuvofiqi bo‘lgan taqdiridagi harakat” – deb ta‘lqin qilgan [7].

Ta‘lim jarayonida muammoli o‘qitishning bir qancha turlari qo‘llaniladi. Taniqli didaktik olim M.N.Skatkin muammoli o‘qitishning quyidagi turlarini e‘tirof qilgan. Bular: bilimlarni muammoli bayon qilish; muammoli topshiriqlarni berish; kichik ilmiy tadqiqotlarga yo‘naltirish [8].

A.M.Matyushkin “Проблемные ситуации в мышлении и обучении”. nomli o‘quv qo‘llanmasida mazkur o‘qitish muamosini “o‘quvchi o‘rganishni, yechishni talab qiladigan, berilgan ma‘lumot (dali)lar va noma‘lum narsani topish talabi o‘rtasida ziddiyatli vaziyatni nazarda tutadigan nazariy yoki amaliy savol” sifatida qaraydi. Pedagog olim “muammoli vaziyatga” vazifalarni hal qilishda yangi, ilgari obyektga noma‘lum bo‘lgan bilimlar yoki faoliyat usullarini topishni (kashf etish yoki o‘zlashtirishni) taqozo etuvchi vazifalarni hal qilishdagi subyektning ruhiy holati bilan subyektning (o‘quvchining) aqliy o‘zaro harakatining o‘ziga xos turi sifatida ta‘rif bergan. Boshqacha qilib aytganda, muammoli vaziyat subyekt o‘zi uchun qiyin bo‘lgan vazifani yechishni istaydigan, biroq unga ma‘lumotlar yetmaydigan va bularni o‘zi izlashi lozim bo‘lgan vaziyat deb tavsiflaydi.

V.T.Kudryavtsev muammoli o‘qitishni “ta‘limning yaxlit turi yoki tizimi” deb hisoblab [9], hamda muammoli o‘qitishning markaziy tushunchasi – muammoli vaziyatni “Muammoli vaziyat, kognitiv yoki amaliy qiyinchilikka duch kelganda subyektning ma‘lum ruhiy holati bo‘lib, u subyekt bilan faoliyat va bilish obyektini o‘rtasidagi ziddiyatdir” deb izohlaydi [9].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ilmiy tadqiqot va o‘quv metodik nashr ishlarida hamda izohli lug‘atlarda keltirilgan tavsiflarga ko‘ra xulosaga kelish mumkinki, har bir muallif uchun muammoli o‘qitish ta‘riflardagi o‘xshashlik va umumiylik mavjud.

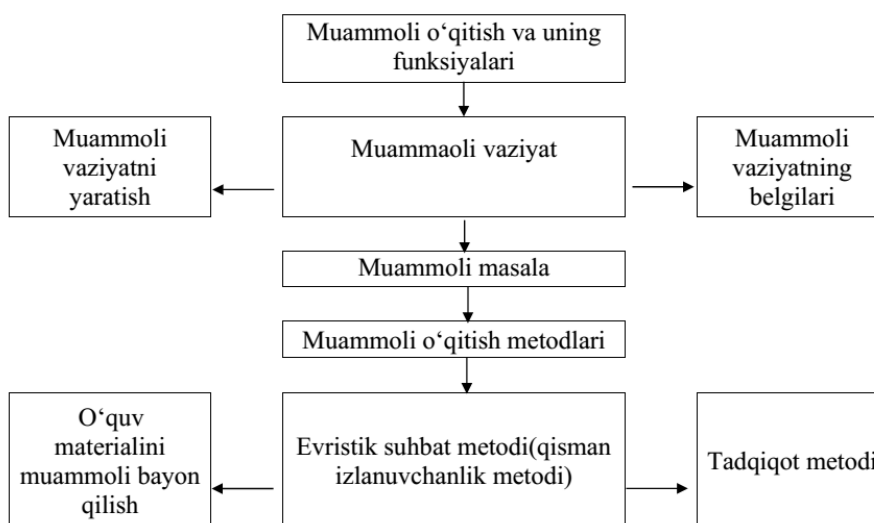
Biz yuqorida keltirilgan muammoli vaziyatlarni quyidagi mezonlarga ko‘ra aniqlashtiramiz: muammoni hal qilishda bajarilishi kerak bo‘lgan harakatlar tuzilmalari (masalan, harakat qilish usulini topish); muammoni hal qiluvchi shaxsda harakatlarning rivojlanish darajasi; ta‘lim oluvchilarining intellektual qobiliyatlari kabilarda. Insonda qachonki unda qiyinchilik, ma‘lum va noma‘lum hodisalar o‘rtasida, berilgan vazifa va uning istagan holatida, qo‘yilgan shart va talablar o‘rtasida ziddiyat mavjud bo‘lganda muammoli vaziyat yuzaga keladi. Muammoni hal qilish uchun shaxs kognitiv ehtiyojga va intellektual imkoniyatlarga ega bo‘lishi lozim.

Insonda qachon muammoli vaziyat yuzaga keladi, qachonki u qiyinchilik, eski va yangi, ma‘lum va noma‘lum, berilgan va xohlagan, shart va talablar o‘rtasida ziddiyat mavjud bo‘lganda muammoni hal qilish uchun kognitiv ehtiyoj va intellektual imkoniyatlarga ega bo‘lsa. Muammoli vaziyatlar quyidagi mezonlarga ko‘ra farqlanadi: muammoni hal qilishda bajarilishi kerak bo‘lgan harakatlar tuzilmalari (masalan, harakat qilish usulini topish); muammoni hal qiluvchi shaxsda bu harakatlarning rivojlanish darajasi; ta‘lim oluvchilarining intellektual qobiliyatlari.

Muammoli o‘qitishni amalga oshirish xaritasining tarkibiy tuzilishini 1-rasmda keltirilgan [8].

Muammoli o‘qitish dars jarayonida o‘quvchining faoliyatini faollashtirishga asoslanadi. Bizning fikrimizcha muammoli o‘qitishni maqsadli qo‘llashning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari sifatida: o‘quv materialining mazmunida sabab-oqibatli aloqadorlik o‘quvchida fanga oid nazariya, qonun, tushunchalarni shakllantirishga yo‘nalganligi; o‘quvchilarni yangi mavzuni muammoli o‘qitishga tayyorlash; o‘qituvchi dars jarayonida muammoli vaziyatlarni yuzaga keltira olishi; o‘qituvchi turli faol o‘qitish metodlarni bilishi va uni qo‘llay olishi lozim.

Muammoli o‘qitish nazariyasini yaratish an‘anaviy didaktika tamoyillarini va qoidalarini shunchaki takomillashtirishni anglatmaydi. U o‘qitish jarayoni to‘g‘risidagi shakllangan bilimlar doirasidan chiqish va o‘quvchilarning o‘rganish mustaqilligini shakllantirishning gnoseologik, sotsiologik hamda psixologik qonuniyatlarini aniqlash maqsadida muammoli o‘qitishning uslubiy asoslarini nazariy tadqiq qilishni taqozo etadi.

1-rasm. Muammoli o'qitishni tashkil etish algoritmi

Muammoli o'qitish muammoli vaziyatni yaratishdan boshlanadi. Biz biron harakatni amalga oshirishimizda, aksariyat hollarda tayyor modellardan foydalanamiz, ya'ni izlanmaymiz. Ammo, muammoli vaziyatlarda shaxsning izlanish faolligi ishga tushadi va maqsadga erishishning yangi modellari qidiriladi. Demak, muammoli vaziyat – intellektual qiyinchilikning ruhiy holati bo'lib, u shaxsda mavjud bo'lgan bilimlar yordamida tanish yo'li bilan muammodagi dalillarni tushuntirib bera olmasa, yangi harakat usulini topishi kerak bo'lgan vaziyatdir. Shuningdek, muammoli o'qitishning yana bir juda muhim jihati bu – egallanayotgan bilimlar mustaqilligini ta'minlaydi, chunki bu bilimlar mustaqil faoliyat jarayonida egallanadi.

Nazariy va amaliy pedagogik vazifalarni hal qilish uchun yaratiladigan muammoli vaziyatlar o'quvchilar tomonidan bunday vazifalarni hal qilishga asoslanadigan muammoli o'qitishning didaktik asoslari ushbu tushunchaning mazmuni va mohiyati bilan belgilanadi. Muammoli o'qitish o'quvchilarning aqliy salohiyatlari, mustaqil ijodiy faoliyatda fikrlash jarayonlarini rivojlantirishga imkon yaratadi.

X.X.Abushkin tadqiqot ishida oliy ta'lim muassasalarida muammoli o'qitishning o'rni hamda o'qitish (muammolarni taqdim etish, evristik, tadqiqot) usullarining mazmuni an'anaviy o'qitish usuliga nisbatan qiyosiy tahlil qilgan. U muammolikni aqliy faoliyat jarayonida o'quvchida yuzaga keladigan "ichki qarama-qarshiliklar" ni hal qilish, ya'ni "o'quvchi tomonidan muammosi shaklida idrok etilgan va tushunilgandan keyingina subyektiv hodisaga aylanadi" deb izohlaydi [10].

E.N.Dolgix ilmiy tadqiqot ishi umumta'lim maktablarida o'quvchilarga muammoli o'qitishda fanlar ichidagi bog'lanishlarni axborot modeli asosida, muammoli o'qitish texnologiyasi doirasida o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faoliyatiga bog'liq bo'lgan mezonlar tizimida metodologik, tashkiliy boshqaruvchilik va amaliy xususiyatlarga ega bo'lgan qarashlarni ilgari surgan [11].

Demak, muammoli o'qitish o'quv jarayonida o'quvchi faoliyatini faollashtirishga asoslangan. Muammoli o'qitishning asosiy g'oyasi – o'quvchini ijodiy fikrlashga, muammoning mohiyatini anglash, muammoli vaziyatdan chiqishga urinish, muammoni hal qilish yo'lida tadqiqot olib borish va muammoni hal qilish qobiliyatiga ega bo'lishni ta'minlash kabi harakatlarga tayanilgan. Shunday qilib, muammoli o'qitishda o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro hamkorlik munosabatlar o'qituvchidan o'quvchiga emas, balki aksincha o'quvchidan o'qituvchiga yo'naltirilgan ijodiy rivojlanish borasidagi o'z yo'nalishga ega bo'lishini ta'minlovchi shakllar, usullar va vositalar yordamida o'quv materialini o'zlashtirishga yo'naltirilganligi bilan muhim hisoblanadi. Muammoli vaziyatlar muammoni hal qilishda bajarilishi lozim bo'lgan harakatlar tuzilmasiga ko'ra; ushbu harakatlarning rivojlanish darajasiga; muammoli vaziyatning qiyinligiga va h.k.larga ko'ra farqlanadi.

Shu bois, muammoli o'qitish an'anaviy o'qitishga nisbatan ayrim ustunlik jihatlari bilan farq qiladi. Bular: o'quvchini ijodiy va mantiqiy fikrlashga undaydi (natijada ularda fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi); o'quv materialini muammoli vaziyatlar orqali o'zlashtirishga imkoni yaratadi; o'quvchida anglash(bilish)ga bo'lgan qiziqish motivlari hosil bo'ladi. O'quvchida ijodiy tafakkur rivojlanishi muammoli vaziyatlar hal etish bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda hodisalarni to'liqroq tushunish voqelik tomonlarning bir-birini to'ldiruvchi g'oya va tushunchalar asosida yuz beradi.

Olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlari, o'quv va metodik qo'llanmalarda keltirilgan ilmiy asoslarga ko'ra, muammoli ta'limning o'ziga xos xususiyatlarini keltiramiz. Bular: nazariy va amaliy muammolarni hal qilish jarayonida ta'lim oluvchi yangi ma'lumotlar oladi; masalalarni yechish jarayonida ta'lim oluvchilar barcha qiyinchiliklarni yengib chiqadi,

ularning faolligi va mustaqilligi bosqichma-bosqich rivojlanadi; muloqot sur'ati o'quvchi yoki sinf guruhiga bog'liq; ta'lim oluvchilarining faolligini oshirish ijobiy motivlarning rivojlanishiga yordam beradi.

Muammoli o'qitish – ta'lim oluvchilarning kognitiv mustaqilligini shakllantirish, ularning mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlash va kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan. Bunday o'qitish faollik yondashuviga asoslanganligi va fikrlash muammoli xarakterga ega ekanligidan, har bir fikr va dalilning paydo bo'lishi muammoli vaziyatda sodir bo'lishidan kelib chiqadi va ular muammoni hal qilishda bajarilishi kerak bo'lgan harakatlar tuzilishiga hamda ushbu harakatlarning rivojlanish darajasiga; muammoli vaziyatning qiyinligiga va hokazolarga ko'ra farqlanadi. Kognitiv vazifa o'quvchilarni muammoni mustaqil ravishda hal qilish yo'llarini topishga intilishlariga sabab bo'ladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktabi amaliyotiga muammoli o'qitishning joriy etish murakkabligi muammoli vaziyat ko'rinishidagi o'quv materialni tayorlash metodikasining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, muammoli o'qitishni tashkil etish va joriy qilish texnologiyalarining, dars jarayonini muloqotli tashkil etishning texnologik xaritasi tuzishdagi muammolar (psixologik-pedagogik jihatlar) mavjudligi va boshqalar bilan bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ilm-fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari muhokamasi bo'yicha 2020-yil 30-oktabr kuni olib borilgan videoselektor yig'ilishi. <https://daryo.uz/2020/10/30>

2. Sangirova Z.B. Umumta'lim maktablarida STEM yondashuv asosida o'quv-loyiha ishlarini tashkil etish metodikasi. Ped. fan. bo'yicha falsafa doktori diss. avtoref. – Chirchiq.ChDPU, – 2022. – 20 b.

3. Narziyeva N.N. Umumta'lim maktab o'quvchilarida tayanch kompetensiyalar asosida tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish. Ped. fan. bo'yicha falsafa doktori diss. avtoref. – Samarqand, SamDU, – 2019. – 21 b.

4. Hamdamova N.M. O'quvchilarning texnik ijodkorligini muqobil energiya manbalari qurilmalari vositasida rivojlantirish. Ped. fan. bo'yicha falsafa doktori dis. avtoreferati. Vuxora. BDPU, 2021. – 48 b.

5. Ожегова С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – Москва. Азбуковник, 1999. – 314 с.

6. O'zbek tilining izohli lug'ati. A.Madvaliyev tahriri ostida.– Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 1-jild. – 680 b.

7. Матюшкин А.М. Психология мышления. Мышление как разрешение проблемных ситуаций / Учебное пособие. – М., КДУ, 2009. – 190 с.

8. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H, Sayfurov D.M., Turayev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. (Toshkent, Nizomiy nomli TDPU, 2015. – 208 b.

9. Кудрявцев В.Т. «Проблемное обучение: истоки, сущность, перспективы», М., 1991.

10. Брызгалова С.И. Проблемное обучение в начальной школе. Учебное пособие. Калининград. Калининградский университет. 1998. – 91с.

11. Абушкин Х.Х. Технология проблемного обучения в педагогическом ВУЗе. Педагогика. Гуманитарные науки и образование. 2013. №4.– С.8-13.

12. Долгих Е. Н. Проблемное обучение физике учащихся основной школы на основе информационной модели внутрипредметных связей. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Москва. – 2009. – 22 с.

Muallif:

Abdullayev Baxtiyor Abduraxmanovich - Guliston davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi, E-mail: baxtiyor.abdullaev.78@mail.ru.

UDK 372.800.2

MODERN APPROACHES TO ORGANIZING LABORATORY CLASSES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Mavlyanov Mo'minjon Akramovich, O'rozboyev Mirjalol Abdivosi o'g'li

Guliston davlat pedagogika instituti, 120101. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, Talabalar ko'chasi, 49-uy.

E-mail: muminjonmavlyan@gmail.com

Abstract. Today, some work is underway to introduce modern information technologies on all levels of education. Modern approaches to the organization of laboratory classes, in particular, in higher educational institutions, methods and application of various problems encountered in professional activities in various specialties, improve the quality and effectiveness of laboratory classes. This article examines the application of modern methods in the organization of

laboratory classes in the discipline "application of information technology in professional activity", which are now being transferred to all areas in higher education institutions as a discipline.

Keywords: MS Excel, macro, developer, foreign languages, voice recorder.

Аннотация. Сегодня ведется определенная работа по внедрению современных информационных технологий на все ступени образования. Современные подходы к организации лабораторных занятий, в частности, в высших учебных заведениях, методы и применение различных проблем, встречающихся в профессиональной деятельности по различным специальностям, повышают качество и результативность лабораторных занятий. В данной статье рассматривается применение современных методов в организации лабораторных занятий по дисциплине "применение информационных технологий в профессиональной деятельности", которые сегодня переходят на все направления в высших учебных заведениях как дисциплина.

Ключевые слова: MS Excel, макрос, разработчик, иностранные языки, диктофон.

Kirish. Bugungi kunda respublikamizda amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi hozirgi ilmiy-texnika taraqqiyoti davrida va erkin demokratik jamiyatga moslashgan, ijtimoiy munosabatlarga kirisha oladigan, faol, ma'naviy yetuk va har tomonlama bilimdon komil insonni tarbiyalashdan iborat. Oliy o'quv muassasalarida laboratoriya mashg'ulotlarini o'tkazishda avvalo talabalar mavzular yuzasidan puxta nazariy bilimga ega bo'lishlari kerak. Talabalar laboratoriya mashg'ulotida yangi materialni o'rganib, kuzatib, raqamli texnologiyalardan foydalanib, yakka holda yoki guruhda bajaradilar. "Xorijiy tillar" yo'nalishida "Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash" fanidan laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish orqali talabalarda axborot texnologiyalarida ishlash ko'nikmalarini oshiradilar va kasbiy faoliyatdagi masalalarni hal etishda kompyuter texnologiyalarini foydalanish kompetentligi rivojlantiradi.

Bugungi kunda Axborot texnologiyasi kirib bormagan soha deyarli qolmadi, jamiyatning turli sohalarida faoliyat olib borayotgan soha vakillari kasbiy faoliyatlarida uchraydigan turli masalalarni hal etishda raqamli texnologiyalardan keng foydalanib kelmoqdalar.

Raqamli texnologiyalar shunday sohaki, xar kuni rivojlanish va yangilik bo'lib turadi. Raqamli texnologiyalardan foydalanish ish samaradorligini oshirish, va natijakorlikka olib keladi.

"Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash" fanidan "Elektron jadval protsessorlarida ma'lumotlarni yig'ish va ularni qayta ishlash" mavzusidagi laboratoriya mashg'ulotlarini yo'nalishga qarab tashkil etish o'z navbatida talabalarda ham qiziqish uyg'otadi va barcha talabalarni qamrab oladi.

Quyida ushbu mashg'ulotni "Xorijiy tillarni o'qitish" yo'nalishiga tashkil etishni ko'rib chiqamiz.

Laboratoriya mashg'uloti:

Mavzu: Elektron jadval protsessorlarida ma'lumotlarni yig'ish va ularni qayta ishlash;

Kerakli jihoz va materiallar: Shaxsiy kompyuter va uning qo'shimcha qurilmalari, ma'ruza matnlari, har xil adabiyotlar, ma'ruza daftarlari.

Topshiriq: Microsoft Excel dasturida macros yordamida berilgan matndagi yangi so'zlarni tarjima qiladigan fayl yaratish.

Nazariy qism: Xorijiy tillarni o'qishda yangi so'zlarni yod olish muhim sanaladi bu mashg'ulot davomida o'quvchilarga yangi so'zlarni yodlashda yordam beradigan fayl yaratish.

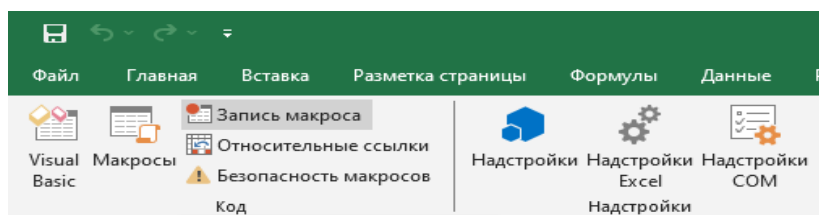
Ishning borishi:

1. Kompyuterni ishga tushiring.
2. MS Excel dasturini ishga tushiring.
3. Dasturda menyular qatoriga "Разработчик" menyusini chiqaring.
4. B4 dan F4 gacha belgilash kiritib oling va chegaralarni qo'ying.
5. Лист1 ni quyidagi ko'rinishga keltiring:

	A	B	C	D	E	F
		№	Yangi so'zlar:	Yangi so'zlarning tarjimasini yozing	To'g'ri javob	natija
4		1				
5		2				
6		3				
7		4				
8		5				
9		6				
10		7				
11		8				
12		9				
13		10				
14		11				
15		12				
16		13				
17		14				
18		15				
19		16				
20		17				
21		18				
22		19				
23		20				

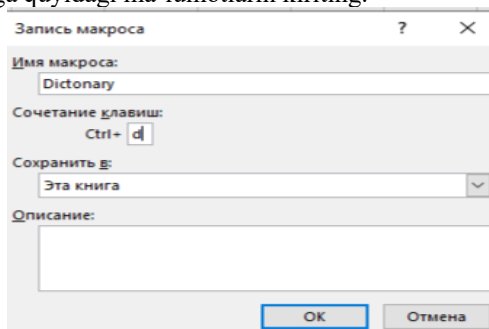
I-rasm

6. “Разработчик” menyusidan “Макрос” ni ishga tushuring.
 7. “Разработчик” menyusidagi запис макроса tugmasini bosning:

2-rasm

8. Hosil bo‘lgan oynaga quyidagi ma’lumotlarni kiriting.

3-rasm

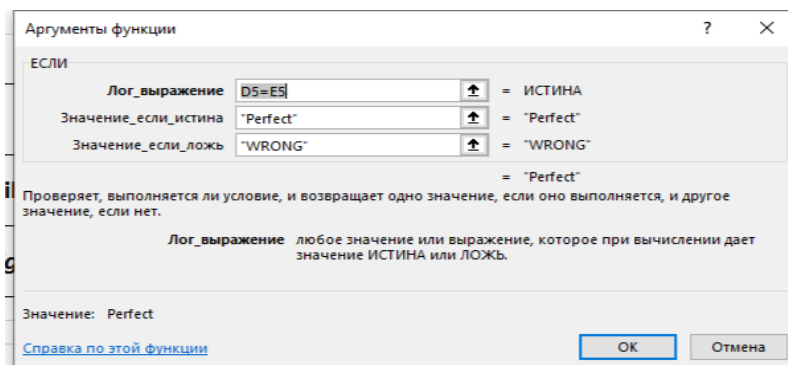
9. B4 dan F4 gacha belgilash kiritib oling va chegaralarni qo‘ying.
 10. Лист1 ni quyidagi ko‘rinishga keltiring:

	N2	Yangi so‘zlar:	Yangi so‘zlarning tarjimasini yozing	To‘g‘ri javob	natija
4					
5	1	Apple			
6	2	Black Friday		Qora shanba	
7	3	Bird		Qush	
8	4	Apricot		Olma	
9	5	Market		Bozor	
10	6	Vendor		Sotuvchi	
11	7	Buyer		Xaridor	
12	8	food		Maxsulot	
13	9	Discount		Chigirma	
14	10	sale		Sotish	
15	11	Expensive		raqobat	
16	12	Exchange		Arzon	
17	13	Competition		Raqoobar	
18	14	Securities		Qo‘riqchi	
19	15	Bread products		Non maxsulotlari	
20	16	Online stores		onlayn	
21	17	Village market		do‘konlar	
22	18	monopoly		monopoliya	
23	19	raw material		Yarim maxsulot	
24	20	finished product		tayyor maxsulot	
25					
26					

4-rasm

11. Yangi so‘zlarni kiritgandan so‘ng: F4 yacheykaga quyidagi funktsiyani kiritamiz:
 =ЕСЛИ(D5=E5;"Perfect";"WRONG")

Yoki:

5-rasm

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

12. F5 yacheykadagi natijani barcha belgilangan yacheykaga tortamiz.

N2	Yangi so'zlar:	Yangi so'zlarning tarjimasini yozing	To'g'ri javob	natija
1	Apple			Perfect
2	Black Friday			Perfect
3	Bird			Perfect
4	Apricot			Perfect
5	Market			Perfect
6	Vendor			Perfect
7	Buyer			Perfect
8	food			Perfect
9	Discount			Perfect
10	sale			Perfect
11	Expensive			Perfect
12	Exchange			Perfect
13	Competition			Perfect
14	Securities			Perfect
15	Bread products			Perfect
16	Online stores			Perfect
17	Village market			Perfect
18	monopoly			Perfect
19	raw material			Perfect
20	finished product			Perfect

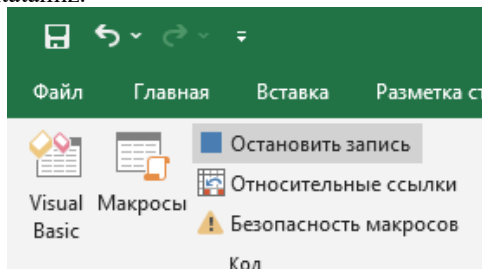
6-rasm

13. To'g'ri javob qatorini ingliz tilida berilgan so'zlar bilan to'ldiramiz.

	A	B	C	D	E	
		N2	Yangi so'zlar:	Yangi so'zlarning tarjimasini yozing	To'g'ri javob	na
4						
5		1	Apple		Olma	WRONG
6		2	Black Friday		Qora juma	WRONG
7		3	Bird		Qush	WRONG
8		4	Apricot		O'rik	WRONG
9		5	Market		Bozor	WRONG
10		6	Vendor		Sotuvchi	WRONG
11		7	Buyer		Xaridor	WRONG

7-rasm

14. Makrosni ishini to'xtatamiz.

8-rasm

15. Loyihani sinash uchun лист1 dagi "Yangi so'zlarni tarjimasini yozing" qatoriga so'zlarni kiritishdan oldin "tog'ri javob" va "natija" qatoridagi so'zlarni belgilab delete tugmasi yordamida so'zlarni o'chirib tashlaymiz.

Yangi so'zlar				
FIO yozing:		Mavlayanov Mo'minjon		
N2	Yangi so'zlar:	Yangi so'zlarning tarjimasini yozing	To'g'ri javob	natija
1	Apple			
2	Black Friday			
3	Bird			
4	Apricot			
5	Market			
6	Vendor			
7	Buyer			
8	food			
9	Discount			
10	sale			
11	Expensive			
12	Exchange			
13	Competition			
14	Securities			
15	Bread products			
16	Online stores			
17	Village market			
18	monopoly			
19	raw material			
20	finished product			

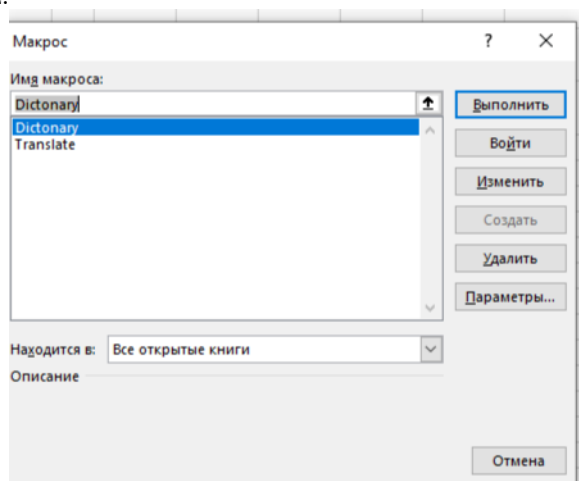
9-rasm

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

16. “Yangi so‘zlarning tarjimasini yozing” qatoriga ingliz tilidagi so‘zlarning o‘zbekchadagi tarjimasini kiritamiz.

17. “Разработчик” menyusidan “Макросы” tugmasini bosib Dictionary tugmasi ustida “Выполнить” tugmasini bosib natijani tekshirib ko‘ramiz:

10 -rasm

Mashg‘ulot so‘ngida quyidagi natijaga erishamiz.

	Ns	Yangi so‘zlar:	Yangi so‘zlarning tarjimasini yozing	To‘g‘ri javob	natija
4					
5	1	Apple	Olma	Olma	Perfect
6	2	Black Friday	Olma	Qora shanba	Wrong
7	3	Bird	Jo‘ja	Qush	Wrong
8	4	Apricot	O‘rik	Olma	Wrong
9	5	Market	Bozor	Bozor	Perfect
10	6	Vendor	Sotuvchi	Sotuvchi	Perfect
11	7	Buyer	Xaridor	Xaridor	Perfect
12	8	food	Banan	Maxsulot	Wrong
13	9	Discount	Chegirma	Chigirma	Wrong
14	10	sale	Sotish	Sotish	Perfect
15	11	Expensive	Raqobat	raqobat	Perfect
16	12	Exchange	Arzon	Arzon	Perfect
17	13	Competition	Raqobat	Raqoobar	Wrong
18	14	Securities	Qimmatli qog‘ozlar	Qo‘riqchi	Wrong
19	15	Bread products	Non	Non maxsulotlari	Wrong
20	16	Online stores	Onlayn magazinlar	onlayn	Wrong
21	17	Village market	Qishloq	do‘konlar	Wrong
22	18	monopoly	Monopoliya	monopoliya	Perfect
23	19	raw material	Xom ashyo	Yarim maxsulot	Wrong
24	20	finished product	tayyor maxsulot	tayyor maxsulot	Perfect

11 – rasm

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishda oliy ta‘lim yo‘nalishlaridagi kasbiy faoliyatda uchraydigan masalalarni hal etishga qaratilsa, bu avvalambor talabalarni o‘zlashtirishiga ijobiy ta‘sir qiladi va raqamli texnologiyalar bilan ishlash kompetentligini oshirishga yordam beradi. Axborot texnologiyalarni kasbiy faoliyatga qo‘llash fani barcha oliy ta‘lim yo‘nalishlarga dars sifatida o‘tilishini hisobga olsak bu yanada o‘z ahamiyatini oshiradi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2020-yil 24-yanvarda Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasi. 2020.
2. Abdullayev M., Saidahror, G., & Ayupov, R. Raqamli iqtisodiyot - kadrlar tayyorlashning dolzarb yo‘nalishlari. 2020. – 44 b.
3. Tishlikov S., Saidov J., Normamatova M. Informatika fanidan laboratoriya mashg‘uloti to‘plami. Guliston 2018. – 80 b.
4. Eshonqulov D.T. Microsoft Excel dasturida laboratoriya ishlarini bajarish bo‘yicha uslubiy ko‘rsatma. Samarqand. 2007. – 76 b.

Mualliflar:

Mavlyanov Mo‘minjon Akramovich - Guliston davlat pedagogika instituti “Aniq va tabiiy” fanlar kafedrasida o‘qituvchisi
E-mail: muminjonmavlyan@gmail.com

O‘rozboyev Mirjalol Abdivosi o‘g‘li - Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi, **E-mail:** mirjalol0406@gmail.com

UDK 372.3/4

METHODS OF FORMING EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA HISSIY INTELLEKTNI SHAKLLANTIRISH USULLARI

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Mirxoliqova Charos Xabibullayevna

Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100014.Toshkent sh., Chilonzor tumani, Bunyodkor ko'chasi 27 uy.

E-mail: charosmirxoliqova855@gmail.com

Abstract. The article is devoted to the study of the development of emotional intelligence in elementary school students. In this work, the level of emotional intelligence in younger schoolchildren of this age was studied, the main difficulties in identifying, understanding and analyzing, expressing emotions and managing them were found. Based on the diagnostics, a training program was created and implemented, as a result of participation in which the level of emotional intelligence in children increased. The changes that occurred in the emotional sphere of the participants are described, the dynamics of the development of emotional intelligence during the program is analyzed.

Keywords: development of emotional intelligence, primary school students, class program.

Annotatsiya. Maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarida hissiy intellektning rivojlanishini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqot ishi davomida ushbu yoshdagi Boshlang'ich sinf o'quvchilarining hissiy intellekt saviyasi o'rganildi, emotsiyalarni identifikatsiyalash, tushunish va tahlil qilish, ifodalash va ularni boshqarishdagi asosiy qiyinchiliklar aniqlandi. O'tkazilgan tashxis asosida mashg'ulotlar dasturi ishlab chiqildi va amalga oshirildi, unda ishtirok etish natijasida bolalarda hissiy intellekt saviyasi oshdi. Ishtirokchilarning hissiy sohasida yuz ibergan o'zgarishlar tavsiflandi, dasturni o'tish davomida hissiy intellektning rivojlanish dinamikasi tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: hissiy intellektning rivojlanishi, kichik maktab yoshidagi bolalar, mashg'ulotlar dasturi.

Kirish. Bugungi kunda bolalar hayotining ko'plab sohalari u yoki bu tarzda kompyuter texnologiyalari bilan bog'liq. Texnologiyaning keskin rivojlanishi, tabiiy muloqot vaqtining kamayishi, hissiy intellektning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'z hislarini anglashdagi qiyinchiliklar, ularni maqbul tarzda ifodalay olmaslik bolaning atrofdegilar bilan o'zaro munosabatlariga ta'sir qiladi, uning jamiyatda muvaffaqiyatli shakllanishiga to'sqinlik qiladi.

Ilmiy adabiyotlarda "hissiy intellekt" tushunchasi 30 yil oldin paydo bo'lgan. Ushbu fenomenni o'rganishga J. Meyer, P. Selovey, D. Karuzo, R. Bar-On, D. Goulman va boshqalar [9], mahalliy olimlardan esa D. V. Lyusin, I. N. Andreyevalar [2; 3; 9] salmoqli hissa qo'shganlar. Hissiy intellektni tushunishga turli yondashuvlarni tahlil qilib shuni ta'kidlash mumkinki, ko'pchilik tadqiqotchilar uning emotsiyalarni tushunish va boshqarish, ulardagi ma'lumotlardan to'g'ri foydalana olish qobiliyati va har bir shaxsning hissiy sohaga umumiy yo'nalganligi kabi muhim ahamiyatga ega jihatlarni ajratib ko'rsatadilar.

Ta'kidlash joizki, hozirgi kunda maktabgacha yoshdagi bolalar, o'smirlar, talabalar, shuningdek, turli kasb mutaxassislarida hissiy intellektning shakllanishi va takomillashuvi ancha faol o'rganilmoqda. Ammo boshlang'ich maktab yoshida hissiy sohaning rivojlanishi ham katta ahamiyatga ega.[1].

Boshlang'ich sinf o'quvchisi, o'qish jarayoniga moslashishdan tashqari, turli vaziyatlarda kattalar va tengqurlari bilan yangi munosabatlar o'rnatish zarurligiga duch keladi, bu esa keng ko'lamli emotsiyalarni boshdan kechirish bilan birga davom etadi. Rivojlangan hissiy intellekt bolaga hissiy ma'lumotlarni qayta ishlashga va yangi sharoitlarga yanada muvaffaqiyatli moslashishga yordam beradi. O'zining va boshqalarning hislarini tushunish, hissiy holatlarni talqin qilish va tahlil qilishda olingan bilimlarni o'z faoliyatida qo'llay olish qobiliyati o'qishning negizi hisoblanadi va atrofdegilar bilan ijobiy o'zaro munosabatlarni o'rnatishga yordam beradi [5]. O'z hislarini boshqarish ko'nikmalari birinchi sinf o'quvchilariga akademik muvaffaqiyatlarga erishishga imkon beradi. Shuningdek, hissiy intellektning yuqori saviyasi bolaning boshlang'ich sinfdan o'rta sinfga o'tishini osonlashtiradi [10].

Kichik maktab yoshida bolalar uchun tushunish uchun yanada murakkab emotsiyalar ochiladi, insonning hissiy sohasi haqidagi tasavvurlar kengayadi va boyib boradi, turli xil emotsiyalarni ifodalash va o'zini nazorat qilish ko'nikmalari o'z ruhiy holati haqida fikr yurgizish qobiliyatining erkinligi va rivojlanishi tufayli yaxshilanadi, bu kattalarning to'g'ri yondashuvi bilan hissiy intellekt saviyasini oshirish uchun yaxshi asosdir [11].

Boshlang'ich sinf o'quvchisining ijtimoiy hayotining murakkablashuvi tufayli boshdan kechirilayotgan emotsiyalar doirasining kengayishi, so'z boyligining yangi hissiy so'zlar tarkibi bilan boyishi hamda empatiyaning (hamdardlikning) rivojlanishi yuz bermoqda. Biroq, boshlang'ich, ayniqsa 7-8 yoshdagi maktab o'quvchilari uchun o'z kechinmalarini verbal ifodalash, ularning paydo bo'lish sabablarini tahlil qilish qiyin kechadi [11]. O'z navbatida u yoki bu emotsiyani to'g'ri namoyon qila olish qobiliyati esa hissiy reaksiyalarni ma'naviy tahlil qilish imkonini beradi.

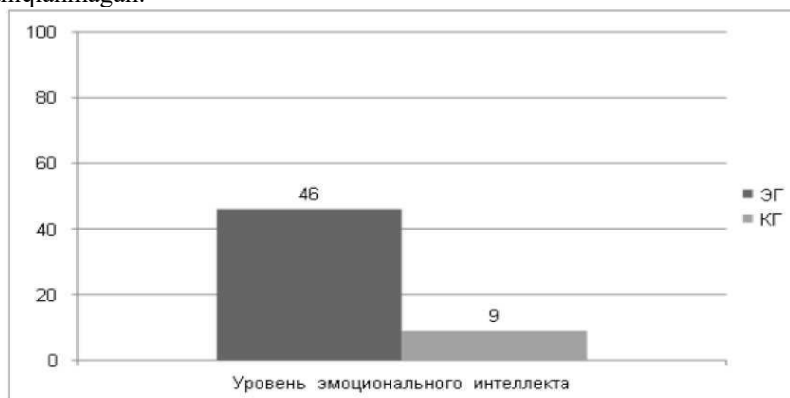
Tadqiqotda 8-9 yoshdagi 44 kishi (nazorat va tajriba guruhlarida 22 kishidan), Toshkent shahridagi turli maktablarning birinchi sinf o'quvchilari ishtirok etdi.

Ishning dastlabki bosqichida Ye. I. Izotovaning “Hissiy identifikatsiya” hamda M. A. Nguyenning “Nima – nimaga – qanday” metodikalari yordamida hissiy intellektning rivojlanish saviyasi, shuningdek, ikkala guruhdagi boshlang’ich sinf o’quvchilarida emotsiyalarni identifikatsiyalash, ifodalash darajalari hamda hissiy tasavvurlarning tuzilishi o’rganildi.

Birlamchi tashxis natijasida aniqlandiki, bolalarda eng katta qiyinchiliklar u yoki bu emotsiyani tahlil qilish, u nima uchun paydo bo’lganligini hamda muayyan vaziyatda uning maqsadini aniqlash, hayratlanish, uyalish, nafratlanish, jirkanish hislarini identifikatsiyalash, qo’rquv va hayrat, g’azab, jirkanish, uyat, ayb va nafrat, xotirjamlik va qayg’uni farqlash zarurati tug’ilganda paydo bo’ladi. Emotsiyalarni erkin ifodalash zarurati tug’ilganda ishtirokchilarning yarmida asosan faqat pastki yoki yuqori mimik patterning (tusning) faollashishi yoki ba’zi bolalarda butun mimikaning sust faollashishi kuzatildi. So’ng, olingan ma’lumotlarni hisobga olgan holda, hissiy intellekt saviyasini oshirishga qaratilgan mashg’ulotlar dasturi ishlab chiqildi. Asosiy urg’u emotsiyalarni anglash, ularni verbal bayon qilish, boshqa odamlarning hissiy holatini tushunish qobiliyatini rivojlantirish, emotsiyalar lug’atini kengaytirish, ularni tahlil qila olish, mimika, pantomimika yordamida ifodalay olish hamda u yoki bu emotsiyani ifodalashning adekvat usulini tanlay olish qobiliyatlarini takomillashtirishga qaratilgan.

Kompleks 10 ta mashg’ulotdan iborat bo’lgan, ulardan 9 tasi asosiy emotsiyalar va hissiyotlarni (quvonch, qayg’u, qiziqish va ajablanish, g’azab, qo’rquv, nafrat, uyat va ayb, nafrat, hasad va xafagarchilik, ishonch) o’rganishga bag’ishlangan. Yakuniy uchrashuv o’tilgan materiallarni umumlashtirish va mustahkamlashga qaratilgan edi. Mashg’ulotlar haftasiga 2 marta o’tkazilgan, har birining davomiyligi 55-65 minut bo’lgan. Shuningdek, dasturni amalga oshirishning boshida va oxirida bolalarning mashg’ulotlar vaqtida ishlashini kuzatish amalga oshirilgan. Keyin ikki guruhda o’rganilayotgan ko’rsatkichlar qaytadan o’rganildi. Ishtirokchilar bilan ishlashdan tashqari, dasturning kundalik hayotda bolaning xulq-atvoriga ta’sirini o’rganish maqsadida mashg’ulotlarda qatnashgan bolalarning ota-onalari o’rtasida so’rov o’tkazildi.

Tashxis natijalariga ko’ra, tajriba guruhida mashg’ulotlar kompleksi o’tilgandan so’ng, “hissiy intellekt saviyasi” ko’rsatkichi bo’yicha ijobiy dinamika 46% kishida kuzatildi. Nazorat guruhida – 9% kishida (1-rasm). O’zgarishlar statistik jihatdan ahamiyatli ($r < 0,01$; Vilkokson T-mezonidan foylanilgan). Mashg’ulotlarda qatnashmagan bolalarda ishonchli o’zgarishlar aniqlanmagan.

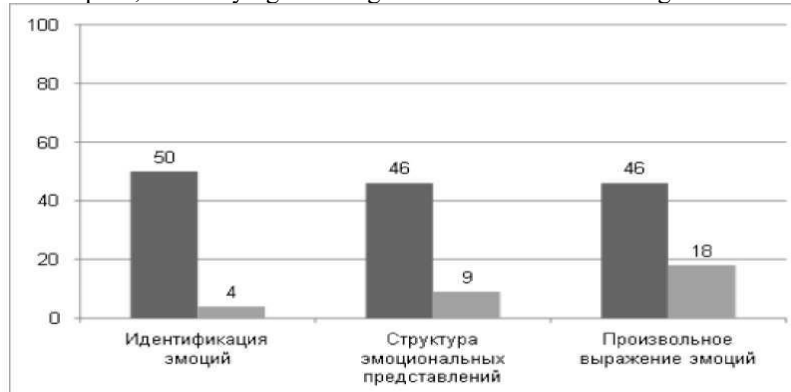
1-rasm. Tajriba (TG) va nazorat (NG) guruhlarida hissiy intellekt saviyasidagi dinamika (foizda)

Emotsiyalarni identifikatsiyalash darajasida ijobiy dinamikani tajriba guruhdagi maktab o’quvchilarining 50%, nazorat guruhida – 4% o’quvchilar namoyish etishdi. Ota-onalar o’rtasida o’tkazilgan so’rov shuni ko’rsatdiki, mashg’ulotlarda qatnashgan bolalarning 68% o’z emotsiyalari haqida tez-tez gapira va ularni yaxshiroq tushuntira boshladilar, 64% umuman ko’proq emotsiyalarga (o’z va boshqa odamlarning) e’tibor berishadi.

“Hissiy tasavvurlar tuzilishi” ko’rsatkichi bo’yicha o’zgarishlar dasturda ishtirok etayotgan bolalarning 46% da va nazorat guruhidagi birinchi sinf o’quvchilarining 9% da aniqlandi. Shuningdek, kuzatuv natijalariga ko’ra, mashg’ulotlar oxirida 27% bolalar u yoki bu emotsiyaning foydasi nimadan iborat ekanligini izchil aniqlashni o’rganib olishgan. Kuzatuv ma’lumotlariga ko’ra, 77% bolalarda, ota-onalar so’roviga ko’ra – 46% bolalarda so’z boyligi yangi hissiy lug’at bilan to’ldi. Tafovut mashg’ulot paytida bolaning emotsiyalar mavzusiga h afsala qilganligi, ishga berilganligi, boshlovchi yordamchi savollarni berishi mumkinligi bilan bog’liq bo’lishi mumkin. E mtsiyalarni ifodalay olish qobiliyati tajriba guruhida jami 46% bolada, nazorat guruhida 18% bolada yaxshilandi. O’rgani layotgan uchta parametrlar bo’yicha dinamika 2-rasmda ko’rsatilgan.

Kuzatuv natijalariga ko’ra, bolalarning 32% emotsiyalarni yaxshiroq ifodalay boshladilar, 23% ularning namoyon bo’lish intensivligini nazorat qila boshladilar, ota-onalar esa 59% bolalarda ifodalashda, 41% bolalarda kuchli emotsiyalar yuzaga kelgan paytda o’zini nazorat qilish ko’nikmalarini egallashda ijobiy dinamikani qayd etdilar. Olingan

ma'lumotlarning nomuvofiqligi ota-onalarning subyektiv bahosi, emotsiyalarning verbal va mimik ifodasi haqidagi savolga javob berishda xato farqlash, kuzatilayotgan mashg'ulot davomida bolalarning holati bilan izohlanishi mumkin.

2-rasm. Tajriba va nazorat guruhlarida o'tkazilgan tadqiqot yakunida emotsiyalarni identifikatsiyalash darajalari, emotsional tasavvurlar hamda emotsiyalarni erkin ifodalash tuzilishidagi o'zgarishlar (foizda)

Emotsiyalarning namoyon bo'lishi intensivligini nazorat qilish va xatti-harakatlarni boshqarish ko'nikmalarini hosil qilish uzoqroq ishlashni, shuningdek, real hayotdagi turli sharoitlarda mashq qilishni talab qiladi. Bundan tashqari, bu yerda muhim shart – bu bolaga xatti-harakatlarini to'g'rilashga yordam beradigan kattalarning ishtiroki.

Guruhning taxminan yarmida barcha o'rganilgan ko'rsatkichlar bo'yicha kuzatilayotgan dinamikaning yo'qligi, yuqori saviyaga ega bolalar uni takroriy tashhis paytida ham barqaror namoyish etganligi bilan izohlash mumkin, o'rta saviyaga ega ishtirokchilarda aniqlangan dinamika keyingi bosqichga o'tish uchun yetarli bo'lib chiqmadi. Tadqiqotning boshida va oxirida past saviyaga ega bolalar uchun, ba'zi ijobiy o'zgarishlar mavjudligiga qaramay, kerakli natijaga erishish uchun ko'proq vaqt kerak bo'lishi mumkin. Shaxsiy xususiyatlar, tarbiya stereotiplari ham ta'sir ko'rsatishi mumkin, ular ko'plab emotsiyalarni ochiq namoyon qilishga imkon bermaydi, ularni tushunish va tahlil qilishni qiyinlashtiradi, bu mashg'ulotlarda o'rganilgan materialning to'liq mustahkamlanishiga to'sinlik qiladi hamda ota-onalar va bola uchun muhim sanalgan boshqa yoshi kattalar bilan qo'shimcha ishlashni talab qiladi.

Xulosa. Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, bolalarda maxsus ishlab chiqilgan mashg'ulotlar kompleksi o'tkazilgandan so'ng, insonning hissiy sohasiga qiziqishi ortadi, ishtirokchilarning emotsiyalar lug'ati kengayadi, tushunish, verbal bayon qilish hamda turli xil hissiy holatlarning sabablari va foydasini tahlil qilish ko'nikmalari yaxshilanadi. Mimika va pantomimika yordamida emotsiyalarni ifodalash qobiliyati takomillashadi, ularning namoyon bo'lish intensivligini nazorat qila olish, vaziyatga adekvat bo'lgan ifodalash usulini tanlay olish qobiliyati shakllanadi va rivojlanadi. Hissiy intellektidagi eng ahamiyatli o'zgarishlar boshidan emotsiyalarni tushunish va ifodalashda qiyinchilik sezgan hamda ular haqida ma'lumot yetishmagan bolalarda aniqlandi. Shunday qilib, ishlab chiqilgan mashg'ulotlar dasturi boshlang'ich sif o'quvchlarida hissiy intellektning rivojlanish darajasini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Алешина А.В. Эмоциональный интеллект для достижения успеха. - СПб.: Речь, 2012. - 336 с.
2. Андреева И.Н. Об истории развития понятия «эмоциональный интеллект» // Вопросы психологии. - 2008. - № 5. - С. 83-95.
3. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект и эмоциональная креативность: специфика и взаимодействие. - Новополюцк: Полоц. гос. ун-т, 2020. - 356 с.
4. Добрин А.В. Особенности эмоционального тонуса у первоклассников с различным уровнем эмоционального интеллекта как фактор психолого - социальной адаптации к начальной школе // Science for Education Today. - 2020. - Т. 10. - № 3. - С. 65-85.
5. Егоренко Т.А. Проблема психолого-педагогической адаптации детей к образовательному пространству // Современная зарубежная психология. - 2016. - Т. 5. - № 3. - С. 59-65.
6. Изотова Е.И. Эмоциональная сфера ребенка: теория и практика. - М.: Академия, 2004. - 288 с.
7. Карелина И.О. Эмоциональная сфера ребенка как объект психологических исследований: избранные научные статьи. - Прага: Vedeckouydvatelske centrum «Sociosfera-CZ», 2017. - 157 с.
8. Киселева Т.С. Алфавит эмоций. - М.: АСТ, 2021. - 159 с.
9. Люсин Д.В. Современное представления об эмоциональном интеллекте / Социальный интеллект: Теория, измерение, исследование. - М.: Институт психологии РАН, 2004. - С. 29-36.

Muallif:

Mirxoliqova Charos Xabibullayevna - Nizomiy nomidagi TDPU, Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi kafedrasini dotsenti, PhD. E-mail: charosmirxoliqova855@gmail.com

UDK 372.800.2

THE IMPORTANCE OF NON-STANDARD ASSIGNMENTS IN COMPUTER EDUCATION

INFORMATIKA TA'LIMIDA NOSTANDART TOPSHIRIQLARNING AHAMIYATI

ВАЖНОСТЬ НЕСТАНДАРТНЫХ ЗАДАНИЙ В КОМПЬЮТЕРНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Murodova Shaxodat Shamurzayevna

Toshkent davlat pedagogika universiteti. 100014.Toshkent sh., Chilonzor tumani, Bunyodkor ko'chasi 27 uy.

E-mail: m.shahodat1983@gmail .com

Abstract. Teaching information technology, one of the most necessary and necessary subjects today, and using curriculum assignments, one of the most important tools of teaching in this process, the types, characteristics of the curriculum, as well as the role and role of non-standard assignments in the field of information technology that encourage teachers to identify and find solutions to it, The goal is to develop the knowledge, skills, skills and competencies of the students, to develop the practical competence of future information teachers based on them, and to have an advantage over other teaching tools in developing the intellectual abilities of teachers and in charcoaling their minds.

Keywords: standard assignments, traditional assignments, knowledge, skills, qualifications, competence, professional competence, teaching tools, theoretical information.

Аннотация. Преподавание информационных технологий, одного из самых нужных и востребованных предметов на сегодняшний день, и использование учебных заданий, одного из важнейших инструментов обучения в этом процессе, виды, характеристики учебного плана, а также роль и роль нестандартных заданий в области информационных технологий, побуждающих педагогов к выявлению и поиску решений по ней, Цель состоит в том, чтобы развить знания, умения, умения и компетенции студентов, развить на их основе практическую компетентность будущих учителей информации, а также иметь преимущество перед другими средствами обучения в развитии интеллектуальных способностей учителей и в углублении их ума.

Ключевые слова: типовые задания, традиционные задания, знания, умения, навыки, квалификации, компетентность, профессиональная компетентность, средства обучения, теоретическая информация.

Kirish. Oliy ta'limda ta'lim sifatini yuqoriga ko'tarish juda muhim ahamiyatga kasb etadi. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyevning: "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch imkoniyatlarini safarbar etamiz", - [1] degan so'zlari ta'lim sifatini oshirishga yanada ko'proq e'tibor berish lozimligini talab qilmoqda. Ta'lim sohasida har bir o'quv predmetining o'z o'rni bor, shu jumladan informatika fanining ham. Informatika fani boshqa fanlar kabi ilmiy izlanishlar asosida taraqqiy etib bormoqda. Bu fanning rivojlanishida bo'lajak mutaxassislarining amaliy kompetentligi, salohiyati alohida ahamiyatga ega. Ularning amaliy kompetentligini rivojlantirish uchun esa sifatli ta'lim olishlariga zamin yaratib berish darkor. Buning uchun informatika fanini o'rgatishda muhim ahamiyat kasb etadigan topshiriqlar tizimini mukammallashtirish muammosi dolzab muammolardan biri sanaladi. Bu muammoni bartaraf etish yo'llarini aniqlash hamda maqsad va vazifalarni belgilab olish darkor. Informatika ta'limida foydalaniladigan topshiriqlarning asosiy qismi an'anaviy topshiriqlar bo'lib, ularning ko'pchiligi qayta xotirlashga xizmat qiluvchi odatiy savollardir. Savollar bilim egallashda katta o'rin tutadi, albatta. Ammo egallangan bilimlarni mustahkamlash, shakllantirish, rivojlantirish va yangilik yaratishda nostandart topshiriqlar boshqa vositalardan ko'ra ko'proq samara beradi. Nostandart topshiriqlarning ta'limdagi vazifasi va maqsadi ma'lumotlarni qayta ishlash, muammoni aniqlash, unga mustaqil yechim topishga o'rgatishdir. Bu ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi. Shuning uchun ham informatika ta'limida nostandart topshiriqlarning ahamiyatini oshirish, ulardan unumli foydalanish bugungi kunning dolzarb masalasi, deyish mumkin.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida oliy ta'limning bakalavr talabalari va ular uchun mo'ljallangan o'quv topshiriqlari olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, kompleks va funktsional tahlil usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Ma'lumki, bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim olish natijasida hosil bo'ladi. Bilimlarni egallashda, albatta, nazariy ma'lumotlar zarur. Nazariy ma'lumotlarsiz bilimlarni egallash mumkin emas. Ammo olingan ma'lumotlarni amaliy topshiriqlar asosida mustahkam egallash, rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlashda nostandart topshiriqlardan samarali foydalanilsa, ularning egallayotgan bilimlarini rivojlantiribgina qolmasdan, balki aqliy qobiliyatlarini o'sishiga ham xizmat qiladi. Nostandart topshiriqlar asosida bilimlarini oshirgan ta'lim oluvchilar topshiriqlar yaratish kompetentligiga ham ega bo'lishlari mumkin, bu esa ularning bilim va malakalarini yuqori darajaga ko'taradi. Bunda informatika o'qitish metodikasi fani ta'lim oluvchilarga amaliy ko'mak beradi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

Mamlakatimiz olimlaridan informatika o'qitish metodikasi bo'yicha M. Z. Ziyoxo'jayev, A.A. Abduqodirov, F.M. Zokirova, A. G'. Xayitov, M. E. Mamarajabov, I. Isoqov, D. B. Abduraximov, S. I. Qulmamatov, D. E. Toshtemirov, S.Q. Tursunovlar tomonidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan.

O'quv topshiriqlarini o'quv mashg'ulotlari mobaynida foydalaniladigan asosiy ta'lim ustuni deyinish mumkin.

Toshiriq terminiga O'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha ta'rif beriladi:

Topshiriq-kimsaning zimmasiga yuklatilgan ish, vazifa. Hukumat topshirig'i. Topshiriq bermoq. Topshiriq olmoq.

O'quv materialini berilgan shakldan boshqa bir shaklga olib kelish ta'limda "pedagogik ishlov berish" atamasi bilan yuritiladi. Pedagogik ishlov berish yo'li bilan turli xil didaktik loyihalar-dars konspekti, savollar, o'quv muammolari, mashqlar, topshiriqlar shakllantiriladi. Shu bilan birga, pedagogik ishlov berish jarayonida o'quv materiali nazariy ma'lumot shaklidan yangi shaklga, o'quv topshiriqlari shakliga olib kelinadi. Zero, tuzilgan topshiriq yoki ularning tizimi o'quv materialining yangi ko'rinishidir. Demak, o'quv topshirig'i o'qitish va o'qish ehtiyojiga ko'ra, o'quv materialining o'zgartirilgan shaklidir.

Topshiriq ta'lim oluvchilar uchun o'quv materialining o'zgartirilgan, qayta ishlangan, sayqallangan shakli deyish mumkin. O'quv topshirig'i yordamida ta'lim oluvchilarning egallagan bilimlari faoliyatga aylanadi. Ayniqsa, informatika fanidan olingan bilimlar, o'quv topshirig'i vositasida rivojlanib amaliyotga tatbiq etilsa, yuqori samara beradi.

Bir mavzu yuzasidan berilgan o'quv topshiriqlari mazmunan bir-biriga bog'liq bo'lib biri ikkinchisini to'ldirib borsa, ta'lim oluvchining shu masala to'g'risidagi fikrini kengaytiradi va xulosa chiqarishiga ko'maklashadi. Zero, o'quv topshirig'i bilimlarni anglash va yangi sharoitlarga ko'chirish, ularni amaliyotga joriy etish vositasi hisoblanadi. Shuningdek, ta'lim oluvchida ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan faoliyatni shakllantirish va rivojlantirishning asosiy omillaridandir [6].

Toshiriqlar ta'lim oluvchilarni mustaqil ishlashga, izlanishga undaydi. Shu bilan birga, shunday topshiriqlar bo'ladi, ularni bajarishda o'qituvchining ko'magi zarur bo'ladi. Bunday topshiriqlardan ko'proq amaliy mashg'ulot darslarida foydalangan ma'qul. Amaliy mashg'ulot darslarida o'qituvchi ta'lim oluvchilarni nazorat qiladi va ularga kerak o'rinlarda ko'maklashadi.

Ayniqsa, nostandart topshiriqlar bo'lajak o'qituvchilarning kompetentligini rivojlantirishda yuqori natija beradi. Nostandart topshiriq tushunchasi yangi tushuncha emas, ammo u asosida ishlab chiqiladigan yangi topshiriqlar bilimlarni egallashda va amaliyotga tatbiq etishda yangi natijalarni berishi mumkin.

Avvalo, standart so'zining ta'rifiga to'xtalib o'tsak:

Standart-standartlashtirish obyekti normalar, qoidalar, talablarni belgilaydigan normativ-texnik hujjat. Texnik mazmunga ega bo'lmagan huquqiy normalarni o'z ichiga olishi mumkin, lekin sanksiyalarni o'z ichiga olmaydi.

Standart so'zining boshqa ma'nolari ham mavjud; umume'tirof etilgan, tarixan o'rnatilgan qoidalar to'plami (oltin standart, Kod dizayn standarti, ochiq standart, televizion eshittirish standartlari); namuna sifatida xizmat qiluvchi mahsulot; majoziy ma'noda-shablon, original hech narsani o'z ichiga olmaydi [7].

Standart topshiriqlar an'anaviy topshiriqlar bo'lib, nostandart topshiriqlar esa ulardan quyidagi bir necha xususiyatiga ko'ra farqlanadi [4]:

-ta'lim oluvchilar topshiriqlarni bajarish yo'llarini mustaqil izlashlari;

-odatdagidan farqli ravishda bajarish sharoiti;

-egallangan bilim, malakalarni tanish bo'lmagan sharoitlarda qo'llash;

-amaliy nostandart topshiriqlar bilan ishlay olish.

Ta'lim oluvchilarni fanga jalb etishda nostandart topshiriqlarning ahamiyati katta. Nostandart topshiriq tushunchasi juda keng tushuncha.

Nostandart topshiriqlar muommoli vaziyatlar, o'yin, loyiha shaklida berilishi mumkin.

Nostandart topshiriqlar ta'lim oluvchilarni taqqoslash, tasniflash, yangilik yaratishga o'rgatadi. Bilimlarini mustahkamlaydi hamda egallangan bilimlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Intellektual qobiliyatni rivojlantiradi. Amaliy faoliyatga tayyorlaydi.

Nazariy va amaliy topshiriqlar puxta egallanib kompetensiya hosil qilinadi.

Kompetensiya - (lotincha *compto-erishayapman*, munosibman, loyiqman) 1. Muayyan davlat organi (mahalliy o'zini o'zi boshqarish organi) yoki mansabdor shaxslarning qonun, ustav yoki boshqa hujjat bilan belgilangan vakolatlari, huquq va burchlari doirasi. 2. U yoki bu sohada bilimlar, tajriba [7].

Demak, kompetensiya deganda insonning biror sohadan xabardorlik va biror sohani bilishi, egallagan tajribasi tushuniladi. Bilim nazariy ma'lumotlar, mashqlar, amaliy topshiriqlar yordamida shakllantirilsa, tajriba esa mavjud bilimlarning amaliyotga joriy etilishi, qayta ishlanishi, izlanish asosida oshirilib boriladigan keng tushunchadir. Yuqori tajribaga ega bo'lish uchun mehnat ham darkor. Shuningdek, tajribani oshirishda bajariladigan topshiriqlarning ham ahamiyati bor. Xususan, biror masala yuzasidan beriladigan vazifa ado etilsa, topshiriq tugallangan bo'ladi. Topshiriqni bajarish davomida vaziyatni aniqlash, ishlash, izlanish, yechim topish zarurati paydo bo'ladi. Shu zaruratlar hal etilib

vazifa bajariladi. Bu jarayonda yangi bilim va tajribalar hosil qilinadi. Mustaqil ravishda hosil qilingan bilimlar hamda natijalarning o'zlashtirilish kompetentlikni hosil qiladi, deyish mumkin.

Kompetentlik esa psixologik nuqta nazaridan "noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishlari, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vaziyatlarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanish, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik" ni anglatadi.

Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, muhim ijtimoiy talablarni anglay olishni, yangi ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi.

Kasbiy kompetentlik quyidagi holatlarda yaqqol namoyon bo'ladi:

- murakkab jarayonlarda;
- noaniq vaziyatlarni bajarishda;
- bir-biriga zid ma'lumotlardan foydalanishda;
- kutilmagan vaziyatlarda harakat rejasiga ega bo'la olishda.

Kasbiy kompetensiyaga ega mutaxassis :

- o'z bilimlarini izchil boyitib boradi;
- yangi axborotlarni o'zlashtiradi;
- davr talablarini chuqur anglaydi;
- yangi bilimlarni izlab topadi, ularni qayta ishlaydi va o'z amaliy faoliyatida samarali qo'llaydi [5].

Darhaqiqat, kompetentlik o'qituvchilik kasbining muhim tomonlaridan biridir.

O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o'zi o'qitayotgan predmetlarni chuqur bilishi, uning metodikasini o'zlashtirib olgan bo'lishi zarur. Predmetni va uning nazariyasini chuqur bilishi, uni qiziqarli etib o'quvchilarga yetkaza olishi bolalarni shu predmetga bo'lgan qiziqishini oshiradi [6].

Kompetentlikni shakllantirishda bilim, mahorat, metodika juda zarurdir. Biroq kompetentlikni rivojlantirishda nostandart topshiriqlardan foydalanish ham yuqori natija beradi.

Nostandart topshiriqlar an'anaviy topshiriqlardan malaka hosil qilishda (topshiriqni bajaruvchida) o'z tajribasi tufayli yangilikka erishishga ko'maklashishi bilan ajralib turadi.

Informatika ta'limida beriladigan topshiriqlarda qayta xotirlashga asoslangan nazariy savollardan ko'ra ko'proq amaliy bajarish mumkin bo'lgan topshiriqlardan foydalangan ma'qul. Xususan, quyidagi topshiriq ta'lim oluvchilarning amaliy bilimlarini oshirishda yaxshi samara beradi deyish mumkin [2], [3].

Toshiriq.

1. Elektron resurslar tayyorlang.
2. Elektron resurslar tayyorlashda qanday qiyinchiliklarga duch keldingiz. Muommoni aniqlang. Uni qanday bartaraf etish yo'llarini izlang. Yechim toping va qaror qabul qiling.
3. Qabul qilgan qaroringiz asosida elektron resurslar tayyorlashda qulaylik yaratish uchun yangi dastur ishlab chiqing.

Bu topshiriqni ta'lim oluvchilar quyidagi bosqichlarda bajarishlari kerak:

- elektron resurs tayyorlash;
- topshiriqni bajarish mobaynida duch kelgan qiyinchiliklarga aniqlik kiritish;
- dars mashg'ulotlari davomida egallangan bilim va malakalariga tayanib yangi dastur yaratish hamda amaliyotda qo'llab, sinab ko'rish.
- natijani tahlil qilib, xulosa chiqarish.

Bu jarayonda topshiriqni bajaruvchilar bir necha vazifalarni bajaradilar. Vazifani bajarish davomida o'zlari malaka hosil qiladilar hamda yangilik yaratadilar. Albatta, yangi dastur yaratish oson jarayon emas, lekin yaratilgan yangi dastur asosida tajriba hosil qilinadi. Bu esa yanada yangi dasturlar yaratishga zamin bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Informatika fani maxsus fan sifatida o'qitilar ekan, mazkur fanining tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan topshiriqlar metodikasini takomillashtirish ham eng muhim masalalardandir. Bu borada so'nggi yillarda ilmiy-tadqiqot ishlari olib borildi va natijalarga erishildi ham. Lekin bu masalada yanada ko'proq tadqiqotlar olib borilishi lozim va muhimdir. Zero, amaliyot yordamida hosil qilingan bilimlar yuqori natija berishi o'z isbotini topgan. Bunda nostandart topshiriqlardan unumli foydalanish ta'lim oluvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantiribgina qolmay, izlanishga, kashf qilishga xizmat etishini hisobga olib, ularni kerakli o'rinlarda ishlatish darakor.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev. Sh. M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: O'zbekiston, 2016. –B. 29.
2. Aripov M., Begalov B., Begimqulov U., Mamarajabov M., Axborot texnologiyalari. Toshkent: Noshir, 2009. –B 368.

- 3.Mamarajabov M. E., Umarov A., Y., Xo'jayev A., A., Kompyuterli modellashtirish. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2022. –B 172.
- 4.Mamarajabov M. E., Raqamlashtirilgan ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik tayyorgarligini takomillashtirish. Toshkent: 2022. –B 150.
- 5.Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K., Pedagogika. Toshkent: O'qituvchi, 2001. –B 510.
- 6.Muratova F.Sh. Ona tili darsliklarida topshiriqlar metodikasini takomillashtirish. Toshkent:2023. – B 118.
- 7.O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. –B 259.

Muallif:

Murodova Shaxodat Shamurzayevna – Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining tayanch doktoranti. E-mail: m.shahodat1983@gmail.com

UDK:420:154.37(07(045))

THE IMPORTANCE OF NON-VERBAL (OR VERBAL) ORAL PRESENTATION SKILLS FOR YOUNG LEARNERS IN ACADEMIC ESTABLISHMENTS

AKADEMIK MUASSASALARDA YOSH O'QUVCHILAR UCHUN VERBAL BO'LMAGAN (YOKI VERBAL) OG'ZAKI TAQDIMOT KO'NIKMALARINING AHAMIYATI

ВАЖНОСТЬ НАВЫКОВ НЕВЕРБАЛЬНОЙ (ИЛИ ВЕРБАЛЬНОЙ) УСТНОЙ ПРЕЗЕНТАЦИИ ДЛЯ МОЛОДЫХ УЧАЩИХСЯ АКАДЕМИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Latipov Bobur

Karshi State University, 180103. Kashkadarya region, Karshi city, Kochabog street, house 17.

E-mail: boburlatipov516@gmail.com

Abstract. Oral academic performances are considered essential activities for students who are studying in English language teaching Programs in order to enhance speaking skill in English. Activities which are oral presentations or oral reports can aid students to succeed in academic sphere (Butler and Stevens, 1997). Coombe, England and Schmidt (2008) analyzed the necessity of presentation skill in the academic life. They informed that successful oral presentations are crucial in the effectiveness of ELT field. At the beginning level, oral presentations are utilized for story telling or book reporting. However, at the academic education, students have been attending to the courses that give instructions about oral presentation skills (Dunbar et. al, 2006).

Key words: Oral academic performances, oral presentations, Non-verbal elements, effective oral presentation, communicative activities, storytelling or book reporting, Oral announcing abilities, effective oral presentation.

Аннотация. Устные академические выступления считаются необходимыми видами деятельности для студентов, обучающихся по программам обучения английскому языку, с целью повышения навыков разговорной речи на английском языке. Действия, представляющие собой устные презентации или устные отчеты, могут помочь студентам добиться успеха в академической сфере (Батлер и Стивенс, 1997). Кумб, Англия и Шмидт (2008) проанализировали необходимость навыков презентации в академической жизни. Они сообщили, что успешные устные презентации имеют решающее значение для эффективности области ELT. На начальном уровне устные презентации используются для рассказывания историй или репортажей о книгах. Однако, получая академическое образование, студенты посещали курсы, которые дают инструкции по навыкам устной презентации (Dunbar et. al, 2006).

Ключевые слова: устные академические выступления, устные презентации, невербальные элементы, эффективная устная презентация, коммуникативная деятельность, рассказывание историй или книжный репортаж, способности к устному объявлению, эффективная устная презентация.

Annotatsiya. Og'zaki akademik chiqishlar ingliz tilida nutq mahoratini oshirish maqsadida ingliz tilini o'qitish dasturlarida tahsil olayotgan talabalar uchun muhim faoliyat hisoblanadi. Og'zaki taqdimotlar yoki og'zaki ma'ruzalar bo'lgan tadbirlar talabalarga akademik sohada muvaffaqiyat qozonishga yordam beradi (Butler va Stivens, 1997). Kumb, Angliya va Shmidt (2008) akademik hayotda taqdimot mahoratining zarurligini tahlil qildilar. Ular muvaffaqiyatli og'zaki taqdimotlar elt maydonining samaradorligida hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ma'lum qilishdi. Dastlabki darajada og'zaki taqdimotlar hikoya qilish yoki kitob haqida hisobot berish uchun ishlatiladi. Biroq, akademik ta'lim, talabalar og'zaki taqdimot qobiliyatlari to'g'risida ko'rsatmalar beradigan kurslarga qatnashmoqdalar (Dunbar et. al, 2006).

Kalit so'zlar: og'zaki akademik chiqishlar, og'zaki taqdimotlar, og'zaki bo'lmagan elementlar, samarali og'zaki taqdimot, kommunikativ faoliyat, hikoya qilish yoki kitob hisoboti, og'zaki e'lon qilish qobiliyatlari, samarali og'zaki taqdimot.

Introduction. Non-Verbal communication plays a crucial role in conversations and presentations as it complements and enhances the verbal message being conveyed. Non-Verbal communication is vital for effective communication as it adds depth, emotion, and context to the spoken words. Being mindful of nonverbal cues and effectively utilizing them can significantly enhance understanding, connection, and engagement in conversations and presentations. Oral academic performances are considered essential activities for students who are studying in English language teaching Programs in order to enhance speaking skill in English. activities which are oral presentations or oral reports can aid students to succeed in academic sphere (Butler and Stevens, 1997). Coombe, England and Schmidt (2008) analyzed the necessity of presentation skill in the academic life. They informed that successful oral presentations are crucial in the effectiveness of ELT field. At the beginning level, oral presentations are utilized for story telling or book reporting. However, at the academic education, students have been attending to the courses that give instructions about oral presentation skills (Dunbar et. al, 2006). Furthermore, presentation skills are required for future expert needs (Barras, 1006). Miles (2013) pointed out that giving successful presentation is the key factor of achieving goals or effectiveness in the globalized world. For academic students it must be required to give an effective presentation. It is clear that students of higher education are in demand to make effective presentation. In this literature review, it will be explained the necessity of giving oral presentation and its various features with fully-fledged scientific researches

1.1. Oral communication skills. The capacity to realize a language can be resolved at the point when the students communicate in that language including performing broad talking as performing a presentation. Ellis and Johnson (2015) in Bereczky characterize a presentation as a pre-structured, arranged, and organized talk surrendered formal or casual conditions to a little or huge gathering of individuals. In a somewhat extraordinary articulation, Tkachenko (2014) portrays a presentation as a discourse or talk in which another item, thought, or bit of work is appeared also, disclosed to a group of people. Presentation is typically given to more specific crowds (Mandel 2000) . Oral Presentation, as for Levin and Topping in Al-Nouh, Abdul-Kareem and Taqil(2015) is arranged and drilled discourse that isn't remembered or perused from notes yet is acquainted by a moderator with a crowd of people. Strangely, Leech (1993) states Presentation isn't totally discourse. It contrasts from a conventional discourse in three fundamental regards. (1) It may be given unrehearsed, arranged uniquely in diagram structure furthermore, spoken from visual guides and notes as opposed to completely composed and conveyed in exactly the same words, as discourses might be. (2) It regularly includes visual guides, while numerous formal discourses don't. (3) A presentation is typically given to an crowd which is exceptionally participative - individuals quickly pose inquiries and participate in discourse. For most discourses the people listen to, and conceivably poses questions later [1].

1.2. Non-verbal presentation skills. Non-verbal elements are essential parts of oral presentation, because many ideas are expressed by the help of nonverbal language. According to recent studies, there are many concepts to illustrate the importance of non-verbal language in oral presentation. Firstly, as Hill and Storey (2003) stated that effective presentation requires to catch audience's attention by making eye contact with them and showing confidence by body language. Moreover, Bames (1994) claims that common language skills are not enough to present information orally that requires effective utilization of non-verbal clues, free body movement and level of voice as well as balanced gestures. Moreover, Bradbury (2006) even expresses that it is not great to put a lot of reliance upon the force of words and rationale and give little consideration to different angles of your own commitment to the introduction for example, non-verbal communication and motion [2].

1.3. Fears and Challenges in L2 Oral Presentations. The debates about oral presentation abilities and procedures isn't finished without a going with notice of the issues of anxiety and stage fear. These difficulties and fears are unavoidable for both L1 or L2 speakers. This is an expertise which for the most part must be educated and rehearsed. (p. 27) Lucas (2007) causes to notice the advantages of continuous practice in making a difference students control their anxiety. He affirms that the feelings of dread bit by bit decline until they are supplanted with what is known as a "sound anxiety" (p. 11). Barnes (1994) clarifies how introducing orally includes considerably more than basic language abilities; "it requires great use of non-verbal correspondence, having a casual body, fluctuating pitch and volume of one voice, and keeping controlled signals" (p. 33). Also, "the non-verbal language of each culture has various methods of flagging such messages" (Brown, 2000, p. 263). Goulden (1998) suggests ESL students to learn with enjoyment via oral presentations instead of treating it as a process of experience [3].

1.4. Presentations as Communicative Activities. The literature deals with oral presentation under the system of interactive exercises. There is an agreement in the literature on L1 and the literature of L2 students that oral presentation exercises occur in various structures and settings (Barras, 2006; Lucas, 2007; Rubin, and Mead, 1985; Sprague and Stuart, 2005; Walters, 2000). Harmer (2001) emphasizes the significance of improvement for arranging arranged talks. He claims, "Similarly as in measure composing, the improvement of talks, from unique plans to completed work, will be of indispensable significance" (p. 274). To all the more likely comprehend the reasonableness of communicative activities for different capability levels, Gebhard (1996) alludes to Littlewood's system on informative exercises. Gebhard (1996) separates Littlewood's system into pre-interactive exercises and interactive exercises; the previous being held for intermediate levels and the last for advanced levels. Oral announcing abilities and strategies just create at the phase of

communicative activities. Gebhard (1996) clarifies how until the essential aptitudes are created, language students can "give oral presentations on themes they [have] explored through talking and library research, and [by] taking care of issues in groups" [4].

Conclusion. Oral presentation skills play an important role in academic language acquisition that requires the students to think critically and scientifically. While presenting academic reports it is important to use communication skills to attract audience's attention. Non verbal clues that are gestures, eye contact and body language instruct the presenter to make effective speech and help to keep the audience's attention in the main point. I have also attempted to focus on fears and anxiety of L2 learners in the period of presenting performance. In addition, Oral language lays the foundation for the reading and writing skills children will develop as they enter and progress through school. They will use oral language in all aspects of their education, in the classroom as they connect with their peers and teachers, and throughout their lives as they grow into adulthood. Having a solid foundation in oral language will help children become successful readers and strong communicators as well as build their confidence and overall sense of well-being. In this article it was opened some factors and key points of oral presentation, however, it is also suggestible that additional surveys should be conducted in order to make the results stronger and detailed.

References:

1. Barnes, G. A. (1994). *English communication skills for professionals*. Lincolnwood: National Textbook company.
2. Barrass, R. (2006). *Speaking for yourself: A guide for students*. London: Routledge.
3. Butler, F., & Stevens, R. (1997). Oral language assessment in the classroom. *Theory into Practice*, Retrieved Nov 1, 2007 from Academic Research Premier. 36(4), 214-219.
4. Coombe, C., England, L. & Schmidt, J. (2008). Public speaking and presentation skills for ELT educators. In C. Coombe, M. L. McClokey, L. Stephenson, & N. J. 5. Anderson (Eds.), *Leadership in English language teaching and learning*. Michigan: University of Michigan Press. (pp.50-61).
6. Dunbar, N., Brooks, C., & Kubicka-Miller, T. (2006). Oral communication skills in higher education: Using a performance-based evaluation rubric to assess communication skills. *Innovative Higher Education*, Retrieved Nov 2, 2007, from Academic Search Premier database. 31(2), 115-127.
7. Gebhard, J. (1996). *Teaching English as a foreign or second language: A teacher self development and methodology guide*. Michigan: University of Michigan
8. Goulden, R. N., (1998). Implementing speaking and listening standards: Information for English teachers. *The English Journal*, Retrieved December 29, 2005, from JSTOR database. 88(1), 90-96.
9. Harmer, J. (2001). *The practice of English language teaching*. (3rd ed.). Harlow: Pearson Education Limited.
10. I. V. Tkachenko, "Teaching presentation skills to students of business English," *Financial Space*, vol. 4, no. 16, pp. 231-234, 2014.
11. Lucas, S. E. (2007). *The Art of Public Speaking* (9th ed.). Boston: McGraw Hill.
12. Nunan, D. (1989). *Designing Tasks for the Communicative Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. R. Miles, "Issues related to teaching oral presentations in Japanese universities," in *Proc. JALT Conf.*, 2013, pp. 422-427.

Muallif:

Latipov Bobur - Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi. E-mail: boburlatipov516@gmail.com

UDK:371.3:407(021)

EXPLORING INNOVATIVE APPROACHES TO LANGUAGE ACQUISITION FOR CHILDREN

BOLALAR UCHUN CHET TILINI O'ZLASHTIRISHDA INNOVATSION YONDASHUVLARNI O'RGANISH

ИЗУЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ К ОВЛАДЕНИЮ ЯЗЫКОМ ДЕТЬМИ

Erkinova Sevinch Mahmanazar qizi

Karshi State University, 180103. Kashkadarya region, Karshi city, Kochabog street, house 17.

E-mail: erkinova24sevinch@gmail.com

Abstract. While teaching a language can be challenging, rewarding and enjoyable, if using the right mindset and methods. Several simple, effective language-learning techniques for children are examined in this article. It discusses the significance of creating an engaging and high-quality learning environment in order to encourage active involvement and engagement. Teaching students a foreign language has always been a difficult but worthwhile endeavor. In this piece, we examine a number of effective strategies that teachers can use to improve their pupils' language acquisition. We explore the advantages and real-world uses of these approaches in the classroom, from task-based learning to communicative language instruction.

Key words: Language acquisition, Children, Innovative approaches, Education Learning strategies, Cognitive development, Multilingualism, Communication skills, Cultural awareness, Technology integration, Play-based learning, Experiential learning, Immersion programs, Pedagogical methods, Linguistic diversity.

Annotatsiya. Tilni o'rgatishda to'g'ri fikrlash va usullardan foydalanish qiyin, foydali va yoqimli bo'lishi mumkin. Ushbu maqolada bolalar uchun til o'rganishning bir necha oddiy, samarali usullari ko'rib chiqiladi. Unda faol ishtirok etish va faollikni rag'batlantirish uchun qiziqarli va sifatli o'quv muhitini yaratishning ahamiyati muhokama qilinadi. Talabalarga chet tilini o'rgatish har doim qiyin, ammo foydali ish bo'lib kelgan. Ushbu maqolada biz o'qituvchilar o'z o'quvchilarining til o'zlashtirishlarini yaxshilash uchun foydalanishi mumkin bo'lgan bir qator samarali strategiyalarni ko'rib chiqamiz. Biz vazifaga asoslangan o'rganishdan tortib, kommunikativ tilni o'rgatishgacha bo'lgan sinfda ushbu yondashuvlarning afzalliklari va real hayotda qo'llanilishini o'rganamiz.

Tayanch so'zlar: Tilni o'zlashtirish, Bolalar, Innovatsion yondashuvlar, Ta'limni o'rganish strategiyalari, Kognitiv rivojlanish, Ko'p tillilik, Muloqot qobiliyatlari, Madaniy xabardorlik, Texnologiya integratsiyasi, O'yinga asoslangan ta'lim, Tajribali o'rganish, Immersion dasturlari, Pedagogik usullar, Til xilma-xilligi.

Аннотация. Обучение языку может быть сложным, но полезным и приятным занятием, если использовать правильное мышление и методы. В этой статье рассматриваются несколько простых и эффективных методик изучения языка для детей. В нем обсуждается важность создания увлекательной и высококачественной среды обучения для поощрения активного участия и взаимодействия. Обучение студентов иностранному языку всегда было трудным, но стоящим делом. В этой статье мы рассмотрим ряд эффективных стратегий, которые учителя могут использовать для улучшения овладения языком своих учеников. Мы исследуем преимущества и практическое использование этих подходов в классе, от обучения на основе задач до коммуникативного обучения языку.

Ключевые слова: Овладение языком, Дети, Инновационные подходы, Образование Стратегии обучения, Когнитивное развитие, Многоязычие, Коммуникационные навыки, Культурная осведомленность, Интеграция технологий, Игровое обучение, Эмпирическое обучение, Программы погружения, Педагогические методы, Языковое разнообразие.

Introduction. Teaching children a language may be a fulfilling and gratifying endeavor. Children are the best people to introduce new languages to because of their innate aptitude to pick them up fast and effortlessly. Teachers and parents can use a variety of strategies that are adapted to the learning styles and developmental stages of the kids to make sure language learning happens effectively. Teaching children a language may be a fulfilling and thrilling experience, particularly when teachers use cutting-edge techniques that satisfy the curiosity, imagination, and exploring zeal of young students. Educators may create a dynamic and engaging learning environment that supports children's language acquisition, cultural awareness, and lifetime love of languages by including interactive activities, games, arts and crafts, music, technology, and storytelling into language sessions. A creative and engaging strategy that is adapted to the interests, learning preferences, and developmental stages of the children is necessary for teaching languages to them in an easy and effective manner. Teachers can create a dynamic and engaging language learning environment that supports young learners' vocabulary acquisition, language skill development, and cultural awareness by adding enjoyable activities, games, songs, stories, and interactive tools. It takes a successful strategy that is interesting, efficient, and adapted to the academic requirements and developmental stages of schoolchildren to teach a language. Teachers can create a dynamic and interesting language learning environment that fosters linguistic competency, cultural awareness, and critical thinking abilities in students by utilizing a range of tools and techniques.

Literature review. Although teaching children a language can be difficult, it can also be a fulfilling and fun experience if the proper techniques and approaches are used. This essay examines some simple yet successful language teaching strategies for kids. It talks about how important it is to create a welcoming and engaging learning atmosphere that promotes involvement and active participation. Using interactive and play-based activities to make language acquisition enjoyable and engaging for kids is one of the main strategies that are emphasized. Engaging youngsters in games, singing, storytelling, arts and crafts, and other activities can facilitate the natural and pleasurable acquisition of new vocabulary and grammar structures. Adding technological tools and resources to traditional teaching methods is another successful strategy. Children's varied learning styles and preferences can be accommodated by using educational applications, online games, and multimedia tools to make language learning more engaging and accessible. Incorporating field excursions, cultural events, and conversations with local speakers into language learning activities can also give kids real-world exposure to the language and boost their self-assurance in speaking it. Furthermore, children's language development depends on creating a safe, accepting, and stimulating learning environment where they feel free to take chances and make mistakes. Offering constructive criticism, practice chances, and positive reinforcement can inspire kids to keep learning and developing their language abilities. Children must be taught languages using a variety of efficient techniques that are

adapted to their learning preferences and developmental stages. Teachers can build a thorough and engaging language learning environment for kids by combining immersion, music, storytelling, games, visual aids, practice, cultural immersion, collaborative learning, and parent participation. Children can enjoy learning a new language and become proficient in it with the correct methods and assistance [1].

Research Methodology. Effective language instruction for kids demands a deliberate and captivating approach that takes into account their individual learning preferences and developmental phases. Teachers can create a dynamic and immersive language learning environment that nourishes children's linguistic ability and cultivates their love of languages by implementing a range of strategies and techniques. Teaching children a language may be a fulfilling and gratifying endeavor. Children are the best people to introduce new languages to because of their innate aptitude to pick them up fast and effortlessly. Teachers and parents can use a variety of strategies that are adapted to the learning styles and developmental stages of the kids to make sure language learning happens effectively. Here are some productive and effective methods in order to increase childrens' knowledge in learning a new language [2], [3]:

1. Immersion: Immersion is one of the most effective methods for teaching children languages. Children enrolled in immersion programs are exposed to the target language in realistic and natural settings. This approach imitates the continuous exposure and interaction that children need to acquire their mother tongue. Language playgroups, language camps, and bilingual schooling are a few examples of immersion programs. When kids are exposed to the target language, they are able to easily pick up vocabulary, grammar, and pronunciation. Teaching children languages through immersion is an effective approach. Teachers can encourage children's natural language acquisition skills by immersing them in a language rich setting where they are encouraged to utilize the target language in real-world situations. Immersion replicates how young toddlers pick up their first language they listen, copy, and practice gradually increasing their vocabulary and grammar.

2. Storytelling: Another effective method for teaching youngsters languages is storytelling. Children are drawn in and their imaginations are stimulated by stories. Children acquire vocabulary, grammar, and cultural nuances of the language through the use of stories in the target language. Children's linguistic talents grow and their listening comprehension and skills are enhanced when they hear stories. Using stories to teach languages to young learners is a very successful method. Educators can present new vocabulary, sentence structures, and cultural components in an engaging and contextualized way by using age-appropriate stories in the target language. Children's imaginations are captivated by stories, which also help them develop their critical thinking, creativity, and empathy. Stories also enhance linguistic proficiency.

3. Music and Songs: Using rhymes and tunes is another useful technique. Since children are innately drawn to rhythm and music, rhymes and songs are effective instruments for helping them learn languages. Children who learn through music are more likely to recall grammar and vocabulary standards. Teachers can increase the fun and engagement of language learning for kids by including songs and rhymes into the curriculum. For children, music is an effective means of language acquisition. Children can learn a language more easily and retain it better if songs and rhymes are included. Music improves intonation, pronunciation, and word memory by activating several brain regions at once. Teachers can create an engaging and participatory learning environment that promotes language acquisition by including music into their language courses.

4. Games: Children must be engaged in games and interactive activities in order for them to learn a language. Children can develop their language abilities in an engaging and interactive way by playing games. Interactive activities, such as board games, scavenger hunts, and language-specific games like "Simon Says," help to keep kids engaged and excited about learning. Children may learn vocabulary, grammar, and pronunciation in a fun and engaging way by playing games. Educational games are a great way to help kids acquire new language skills and have fun while doing so. Children learn vocabulary and grammar through interactive games that require them to utilize the target language. These games also help them develop their social skills, teamwork, and problem-solving abilities.

5. Visual Aids: Children's language development greatly benefits from the use of visual aids. In order to strengthen language concepts and make learning more concrete and approachable, instructors can employ flashcards, posters, films, and other visual resources. Visual aids enhance children's language learning experiences by assisting them in comprehending and remembering new words and phrases as well as introducing cultural elements and fostering cross-cultural understanding. For kids, visual aids like posters, films, and flashcards help improve their language learning. Children learn to link words with pictures through visual aids, which helps them retain more vocabulary. Teachers can build a multisensory learning environment that accommodates various learning styles by integrating visual aids into language sessions. The knowledge of intricate grammatical structures and cultural notions can also be aided by visual aids.

6. Practice: Learning a language requires frequent practice and repetition, especially for young learners. Children learn vocabulary and grammar rules more easily when they are exposed to the target language on a regular basis. Learning is reinforced and retention is enhanced by repetition. Children's language abilities will be effectively developed if they are regularly encouraged to practice speaking, listening, reading, and writing in the language of instruction. Language learning requires a great deal of practice. Giving kids the chance to practice their speaking, listening, reading, and writing in the target language promotes fluency and confidence in them. Children can be inspired to use language actively and

successfully by being encouraged to engage in role-plays, real-world discussions, language games, and other interactive activities. Children's language development is accelerated by practice, which also strengthens language skills.

7. Cultural Immersion: Another useful approach to teaching kids languages is cultural immersion. Acquiring proficiency in a language entails more than just learning syntax and vocabulary; it also requires knowledge of the language's associated culture and traditions. Teachers can aid children in gaining a greater appreciation and comprehension of the language by exposing them to the cultural facets of the language they are learning. Children's language acquisition can be enhanced by cultural activities like making traditional foods, enjoying traditional holidays, or looking at cultural artifacts. Children's language acquisition is improved when they are exposed to real-world cultural situations that are connected to the language of instruction. Cultural immersion, encompassing festivals, cuisines, music, and customs, fosters a more profound comprehension and admiration of the language and its cultural milieu in children. By encouraging cultural sensitivity, open-mindedness, and awareness, it improves children's linguistic abilities and cultivates a global viewpoint.

8. Collaborative Learning: Encouraging group projects, conversations, and activities in the target language makes the classroom lively and engaging for kids. Collaborative learning gives kids the chance to practice their language skills in a social setting while fostering peer-to-peer communication, teamwork, and problem-solving abilities. It creates a motivating and encouraging learning atmosphere that helps people pick up languages. Children can benefit from the collaborative learning approach to language instruction. Children can practice communication skills, have conversations with their classmates, and pick up knowledge from them while they work in groups. Children benefit from collaborative activities that build a sense of community and a supportive learning environment. Examples of these activities include group projects, role-playing situations, and cooperative language games.

Analysis and results. The article looks at good ways to teach languages to kids. It stresses the value of getting started early, making learning interesting and fun, building a safe environment, utilizing visual aids and real-world experiences, encouraging language exposure at home, emphasizing practical language skills, utilizing a variety of teaching techniques, encouraging cultural awareness, offering practice opportunities, and celebrating small victories. Teachers can improve their students' language learning experience and aid in the development of critical language skills and cultural awareness by adding these essential ideas into their language sessions. All things considered, teaching languages to kids not only gives them useful skills for success in school and in life, but it also promotes cognitive development, global awareness, and cultural understanding. It is a gift that has the power to improve their lives and provide them to a wealth of experiences and opportunities. Incorporating field excursions, cultural events, and conversations with local speakers into language learning activities can also give kids real-world exposure to the language and boost their self-assurance in speaking it.

Conclusion and recommendations. In summary, in order to teach languages to kids in fresh and inventive ways, teachers must adopt a comprehensive and kid-centered approach that incorporates technology integration, interactive exercises, arts and crafts, music and movement, drama and storytelling, and cultural exploration to create a vibrant and stimulating language learning environment. Educators can cultivate a love of languages, cultural awareness, and lifelong language skills in children by utilizing their natural curiosity, creativity, and exploration enthusiasm. This will enable children to become global citizens who value language learning as a means of establishing communication and understanding bridges across cultures and to connect with people from diverse backgrounds. Children must be engaged in meaningful language activities, games, songs, stories, and cultural experiences in order for language instruction to be simple and effective. This demands a creative and engaging method. Teachers can create a dynamic and stimulating language learning environment that fosters children's language proficiency, cultural awareness, and love of languages in a fun and engaging way by incorporating Total Physical Response, storytelling, songs and rhymes, games and activities, visual aids and props, technology integration, and cultural immersion.

References:

1. Lenroot, R. K., & Giedd, J. N. Brain development in children and adolescents: Insights from anatomical magnetic resonance imaging. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2006. – 120 p.
2. "Play in Child Development and Psychotherapy" *Toward Empirically Supported Practice* by Sandra W. Russ 2004. – 84 p.
3. Suyarova N.YU. Fundamentals of conceptual study of metaphorical meaning // *International Journal for Advanced Research in Science and Technology // Research (IJARST)*, Vol-10, Issue -05 May 2020. – Page. 51-58.

Author:

Erkinova Sevinch Mahmanazar qizi - Karshi State University, Foreign languages faculty, Philology and teaching languages (English) specialty, 3rd year student. **E-mail:** erkinova24sevinch@gmail.com

UDC: 378.18

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS THROUGH INDEPENDENT EDUCATION

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

MUSTAQIL TA'LIM VOSITASIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINFI O'QITUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH

Mirzoyeva Nigora Shavkatjonovna, Rashidova Oynisa Khusniddin kizi.

Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute, Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute, Email: aoynisaa@gmail.com

Abstract. One of the most important skills teachers need to acquire today is critical thinking. Because, at the same time, humanity lives buried in the world of information, and the amount of all information that can be used by a person is increasing dramatically. In addition, more than half of this information is not reliable. Therefore, in order to prepare the future teacher as a highly qualified staff, they should be taught to critically analyze the information they use, to distinguish the main ones from the information, to form their own attitude towards the acquired knowledge, to separate the reliable and necessary information from the unnecessary one. Formation of acquisition skills is one of the urgent issues of today. Therefore, in this article, thoughts and opinions are expressed about what critical thinking is, how to form critical thinking skills of future students through independent education, and at the same time, independent education should be integrated with practical processes. In addition, information is provided about various models, sets of situations that form critical thinking in students, and pedagogical conditions that help to develop it.

Key words: critical thinking, independent education, models and pedagogical conditions that develop critical thinking, pedagogical technology.

Аннотация. Одним из наиболее важных навыков, который учителя должны приобрести сегодня, является критическое мышление. При этом человечество живет в мире информации, и количество всей информации, которое может быть использовано человеком, резко возрастает. Кроме того, более половины этой информации недостоверно. Поэтому, чтобы подготовить будущих учителей как высококвалифицированных кадров, их следует научить критически анализировать используемую ими информацию, выделять из информации главное, формировать собственное отношение к полученным знаниям, выделять достоверное и необходимое. Формирование навыков извлечения нужной информации из ненужной является одной из актуальных проблем современности. Поэтому в данной статье высказываются мысли и мнения о том, что такое критическое мышление, как формировать навыки критического мышления у будущих студентов посредством самостоятельного обучения, при этом самостоятельное обучение должно быть интегрировано с практическими процессами. Кроме того, представлена информация о различных моделях, наборах ситуаций, формирующих у студентов критическое мышление, и педагогических условиях, способствующих его развитию.

Ключевые слова: критическое мышление, самостоятельное образование, модели и педагогические условия, развивающие критическое мышление, педагогическая технология.

Annotatsiya. Bugungi kunda o'qituvchilar egallashi zarur bo'lgan eng muhim ko'nikmalardan biri bu tanqidiy fikrlashdir. Chunki, ayni vaqtda insoniyat axborot olamiga ko'milib yashamoqda va inson foydalanishi mumkin bo'lgan barcha ma'lumotlar miqdori keskin oshib bormoqda. Bundan tashqari, bu ma'lumotlarning yarmidan ko'pi ishonchli emas. Shu sababli, bo'lajak o'qituvchini yuksak malakali kadr qilib tayyorlash maqsadida, ularga foydalanayotgan ma'lumotlarini tanqidiy tahlil etishni, ma'lumotlar ichidan asosiylarini ajratib olishni, olingan bilimlarga nisbatan o'z munosabatini shakllantirishni, keraksiz ma'lumotlardan ishonchli, keraklilarini ajrata olish ko'nikmalarini shakllantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun, ushbu maqolada tanqidiy fikrlash asli nima ekanligi, bo'lajak talabalarining tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini mustaqil ta'lim orqali shakllantirish va shu bilan birgalikda mustaqil ta'limni amaliy jarayonlar bilan integratsiya qilish kerakligi to'g'risida fikr va mulohazalar aytiladi. Bundan tashqari talabalarda tanqidiy fikrlashni shakllantiruvchi turli xil modellar, vaziyatlar to'plami va uni rivojlantirishga yordam beradigan pedagogik shartlar haqida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, mustaqil ta'lim, tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi modellar va pedagogik shartlar, pedagogik texnologiya.

Introduction. The demand of the present day is the cultivation of mature, competent, competitive and independent thinking individuals, which requires the improvement of knowledge imparting in the process of education and training, the development of new directions, methods and tools for working with students and striving for excellence. Accordingly, in order to achieve this goal, it is necessary to prepare future teachers as sufficiently knowledgeable and qualified personnel. Attention should be paid to their conscious independent thinking, research, education, broadening of their worldview, and formation of these abilities with new pedagogical technologies, methods and tools. One of such new technologies is the formation of critical thinking skills in students through independent learning. At the same time, critical thinking skills are

one of the most important skills that students need to acquire in the 21st century. A person is not born with such skills, it is necessary to develop them in a person.

Critical thinking has proven to be crucial in today's society. This is recognized not only in Uzbekistan, but also in the world education. Because critical thinking helps individuals by weighing many possibilities. For example, a person with critical thinking performs assignments and tests well, can correctly select, analyze, and absorb information from various sources. By assimilating information from several sources, a person increases his knowledge efficiency. Engaging in critical thinking can increase self-efficacy and in turn lead to better academic performance because critical thinking encourages people to reflect on their own learning and gain confidence in their own abilities to do so. Critical thinking skills help students build confidence in their abilities.

Critical thinking is a cognitive process that encourages students to examine evidence, question assumptions, and reason about the validity of conclusions. This helps them better understand the connection between their own thoughts and beliefs and the thoughts of others. This encourages students to be more open-minded and consider alternative perspectives. Engaging in critical thinking also allows students to understand the consequences of their decisions and to recognize and challenge their own biases and preconceptions, which can help future teachers learn, can lead to an increase in the efficiency of education [2].

Methodology.

Independent education in higher education institutions is aimed at deepening the students' knowledge, forming an interest in creative activities, creating a basis for engaging in research or methodical activities, forming independence in educational activities, forming creativity together with conscious understanding and independent, creative, critical thinking, is a process that serves to develop creative abilities [3]. In order to form all this in students, each independent education should have problem situations, tasks that encourage the student to think critically, be creative, learn more information, and make comparisons. Preparing students for independent education serves to form lifelong learning habits in them. At the same time, the formation of these habits is the main goal of every modern higher education institution. Independent education teaches not only the habit of learning, but also critical, creative and correct thinking in students. The concept of critical thinking should be an integral part of all other educational processes, not only in the independent educational process. Active critical thinking of students of higher education institutions is manifested in:

- how they can overcome the difficulties they face in the process of expressing their opinion;
 - showing persistence in the process of completing the task;
 - they are able to perform tasks that are not so interesting for a long time, while maintaining intensity and productivity during their independent activities;
 - able to express a firm opinion by performing productive activities in various situations;
 - when he is able to choose the necessary literature while completing assignments;
 - striving for independence during communication and discussions;
- that they can show their unfamiliar, undiscovered sides in new independent educational tasks.

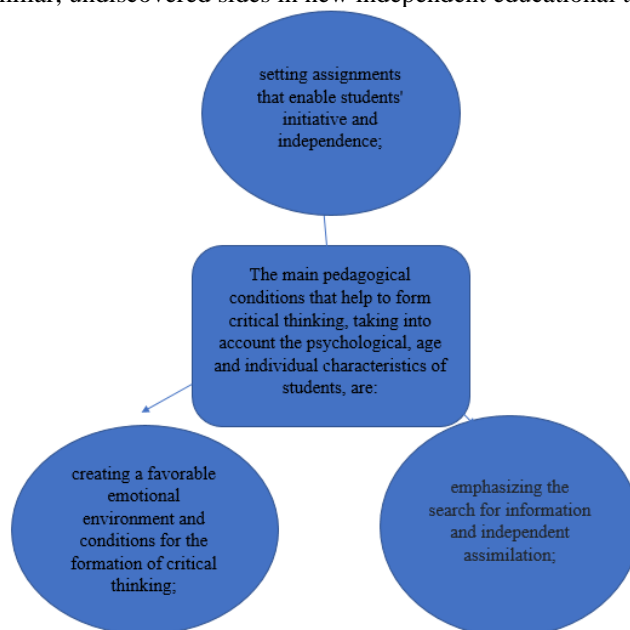

Fig. 1. Pedagogical conditions.

Things that need to be paid attention to when preparing tasks that form critical thinking through independent education:

- ✓ to emphasize the search for necessary information and independent acquisition;
- ✓ to compare several pieces of information, to distinguish the useful ones from them;
- ✓ to take into account the active use of previous knowledge and experience of students;
- ✓ to encourage the expression of one's point of view, one's position, exchange of ideas at all levels of

mutual relations;

- ✓ to create conditions for justifying conclusions, judgements, positions;
- ✓ to encourage attempts to try and apply new knowledge and experience.

There are several models for organizing the critical thinking process:

- Self-confidence;
- Active participation in work;
- Exchange ideas with friends and teacher;
- Being able to listen to the opinions of others;

Critical thinking is one of the types of human intellectual activity. The essence and content of critical thinking:

Fig. 2. The essence and content of critical thinking.

Critical thinking process is a conscious, independent, analytical thinking process. In this process, the student will have the opportunity to think rationally from the point of view of the information offered to him. Only critical thinking about the student's assignments can guide the student's desires and interests." Also, "Critical thinking" is not the last stage of education, but simple understanding of information, since it is the initial transfer, it teaches a participant to conscious, analytical thinking. As a result, the participant tries to cultivate the ability to think logically and purposefully. It is important to educate such a person in a democratic society [1].

Thus, critical thinking is a process of thinking, which begins with receiving information and ends with decision-making. In this process, students learn the culture of listening and communicating, compare different points of view, and draw conclusions while solving controversial problems. , try to be people who are not indifferent to the opinion of others, who strive to develop analytical thinking skills.

Critical thinking is a cognitive process that encourages students to examine evidence, question assumptions, and reason about the validity of conclusions. This helps them better understand the connection between their own thoughts and beliefs and the thoughts of others. This encourages students to be more open-minded and consider alternative perspectives. Practicing critical thinking also allows students to understand the consequences of their decisions and to recognize and challenge their biases and preconceptions, which in turn leads to the death of students in higher education. It can lead to increased self-efficacy [2].

The technology of forming critical thinking includes: emphasizing the search for knowledge and independent learning; active use of previous experience and knowledge of students; to encourage the expression of one's point of view, one's position, exchange of ideas at all levels of mutual relations; creating conditions for justifying conclusions, judgments, positions; encourage attempts to try and apply new knowledge and experience.

Summary. To sum up, today it is important to properly organize independent education and to be based on critical thinking in order to deliver highly-qualified specialists who are well-educated, advanced, mature, able to think clearly and meaningfully. The development of critical thinking skills in students will lead to the education of our next generations, the rapid growth of the quality of education, and the development of not only education, but also any sphere of our society. In Finland, which ranks first in the world in terms of the quality of education, independent education of students serves to develop critical thinking. That's why, they are at the top in the field of education. It is clear that the concept of critical

thinking is inextricably linked to our future generations being educated and changing quickly. As can be seen from the speeches above, this study mainly provided information about the methods of organizing independent education in harmony with critical thinking, its development factors, its important aspects, and its benefits for students. All these are methods used in the developed countries of the world, and it is recommended to use them in the educational process in Uzbekistan.

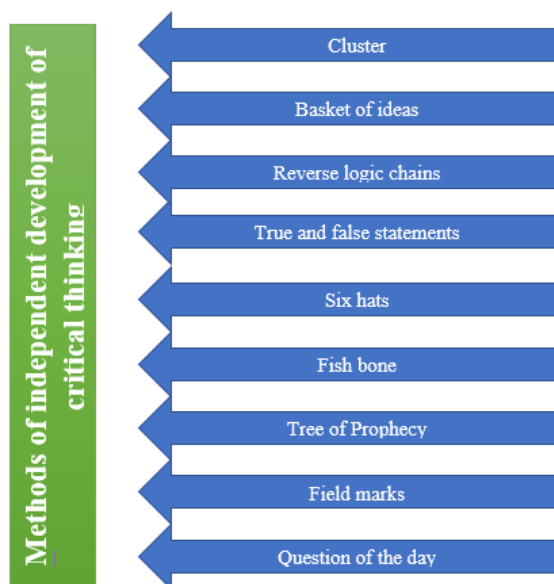

Fig. 3. Methods of independent development of critical thinking.

References:

1. Ruzhdi Kadrija & Zamira Gashi Shatri. (2023). "Effects of Implementing Critical Thinking on Developing Students' Abilities for Independent Learning in Primary Schools" article. European Journal of Contemporary Education E-ISSN 2305-6746 2023. 12(2): 451-461 DOI: 10.13187/cjcced.2023.2.451 <https://eice.cherka5gu.press>
2. Xiang Lifl, Zhaoyang Gao, Hong Liao. (2023) "The Effect of Critical Thinking on Translation Technology Competence Among College Students: The Chain Mediating Role of Academic Self-Efficacy and Cultural Intelligence" Psychology Research and Behavior Management 2023:16
3. Rashidova O. (2023) "The use of innovative methods and tools in the organization of independent education in higher educational institutions as a pedagogical problem" Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social science, volume 3, issue 10, 2023 , 261-270
4. Shodiyeva O. (2022) "Critical thinking in primary education", Pedagogists international research journal, Volume-22, Issue-2, November - 2022. 17-19
5. Kochkarova M. (2023) "Inculcating critical thinking skills in primary school students is the need of the times" thesis, "Theory and practice of forming, developing and improving universal educational activities in primary school students" Proceedings of the International Online Scientific and Practical Conference, March 31, 2023
6. Kadirov D. (2022) "Necessity of special training for critical thinking of primary school students", UDK: 373:371 doi: 10.34920/so/vol_2022_issue_8_7
7. Abdullayeva K. (2022) "Formation of independent thinking skills through critical thinking in primary school students", New Uzbekistan teachers" republican scientific-methodical journal No. 1
8. Tashkent State Pedagogical University. The text of the lecture. <http://reja.tdpu.uz/shaxsiyreja/views/openlesson/download.php/?id=22462>
9. Alena D. Matraeva, Marina V. Rybakova, Mikhail V. Vinichenko, Alexander A. Oseev, Nataila V. Ljapunova. "Development of Creativity of Students in Higher Educational Institutions: Assessment of Students and Experts" Article
10. Kurbonova B.N "Modern forms of organizing students' independent work as a pedagogical problem" International scientific journal volume 2 issue 2 February 2023 uif-2022; 8.2| isbn: 2181-3337| scientists.uz.

Mualliflar:

Rashidova Oynisa Xusniddin qizi – O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti magistranti.

Mirzoyeva Nigora Shavkatjonovna - O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti assistenti.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

UDK: 372.881.111.1

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING SKILL OF PHILOLOGY STUDENTS – THE KEY TO ACADEMIC SUCCESS

FILOLOG TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH – AKADEMIK MUVAFFAQIYAT KALITI

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ – ЗАЛОГ АКАДЕМИЧЕСКИХ УСПЕХОВ

Raxmonova Munirabonu G'ulomjon qizi

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

Email: rachmonova98@gmail.com

Abstract. Acquiring knowledge in an academic field is not just about learning information, but also requires the ability to analyze, evaluate, and synthesize information. This article explores the paramount importance of nurturing critical thinking skills among philology students. By delving into the significance of critical thinking in philological studies, examining key methodologies for fostering these skills, and highlighting the myriad benefits they afford, aimed to underscore the indispensable role of critical thinking in shaping the next generation of philologists. This article also gives examples of how educators can cultivate an environment that encourages inquiry, analysis, and intellectual autonomy, empowering students to engage with texts thoughtfully and meaningfully.

Key words: critical thinking, philology students, skills, academic success, intellectual autonomy, practical applications, pedagogical strategies, professional development.

Аннотация. Получение знаний в академической сфере связано не только с усвоением информации, но и требует умения анализировать, оценивать и синтезировать информацию. В этой статье рассматривается первостепенная важность развития навыков критического мышления у студентов-филологов. Углубляясь в важность критического мышления в филологических исследованиях, рассматривая ключевые методологии развития этих навыков и подчеркивая многочисленные преимущества, которые они предоставляют, мы стремились подчеркнуть незаменимую роль критического мышления в формировании следующего поколения филологов. В этой статье также приводятся примеры того, как учителя могут создать среду, способствующую исследованиям, анализу и интеллектуальной автономии, позволяя учащимся вдумчиво и осмысленно работать с текстами.

Ключевые слова: критическое мышление, студенты-филологи, навыки, академическая успешность, интеллектуальная автономия, практическое применение, педагогические стратегии, профессиональное развитие.

Annotatsiya. Akademik sohada bilim egallash shunchaki ma'lumotlarni o'rganishdan iborat bo'libgina qolmay balki, ma'lumotni tahlil qilish, baholash va sintez qilish qobiliyatlarini ham talab qiladi. Ushbu maqolada filolog talabalar o'rtasida tanqidiy fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning muhim ahamiyati ko'rib chiqilgan. Filologiyaga oid tadqiqotlarda tanqidiy fikrlashning ahamiyatini o'rganish, ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishning asosiy metodologiyalarini o'rganish va ularning ko'plab afzalliklarini ta'kidlash orqali keyingi avlod filologlarini shakllantirishda tanqidiy fikrlashning ajralmas rolini ta'kidlashga qaratilgan. Shuningdek, ushbu maqolada o'qituvchilar savol berish, tahlil va aqliy erkinlikni rag'batlantiradigan, o'quvchilarga matnlar bilan ma'noli va mazmunli muloqot qilish imkoniyatini beradigan muhitni qanday rivojlantirishi mumkinligiga misollar keltiriladi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, filolog talabalar, ko'nikmalar, akademik muvaffaqiyat, aqliy erkinlik, amaliy qo'llanmalar, pedagogik strategiyalar, kasbiy rivojlanish.

Introduction. The article presents the basic principles of organizing work on critical thinking skill of language and literature students, adopting materials, the requirements for students, assessment criteria, as well as examples of practical exercises for the formation of a critical worldview. A theoretical review of the points of view of foreign linguists and psychologists on the issue under consideration gives us the right to assert that the extensive knowledge and thoughtfulness of students, participation in discussions and debates is a decisive role in shaping their critical life position. The article is devoted to the development of critical thinking through academic studies. Teachers around the world are trying to integrate critical thinking skills into the learning process in order to educate their students as independent critics. First of all, the purpose of the article is to present a generalized theoretical view of the problem under consideration: background information, some approaches to the definition of critical thinking, principles for the development of this human ability in language teaching classes, etc. Secondly, there are several methodological recommendations for the organization of various types of practical activities. The purpose of this article is to provide a brief overview some questions about critical thinking in language teaching classes, such as: relevance, importance and ambiguity of the topic in the modern world, consideration of definitions of this important concept, the elements that underlie the formation of

critical thinking, its principles, a number of other theoretical points, as well as practical issues related to the methodology of forming critical thinking in students through analytical reading during practical classes of various types, which teach students to analyze text in oral and written form, following a specific action plan, trying to understand the author's intention, as well as draw reasoned conclusions and present their own point of view.

Methods and materials

This study adopts a qualitative research design, aiming to explore the multifaceted nature of critical thinking skills in philology education. Qualitative research allows for in-depth exploration of participants' perspectives, experiences, and practices, offering rich insights into the phenomena under investigation. A purposive sampling strategy has been employed to select participants who possess expertise and experience relevant to the study's focus. Participants included philology specialists, educators, and students from diverse academic institutions, ensuring a breadth of perspectives and experiences.

Analysis and discussion of the results

Critical thinking has long been recognized as a fundamental skill in academia, essential for deepening understanding, fostering intellectual autonomy, and facilitating informed decision-making. In the realm of philology, the study of language, literature, and culture, the cultivation of critical thinking skills holds particular significance due to the discipline's emphasis on textual analysis, interpretation, and contextualization. Diane Halpern, in her book "The Psychology of Critical Thinking" cites test data showing that "only 25% of first-year students have the skills necessary for logical thinking. The task of mastering critical thinking skills has been recognized as a priority in many countries of the world"[3].

Critical thinking is closely aligned with the higher in higher education – as a core element of "graduateness" and a cornerstone of the mission of higher education institutions. Yet while critical thinking is very much "part of the furniture" in the teaching and learning landscape of higher education. This literature review examines the scholarship surrounding critical thinking in philology education, highlighting key themes, theoretical frameworks, and empirical findings that underscore its importance and implications for pedagogy. Scholars grappled with defining critical thinking within the context of philology, recognizing its multifaceted nature and interdisciplinary dimensions. According to Gadamer, critical thinking in philology entails a hermeneutical approach characterized by interpretive rigor, openness to dialogue, and engagement with historical and cultural contexts [5]. Similarly, Paul Ricoeur emphasizes the importance of reflexivity and self-awareness in critical interpretation, highlighting the role of interpretation as an ongoing dialogue between the text and the interpreter [8].

Thinking critically will boost creativity and enhance the way you use and manage your time and critical thinking not only describes the ability to think in accordance with the rules of logic and probability, but also the ability to apply these skills to real-life problems, which are not content-independent. Critical thinking can provide you with a more insightful understanding of yourself. It will offer you an opportunity to be objective, less emotional, and more open-minded as you appreciate others' views and opinions. By thinking ahead, you will gain the confidence to present fresh perspectives and new insights into burden some concerns [7].

Educators have explored various pedagogical strategies for cultivating critical thinking skills among philology students. Socratic dialogue, as advocated by Plato, encourages active engagement with texts through questioning, discussion, and dialectical inquiry. Problem-based learning approaches, such as case studies and authentic textual analysis tasks, provide opportunities for students to apply critical thinking skills in real-world contexts. Additionally, collaborative learning environments promote peer interaction, perspective-taking, and constructive feedback, enhancing students' ability to critically evaluate diverse interpretations [8].

There are numerous approaches of structuring teaching in critical thinking. We can teach a discrete course or subject, incorporate critical thinking into everything we teach, or employ a hybrid method. The first strategy, a discrete course or unit, necessitates materials that focus on critical thinking attitudes, abilities, and knowledge. The disadvantage is that there may be minimal transfer between what the program or materials teach and the rest of the curriculum. The second approach, infusion, emphasizes critical thinking as a core skill in all subjects. Not only can critical thinking be developed, but it can also be searched and studied in its various aspects, indicating that many scientists or professionals theorize about critical thinking, as the importance of critical thinking has lately been recognized. Educators recognize the ability to think critically.

Initial studies on critical thinking began in the 1960s. These studies were designed to explain critical thinking using two key disciplines. Philosophical approaches focus on good thinking norms, motivations, and cognitive skills for an objective worldview. Psychological approaches focus on experimental studies, individual differences in learning, and problem solving as a form of critical thinking.

Paul Ricoue investigated the adaption of critical thinking dispositions in the learning environment. In this study, Paul proposes that tendencies for discipline and self-directed thinking can be taught. He argued that critical thinking included abilities like recognizing conclusions, analyzing premises, drawing conclusions, and identifying fallacies. Thus, he advocated that critical thinking be defined as "disciplined, self-directed thinking that exemplifies perfection of thought

appropriate to a particular mode or domain of thinking." Teaching critical thinking requires producing fair-minded individuals who prioritize the interests of other groups over their own [9].

Critical thinking skills refer to critically thinking about a set of facts or other information to make an informed decision which requires the thinker to go through the four higher levels of cognitive thinking based on Bloom's Taxonomy of cognitive levels: application, analysis, synthesis, and evaluation [2].

The Bloom's Taxonomy model from the 21st century is used in the proposed framework and critical thinking development process. The approach has been adopted and adapted suitably to lead students' work through the six stages of the critical thinking process. Benjamin Bloom's major work provided a system for categorizing critical thinking educational aims and objectives in a hierarchical framework based on critical thinking level. The author created the so-called Bloom's Taxonomy model, which consists of six levels of difficulty and complexity for intellectual or cognitive skills, as shown in Figure 1.

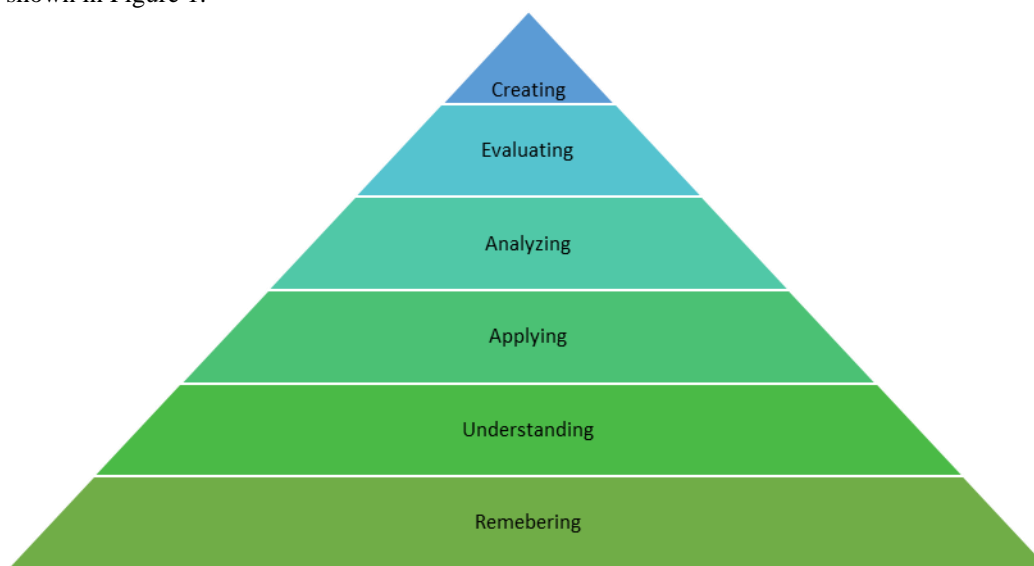

Figure 1. Bloom's taxonomy. Six levels of cognitive skills

In this hierarchical system, each step of learning is a prerequisite for the following stage, therefore mastery of one stage implies mastery of the preceding stage. Table 1 shows Bloom's six levels of cognitive learning, grouped from lower-order to higher-order of the learning domain, going from the simplest to the most complicated in an in-depth review of each category: knowledge, understanding, application, analysis, synthesis, and assessment. This procedure establishes that students must complete all steps in the recommended order to acquire and master critical thinking skills.

Table 1

Six levels of Bloom's taxonomy along with examples of actions associated with each level.

Level	Description	Action Verbs
Remember	Recall or remember information.	List, Describe, Identify, Recall, Recognize
Understand	Comprehend the meaning or interpretation of concepts.	Explain, Summarize, Interpret, Paraphrase
Apply	Use information in new or practical situations.	Apply, Use, Execute, Implement
Analyze	Break down information into parts and understand their relationships.	Analyze, Differentiate, Contrast, Examine
Evaluate	Make judgments based on criteria and standards.	Evaluate, Judge, Critique, Assess
Create	Put elements together to form a new whole or make something original.	Create, Design, Construct, Synthesize

These levels build on each other, with higher levels requiring deeper understanding and skills. Educators use Bloom's Taxonomy to ensure a balanced approach to teaching and assessing students' learning.

Educators use Bloom's Taxonomy to create a balanced approach to teaching, allowing for a mix of lower-order and higher-order thinking skills. By incorporating a variety of activities that target different levels of the taxonomy, educators can ensure students develop a comprehensive set of skills and a deeper understanding of the subject matter.

To ensure effective teaching and assessment, educators often align their learning objectives with Bloom's Taxonomy levels, creating a clear pathway for student development and achievement.

Table 2

The Cognitive Domain and the Development of Critical Thinking Skills

LEARNING DOMAINS	DESCRIPTION
1. Knowledge	The remembering of previously learned material; this involves the recall of a wide range of material, from specific facts to complete theories.
2. Comprehension	The ability to grasp the meaning of previously-learned material; this may be demonstrated by translating material from one form to another, interpreting material (explaining or summarizing), or by predicting consequences or effects.
3. Application	The ability to use learned material in new and concrete situations; this may include the application of rules, methods, concepts, principles, laws, and theories.
4. Analysis	The ability to break down material into its component parts so that its organizational structure may be understood; this may include the identification of the parts, analysis of the relationships between parts, and recognition of the organizational principles involved.
5. Synthesis	The ability to put parts together to form a new whole; this may involve the production of a unique communication (thesis or speech), a plan of operations (research proposal), or abstract relations (scheme for classifying information).
6. Evaluation	The ability to judge the value of material for a given purpose; The judgments are to be based on definite internal and/or external criteria.

According to Table 2, Bloom identified six levels of cognitive learning arranged from lower-order to higher-order of the learning domain, moving from the simplest to the most complex in an in-depth coverage of each category: knowledge, comprehension, application, analysis, synthesis, and evaluation. This process determines that students must master all steps in its recommended order to develop and master critical thinking skills.

Philology, the study of language and literature, is a field that thrives on intellectual curiosity and analytical thinking. To ensure the holistic development of philology students, it is essential to cultivate and enhance their critical thinking skills. In this article, we will explore various strategies to promote critical thinking among philology students, fostering a deeper understanding and appreciation of language and literature.

According to the view of Diana Halpern, an American psychologist and former president of the Association of American psychologists, thinking is a change or transformation of the inner image. She says that as soon as we begin to think, we begin to apply our knowledge to achieve our goal. Therefore, the ability to think is important for our existence, since each person has goals, and these goals form the interaction of people in society, so no one is ever alone. According to Descartes, reason is a series of elementary concepts connected by strict logical principles, and thinking is a logical process.

Critical thinking involves being critical of everything. It all boils down to neutrality and maintaining an open mind. Assessing subjects using factual knowledge as opposed to one's own prejudices and opinions is what it means to think critically. Students should be introduced to a wide array of texts, spanning different genres, time periods, and cultural contexts.

Nurturing critical thinking skills in philology students is crucial for their intellectual growth and future success. By incorporating diverse readings, facilitating engaging discussions, promoting analytical writing, and encouraging independent research, educators can create an enriching learning environment that prepares philology students to navigate the complexities of language, literature, and culture with a well-honed and critical mindset.

Examining real-world examples of pedagogical approaches to fostering critical thinking in philology classrooms offers valuable insights into practical applications. By analyzing case studies from educational institutions worldwide, we identify best practices, challenges, and innovative methodologies employed by educators to cultivate critical thinking among their students.

Philology students were invited to complete surveys or questionnaires assessing their perceived level of critical thinking skills, as well as their attitudes and experiences regarding instructional approaches aimed at enhancing these skills. Quantitative data from surveys complemented qualitative insights obtained through interviews and document analysis.

By employing this research methodology, this study aims to generate comprehensive insights into the cultivation of critical thinking skills among philology students, informing pedagogical practices and contributing to the advancement of scholarship in the field of philology education.

This table visually represents the main themes derived from the survey responses, providing an overview of the perceptions, challenges, opportunities, and suggestions related to nurturing critical thinking skills in philology education.

The study revealed a need for more authentic and holistic assessment methods to evaluate students' critical thinking skills in philology education. While traditional assessment approaches, such as multiple-choice tests, continue to be prevalent, educators expressed a desire for alternative assessment methods that better capture the depth and complexity of students' critical thinking abilities. Performance-based tasks, portfolios, and reflective journals were identified as promising approaches for assessing students' analytical thinking, synthesis, and metacognitive awareness.

Table 3

Overview of survey responses

Importance of Critical Thinking in Philology	The survey results indicate that a majority of participants (80%) perceive critical thinking skills as either extremely or very important in the field of philology. This finding underscores the consensus among educators and students regarding the significance of critical thinking for deepening textual understanding, engaging with diverse perspectives, and preparing students for academic and professional success in philology.
Pedagogical Strategies for Fostering Critical Thinking Skills:	Among the pedagogical strategies identified, problem-based learning (30%) and collaborative learning (20%) emerged as the most favored approaches for fostering critical thinking skills in philology education. These findings suggest a preference for active, inquiry-based approaches that promote student engagement, collaboration, and application of critical thinking skills in authentic contexts.
Challenges in Integrating Critical Thinking Instruction	The survey reveals several challenges in integrating critical thinking instruction into the philology curriculum, with resistance to innovative pedagogies (40%) being the most commonly cited challenge. Limited instructional time (20%) and disciplinary constraints (25%) also emerged as significant barriers. These findings highlight the need for faculty support, institutional resources, and pedagogical flexibility to address these challenges effectively.
Opportunities for Enhancing Critical Thinking Instruction	Participants identified advances in technology (30%) and interdisciplinary collaboration (25%) as key opportunities for enhancing critical thinking instruction in philology education. Faculty development initiatives (20%) were also recognized as important avenues for promoting pedagogical innovation and excellence. These findings underscore the potential of leveraging technology, interdisciplinary partnerships, and professional development opportunities to enhance critical thinking instruction.
Assessment Methods for Evaluating Critical Thinking Skills:	The survey findings indicate a diverse range of assessment methods used to evaluate critical thinking skills in philology courses, with performance-based tasks (30%) and portfolios (25%) being the most commonly cited approaches. This suggests a shift towards more authentic and holistic assessment methods that align with the complex, multifaceted nature of critical thinking in philology education.
Inclusion of Technology in Fostering Critical Thinking Skills:	A majority of participants (40%) perceive technology as enhancing critical thinking instruction in philology, highlighting the potential of digital tools, online resources, and interactive platforms to facilitate inquiry, collaboration, and creative problem-solving. However, a notable proportion (15%) expressed concerns that technology may hinder critical thinking instruction, indicating the need for thoughtful integration and pedagogical support.
Need for Faculty Development Initiatives:	The survey results reveal a strong consensus (60%) regarding the need for faculty development initiatives focused on promoting critical thinking instruction in philology. This finding underscores the importance of investing in faculty training, professional development workshops, and pedagogical support systems to equip educators with the knowledge, skills, and resources necessary for effective critical thinking instruction.
Additional Resources and Support	Faculty workshops/seminars (35%) and online resources (25%) emerged as the most preferred additional resources for enhancing critical thinking skills in philology education. These findings highlight the value of ongoing professional development opportunities and accessible, curated resources to support educators in their efforts to promote critical thinking among students.

For a better understanding of the issue under consideration, we will highlight the basic principles of critical thinking: reflection, transformation, action; focus on the problem and its complexity; dynamic strategies adapted to the context in which they are used; rejection of banality by in-depth study of the issue from different points of view[2].

Critical thinking is unquestionably required in all walks of life, but especially in jobs that deal with people. Finkelman drew attention to the fact that people who work in the field of human health, particularly those who directly intervene in people's lives, such as psychologists, counsellors, and educators, must be critical thinkers in both practice and management [1]. To integrate critical thinking in the classroom, instructors and counselors must first be dedicated to the ideology. The findings of this study have several implications for pedagogical practice and future research in philology

education. Educators are encouraged to adopt diverse pedagogical approaches, leverage innovative assessment methods, and create inclusive learning environments that foster critical thinking skills among philology students. Moreover, future research should focus on longitudinal studies tracking students' development of critical thinking skills over time, comparative studies across diverse cultural and linguistic contexts, and interdisciplinary collaborations that enrich our understanding of critical thinking in philology education.

References:

1. Anita W. Finkelman, "Managed care: a nursing perspective Upper Saddle River (NJ): Prentice-Hall" 2001.
2. Bloom, B. S. *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals : Handbook I, Cognitive domain*. New York: McKay, 1969.
3. Diana Halpern, "Thought and knowledge: an introduction to critical thinking", 2013.
4. Dietrich Dorner, *The Logic of Failure: Why Things Go Wrong and What We Can Do to Make Them Right*, New York, 2008
5. Gadamer, H. G., *Philosophical Hermeneutics*. Translated and edited by D. E. Linge. Second edition, Berkeley: University of California Press, 2004.
6. McLaughlin M., Devoogd G. *Critical Literacy: Enhancing Students' Comprehension of Text*. New York: Scholastic Inc., 2004.
7. Nosich, G. M. *Learning to Think Things Through: A Guide to Critical Thinking Across the Curriculum*. Pearson, 2008.
8. Paul, Ricoeu, *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Dillon Beach, CA: Foundation for Critical Thinking, 1992.
9. Paul Ricoeur, *"Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge University Press, 1998.

Muallif:

Raxmonova Munirabonu G'ulomjon qizi – Guliston davlat universiteti tayanch doktoranti.

УДК: 378:34:371.3

PROCESS OF DEVELOPMENT OF LEGAL CULTURE IN STUDENTS IN EDUCATION INFORMATION

**ТАЪЛИМНИ АХБОРОТЛАШТИРИШДА ТАЛАБАЛАРДА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
ЖАРАЁНИ**

ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБРАЗОВАНИИ

Холназарова Дилдора Маматмуратовна

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

Email: xolnazarovadildora1987@gmail.ru

Abstract. The high level of legal consciousness and culture of the population in society is one of the important criteria of a democratic legal state and a free civil society. According to the five priority directions of the development of the Republic of Uzbekistan in 2017-2021, the development of the legal culture and legal consciousness of the citizens, the organization of cooperation of state social structures with the institutions of civil society, the mass media, is defined. The level of legal culture, adoption It is determined not by the number of laws, decrees, orders, but rather by the manner in which these laws are implemented, and in such an important process, it is of particular importance to educate and form a sense of respect for laws, decrees, orders and legal documents in students. The article discusses this topic.

Keywords: Informatization of education, legal consciousness, legal culture, social activity, political and legal literacy, informatization of legal education, behavior

Аннотация. Высокий уровень правосознания и культуры населения в обществе является одним из важных критериев демократического правового государства и свободного гражданского общества. Согласно пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан на 2017-2021 годы развитие правовой культуры и правосознания граждан, организация сотрудничества государственных социальных структур с институтами гражданского общества, средствами массовой информации. Уровень правовой культуры, принятия определяется не количеством законов, указов, распоряжений, а тем, как эти законы реализуются, и в таком важном процессе это имеет особое значение. воспитывать и формировать у студентов чувство уважения к законам, указам, распоряжениям и правовым документам. В статье рассматривается эта тема.

Ключевые слова: Информатизация образования, правосознание, правовая культура, общественная активность, политико-правовая грамотность, информатизация правового воспитания, поведение

Кириш. Жамиятда аҳоли ҳуқуқий онги ва маданияти даражасининг юксаклиги – демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамиятининг муҳим мезонларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланишича [2], фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгини ривожлантириш, давлат ижтимоий тузилмаларининг фуқаролик жамияти институтлари, оммавий ахборот воситалари билан ўзаро боғлиқликдаги ҳамкорлигини ташкил этиш масаласи белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси муқаддимасида белгиланганидек, инсонпарвар, демократик, ҳуқуқий давлатни барпо этиш бош мақсад қилиб қўйилган экан, ҳар қандай ҳаётий ишлар, улар айрим шахсларга тегишли бўладими ё жамоаларга, бундан қатъий назар, фақат қонунлар асосида ҳал қилинади. Бошқача айтганда, қонун олдида ҳамма баробар. Мана шундай давлат барпо этиш учун қонунлар мукамал бўлиши зарур. Ижтимоий субъектларнинг умумий маданияти, жумладан, ҳуқуқий маданият ҳам ана шуларга боғлиқ [1].

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотнинг объекти сифатида таълимни ахборотлаштириш шароитида олий таълим ташкилотлари талабаларининг ҳуқуқий маданиятини ривожлантириш жараёни белгиланиб олинди. Тадқиқот мавзусини ёритишда илмий адабиётларни таҳлил этиш, ҳужжатлар таҳлили, таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-қиёсий таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Мамлакатимиз мустақилликка эришган дастлабки йилларданок ёш авлодни ҳар томонлама баркамол ва етук шахс сифатида вояга етказишни таълим тизими олдида вазифа қилиб қўйди. Ўзбекистон Республикаси Президенти БМТ Бош Ассамблеясининг 2017 йил 23 сентябрдаги 75 сессиясида сўзлаган нутқида ёшлар масаласига тўхталар экан: “мамлакатимиз аҳолисининг ярмидан кўпини ёшлар ташкил этади. Республикаимизда ҳар бир йигит-қизнинг жамиятда муносиб ўрин эгаллаши ва ўз салоҳиятини намоён этиши бўйича улкан ишлар амалга оширилмоқда. Ўзбекистонда Ёшлар парламентлари, Ёшлар ишлари агентлиги фаолият кўрсатмоқда. Август ойида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти шафелигида ёшлар ҳуқуқларига бағишланган Самарқанд халқаро форуми муваффақиятли ўтказилди. Фурсатдан фойдаланиб, яна бир бор Ёшлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Конвенциясини қабул қилиш бўйича Ўзбекистон ташаббусини қўллаб-қувватлашга чақираман” – деган фикрлари дунё ҳамжамияти томонидан кенг эътироф этилди [3].

«World Justice Project» халқаро фуқаролик жамияти ташкилоти томонидан юритиладиган «Қонун устуворлиги» индекси бўйича 2020 йил учун ҳисобот эълон қилинди. Унга кўра, Ўзбекистон умумий рейтингда 0,47 балл билан 92-ўринни эгаллади [12]. Ҳисоботда келтирилган кўрсаткичлар мамлакатимиз ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнида жамоатчиликнинг кенг иштирокини таъминлаш билан боғлиқ нормаларни янада такомиллаштириш, аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ривожлантириш зарурати мавжудлиги кўрсатмоқда.

Ҳуқуқий маданият даражаси, қабул қилинган қонун, фармон, фармойишлар сони билан эмас, аксинча ушбу қонунларнинг қай тартибда амалга оширилиши билан белгиланиб, бундай муҳим жараёнда талабаларда қонун, фармон, фармойишларларга ва ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан хурмат ҳиссини тарбиялаш ва шакллантириш алоҳида аҳамиятга эгадир [4].

Талабаларнинг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш чинакам демократик фуқаролик жамияти куришнинг муҳим омилларидан бири саналади. Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, шахснинг юксак билими етарли бўлиши мумкин, аммо унда ҳуқуқий маданият етишмаслиги, у фуқаро сифатида халқи ва Ватани олдида бурч ва масъулиятини теран англамаслиги мумкин. Шунинг учун ҳам фуқаролар, айниқса талабаларда, ҳуқуқий маданиятни юксалтириш мафкуравий тарбиянинг муҳим шартларидандир.

Жамиятда ҳуқуқий маданиятнинг шаклланганлиги талаба ёшларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги ўрни, мақсадларни бошқаришдаги иштироки ва масъулияти, янгиликларга дахлдорлик туйғусини ўзгариши, жамият равнақи учун қарорлар қабул қилиш жараёнида уларнинг фаоллиги даражасини белгилайди.

Ҳуқуқий онг инсон маънавиятининг асосий бўғинларидан биридир. Шу сабабли инсон маънавиятининг моҳияти ва даражасини ҳуқуқий онгсиз тасаввур этиб бўлмайди. Жамият ривожланган сари ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият билан боғланиб маънавий кадрлар тизимида тобора муҳимроқ ўрин эгаллаб бораверади [5].

Ҳуқуқий онг деганда ҳуқуқни англаш бўлиб, кишиларнинг амалдаги ҳуқуқ, ҳамда уларнинг ўзлари исталган ҳуқуқга муносабатини ифода этадиган тасаввур ва ҳис-туйғуларнинг умумий йиғиндиси. У табиатан ҳуқуқ билан ҳамоханг бўлиб, шу сабабли мавжуд иқтисодий муносабатларга нисбатан иккиламчи саналади [6].

Хитойда дастлабки жамиятни тартибга солишга доир қарашлар фалсафий дунёқарашнинг таркибий қисми сифатида афсоналардаёқ кўзга ташланади. Қадимги манбалардан бири “Цзин фа”да баён қилинишича, Хуанди худоси жамият тузилишига ва давлатнинг бирлигини таъминлашга оид қонунлар чиқарувчи якка ҳукмдор ҳисобланади. Унинг ҳукми, кўрсатмасисиз одамлар ушбу жамият, давлат фаолиятига аралаша олмайдилар, аралашган тақдирда уларни кўнгилсизликлар ва офатлар кутади.

Конфуций ўз фалсафий қарашларида ахлоқий қоидалар ва халқ анъаналарига таяниш билан бирга жамиятни қонун ёрдамида бошқаришни инкор этиб, ўтмишдаги урф-одатлар, бошқарув анъаналарини тиклаш

тарафдори бўлиб чиқди. Конфуций жамиятни бошқариш воситалари сифатида дао (“осмон ҳукмини адо этишда олижаноб киши юрадиган йўл”) ва ли (“жамиятда бошқарув, урф-одатлар ва нарсалар тартиби, эзгу хулқ-атвор қоидалари, амалларни бажариш йўллари”) тартибларини тушунган. “Агар тепадагилар жамиятни бошқаришда, урф-одатлар ва нарсалар тартибига амал қилсалар халқ уларга ҳурматсизлик кўрсатишга журъат қилмайди” деб ифодаланган [10].

Хусусан, Ўрта Осиё, Эрон ҳудудларининг мил.авв. XIII-XII асрларда жамиятни тартибга солиш воситалари ҳақида муҳим маълумотларни берувчи манба зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто” ҳисобланади. Зардуштийлик таълимотида инсон ҳуқуқларига оид қарашлар заминда ростгўйлик ва адолат ғоялари- учликка асосланади. Бунда умумий хулқ-атвори каби ҳуқуқий хатти-ҳаракатининг намоён бўлишини ифодалайди. Жумладан, адабиётларни назарий таҳлил этиш шундан далолат берадики, ўзбек халқининг миллий, маънавий-маданий меросида шахс, фуқаролик, маданият, масъулият, ҳуқуқ, каби тушунчалар фалсафий - педагогик жиҳатдан асосланган. Фалсафа, социология ва маданиятшуносликда кўпчилик олимлар маданият икки ўлчовга эга - моддий ва номоддий деб ҳисоблайдилар. Моддий маданиятга инсон кўли билан яратилган жисмоний нарсалар қиради: меҳнат қуроллари, китоблар, заргарлик буюмлари ва бошқалар. Номоддий ёки маънавий маданият қоидалар, нақшлар, хулқ-атвор меъёрлари, қонунлар, қадриятлар, рамзлар, билимлар, ғоялар, урф-одатлар, анъаналар, тил билан шаклланади [10].

Шарқнинг фалсафа фани асосчиларидан бири, Абу Наср Форобийнинг «Фозил одамлар шахри», «Ақл маънолари ҳақида рисола», «Китоби ахлоқ», «Бахт саодатга эришув ҳақида», «Шаҳарликларни бошқариш», «Платон қонунлари ҳақидаги китоб тўплами» дарсликларига таълим-тарбияга оид фикрларини педагогика йўналишида асосланган бўлиб, жисмонан ва маънавий-ахлоқий маданиятга ва баркамол бўлган шахс, ахлоқий, ақлий, эстетик хусусиятларга эга бўлиш билан бирга ва бу орқали кишини фозил одам деб аташ мумкин, деган фикрга келади. Демак, аллома комил шахсни тарбиялашда унинг келажоғи, бахту-саодати, таълим ва тарбияси, ҳуқуқий-ахлоқий қиёфаси, эътиқоди, Ватанга садоқати, ота-онага меҳри каби ҳислатларига эътибор қаратиб, педагогик таъсир турларидан панд-насихат, ривоят, мақоллар каби усуллар орқали белгилайди.

Шу билан бирга Амир Темур давлатни бошқаришда қонун, ҳуқуқ-тарғиботни давлат ривожланишининг зарурий шarti, унинг пойдеворини мустаҳкамловчи куч деб билган ва “Куч-адолатдадир” деган олий фикрни шиор қилиб олган ҳамда давлат арбоби жамиятда адолатнинг ҳукм суришини шариат қонунларида кўрган. “Давлат ишларини салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим” [11].

Юқоридагиларга асосланиб, Шарқ, жумладан, Ўрта Осиё алломалари, давлатни бошқариш ва ривожлантириш, тартиб-қоида ўрнатишга оид фикрларидан бошланғич даврларда давлатни тартибга солишда, шунингдек, ахлоқий меъёрлар устунлик қилганлигини, давлатчиликнинг таркиб топиши биланок, ахлоқ ўз мақсадини жамият ва давлат ижтимоий муносабатларида сақлаган ҳолда ҳуқуқий меъёрларга берилганлигини назарда тутди.

Ҳозирги вақтга келиб, демократик жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни такомиллаштириб бориш, қонун устуворлигини таъминлаш ва қонунийликни мустаҳкамлашнинг муҳим асосларидан бири саналади. Ўзбекистонда кечаётган демократик жараёнларнинг самараси кўп жиҳатдан аҳолининг ижтимоий фаоллигига, сиёсий-ҳуқуқий саводхонлиги даражасига, маданиятга боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси Президенти маърузаларида, аҳолининг, айниқса, ёшлар ҳуқуқий онгини ва маданиятини ривожлантиришга қаратилган чоратadbирлар дастурини кенг доирада амалга татиқ қилиш олий таълим ислохотларининг муҳим вазифа ва мақсадларидан бири қилиб белгиланган.

Мавжуд адабиётларни ўрганиш ва уларда илгари сурилган ғоялар билан танишиш талабалик, талабанинг масъулияти, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, талабаларда ватанпарварлик, ватан туйғуси масалалари кўплаб файласуф, ҳуқуқшунос, педагог ва психолог олимлар томонидан турли йўналишда ўрганилганлигини кўрсатди. Узлуксиз таълим жараёнида Н.Ортиқов, О.Мусурмонова, У.Маҳкамов, М.Иномова, С.Нишонова, Ш.Олимов, М.Арипова каби педагог олимлар миллий, маънавий қадриятлар, ёш авлодни ахлоқий тарбиялашда умуминсоний қадриятларнинг муҳим аҳамияти, уларнинг шахс тарбиясидаги ўрни хусусида самарали фаолият олиб бордилар.

Ҳуқуқий маданият ҳақида гап кетганда, шунингдек, “маданият” тушунчасининг моҳиятини ҳам аниқлаштириб олиш зарур.

Маданият деганда шахснинг табиатни, оламни ўзлаштириш ва ўзгартириш жараёнида яратган моддий, маънавий бойликлар, қолаверса, ушбу бойликларни қайта тиклаш ва яратиш йўллари ва услублари мажмуи саналади. Шу билан бирга маданият кишиларнинг ижодий фаолияти орқали дунёга келган моддий ва маънавий бойликлар мажмуигина бўлиб қолмай, у жамият тараққиётининг даражасини, динамикасини ифодаловчи жамиятдаги билим, мезон ва қадриятларнинг йиғиндиси ҳисобланади.

Адабиётлар таҳлили асосида маданият тушунчасининг қуйидаги ўзига хосликларини таъкидлаб ўтиш зарур: маданият тушунчасида моддий ва маънавий бойликлар ҳамда инсон рухий олами ифодланади. Шу боис маданият таркибида уч асосий қатлам мавжуд: 1) инсониятнинг мунтазам ақлий ва жисмоний фаол ижодий

фаолияти; 2) моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқиш, истеъмол қилиш (фойдаланиш) ва асраш; 3) кадриятлар, ахлоқий тушунчалар, ҳуқуқий амалларнинг ҳаётга татбиқ этувчи ижтимоий тузилмалар.

О.Мусурмонова “Маданият жамият тараққиёти даражасини характерловчи, ижтимоий – тарихий амалиёт жараёнида мужассам бўладиган тизим бўлиб, шахснинг ижтимоий ва маънавий мазмунини ташкил этади” [7] деган хулосага келган.

Олий таълим муассасалари талабаларининг ҳуқуқий маданиятини ривожлантириш муаммосини тадқиқ қилар эканмиз, асосий эътибор ҳуқуқий тарбияни самарали ташкил этиш, бу жараёнда амалга оширувчи ахборот технологиялари вазибаларини аниқ белгилаш, ҳуқуқ негизида акс этувчи сифатлар ва уларнинг моҳиятини ёритишга қаратилди.

Ахборотга жамият раванқининг асосий ресурси, ахборот тизимлари ва технологияларига эса бўлажак кадрларнинг иш маҳсулдорлиги ва самарадорлигини кўтаришнинг асосий воситаси сифатида ҳисобланмоқда. Шундай экан, ҳуқуқий ахборот тизимларининг аҳамияти ва долзарблиги кенгаймоқда. Ҳозирги вақтда маълум бир ҳуқуқий хужжатнинг янги таҳрирдагисини таҳлил этиш бўлажак педагоглар учун ҳам долзарб масала ҳисобланади. Ушбу масалаларни ечиш учун талаба ҳуқуқий ахборот тизимларида ишлашни билиши керак [8].

Шундай қилиб, ахборот тизими деганда, ахборотларни тўплаш, сақлаш, қидириш ва унга ишлов бериш, шунингдек, ундан фойдаланиш имконини берадиган, ташкилий жиҳатдан тартибга солинган барча ахборот ресурслари, ахборот технологиялари ва алоқа воситалари саналади [8].

Олий таълим муассасаларининг Давлат таълим стандарти олий таълим муассасаларига ўқув режасини қисман мустақил тузиш ҳуқуқини берди. Буларнинг барчаси олий таълим муассасаларида талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашда –Ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги тайёргарлигига алоҳида эътиборни қаратишга мажбур қилди [8]. Шу билан бир вақтда ҳуқуқий соҳани ахборотлаштириш жараёни ривожланди.

Ҳуқуқий тарбия - бу жамият аъзоларининг юриш-туриш маданиятига ва онгига ҳуқуқ ҳақидаги билимларни доимий равишда мақсадга мувофиқ таъсир этиш орқали сингдириб бориш жараёни. Ҳуқуқий тарбия воситаларига: ҳуқуқий тарғибот, ҳуқуқий таълим, юридик амалиёт, ўзини ўзи тарбиялашлар киради.

Таълимни ахборотлаштириш – бўлажак педагог кадрларни ҳуқуқий ўқитиш сифатини ошириш имконини берувчи таълим методларини такомиллаштириш ва ўқитишда ахборот технологияларини жалб этиш асосида педагогик жараёнларни такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар йиғиндиси.

Демак, ҳуқуқий таълимни ахборотлаштириш эса – таълим соҳасини услубий-амалий жиҳатдан инновацион техник воситалари ва ахборот технологиялари билан таъминлаш, шу билан бирга улардан унумли фойдаланиш, таълим-тарбия жараёнининг педагогик, психологик мақсадларини педагогика олий таълим муассасалари талабаларининг ҳуқуқий маданиятини янада такомиллаштириш жараёнидир.

Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, талабаларнинг ҳуқуқий маданиятини ривожлантириш жараёни ҳам ўқув жараёнида, ҳам дарсдан ташқари ўқув фаолияти ва ижтимоий таъсир ўтказиш жараёнларида рўй беради. Аҳолининг яшаш жойларида, яъни маҳаллаларда олиб бориладиган иш меҳнат жамоасининг ҳуқуқий тарбия соҳасидаги таъсирини тўлдирари ва ана шундай уйғунликда барқарор ижобий натижаларга олиб келади. Яшаш жойларида олиб бориладиган иш яна шуниси билан ҳам муҳимдирки, у ҳуқуқий таълимнинг ташкилий шаклларида жалб этилмаган ёшларнинг қатга доирасини ва аҳолининг бошқа гуруҳларини ҳуқуқий тарғибот билан қамраб олиш имконини беради [9].

Олий таълим муассасалари талабалари ҳуқуқий маданиятининг белгиси фақат ҳуқуқни билиш эмас, балки ҳуқуқий дунёқарашни тўғри тушуниш ҳамдир, қонун амалга ошириш воситаси бўлиб хизмат қиладиган сиёсий, иқтисодий ва маданий вазибаларни тушунишдир. Демак, ҳуқуқий дунёқараш - бу жамиятда кишилар томонидан ижтимоий муносабатларни тартибга солишда бош ролни ҳуқуқ бажаради деб тан олиншидир.

Ҳар бир талабада ҳуқуққа мувофиқ ҳулқ-атвори бир вақтнинг ўзида ҳам ахлоқий онг, ҳам ҳуқуқий онг орқали таъминлаш мумкин. Ҳуқуқ ҳеч қачон ахлоқдан холи, ундан айри ҳолда бўлиши мумкин эмас. Тартибга солишда ахлоқнинг таъсири кенг ва самаралироқдир. Демак, талабаларда такомиллашган ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни шакллантириш омили бўлган соғлом ҳуқуқий эҳтиёж ва уни қондиришга бўлган интилиш фақат соғлом ахлоқий онг асосидагина юзага келиши мумкин.

Демак, ҳуқуқий маданиятнинг ҳуқуқ, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар, юридик муассасалар каби таркибий қисмларини аниқлаштириш орқали талабаларда ҳуқуқий саводхонликни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, тадқиқотимизнинг асосий мақсади, “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида” Президент Фармонида мувофиқ, талабаларнинг ҳуқуқий билимга эришиши, шахсий ҳуқуқларини англаган ва қонунларни ҳурмат қиладиган, ҳуқуқий билим, кўникма ва малакаларини ижтимоий ҳаётда қўллаш оладиган, фаол фуқаролик ўрнига эга бўлган ва ҳуқуқбузарликларга нисбатан муросасиз муносабатда бўладиган қонун инсонни тарбиялашдир.

Таҳлиллар асосида ҳуқуқий маданият мураккаб тузилишга эга бўлиб, ҳуқуқ ва ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар, юридик муассасалар каби компонентларни ўз ичига қамраб олиши аниқланди.

Тадқиқот давомида “Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида” Президент Фармонида мувофиқ, олий таълим муассасаларида ҳуқуқий маданиятни ривожлантириш фаолиятини олиб боришнинг тузилмасини ишлаб чиқилди. Ушбу тузилма мақсадли буюртма, тадбирлар ва кутилаётган натижа каби қисмлардан иборат.

Хулоса

Шундай қилиб, демократик жамиятда халқ ҳамда ҳар бир талаба манфаатларини ифодалаш, ҳимоялаш жараёнлари ҳуқуқ ва уларни белгилаб берувчи қонунлар воситасидагина амалга оширилади. Талаба ҳуқуқий маданиятининг даражаси унинг манбаи бўлган ҳуқуқий эҳтиёж ва уни ўзлаштириш ҳолатига боғлиқ. Ҳуқуқий эҳтиёж – ҳуқуқий борлиқнинг англаниган ички мотиви, кўзгатувчиси, талабанинг ҳуқуқийлашуви, фаоллигининг манбаидир. Талабанинг ҳуқуқий эҳтиёжи унинг қонуний мустақамланган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсизлигини таъминлашга бўлган талаб сифатида юзага келади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон, НМИУ, 2023 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” тўғрисидаги ПФ-4947 сонли фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
3. Mirziyoyev Sh.M. BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi. Elektron resurs: Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi (to'liq) (xabar.uz)).
4. Раҳматуллаев Ф.П. Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият. –Т.: 2011.-2 б.
5. Сучков В., Сафин Р., Корчагин Е., Айтуганов И. Взаимодействие профессионального образования и производства как фактор модернизации подготовки компетентных специалистов // Высшее образование в России. – 2008. – №12. – С. 19-22.
6. Исмаилов И. Барқамол авлоднинг ҳуқуқий тарбиясини такомиллаштириш муаммолари// – Ўзбекистон Республикаси ИИБ академиясининг ахборотномаси - Т, 2010. - 2 – сон 12 – бет.
7. Мусурмонова О. Юқори синф ўқувчилари маънавий маданиятин шакллантиришнинг педагогик асослари.: пед.фан.докт. ... дис-яси. -Т.: ТДПИ, 1993.-364.
8. Юнусова М.С. Замонавий ҳуқуқий ахборот қидирув тизимларининг таълим жараёнига татбиқи.: педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати, Т-2019.
9. Таджиханов У. Ҳуқуқий маданият назарияси.// 1-т. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 1998.-283 б.
10. История древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй.// - М.: Восточная литература РАН, 2004. – с.86.
11. Темур Тузуклари/Б.Ахмедов таҳрири остида/. - Тошкент: НМБ, 1991. - 63-бет.
12. Cardador, M. T., Dane, E., & Pratt, M. G. (2011). Linking calling orientations to organizational attachment via organizational instrumentality. // Journal of Vocational Behavior, 79, 367-378.

Муаллиф:

Холназарова Дилдора Маматмуратовна - Гулистон давлат университети, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD).

UDK 37.378.378.1

PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF IMPROVING STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING COMPETENCY UNDER THE CONDITIONS OF THE CREDIT-MODULE SYSTEM

**KREDIT-MODUL TIZIMI SHAROITIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM OLISH KOMPETENTLIGINI
TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI**

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ**

Xasanova Gulnaza Raxatjanovna

Urganch davlat universiteti. 220100. Xorazm viloyati, Urganch shahri, Hamid Olimjon ko'chasi, 14- uy.

E-mail: gulnoza.khasanova3110@mail.ru

Abstract. This article focuses on the organization of the educational process based on the credit-module system in modern educational conditions in the Republic of Uzbekistan. In higher education institutions, efforts are made to reveal the pedagogical features of improving students' independent learning competence under the conditions of the credit-module system, and the prospects of work to be carried out to improve the competence of students under the conditions of the credit-module education system are determined.

Key words: independent work, professional competence, independence, self-control, independent education, self-education, independent activity, creative independence of students.

Аннотация. Данная статья посвящена организации образовательного процесса на основе кредитно-модульной системы в современных условиях образования в Республике Узбекистан. В высших учебных заведениях предпринимаются попытки раскрыть педагогические особенности повышения компетентности самостоятельного обучения студентов в условиях кредитно-модульной системы, а также перспективы проведения работы по повышению компетентности студентов в условиях кредитно-модульной системы. определены кредитно-модульная система обучения.

Ключевые слова: самостоятельная работа, профессиональная компетентность, самостоятельность, самоконтроль, самостоятельное обучение, самообразование, самостоятельная деятельность, творческая самостоятельность студентов.

Кирish. Ta'limni tashkil etishning interfaol-modul tizimi o'quv jarayonini tashkil etish modeli bo'lib, u modulli o'qitish texnologiyalari va ta'lim kredit birliklarini uyg'unlashtirishga asoslangan. Kredit modul tizimi bo'yicha o'qitish har bir modulning tarkibiy mazmuniga ega bo'lgan o'quv materialining mantiqiy to'ldirilgan qismlaridan iborat bo'lgan oldindan ishlab chiqilgan modul dasturi bo'yicha o'quv materialini talabalar tomonidan o'zlashtirishni tashkil etishni nazarda tutadi.

Talaba o'rganish va o'zlashtirish uchun kerakli miqdordagi o'quv fanlarini tanlaydi va ularni ma'lum vaqt ichida o'zlashtirish majburiyatini oladi, bu modul nazoratidan olingan ob'ektiv ma'lumotlardan dalolat beradi. Ta'lim jarayonining bunday tashkil etilishi talabani oliy ta'lim mazmunini sifatli o'zlashtirishga majbur qiladi, shu orqali boshqa mamlakatlarning ta'lim muassasalarida natijalarni ob'ektiv tan olishni ta'minlaydi. Agar an'anaviy ta'lim muassasalarida o'qituvchi tayyor bilim va ko'nikmalarining tarjimoni, talaba esa ko'p hollarda passiv tomon rolini o'ynasa, kredit-modul tizimida o'qituvchi talabani bilim va ko'nikmalarini shakllantirishning tashkilotchisi hisoblanadi[2].

Biroq, bugungi kunda amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'qitishni tashkil etishning kredit-modul tizimiga o'tish jarayoni sustlashmoqda. Olimlarning fikriga ko'ra, bu sekinlashuvning sabablaridan biri, kreditga o'tish bilan birga, talabani o'zi o'z-o'zini ta'lim faoliyatida shakllantirish uchun yetarli ko'nikmalarga ega emas.

Bizga ma'limki, o'qitishni tashkil etishning modul tizimi, umumiy o'qitish vaqtining uchdan ikki qismi o'qituvchi rahbarligida yoki usiz talabani mustaqil ishiga ajratiladi. Oliy ta'lim muassasalarida ta'limni tashkil etishning kredit-modul tizimi doirasida, birinchi navbatda, talaba o'z-o'zini ta'lim faoliyatida ko'nikmalarini shakllantirish muammosini hal qilish kerak bo'ladi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Oliy o'quv yurtlari talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish va samaradorligini oshirishning bugungi kundagi muammolari doimiy e'tibor va yuqori sifatli yechimlarni talab qiladi. Psixologik-pedagogik adabiyotlarni shu nuqtai nazardan tahlil qilish XX-asr o'rtalarida o'quvchilarning bilimlarni mustaqil o'zlashtirishi masalalari bo'yicha faol tadqiqot boshlanganini ko'rsatadi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bir guruh olimlar uzoq vaqtdan beri o'z-o'zini tarbiyalash faoliyatining ko'p jihatlarini bo'yicha tadqiqotlar olib boradi. O'z-o'zini tarbiyalash muammolari maktab pedagogikasi sohasida A.K.Gromtseva, N.D.Ivanova, B.F.Rayskiy, oliy ta'lim sohasida T.V.Voronova, G.N.Serikov, N.S.Yasnov tomonidan o'rganib chiqilgan. A.Ya.Ayzenberg, Y.P.Dubenskiy, M.N.Skatkin, E.A.Shchuklina, N.V.Chekaleva tomonidan hozirgi kungacha o'z-o'zini tarbiyalash nazariyasi va amaliyotining eng muhim masalalari xususan, uning tarixiy va ijtimoiy jihatlarini ko'rib chiqilgan[4].

O'z-o'zini tarbiyalashning mohiyati, xususiyatlari va vazifalari, uning kasbiy faoliyatdagi o'rni N.V.Kuzmina, Yu.N.Kulyutkin, I.L.Naumchenko tomonidan aniqlangan bo'lsa, muammoli ta'limning psixologik jihatlarini va o'quvchilarning bilim faolligini rivojlantirish masalalari G.S.Suxobskaya tomonidan o'rganilgan. Talabalarining o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish masalalari xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham faol yoritilgan: uzoq muddatli ta'lim tizimida mustaqil ta'lim ko'nikmalarini izchil singdirish shakllari, usullari, vositalari Taberer, Sp.Moog, M.Klark asarlarida, zamonaviy ta'lim texnologiyalarining ishlanmalari, DJ. Xokridj (Buyuk Britaniya), K.Chedvik, D.Finn (AQSh), K.Bryusling (Shvetsiya), T.Sikamo (Yaponiya) tadqiqotlarida yoritib berilgan.

Rus tadqiqotchisi A.M.Mityaevning tadqiqotida ko'rsatilganidek, bakalavr talabalariga ta'lim va tadqiqot kompetentsiyasini o'rgatib bo'lmaydi, u faqat ma'lum bir fan sohasida turli xil hatti-harakatlar modellarini topish va sinab ko'rish, ulardan o'z shaxsiyatiga eng mos keladigan uslubi, intilishlari, estetik didi, axloqiy qadriyatlarini tanlash orqali ularni barkamol qilib tarbiyalash mumkin[1].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Oliy kasbiy ta'lim bo'yicha davlat ta'lim standartiga muvofiq talabalarining mustaqil ishi o'quv jarayonining majburiy tarkibiy qismi bo'lib, u o'quv faoliyatining turli shakllarida amalga oshiriladi. Mustaqil ish maqsadli bo'lishi va uni amalga oshirish davomida talabani qattiq ishlashga undashi kerak. Dastlab o'quvchilarda mustaqil ishlashning eng oddiy ko'nikmalari shakllantirilishi kerak. Shu bilan birga, bajarilishi bir xil qolipga muvofiq harakatlarga ruxsat bermaydigan vazifalar tanlanadi. Mustaqil ishlarni tashkil etishda bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun talabalarining vaqtini hisobga olish kerak. Mustaqil ish uchun topshiriqlar talabalarda qiziqish uyg'otishi va mustaqil ish

tizimli ravishda ta'lim jarayoniga kiritilishi kerak. Talabalarning har qanday turdagi mustaqil ishlarni bajarishida yetakchi rol o'qituvchiga tegishli bo'lishi bu jarayonning kulminatsion nuqtasiga aylanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Didaktik tamoyillarni amalga oshirish talabalarning mustaqil faoliyat darajasiga mos kelishi kerak. Amaliyotchi olimlar va psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar talabalarning ta'lim imkoniyatlariga mos keladigan mustaqil faoliyatining to'rtta darajasini shartli ravishda aniqlash imkonini beradi: 1) berilgan andoza bo'yicha harakatlarni nusxalash; 2) o'rganilayotgan ob'ektning turli xil xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni ko'paytirish bo'yicha reproduktiv faoliyat; 3) ma'lum namuna chegarasidan tashqariga chiqadigan muammolarni hal qilish uchun olingan bilimlarni mustaqil qo'llash bo'yicha samarali faoliyat; 4) mustaqil faoliyat, ya'ni butunlay yangi vaziyatlarda muammolarni hal qilishda talaba o'z bilimlaridan foydalanishi to'g'risida.

Talabalarning mustaqil faoliyatining taqdim etilgan darajalariga ko'ra, mustaqil ishning to'rt turini ajratish mumkin: 1) namuna asosida mustaqil ishni takrorlash; 2) rekonstruktiv-o'zgaruvchan; 3) evristik; 4) ijodiy.

Model-namuna asosida mustaqil ishni takrorlash muayyan vaziyatlar- ko'nikmalarni shakllantirish va ularni kuchli mustahkamlashda harakat usullarini yodlash uchun zarurdir.

Rekonstruktiv-variativ tipdagi ishlar o'qituvchi tomonidan ilgari olingan bilimlar va umumiy g'oya asosida topshiriqning berilgan shartlariga bog'liq holda muammolarni hal qilishning aniq usullarini mustaqil ravishda topishga imkon beradi.

Evristik ish ma'lum namunadan tashqarida javob izlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ijodiy ishlar o'quvchilarning mustaqil faoliyati tizimining tojidir. Bunda amaliy tajriba, qo'shimcha bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishingiz mumkin. Qattiq tartibga solinadigan sinf faoliyatidan farqli o'laroq, Talaba mustaqil ishi belgilangan cheklovlarni hisobga olgan holda ushbu faoliyatni amalga oshirish usullarini tanlashda nisbatan erkinlikni ta'minlaydi. B.G.Novokreshchin o'z tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, har qanday aniq faoliyatda mustaqil bilim va ko'nikmalarni egallash asosiy kasbiy fazilatlarini shakllantiradi va talabalarning umumiy salohiyatini "shakllantirishga" yordam beradi, bu universitet bitiruvchilarining mehnat sharoitlari va jamoaga moslashishi, martaba o'sishi va yuqori professionallikka ega bo'lishda muhim rol o'ynaydi[2].

Ma'lum bir ta'lim paradigmasidan boshqa ta'lim paradigmasiga bunday o'tish mustaqil ish nafaqat o'quv jarayonining bir shakli bo'lib qolmasdan, balki uning asosi, kasbiy mustaqillik, tayyorgarlikni shakllantirish usuli bo'lishi kerakligini nazarda tutadi. Buning uchun bilimlarni tez yangilash sharoitida o'z-o'zini tarbiyalash va uzluksiz o'rganishga alohida ustunlik beriladi.

Boshqacha qilib aytganda, biz oliy ta'limda inqilobiy o'zgarishlar ostonasida turibmiz va uning asosiy elementlaridan biri o'quvchi-talabaning o'zi mustaqil ishini faollashtirishni bilishidir. Shuning uchun oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayoni tashkilotchilarining asosiy vazifasi - o'quv soatlarida o'quv ishlarining to'g'ri taqsimlanishini belgilash hisoblanadi.

Talabalarning mustaqil ishi tushunchasining ko'plab ta'riflari mavjud, ammo mohiyatan, ular talabalarning mustaqil ishi rejalashtirilganligi bilan ahamiyatlidir. Ya'ni, o'qituvchining uslubiy-ilmiy rahbarligi va nazorati ostida o'quv jarayoni doirasida amalga oshiriladigan individual yoki jamoaviy o'quv va ilmiy ishlar tushuniladi. Mustaqil ish mohiyatan o'quv faoliyatining oliy shakli- o'z-o'zini tarbiyalash shakli sifatida qaraladi. Shu bilan birga, mustaqil ish, uni rejalashtirish, tashkiliy shakllar va usullari, shuningdek, natijalarni kuzatish tizimi pedagogik nazariyada ta'limni modernizatsiyalash sharoitida to'liq o'rganilmagan. Bundan tashqari, hozirgi vaqtda talabalarda kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish vazifasi qo'yiladi, bu mustaqil ishlarni tashkil etishga yondashuvni o'zgartirishni talab qiladi. Mustaqil ishning samarasini faqat ta'lim jarayoni barcha bosqichlarni qamrab oluvchi yaxlit tizim sifatida tashkil etilgan va amalga oshirilgan taqdiridagina olish mumkin[4].

Talabalarning ijodiy mustaqilligi kasbiy kompetensiyaning asosidir va bu ijodiy mustaqillik talabalarning mustaqil ishni bajarish jarayonida shakllanib boradi. Talabalarning faol mustaqil ishi faqat jiddiy va barqaror motivatsiya mavjud bo'lganda o'z samarasini berishi mumkin. Ma'lumki, motivatsiya - bu shaxsni ma'lum bir faoliyat doirasidagi har qanday harakatni amalga oshirishga undaydigan omillar majmuidir.

Motivatsiya harakatga nisbatan uchta tartibga solish funksiyasini bajaradi:

- Rag'batlantiruvchi, ya'ni shaxsning harakatga kirishishi uchun vosita impulsi yoki motivini berish.
- Ma'no yasovchi, ya'ni faoliyatga chuqur urg'u berish ma'nosi,
- Tashkil etish, ya'ni maqsadni belgilashga asoslangan va ongli holda motivlar-maqsadlarga aylanadi.

Kognitiv mustaqillik asosida aynan shu motivatsiyaning shakllanishi ta'limning mohiyatiga aylanishi kerak. Kognitiv faoliyat, ya'ni, o'z-o'zini tarbiyalash qobiliyati ba'zi talabalar uchun genetik xususiyatga ega bo'lsa, boshqalarda esa bu fazilatlar shakllanishi kerak. O'quv jarayonini shunday tashkil etish orqali "talabalarga qanday o'rganishni o'rgatish" maqsad qilinadi. Ya'ni, har bir o'qituvchining va umuman ta'lim jarayonining asosiy vazifasi o'quvchi-talabani o'zining intellektual, psixologik, ijodiy va motivatsion resurslaridan mustaqil foydalanishga o'rgatish, uni faktik materialdan bexabarlikda ayblamaslikdir[6].

Oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ishni muvaffaqiyatli tashkil etish uchun ma'lum ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlar bo'lishi kerak. Ob'ektiv shartlarga quyidagilar kiradi:

Birinchidan, moddiy-texnika ta'minoti, bu zaruriy sinflar fondi, jumladan, ixtisoslashtirilgan o'quv xonalari va o'quv zallari, multimedia uskunalar bilan jihozlangan o'quv xonalarining yuqori darajadagi mavjudligini nazarda tutadi.

Ikkinchidan, o'quv-uslubiy va axborot ta'minoti, shu jumladan kerakli hajmdagi o'quv adabiyotlari, o'quv-uslubiy majmualar, elektron tashuvchilardagi o'quv materiallari, topshiriqlarning katta to'plami va ularni individual mustaqil ish rejimida amalga oshirish bo'yicha uslubiy tavsiyalar, chet tilidagi davriy nashrlarning mavjudligi.

Bundan tashqari, o'quv materiali o'zining tuzilishi va uslubiy tuzilishida yaxlit ta'lim tizimining bir qismiga aylanishi, bilimlarni egallashning faol usullariga, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga, ommaviy ta'limdan individual ta'limga o'tishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bunda albatta shaxsning ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olish juda muhim. Bu yerda yetakchi xorijiy universitetlar tajribasidan foydalanish ham foydalidir. Xorijiy oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ishning roli an'anaviy tarzda yuqori bo'lib, shuningdek, o'quv jarayoniga qo'shimcha sifatida kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan yuqori sifatli darsliklarni o'z ichiga oladi. Agar bunday darsliklar ham professionalikka yo'naltirilgan bo'lsa, bu o'z-o'zidan kuchli rag'batlantiruvchi omilni yaratadi, masalan, Kembrij biznes ingliz tilidagi uch darajali o'quv-uslubiy majmua (Guy Brook-Hard-Business Benchmark, Cambridge University Press, 2007), MGIMO xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakultetida kichik kursdan to yuqori kursgacha o'quv materialiga muvaffaqiyatli integratsiyalashgan[5].

Uchinchidan, yuqori malakali o'qituvchilar mavjudligida ifodalangan kadrlar darajasi. Mustaqil ishni tashkil etishning sub'ektiv shartlari ta'lim jarayoni sub'ektlariga va birinchi navbatda, ularning islohotga va o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorligiga bog'liq.

Xulosa. Shunday qilib, o'z-o'zini nazorat qilish va mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish o'zaro bog'liqdir. Oliy ta'lim muassasalaridagi o'quv jarayoni – o'rganish qobiliyatini rivojlantiradigan, talabada o'z-o'zini rivojlantirish, olingan bilimlarni ijodiy qo'llash qobiliyatini shakllantirish, zamonaviy dunyoda kasbiy faoliyatga moslashish usullarini shakllantirishi kerak.

Shuni alogida ta'kidlab o'tish joiz-ki, kredit-modulli ta'lim tizimida talabalarning mustaqil ishi o'qitishni tashkil etishning asosiy shakli bo'lib, individual va jamoaviy ta'lim faoliyati turlarini o'z ichiga oladi va auditoriya, auditoriyadan tashqari mashg'ulotlarda, talabalarning individual xususiyatlari va kognitiv imkoniyatlarini hisobga olgan holda o'qituvchi rahbarligida, lekin uning bevosita ishtirokisiz amalga oshiriladi.

Xulosa qilib shuni yana bir bor ta'kidlash kerakki, mustaqil ish o'quv jarayonining asosiga, kasbiy ahamiyatga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish omiliga aylanishi kerak. Bu talabalar tomonidan bilimlarni egallash, rivojlantirishning faol usullariga e'tiborni qaratish, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlari, shaxsning ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olgan holda uzluksiz ta'limdan individuallashtirilgan ta'limga o'tish jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu faqat mustaqil ish soatlarini ko'paytirish haqida emas, balki talabalarning mustaqil ishlarining rolini kuchaytirish, ta'limni tashkil etishni tubdan qayta ko'rib chiqishni anglatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Morozova N. V. Innovatsionnie sredstva organizatsii samostoyatelnoy raboti studentov / N. V. Morozova // Molodoy ucheniy. — 2011. — № 2. T.2. — S. 102–104.

2. B. N. Guzanov, N. V. Morozova, Ko'p darajali ta'lim modelini tashkil ettirish bo'yicha universitet talabalarini mustaqil ishini tashkil ettirish, Monografiya, Ekaterinburg, 2014.

3. Pichkova L.S. Talabalarning mustaqil ishini tashkil etish kasbiy ahamiyatga molik kompetensiyalarni shakllantirish omili sifatida / L.S. Pichkova // Globallashuv sharoitida Rossiya iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish yo'llari, Konferentsiya materiallari. MGIMO (U) Rossiya Federatsiyasi Tashqi ishlar vazirligi. - M.: MGIMO-Universiteti, 2008.

4. Морозова И.М., Методика организации работы с интегрированным междисциплинарным модулем «Методы обучения», Успехи современной науки и образования, <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=34336490>, ISSN: 2412-9631, eISSN: 2588-0063, 2016

5. Дзидзоева С.М., Педагогическая практика как условие развития исследовательских компетенций студентов, Автореферат, Ростов-на-Дону, 2008. – 24 с.

6. Бахор Т.А., Зырянова О.Н., Лобанова О.Б., Осяк С.А., Яковлева Е.Н., Коршунова В.В., Деятельностный подход в обучении будущих учителей начальных классов, Современные проблемы науки и образования, Учредители: ООО "Издательский дом "Академия естествознания" eISSN: 2070-7428, 2014. – С. 214-218.

Muallif:

Xasanova Gulnaza Raxatjanovna - Urganch davlat universiteti 1-kurs tayanch doktoranti, Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy tumani, K.Behzod ko'chasi, 9-uy.

E-mail: gulnoza.khasanova3110@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9595-6514>

UDK 224.17

STANDARD FOR MANAGING THE ORGANIZATION OF PRESCHOOL EDUCATION IN FRANCE

FRANSIYADA MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTINI BOSHQARISH STANDARTI

СТАНДАРТ УПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ВО ФРАНЦИИ

Murodova Aziza Baxtiyorovna

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti. 100047. Toshkent, Amir Temur shoh ko'chasi 15-uy.

E-mail:suxrob15155@gmail.ru

Abstract. This article examines the best practices of the preschool education system in foreign countries using the example of France, and also provides recommendations and conclusions based on the information received.

Keywords: Implementation, IQ, visual curriculum, social-emotional learning (SEL) curriculum.

Annatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim va tarbiya tizimini xorij davlatlardagi ilg'or tajribalari Fransiya davlati misolida o'rganib, o'rganilgan ma'lumotlardan tavsiya va xulosalar berilgan.

Kalit so'zi: Implementatsiya, IQ darajasi, vizual dastur, Ijtimoiy-hissiy ta'lim (SEL) dasturi.

Аннотация. В данной статье рассматривается передовой опыт системы дошкольного образования в зарубежных странах на примере Франции, а также даются рекомендации и выводы на основе полученной информации.

Ключевые слова: Реализация, IQ, визуальная программа, программа социально-эмоционального обучения (SEL).

Kirish. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tizimlarini boshqarish, ularni zamonaviy usullarda xorijiy davlatlar tajribasini o'rganish holda, o'sib kelayotgan va kelajagimiz bo'lgan bolalarni inson sifatida kamol topishi, ularni IQ darajasini ko'tarish va "miya kinoteatiri"ni kengaytish maqsadida yangi darajaga ko'tarishning eng muhim sharti hisoblanib kelmoqda, Yangi O'zbekiston bolalari zamonaviy va xalqaro standartlarga javob beradigan "bog'chalar"ga ulg'ayish hamda o'yin faoliyati orqali dunyo bilimlariga ega bo'lishga har qachongidan haqlidir. Davlatimiz rahbari tamonidan maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirish va xorijiy tajribalarni o'rganish holda xususiy bog'chalarni tashkillashtirish va ularni qo'llab-quvvatlash masadida 2016-yil 29-dekabrda "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-sonli, 2017-yil 30-sentabrda "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5198-sonli Farmoni, 2017-yil 9-sentabrda "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-sonli qarori, shuningdek Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018-yil 18-iyundagi 1-mh sonli "Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari" hamda "Ilk qadam" maktabgacha ta'lim muassasasining Davlat o'quv dasturini amalda joriy etish, shu asosda maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyachilari malakasini oshirish jarayonlarining mazmunini takomillashtirish hamda ularning kasbiy kompetentligini dunyo standartiga ko'tarishni belgilab berdilar[1].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2016-yil 29-dekabrda PQ-2707 -sonli, «Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2017-yil 9-sentabrda PQ-3261-son qarorlari, «Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora - tadbirlari to'g'risida» gi 2017-yil 30-sentabrda PF-5198- sonli Farmoyishi shular jumlasidandir. Xorijiy mamlakatlardagi maktabgacha ta'lim tizimi faoliyatini Fransiya davlati misolida ko'rib chiqamiz.

Mavzuning dolzarbligi. Maktabgacha ta'lim tizimini zamonaviy, xalqaro standartlariga mos keladigan darajada ko'tarish uchun, Fransiya davlati maktabgacha ta'lim tizimini o'rganish orqali tavsiyalar berish bugun har doimgidan ko'ra zarur.

Mavzu bo'yicha ilmiy tahlil: Maktabgacha ta'lim tizimini o'rganish maqsadida xalqaro tajribalar va Fransiya davlatining maktabgacha ta'lim tizimini o'rganish F.Norboyev "Maktabgacha ta'limda uch madaniyat tadqiqi: xitoy tajribasi"[2], O.Jamoldinova, "Maktabgacha ta'lim tizimiga zamonaviy yondashuv"[3], SH.Sodiqova "Maktabgacha pedagogika"[4], V.A.Musulmonova, M.A.Fayziyev "Maktabgacha ta'lim samaradorligini oshirishda xorijiy tajribalardan foydalanish"[5] va boshqalar o'rganib kelmoqalar. Mazkur maqolada yuqoridagi izlanuvchi olimlardan farqli o'laroq Fransiya davlati maktabgacha ta'lim tizimi o'rganilmoqda.

Maqolaning ilmiy yangiligi. Xorijiy tajribalarni o'rganishda aynan Fransiya davlati maktabgacha ta'lim tizimi yetarli darajada o'rganilmagan.

Tadqiqotning maqsadi. Fransiya davlatidagi maktabgacha ta'lim tizimini o'rganib, bolalarning rivojlanishidagi ahamiyatini ta'kidlash, u yerdagi ta'lim nima uchun va qanday ekanligini tushuntirish orqali maktabgacha ta'limni qo'llab-quvvatlash edi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

Tadqiqotning obyekti sifatida. Fransiya davlatining maktabgacha ta'lim tizimini boshqarish standartlarini o'rganish orqali implementatsiya[6] qilish.

Tadqiqotning empirik manbasi. Fransiya davlatining maktabgacha ta'lim tizimi boshqarish standartlarini o'rganish va ma'nba izlash orqali ma'lumot to'landi.

Asosiy qism. Maktabgacha ta'lim tizimida sifat o'zgarishiga erishishimiz muhimdir (Sh.M. Mirziyoyev). Fransiya ahondagi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ichida etakchi o'rnlardan birini egallaydi. Uning ta'lim tizimi ham qadimiy va boy tarixga ega. Dastlab Fransiya «Ta'lim haqida»gi Qonun 1955-yilda qabul qilinib, 1975-yilda unga bir qator o'zgarishlar kiritildi. Fransiya davlatining hozirgi davrda amal qilinayotgan «Ta'lim haqidagi qonun»i 1989-yil 10-iyulda qabul qilingan bo'lib, uning o'zgartirilishiga ta'lim strategiyasida ro'y bergan o'zgarishlar, mamlakatning ichki tashqi siyosatidagi islohotlar natijasida yuzaga kelgan iqtisodiy sharoitlar, chet el pedagogikasidagi ilg'or texnologiyalarning mamlakat ta'lim tizimlariga kirib kelishi, o'quv predmetlarining integratsiyalari va boshqalar sabab bo'ldi.

Fransiya ta'limning asosiy maqsadi shaxsni har tomonlama kamol topishini ta'minlash, uni mustaqil faoliyatga tayyorlash, bozor munosabatlari sharoitida o'quvchilarni tadbirkorlikka, ishbilarmonlik va omilkorlikka o'rgatish, shunga yarasha kasb-korga ega qilishdan iboratdir. Bu erda davlat maktablari, xususiy maktablar, oraliq maktablar mavjud.

Fransiya ta'limida bolalarning go'daklik chog'idanoq maktabda o'qitish uchun tayyor holda olib kelish g'oyat muhim masala hisoblanadi. Bu bosqichda tarbiyalanuvchilar quyidagicha tabaqalashtirilgan: kichik guruh (2-4 yosh), o'rta guruh (4-5 yosh), katta guruh (5-6 yosh). Maktabga tayyorlov guruhi (5-6 yosh) bo'lib, ularga Fransiya 100% shu yoshdagi bolalar qamrab olingan[7]. Bolalarni maktabga tayyorlash uchun alohida dastur va darsliklar mavjud.

Fransiya bolalar bog'chasini boshqarish o'tta yumshoqlik bilan boshqariladi, Fransiyaliklarni ta'biricha bolalar bog'chalari xuddi "mushuklar to'dasini" boshqargandek. Ular har bir bolani noyob qobiliyatlarini, turli xil ehtiyojlarni va uzluksiz energiya va rivojlanishdagi o'zgarishlarni hisobga olib bola shaxsini tarbiyalashadi. Fransiya tarbiyachilarini bolalar sinflarini samarali boshqarish "nafaqat sovuqqonlikni saqlash, balki ularni o'rganish uchun qulay muhit yaratib berish uchun ham muhimdir" deb aytishadi. Mutaxassislar tomonidan berilgan maslahatlar, ekspertlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan maktabgacha ta'lim muassasalarini boshqarish strategiyalari va ularni sinfin xonalarini o'zgartira oladigan dalillarga asoslangan amaliyotlar mavjud bo'lib ular mutaxassis maslahatlariga doimo amal qiladilar. (psixolog tomonidan guruhning psixologik portretini hisobga olib o'zgartirish briladi)

Fransiya maktabgacha ta'limida bolalar guruhini boshqarishga ko'p e'tibor berib, bolalik davri rivojlanish natijalariga ta'sir qilishini inobatga olgan holda bolalar o'zlarini kashf qilishlari mumkin bo'lgan muhitni yaratadi. Ertalabki yig'ilishlar yoki suhbat kabi kundalik ishlar bolalar bilan ishlashni silliq harakatlanishini ta'minlaydi.

Ta'lim natijalarini yaxshilash va o'rganishni rag'batlantirish maqsadida tartib-intizom yuksaka qadirlanadi va bu esa o'rganishga yordam beradi. Yaxshi boshqariladigan guruhlar tashvishni kamaytiradi, faollikni oshiradi va o'quv vazifalariga sarflanadigan vaqtni oshiradi. Boshqacha qilib aytganda, guruhlarini boshqarish samarali o'rganishning asosidir.

Bolalar bog'chalarida ularning kelajakdagi akademik muvaffaqiyat uchun zamin yaratish, ulg'ayganda muvaffaqiyatli inson bo'lish bolalikdagi olingan bilim va ko'nikmalarga bog'liqlini o'qtirib kelinadi. Bolalar guruhini samarali boshqarish tarbiyalanuvchilarga o'zini-o'zi boshqarish, diqqatni jamlash va ijtimoiy o'zaro munosabatlar kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi. Bular kelajakdagi akademik muvaffaqiyatning asosi deb hisoblanadi.

Fransiya ta'lim tizimining dastlabki bosqichini maktabgacha tarbiya tashkil etadi. Bu bosqichni «Onalar maktabi» deb ham yuritiladi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad, bolalarning maktabdagi sharoitini uy sharoiti bilan yaqinlashtirish, ularga oiladagidek iliq munosabatni shakllantirishdan iborat. Ular mustaqil holda ham, maktablarning boshlang'ich sinflari bazasida ham tashkil etilgan. Fransiya ta'limida bolalarning go'daklik chog'idanoq maktabda o'qitish uchun tayyor holda olib kelish g'oyat muhim masala hisoblanadi. «Onalar maktablari» bazasida tashkil etilgan.

Fransiya maktabgacha tashkiloti tarbiyachilari uchun 11 ta isbotlangan bolalar guruhini boshqarish bo'yicha maslahatlarni berib keladi[8]:

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun sinfni boshqarishning ba'zi strategiyalarini ko'rib chiqaylik, ular nafaqat tasdiqlangan, balki bolalar bog'chasiga osongina moslashtiriladi. Bu usullar ko'p yillik tadqiqotlar va amaliy sinf tajribasi bilan qo'llab-quvvatlanadi.

1. Kun tartibini o'rnatish. "Struktura maktabgacha ta'lim guruhidagi bolalar eng yaxshi do'stingiz"dir. Bunda, ertalabki salomlashish va tozalash marosimlari kabi kundalik tartiblarni o'rnatish oldindan taxmin qilish hissini beradi.

Garvard universitetida o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatadiki, bashorat qilinadigan tartiblar bolalarga o'zlarini xavfsiz his qilishlariga yordam beradi.

2. Vizual jadvallar. Agar rasm ming so'zdan iborat bo'lsa, vizual dastur sizning maktabgacha yoshdagi bolalaringiz bilan qanday aloqa qilishini tasavvur qiling! Turli vazifalar yoki harakatlarni ifodalash uchun piktogrammalardan foydalanish. Afzalligi? Bolalar o'qishdan oldin ularga ergashishlari va vaqtlarini boshqarishni o'rganishlari mumkin.

3. Ijobiy mustahkamlash. Mustahkamlash san'ati vaqt va mukofotni tanlash bilan bog'liq. Psixologik tadqiqotlarga ko'ra, stikerlar yoki kichik sovg'alar kabi darhol va aniq mukofotlar yosh bolalarga kuchliroq ta'sir qiladi. Taraqqiyotni kuzatish va ruhiy holatni oshirish uchun mukofotlar jadvalini tuzish.

4. Vaqtni boshqarish texnikasi. Bolalar psixologiyasi “Nima uchun kattalar Pomodoro taymer[9] bilan dam olishlari kerak?” Bolalar uchun ushbu usulni qiziqarli taymerlar yordamida yoki o‘tishlarni belgilash uchun qo‘shiqalar kuyilish orqali o‘tkazish mumkin. Bunda ayyorlik bu vaqtni qiziqarli qilishdir. Vaqtni boshqarish bolalarga diqqatni jamlashga va faoliyatini yaxshiroq boshqarishga yordam beradi.

5. Xavfsiz joy yarating. “Xavfli joyda muzokaralar olib borib bo‘lmaydi”. Yumaloq qirralari bo‘lgan mebellarni tanlang, materiallarni bolalar qo‘li yetmaydigan joyda saqlang va ochiq muloqot uchun qulay muhit yarating. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, jismoniy va hissiy xavfsizlik o‘rganishga sezilarli hissa qo‘shadi.

6. O‘rgatish mumkin bo‘lgan daqiqalardan foydalaning. O‘yinchoq bilan bo‘lishayotgan bolani kuzating? Imkoniyatdan foydalaning! Spontan[10] harakatlarni darsga aylantirish nafaqat yaxshi xulq-atvorni mustahkamlaydi, balki o‘rganishni esda qolarli qiladi.

7. Interfaol ta‘lim orqali jalb qilish. Guruh loyihalari va sensorli ekran faoliyati kabi interfaol ta‘lim faoliyati bezovta qiluvchi xatti-harakatlarni kamaytiradi, chunki ular tabiatan qiziqarli. Taktil tajribalar yoki jamoaviy ishlarni o‘z ichiga olgan mashg‘ulotlarni tanlang, chunki ular bolalarning diqqatini jamlaydi.

8. Diqqatning jamlangan faoliyati.

E‘tiborni jalb qilish san‘atini o‘zlashtirib, vaqtni tejang va tartibni tiklang. Ular adashgan ongini yo‘naltiradi va diqqatni jamlash va ishtirok etish uchun qulay muhit yaratadi.

9. Qoidalar va taxminlar. Sinf qoidalari bilan ochiq bo‘ling, lekin shunchaki monolog emas. Bolalarni qoidalar ishlab chiqish jarayoniga jalb qiling, shunda ular o‘zlarini sarmoyador his qilishadi. Bu metodni qo‘llanganda shu ayon bo‘llganki, ushbu sinf tartibi qoidalarga yaxshiroq rioya qilishga va uyg‘un sinfga olib kelgan.

10. Barqaror oqibatlar. Agar bola qoidani buzsa, oqibati darhol va izchil bo‘lishiga ishonch hosil qiling Masalan, imtiyozni yo‘qotish barcha tarbiyalanuvchilarga bir xilda qo‘llanilishi kerak. Bu adolat tuyg‘usini va qoidalarga hurmatni o‘rnatishga yordam beradi.

11. Ehtiyotkorlik va o‘z-o‘zini tartibga solish. Bolalarga his-tuyg‘ularini boshqarishga yordam berish uchun chuqur nafas olish yoki sensorli idishlardan foydalanish kabi oddiy aqliy faoliyatni qo‘shing. Bu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, bu amaliyotlar bolalarda konsentratsiya va xatti-harakatlarni tartibga solishni sezilarli darajada yaxshilashi mumkin.

Yuqoridagi usullarni Fransiyaning har bir maktabgacha ta‘lim muassasalarida qo‘llash tavsiya e‘tilgan bo‘lib, bu o‘z samarasini berib kelmoqda.

Fransiya maktabgacha ta‘lim tashkilotida oddiy va samarali boshqaruv g‘oyalari.

Oddiylik ba‘zan murakkab qiyinchiliklarni engishning kalitidir. Maktabgacha ta‘lim muassasalari uchun sinflarni boshqarish strategiyalari haqida gap ketganda, har doim ham umumiy rejaga ega bo‘lish shart emas. Mana, o‘yinni o‘zgartiruvchi va sinfingiz dinamikasiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadigan ikkita oddiy g‘oya.

Le signal de la main “Coyote tranquille” [11]

Vaziyatni tasavvur qiling: sinf qizg‘in va siz kechagidek hammaning e‘tiboriga muhtoj. “Coyote Quiet” belgisini qo‘ying. Bu jim, ammo obro‘li imo-ishora qo‘l bilan “jim koyot” ni shakllantirishdan iborat: kichik barmoq va bosh barmog‘i uzaytiriladi, qolgan uchta barmoq esa tushiriladi. Bolalar tezda bu belgini “tinglash vaqti” bilan bog‘lashadi. Bunda esa:

- Foydalanish oson: maxsus aksessuarlar yoki murakkab ko‘rsatmalar yo‘q. Qo‘lning oddiy to‘lqini.
- Madaniy jihatdan neytral: signal til to‘siqlaridan oshib, uni qamrab oladi.
- Darhol ta‘sir: bu ovozingizni ko‘tarmasdan diqqatni jamlashning oqilona, ammo kuchli usuli.

Erta bolalik ta‘limi jurnalidagi kabi tadqiqotlar, og‘zaki bo‘lmagan ishoralar bolalar guruhini boshqarishda juda samarali bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Fransiya bog‘chalarida rangli kodlangan xatti-harakatlar jadvali orqali turli xil rang darajalariga ega bo‘lgan jadvalni tasavvur qiling-a, "A'lo", "Yaxshi", "Yaxshilash kerak" va boshqalar kabi xatti-harakatlar holatini ko‘rsatadi. Bolalarning o‘z nomi yozilgan kiyim qisqichi bor va ularning xatti-harakatlariga qarab, qisqich taxtada yuqoriga yoki pastga tushadi. Tarbiyachilar bolalarga, Vizual eslatma: Bolalar o‘zlarining xatti-harakatlarini tom ma‘noda ko‘rishlari mumkin. Oson kuzatuv: o‘qituvchilar xatti-harakatni tezda baholash uchun jadvalga qarashlari mumkin. O‘z-o‘zini tartibga solishga yordam beradi: real vaqtda o‘zgarishlarni ko‘rgan bolalar o‘z harakatlariga ko‘proq e‘tibor berishadi.

Ushbu usul ko‘pincha vizual belgilarga tayanadigan guruhlarni boshqarish strategiyalariga mos keladi. Fransiya Yosh bolalarni tarbiyalash milliy assotsiatsiyasining hisoboti xatti-harakatlarni boshqarish uchun vizual strategiyalardan foydalanishni qo‘llab-quvvatlaydi.

Maktabgacha ta‘lim muassasalarida sinflarni boshqarish bo‘yicha mutaxassislar tomonidan tasdiqlangan 10 ta strategiya [12].

Barkamol va samarali bolalar bog‘chasi sinfiga ega bo‘lish va muvaffaqiyatga erishishingizga yordam beradigan mutaxassislar tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan 10 ta boshqarish strategiyasi.

1. Qayta yo‘naltirish texnikasi.

Doktor Jane Nelsen [13] kabi mutaxassislar xatti-harakatlarni boshqarish uchun qayta yo‘naltirishdan foydalanishni qo‘llab-quvvatlaydi. Qayta yo‘naltirish bolaning e‘tiborini istalmagan xatti-harakatlardan konstruktiv faoliyatga

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

o'tkazishni o'z ichiga oladi. Bolaning e'tiborini buzuvchi vazifadan ijobiy vazifaga yo'naltirish samarali ekanligi isbotlangan. Ushbu yondashuvni uning kitobida chuqurroq o'rganishingiz mumkin.

2. Guruh dinamikasi va tengdoshlarni modellashtirish. Tengdoshlarni modellashtirish kuchli vositadir. Doktor Karen Pryor [14] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, bolalar ko'pincha o'z tengdoshlarining yaxshi xulq-atvoriga taqlid qilishadi, bu esa ijobiy to'lqin effektini yaratadi. Yaxshi xulq-atvorli talaba bilan topshiriqni ko'rsatish ayniqsa samarali bo'lishi mumkin.

Misol uchun, agar o'qituvchi talabalarni o'z-o'zidan tozalashga undamoqchi bo'lsa, ular namoyish qilish uchun tozalashni yaxshi biladigan talabani tanlashi mumkin. Talaba o'z materiallarini tozalab, qo'llarini yuvib, boshqa bolalarga o'rnak bo'lishi mumkin.

3. Nizolarni hal qilish malakalari Mojaro yuzaga kelganda, doktor Laura Markhamning [15] mojarolarni hal qilish usullari bebaho bo'lishi mumkin. Uning kitobida faol tinglash va his-tuyg'ularni tasdiqlash kabi yondashuvlar, empatiyani o'rgatish va nizolarni hal qilish uchun foydalanishingiz mumkin bo'lgan strategiyalar mavjud.

4. Faol monitoring. Ta'lim bo'yicha tadqiqotchi Robert J. Marzano [16] faol monitoringning muhimligini ta'kidlaydi. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, sinfda doimiy hushyorlikni saqlash kurtaklardagi buzuvchi xatti-harakatlarni engishga yordam beradi.

5. Harakat va jismoniy faoliyatni birlashtirish. Jismoniy faollik bolalarning konsentratsiyasini, motivatsiyasini va xatti-harakatlarini yaxshilashi isbotlangan. "Journal of School Health" jurnalida chop etilgan tadqiqotlarga ko'ra, kun davomida qisqa jismoniy faoliyatni o'z ichiga olish sinf dinamikasiga foyda keltirishi mumkin.

6. Sinf tartibidan foydalanish. Sinf xonasining tartibi tarbiyachilarning xulq-atvoriga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin. Sinf xonasi dizayni bo'yicha mutaxassislar yaxshi mo'ljallangan tartib va yaxshi xulq-atvorni qanday rag'batlantirishi mumkinligini ko'rsatadi. Misol uchun, stollarni an'anaviy qatorlarga emas, balki kichik guruhlariga joylashtirish tengdoshlarning o'zaro ta'sirini va hamkorlikda o'rganishni rag'batlantirishi mumkin. Bundan tashqari, o'qish burchagi, san'at stantsiyasi yoki mustaqil ish uchun sokin joy kabi muayyan mashg'ulotlar uchun ajratilgan joylarni yaratish talabalarga har bir faoliyat qayerda o'tkazilishi kerakligini tushunishga yordam beradi. Ushbu tartib strategiyasi yanada uyushgan va yo'naltirilgan o'quv muhitiga yordam beradi.

7. Tanlov va avtonomiya. Bolalar psixologiyasi mutaxassislari tanlovni taqdim etish yaxshi xulq-atvor va ko'proq motivatsiyaga olib kelishi mumkinligini ta'kidlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hatto bo'sh vaqtdagi oddiy tanlovlarni ham bezovta qiluvchi xatti-harakatlarni sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

8. Ota-onalar bilan muloqot kanallari. Ota-onalar va o'qituvchilar o'rtasidagi kuchli munosabatlar bebahodir.

9. Haqiqiy vaqtda qayta aloqa va baholash. Darhol fikr-mulohazalar ijobiy xatti-harakatni kuchaytirishi mumkin. Tajribalardan ko'rinadiki, real vaqt rejimida fikr-mulohaza ijobiy xatti-harakatlarni o'rnatishda juda samarali. Bu xususiyat real vaqt rejimida fikr-mulohaza va avtomatik baholashni ta'minlaydi, bu o'qituvchilarga talabalarning tushunishini baholashni osonlashtiradi va ijobiy o'rganish xatti-harakatlarini bir zumda mustahkamlaydi.

10. Ijtimoiy-hissiy ta'lim (SEL) dasturi. SEL dasturi sinf boshqaruvini sezilarli darajada yaxshilashi mumkinligini ko'rsatadigan tadqiqotlar o'tkazdi. Ularning ko'rsatmalari ijtimoiy-emotsional ta'limni sinfni boshqarish strategiyalariga integratsiya qilish uchun foydali asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Bundan tashqari, Fransiya maktabgacha ta'lim muassasalarini kuchaytirish maqsadida quyidagi rolli-o'yinlardan ham foydalaniladi. Bular.

1. Yaxshi xulq-atvor o'yini. Yaxshi xulq-atvor o'yini haqida eshitganmisiz? Bu jamoaviy musobaqalar orqali sinfdagi xatti-harakatlarni yaxshilashning dalillarga asoslangan yondashuvidir. Bu nafaqat bir nechta ijodkor o'qituvchilarning g'oyasi, balki keng qamrovli izlanishlar natijasidir.

Nima uchun bu samarali: Bu jamoaviy mas'uliyatni rag'batlantiradi va ijobiy sinf madaniyatini rivojlantiradi.

2. Intervensiyaga javob (RTI). Tarbiyalanuvchilar ushbu modeldan tarbiyalanuvchilarning turli akademik va xulq-atvor ehtiyojlariga moslashish uchun foydalanadilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, u erta bolalik davrida ham juda samarali. Bu qanday ishlaydi? Bular individual faoliyat va ehtiyojlarga asoslangan muntazam baholash va maqsadli o'qitish strategiyalarini o'z ichiga oladi. Nima uchun bu samarali: RTI bolalarga qiyinchilikka uchragan tarbiyalanuvchini tezda aniqlash va ularga maqsadli tadbirlarni taqdim etish, umumiy o'quv muhitini yaxshilash imkonini beradi.

3. Sinfdagi funktsional aralashuv guruhleri (CW-FIT). Ushbu aqlli strategiya sinfdagi muayyan xatti-harakatlarga qaratilgan va ularni to'g'ridan-to'g'ri ta'lim va ijtimoiy mukofotlar orqali yaxshilashga intiladi. "Journal of Positive Behavior Interventions" jurnalida chop etilgan shunga o'xshash tadqiqotlar uning samaradorligini tasdiqlaydi. Bu qanday ishlaydi? O'qituvchilar yaxshilamoqchi bo'lgan muayyan xatti-harakatlarni aniqlaydilar va bu xatti-harakatlar atrofida mukofot tizimini o'rnatadilar. Nima uchun bu samarali: Bu turli muammolarni hal qilish uchun moslashtirilishi mumkin bo'lgan ko'p qirrali strategiya, navbatsiz gapirishdan faoliyatdan faoliyatga o'tishdagi qiyinchiliklarga qadar.

Yana Fransiya tajribasidan Bolalar bog'chasi sinfini boshqarish uchun 5 ta maslahat va g'oyalarni.

Sizning bolalar bog'chasi sifatidagi rolingiz "orkestr dirijyor"ning roliga o'xshaydi, faqat sizning musiqachilaringiz jonli 5 yoshli bolalardir.

Sinfni boshqarishga yaxlit yondashuv hamma narsani o'zgartirishi mumkin. Biz yosh o'quvchilaringizni o'zlariga moslashtirish va ijro etishga tayyor qilish uchun keng qamrovli maslahatlar va g'oyalar ro'yxatini jamladik. Bular.

1. Sinflarni boshqarishning texnologik vositalari. Raqamli asrda hatto eng kichik o'quvchilar ham maktabgacha va bolalar bog'chasi uchun sinflarni boshqarish strategiyalaridan foydalanishlari mumkin.

2. Ota-onalar ishtiroki. Keling, tan olaylik: buni yolg'iz qilolmaysiz. Ota-onalarning ishtiroki maktabgacha ta'lim muassasalari uchun samarali sinfni boshqarish strategiyasining asosidir. Bu axborot byulletenlari: Ota-onalarni sinfda sodir bo'layotgan voqealar haqida xabardor bo'lib turushadi. Ota-onalar va tarbiyachilar konferentsiyalari: oldinga va orqaga muloqot qilishning ajoyib usuli. Raqamli platformalar: ochiq muloqot chizig'ini saqlash uchun ilovalardan foydalaning. Ota-onalar uyda sinfdagi xatti-harakatlar strategiyasini kuchaytirishi mumkin, bu hamma uchun foydalidir.

3. O'z-o'zini tartibga solish faoliyati. Bolalar o'zini tuta bilish bilan tug'ilmaydi. Ular buni o'rganishlari kerak. Va taxmin qiling, ularni kim o'rganadi? Siz! Bu o'yindan ko'ra ko'proq ko'rsatmalarga rioya qilish bo'yicha darsdir.

Chuqur nafas olish: bu kichik fikrlarni markazlashtiradi va o'rganishga tayyorlaydi.

Sensorli bankalar: tinchlanish va diqqatni jamlashning qiziqarli va interaktiv usuli.

O'z-o'zini tartibga solish nafaqat shaxsga yordam beradi, balki sinfdagi tinch muhitga hissa qo'shadi.

4. Moslashuvchan o'tirish tartiblari. Xoh ishonang, xoh ishonmang, stullarni qanday joylashtirganingiz bolalaringizning xatti-harakatlariga ta'sir qilishi mumkin. Bu biroq ichki bezatish kabi, lekin bolalar bog'chasi sinflarini boshqarish uchun.

To'shak: Faol tinglashni rag'batlantiring.

Ryukzaklar: qulay o'qish burchagi diqqatni jamlashga yordam beradi.

Guruh jadvallari: jamoaviy ish va tengdoshlarning o'zaro munosabatini rag'batlantirish.

5. Musiqa va qo'shiqlardan foydalanish. Bolalarni jozibali ohanglar o'ziga rom etishini hech payqaganmisiz? Undan o'z foydangiz uchun foydalaning.

O'tish qo'shiqlari: keyingi faoliyatga o'tish vaqti kelganligini ko'rsatish uchun ishlatiladi.

Konsentratsiyali musiqa: Klassik yoki instrumental musiqa diqqatni jamlashga yordam beradi.

"Tozala, tozala" kabi qo'shiqlar uy ishlarini emas, balki o'yinni tartibga keltirishi mumkin.

Xulosa. Ilmiy izlanishdan shu narsa ayon bo'ldiki, Fransiya davlatida ta'lim-tarbiya berishning asosiy maqsadi, bu bola shaxsini kamol topishi, mustaqil faoliyatga tayyorlash va kutulmagan vaziyatlarga tayyor turishi hamda ishbilarmonlikka o'rgatish, shunga yarasha kasb-korga ega qilishdan iboratdir. Fransiyada na maktabgacha ta'lim tashkiloti va na bolalar bog'chasi majburiy emas. MTT va "kindergarten" o'rtasidagi asosiy farq bolalarning yoshi va ularning rivojlanish qobiliyatlaridadir. Maktabgacha ta'lim tashkilotiga 2 yoshdan 4 yoshgacha, kindergartenga esa 4 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar qabul qilinadi. Fransiya Maktabgacha ta'lim tashkilotining dasturidagi bolalar ta'lim-tarbiyasida asosiy e'tibor "kindergarten"ga tayyorgarlik ko'rishga qaratilgan bo'ladi. Shu jumladan, Fransiyada ham maktabgacha ta'lim bepul, u davlat tomonidan moliyalashtiriladi. Bundan tashqari, o'z farzandini tarbiyachilar qaramog'iga berish yoki bermaslik to'g'risida qaror faqat ota-onalar tomonidan tanlanadi bu ixtiyoriy. Fransiyadagi maktabgacha ta'lim bolalarning qat'iy tartib-intizom va akademik qobiliyatini ochish bilan shug'ullanadi.

Keltirilgan xulosaga asosan, maktabgacha ta'limni rivojlantirishda xalqaro tajribasini o'rganib, uni joriy etish masalasida quyidagi **takliflarni** beramiz:

1. Fransiya davlarining maktabgacha ta'lim tizimida qo'lanilgan Fransiyada maktabgacha tashkiloti tarbiyachilari uchun 11 ta isbotlangan bolalar guruhini boshqarish bo'yicha strategiyasini mamlakatimizning Maktabgacha ta'lim tashkilotining tarbiyachilariga qo'llash orqali samaradorlik dinamikasini o'rganish.

2. Fransiya maktabgacha ta'limida bolalar salohiyatini shakillantirish uchun rolli-o'yinlar darsturini madifikatsiya qilgan holda joriy qilish.

3. Fransiya maktabgacha ta'lim tashkilotida oddiy va samarali boshqaruv g'oyalarini o'rgangan holda, Maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshiri institutining mavjud kafedrasiga modul sifatida qo'shish.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.B.Murodova., Sh.E.Ne'matov "Maktabgacha ta'limni rivojlantirishda xorijiy davlatlarning me'yoriy huquqiy xujjatlarini implementatsiya qilish mexanizmlari" Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences VOLUME 2 | ISSUE 4/2 ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2022: 5.947 Advanced Sciences Index Factor ASI Factor = 1.7. April 2022. 752 b.

2. F.Norboyev "Maktabgacha ta'limda uch madaniyat tadqiqi: xitoy tajribasi", "Maktabgacha ta'lim: xalqaro tajriba va rivojlanish istiqbollari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya maqolalar to'plami. Toshkent: MTTDMQTMOI, 2021, 30 noyabr - 500 bet.

3. O.Jamoldinova, "Maktabgacha ta'lim tizimiga zamonaviy yondashuv", O'zLiDePning Facebook'dagi rasmiy sahifasi va Telegram'dagi kanali.

4. SH.Sodiqova "Maktabgacha pedagogika", Maktabgacha pedagogika: darslik/Sh. Sodiqova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. - Toshkent: «Tafakkur Bo'stoni», 2013 - 288-b.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

5. V.A.Musulmonova, M.A.Fayziyev “Maktabgacha ta’lim samaradorligini oshirishda xorijiy tajribalardan foydalanish” “Problems and prospects for the implementation of interdisciplinary research” 2017 yil 442 bet.
6. “Maktabgacha ta’lim: xalqaro tajriba va rivojlanish istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya maqolalar to’plami. Toshkent: MTTDMQTMOI, 2021, 30 noyabr - 500 bet
7. O’zLiDePning Facebook’dagi rasmiy sahifasi va Telegram’dagi kanali.
8. Sh.Sodiqova, Maktabgacha pedagogika: darslik, O’zbekiston Respublikasi Oliy va o’rta maxsus ta’lim vazirligi. - Toshkent: «Tafakkur Bo’stoni», 2013 - 288-b.
9. “Problems and prospects for the implementation of interdisciplinary research” 2017 yil 442 bet.
10. French Ministry of Education: <https://www.education.gouv.fr/>
11. French Ministry of Education: <https://www.education.gouv.fr/>
12. French Ministry of Education: <https://www.education.gouv.fr/>
13. Dr. Jane Nelsen. Positive Discipline: The Classic Guide to Helping Children Develop Self-Discipline, Responsibility, Cooperation, and Problem-Solving Skills. Paperback – May 30, 2006.
14. Karen Pryor, 14 may 1932, Nyu-York, AQSh) — yozuvchi, biolog-bixevarist.
15. Dr. Laura Markham. Peaceful Parent, Happy Kids: How to Stop Yelling and Start Connecting (The Peaceful Parent Series). November 27, 2012
16. Robert J. Marzano. The Art and Science of Teaching: A Comprehensive Framework for Effective Instruction (Professional Development). January 1, 2007.

Muallif:

Murodova Aziza Baxtiyorovna - Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti, “Pedagogika va psixologiya” kafedrasini o’qituvchisi. *E-mail: suxrob15155@gmail.ru*

UDK 581.2

ENTOMOPATHOGENIC NEMATODES ARE A NEW PROSPECTIVE DIRECTION OF FIGHTING AGAINST THIRPS IN CUCUMBER CULTIVATION IN SURKHONDARYO GREENHOUSES

SURXONDARYO ISSIQXONALARIDA BODRING YETISHTIRISHDA TRIPSLARGA QARSHI KURASHNING YANGI ISTIQBOLLI YO’NALISHI ENTOMOPATOGEN NEMATODALAR

ЭНТОМОПАТОГЕННЫЕ НЕМАТОДЫ – НОВОЕ ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ БОРЬБЫ С ТРИПСАМИ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ОГУРЦОВ В СУРХОНДАРЬИНСКИХ ТЕПЛИЦАХ

Norboyeva Umida Erkin qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti. 190507. Surxondaryo viloyati, Denov shahri, 360 uy.

E-mail: Norboyeva-Umida2024@gmail.com

Abstract. This scientific research is aimed at studying the fauna of entomopathogenic nematodes (EPN) found in the soil during the cultivation of cucumbers in the greenhouses of the Surkhondaryo region of Uzbekistan, determining their ecological characteristics and evaluating the possibilities of using them in biological control against the thrips pest. The results of the study revealed different types of EPN in the greenhouse soils of Surkhondaryo region, showed their ability to spread and effectively suppress the thrips population.

Key words: entomopathogenic nematodes, thrips, biological control, greenhouse, cucumber, Surkhondaryo.

Annotatsiya. Ushbu ilmiy tadqiqot O’zbekistonning Surxondaryo viloyati issiqxonalarida bodring yetishtirish jarayonida tuproqda uchraydigan entomopatogen nematodalar (EPN) faunasini o’rganish, ularning ekologik xususiyatlarini aniqlash va trips zararkunandasi qarshi biologik kurashda qo’llash imkoniyatlarini baholashga qaratilgan. Tadqiqot natijalari Surxondaryo viloyati issiqxona tuproqlarida turli xil EPN turlarini aniqladi, ularning tarqalishi va trips populyatsiyasini samarali bostirish qobiliyatini namoyon etdi.

Kalit so’zlar: entomopatogen nematodalar, trips, biologik kurash, issiqxona, bodring, Surxondaryo.

Аннотация. Данное научное исследование направлено на изучение фауны энтомопатогенных нематод (ЭПН), обнаруженных в почве при выращивании огурцов в теплицах Сурхандарьинской области Узбекистана, определение их экологических характеристик и оценку возможностей использования их в биологической борьбе против вредителя трипса. Результаты исследования выявили различные виды ЭПН в тепличных почвах Сурхандарьинской области, показали их способность к распространению и эффективному подавлению популяции трипса.

Ключевые слова: энтомопатогенные нематоды, трипсы, биологический контроль, теплица, огурец, Сурхандарьинская область.

Kirish. Jahon miqyosida aholi sonining tez sur'atlarda o'sishi va qishloq xo'jaligi yerlarining kamayib borishi oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalasini tobora dolzarblashtirmoqda. Ayniqsa, O'zbekiston kabi qishloq xo'jaligiga noqulay iqlim sharoitlariga ega hududlarda bu muammo yanada jiddiy tus olmoqda. Mamlakatimizda bu muammoni hal etishda issiqxona xo'jaligini rivojlantirish va sabzavotlarni ilg'or agrotexnologiyalar asosida yetishtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Issiqxona sharoitida bodring yetishtirishda turli xil zararkunandalar, xususan, tripslar katta iqtisodiy zarar yetkazishi mumkin. Tripslar o'simlik shirasini so'rib, barglarning deformatsiyasiga, g'unchalarning to'kilishiga va mevalarning sifatsizlanishiga olib keladi. Bu esa hosilning kamayishiga va sifatining yomonlashishiga sabab bo'ladi.

An'anaviy kimyoviy kurash usullari inson salomatligi va atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi, zararkunandalar rezistentligini oshirishi mumkinligi sababli, ularni qo'llash cheklangan. Shu bois, zararkunandalarga qarshi kurashda ekologik toza va samarali biologik vositalardan foydalanishga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Entomopatogen nematodalar (EPN) hasharotlarga qarshi kurashning istiqbolli biologik agenti sifatida e'tiborni jalb etmoqda. Ular inson va atrof-muhit uchun xavfsiz, yuqori samaradorlikka ega va zararkunandalarga nisbatan rezistentlikni keltirib chiqarmaydi. Shu bilan birga, EPNlar tuproqda yashovchi tabiiy organizmlar bo'lib, issiqxona sharoitida o'z-o'zini ko'paytirish xususiyatiga ega.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Ushbu tadqiqot O'zbekistonning Surxondaryo viloyatida joylashgan turli issiqxona xo'jaliklarida olib borildi. Tadqiqot davomida tuproq namunalari yig'ilib, ularda EPN turlarining mavjudligi va miqdori aniqlandi. EPN turlarini aniqlash uchun morfologik va molekulyar usullar qo'llanildi.

Tripslarning populyatsion zichligi va zarar darajasi bodring o'simliklarini muntazam ravishda kuzatish va hisobga olish orqali baholandi.

EPNlarning tripslarga qarshi samaradorligini aniqlash uchun issiqxona sharoitida maxsus tajriba o'tkazildi. Tajribada turli konsentratsiyadagi EPN suspenziyalari qo'llanildi va ularning tripslar populyatsiyasiga ta'siri o'rganildi.

Tadqiqot natijalari Surxondaryo viloyati issiqxonalarida EPN turlarining keng tarqalganligini ko'rsatdi. Jumladan, *Steinernema feltiae*, *Steinernema carpocapsae* va *Heterorhabditis bacteriophora* kabi turlar aniqlandi. Bu turlar turli xil hasharotlarga, jumladan, tripslarga qarshi yuqori biologik faollikka ega ekanligi ma'lum.

Issiqxona sharoitida o'tkazilgan tajriba natijalariga ko'ra, EPN suspenziyalari bilan ishlangan bodring o'simliklarida tripslar soni sezilarli darajada kamaydi. EPN konsentratsiyasining ortishi bilan tripslarning o'lim darajasi ham oshdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tajriba davomida olingan ma'lumotlar statistik tahlil qilindi va natijalar grafiklar va jadvallar ko'rinishida ifodalangan.

1-jadval.

Turli EPN turlarini qo'llashdan oldin va keyin tripslar soni (dona/o'simlik)

EPN turi	Konsentratsiya (nematodalar/ml)	Qo'llashdan oldin	7 kun keyin	14 kun keyin	21 kun keyin
Nazorat (ishlanmagan)	-	15.2	18.6	22.4	25.8
<i>S. feltiae</i>	10 ⁶	15.2	8.4	5.6	3.2
<i>S. carpocapsae</i>	10 ⁶	15.2	9.6	7.2	4.8
<i>H. bacteriophora</i>	10 ⁶	15.2	11.2	8.8	6.4

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, barcha EPN turlari tripslar sonini kamaytirishda sezilarli samaradorlik ko'rsatdi. Eng yuqori samaradorlik *S. feltiae* turi bilan kuzatildi, bu esa uning tripslarning barcha rivojlanish bosqichlariga nisbatan yuqori patogenlikka ega ekanligidan dalolat beradi.

EPNlarning samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar orasida tuproq namligi, harorati va pH darajasi muhim rol o'ynaydi. Tajriba sharoitida optimal namlik (60-70%) va harorat (25-30°C) sharoitlarida EPNlarning eng yuqori faolligi kuzatildi. Tuproqning pH darajasi ham EPNlarning samaradorligiga ta'sir qiladi, ammo bu ta'sir unchalik kuchli emas.

Olib borilgan tadqiqot natijalari EPNlarning issiqxona sharoitida bodring yetishtirishda tripslarga qarshi kurashda muhim biologik agent ekanligini tasdiqlaydi. Ularning yuqori samaradorligi, ekologik xavfsizligi va zararkunandalar rezistentligini keltirib chiqarmasligi ularni kimyoviy preparatlarga nisbatan afzal qiladi.

Quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Issiqxona xo'jaliklarida EPNlar asosidagi biologik preparatlarni qo'llashni kengaytirish.
2. EPNlarning turli turlarini ko'paytirish va ularni biologik preparatlar sifatida ishlatish uchun texnologiyalarni ishlab chiqish.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

- 3.Fermerlar va agronomlar uchun EPNlarni qo'llash bo'yicha o'quv seminarlari va treninglar tashkil etish.
4.EPNlarning samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish.

Jadval 2.

EPNlarning afzalliklari va kamchiliklari

Xususiyat	Afzalliklari	Kamchiliklari
Samaradorlik	Yuqori samaradorlikka ega, tripslar populyatsiyasini sezilarli darajada kamaytiradi.	Namlilik va harorat sharoitiga talabchan.
Xavfsizlik	Inson salomatligi va atrof-muhit uchun xavfsiz.	Kimyoviy preparatlarga nisbatan sekinroq ta'sir ko'rsatadi.
Rezistentlik	Zararkunandalarda rezistentlikni keltirib chiqarmaydi.	Qo'llash texnologiyasi murakkab bo'lishi mumkin.
Qo'shimcha ta'sir	Tuproq unumdorligini oshiradi va o'simliklarning kasalliklarga chidamliligini oshiradi.	Narxi nisbatan yuqori bo'lishi mumkin.

Ushbu tadqiqot natijalari EPNlarning istiqbolli biologik kurash vositasi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi va ularni issiqxona xo'jaliklarida keng ko'lamda qo'llash uchun asos bo'la oladi.

Olingan natijalar asosida xulosa qilish mumkin, entomopatogen nematodalar tripslarga qarshi kurashda yuqori samarali biologik agent sifatida ishlatilishi mumkin. Ularning xavfsizligi, yuqori samaradorligi va zararkunandalar rezistentligini keltirib chiqarmaslik xususiyatlari ularni kimyoviy preparatlarga nisbatan afzal qiladi. Bundan tashqari, EPNlar tuproqda uzoq vaqt saqlanib, zararkunandalarga qarshi uzoq muddatli himoya ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari Surxondaryo viloyati issiqxonalarida uchraydigan EPN turlarining xilma-xilligini ko'rsatdi. Bu esa kelgusida yangi, yanada samarali va ekologik toza biologik preparatlarni ishlab chiqish uchun katta imkoniyatlar yaratadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, EPNlarning samaradorligi turli omillarga, jumladan, tuproq namligi, harorati va pH darajasiga bog'liq. Shuning uchun, EPNlardan foydalanishdan oldin bu omillarni hisobga olish va ularni optimal darajada ushlab turish kerak.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi xulosalar va takliflarni ishlab chiqish mumkin:

1.Surxondaryo viloyati issiqxonalarida EPNlarning xilma-xilligi yuqori bo'lib, ular tripslarga qarshi biologik kurashda muhim resurs hisoblanadi.

2.*S. feltiae* turi tripslarga qarshi eng yuqori samaradorlikka ega bo'lgan EPN turi sifatida aniqlandi.

3.EPNlarni issiqxona sharoitida bodring yetishtirishda tripslarga qarshi biologik kurashda qo'llash tavsiya etiladi.

4.EPNlar asosida yangi biologik preparatlar ishlab chiqarish va ularni keng miqyosda qo'llashni yo'lga qo'yish zarur.

5.Fermerlar va agronomlar uchun EPNlarni qo'llash bo'yicha o'quv seminarlari va treninglar tashkil etish muhimdir.

6.EPNlarning turli tuproq va iqlim sharoitlarida samaradorligini baholash uchun qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish kerak.

Ushbu tavsiyalar asosida ish olib borilsa, issiqxona xo'jaliklarida tripslarga qarshi kurashda EPNlardan foydalanish orqali ekologik toza va yuqori sifatli mahsulot yetishtirishga erishish mumkin.

Qo'shimcha izlanishlar uchun yo'nalishlar:

- EPNlarning boshqa zararkunandalarga qarshi samaradorligini o'rganish.
- EPNlar asosida yangi biologik preparatlar ishlab chiqish va ularni ro'yxatga olish.
- EPNlarni qo'llashning eng samarali usullarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish.

Adabiyotlar ro'yxati:

1.Kaya, H.K., & Gaugler, R. (1993). Entomopathogenic nematodes. Annual Review of Entomology, 38(1), 181-206.

2.Wilson, M.J., & Kaya, H.K. (1993). Field evaluation of *Steinernema feltiae* and *Heterorhabditis bacteriophora* for control of the banded cucumber beetle (Coleoptera: Chrysomelidae) in field corn. Journal of Economic Entomology, 86(3), 883-888.

3.Grewal, P.S., Ehlers, R.-U., & Shapiro-Ilan, D.I. (Eds.). (2005). Nematodes as biocontrol agents. CABI Publishing.

4.Georgis, R., Koppenhöfer, A.M., Lacey, L.A., Bélair, G., Duncan, L.W., Grewal, P.S., ... & Samish, M. (2006). Successes and failures in the use of parasitic nematodes for pest control. Biological Control, 38(1), 103-123.

5.Shapiro-Ilan, D.I., Gouge, D.H., & Koppenhöfer, A.M. (2002). Factors affecting commercial success of entomopathogenic nematodes. Journal of Invertebrate Pathology, 80(3), 119-127.

6. Lewis, E.E., Campbell, J.F., & Gaugler, R. (1996). Entomopathogenic nematode (*Heterorhabditis bacteriophora*) efficacy in turfgrass against Japanese beetle (*Popillia japonica*) grubs. *Journal of Economic Entomology*, 89(4), 881-886.
7. Boff, M.I.C., Zoon, F.C., & Smits, P.H. (2000). Orientation of *Heterorhabditis megidis* to insect hosts and plant roots in a Y-tube sand olfactometer. *Biological Control*, 18(3), 237-246.
8. Griffin, C.T., Gaugler, R., & Kaya, H.K. (Eds.). (1992). *Entomopathogenic nematodes in biological control*. CRC Press.
9. Lacey, L.A., & Georgis, R. (2012). Entomopathogenic nematodes for control of insect pests above and below ground with comments on commercial production. *Journal of Invertebrate Pathology*, 110(3), 218-227.
10. Stock, S.P. (2004). Insect-parasitic nematodes: from lab curiosities to model organisms. *Journal of Invertebrate Pathology*, 86(3), 213-225.
11. Stuart, R.J., Barbercheck, M.E., Grewal, P.S., Gouge, D.H., & Duncan, L.W. (2006). Insect control by Steinernematid and *Heterorhabditis* nematodes. *Biocontrol Science and Technology*, 16(6), 565-596.
12. Kaya, H.K., & Stock, S. P. (1997). Techniques in insect nematology. In *Manual of techniques in insect pathology* (pp. 281-324). Academic Press.
13. Shapiro-Ilan, D.I., & Gaugler, R. (2002). Production technology for entomopathogenic nematodes and their bacterial symbionts. *Journal of Industrial Microbiology and Biotechnology*, 28(2), 137-146.
14. Gouge, D.H., & Hague, N.G.M. (Eds.). (1998). *Entomopathogenic nematodes for biological control of insects*. Springer Science & Business Media.

Muallif:

Norboyeva Umida Erkin qizi – Denov tadbirkorlik va pedagogika universiteti doktoranti.

UDK 372.8

**THE CURRENT STATE OF ACADEMIC MOBILITY IN THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION
(In the example of Bukhara State University)**

OLIY TA'LIMNI RIVOJLANTIRISHDA AKADEMIK MOBILLIKNING MAVJUD AHVOLI
(Buxoro davlat universiteti misolida)

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ ВЫСШЕГО
ОБРАЗОВАНИЯ (На примере Бухарского государственного университета)

Ruziyeva Shoxida Fatilloeyvna

Buxoro davlat universiteti. 200118. Buxoro viloyati, Buxoro shahri, Muhammad Iqbol ko'chasi, 11- uy.

E-mail: Ruziyeva-Shoxida2024@gmail.com

Abstract. This article highlights reforms in higher education, including important areas of academic mobility for university students. For the development of academic mobility, the tasks of strengthening ties with foreign countries, establishing active relations with foreign students and professors are set out.

Keywords: higher education, academic mobility, World Development, Management, active position.

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim sohasidagi islohotlar, jumladan universitet talabalari uchun akademik harakatchanlikning muhim yo'nalishlari yoritib berilgan. Akademik mobillikni rivojlantirish uchun xorijiy davlatlar bilan aloqani mustahkamlash, xorijiy talabalar va professor-o'qituvchilar bilan faol munosabatlarni yo'lga qo'yish vazifalari belgilab berilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, akademik mobillik, jahon taraqqiyoti, boshqaruv, faol pozitsiya

Аннотация. В этой статье освещаются реформы в сфере высшего образования, в том числе важные аспекты академической мобильности студентов университетов. Для развития академической мобильности определены задачи укрепления связей с зарубежными странами, налаживания активных отношений с иностранными студентами и преподавателями.

Ключевые слова: высшее образование, академическая мобильность, мировой прогресс, менеджмент, активная позиция.

Kirish. Yoshlarni bilim va malakali etib tarbiyalash, jahon taraqqiyotiga mos mutaxassislar tayyorlash maqsadida ta'lim tizimi izchil rivojlantirilmoqda. Oliy ta'lim sohasidagi dastlabki islohotlar, avvalo, qamrovni oshirish, institut va universitetlarning moliyaviy holatini yaxshilash, professor-o'qituvchilarni moddiy qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Jumladan, oxirgi 3 yilda oliy ta'lim muassasalari soni 65 tadan 117 taga yetdi, qabul o'rinlari 66 mingtadan 181 mingtaga oshdi. Ularning moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi. Xorijiy mamlakatlar bilan qo'shma ta'lim dasturlari

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

doirasida 64 ta yangi kasb bo'yicha mutaxassislar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Professor-o'qituvchilarning maoshi o'rtacha 3,5 baravarga oshirildi.

Lekin sifat borasida o'zgarishlar hali sezilmayapti. Ta'lim sifatini yaxshilash, o'quv ishlarini bozor ehtiyojlaridan kelib chiqib tashkil etish masalasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, rektorlarning e'tiboridan chetda qolib ketmoqda. Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev sohadagi 4 ta ustuvor vazifani ko'rsatib o'tdi:

Birinchisi – oliy ta'lim muassasalari boshqaruv kengashlarining rolini oshirish va kafedralar vakolatlarini kengaytirish.

Ikkinchisi – o'quv jarayonini bozor talablariga moslashtirib, ishlab chiqarish bilan uzviylikini ta'minlash va talabning o'z ustida ishlashi uchun muhit yaratish.

Uchinchisi – oliy ta'lim muassasalarining ilmiy salohiyatini oshirish, ilm-fan va innovatsiyani rivojlantirish.

To'rtinchisi – professor-o'qituvchilar va talabalar uchun qog'ozbozlikni kamaytirish, sohani raqamlashtirish orqali byurokratiya va korrupsiyani keskin qisqartirish.

Bu vazifalarni samarali bajarish uchun oliy ta'lim muassasalariga akademik va tashkiliy-boshqaruv bo'yicha mustaqil qaror qabul qilish vakolati berilishi ta'kidlandi.

Ya'ni, bundan buyon, o'quv rejasi va adabiyotlar, fan dasturlarini joriy etish, professor-o'qituvchilarning o'quv yuklamasi hamda ta'lim shakllarini belgilashni oliygoh boshqaruv kengashining o'zi hal qiladi. Endi har bir kafedraning faoliyati uning ilmiy salohiyati va yoshlarni seleksiya asosida ilmiy faoliyatga jalb etish ko'rsatkichlariga qarab baholanadi.

Buning uchun nufuzli xorijiy nashrlarda muntazam maqolalar chiqarib kelayotgan, shuningdek, shogirdlari ilmiy ishlarini o'z vaqtida va sifatli himoya qilgan ilmiy rahbarlarga 5 tagacha doktorant va 3 tagacha mustaqil izlanuvchi olish huquqi beriladi. Shuningdek, har bir kafedraning bir nafardan yosh olimini xorijga stajirovkaga yuborish yo'lga qo'yiladi.

Metodologiya. Oliy ta'lim muassasalari rektorlariga kafedralar huzurida ilmiy-tadqiqot markazlari tashkil etib, ularni o'quv-laboratoriya jihozlari va zarur texnika bilan ta'minlash vazifasi qo'yildi. Har bir kafedraning tarmoq korxonalarini bilan hamkorligini yo'lga qo'yish, o'qituvchilarning korxonalarda amaliy tadqiqotlar o'tkazishiga sharoit yaratish zarurligi ta'kidlandi.

Oliy ta'lim yo'nalishlari bilan zamonaviy ehtiyojlar o'rtasida uzilish juda katta ekani tanqid qilindi. Bugungi kunda xizmat ko'rsatish sohasida 40 mingta, sanoatda 38 mingta, qurilishda 12 mingta, qishloq xo'jaligida 10 mingta, aloqa va axborot texnologiyalarida 4 mingta oliy ma'lumot talab etadigan bo'sh ish o'rinlari bor. Lekin bitiruvchilar son jihatidan ham, malaka bo'yicha ham bu talabni qondira olmaydi.

Ta'lim jarayoni 2001-yilda tasdiqlangan standartlar asosida olib borilmoqda, lekin, shu davrda ta'limning xalqaro standartlari 2 marta yangidan qabul qilingan. Ayrim o'quv darslari zamon va bozor talabiga emas, balki professor-o'qituvchilarga moslashgan. Talabalar o'z yo'nalishiga daxldor bo'lmagan fanlar bilan ham shug'ullanmoqda.

Shu bois, mutasaddilarga davlat ta'lim standartlarini xalqaro standartlarga moslashtirish, barcha oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonlarini kredit-modul tizimiga o'tkazish bo'yicha topshiriq berildi. O'qitilayotgan fanlarni mazmunan qayta ko'rib chiqib, ortiqcha takrorlanishlarni qisqartirish, bo'shagan dars soatlari o'rniga mutaxassislik fanlarni ko'paytirish hamda talabalarga mustaqil ilmiy izlanish uchun imkoniyat yaratish kerakligi ta'kidlandi. Oliy ma'lumot talab qiladigan kasblarni optimallashtirib, iqtisodiyot tarmoqlari uchun zarur yangi kasblar bilan to'ldirish vazifasi qo'yildi.

Xorijiy davlatlardan o'quv va ilmiy adabiyotlarni to'g'ridan-to'g'ri xarid qilish, oliy ta'lim muassasalari fondidagi 4 millionga yaqin adabiyotlarni to'liq elektron shaklga o'tkazish zarurligi qayd etildi. Barcha kutubxonalarni yagona tizimga ulab, talaba va tadqiqotchilar uchun tunu kun foydalanish imkoniyatini yaratish, plagiatni bartaraf etadigan axborot dasturlarini joriy qilish vazifasi qo'yildi.

Shuningdek, talabalarining va professor-o'qituvchilarning akademik mobilligiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Tahlil. Akademik mobillik — oliy ta'lim muassasasi talabalarining yoki professor-o'qituvchilarining muayyan vaqt mobaynida respublika hududidagi yoki chet eldagi boshqa bir oliy ta'lim muassasasiga o'qish maqsadida borishi.

Universitet talabalarini uchun akademik harakatchanlikning asosiy shakllariga quyidagilar kiradi:

-hamkor universitetda talabalar almashinuvi dasturlari bo'yicha o'qitish;

-davlat oliy ta'lim muassasalari va hamkor universitet tomonidan amalga oshiriladigan qo'shma ta'lim dasturlarida o'qitish; til va ilmiy stajirovkalar; konferentsiyalarda ishtirok etish va boshqalar. [4].

Akademik harakatchanlikning ommaviy amaliyotiga o'tishning asosiy qiyinligi oliy o'quv yurtlari talabalarining akademik harakatchanligi muammolarini hal etishda zarur tashabbus ko'rsatmayotganligi bilan bog'liq.

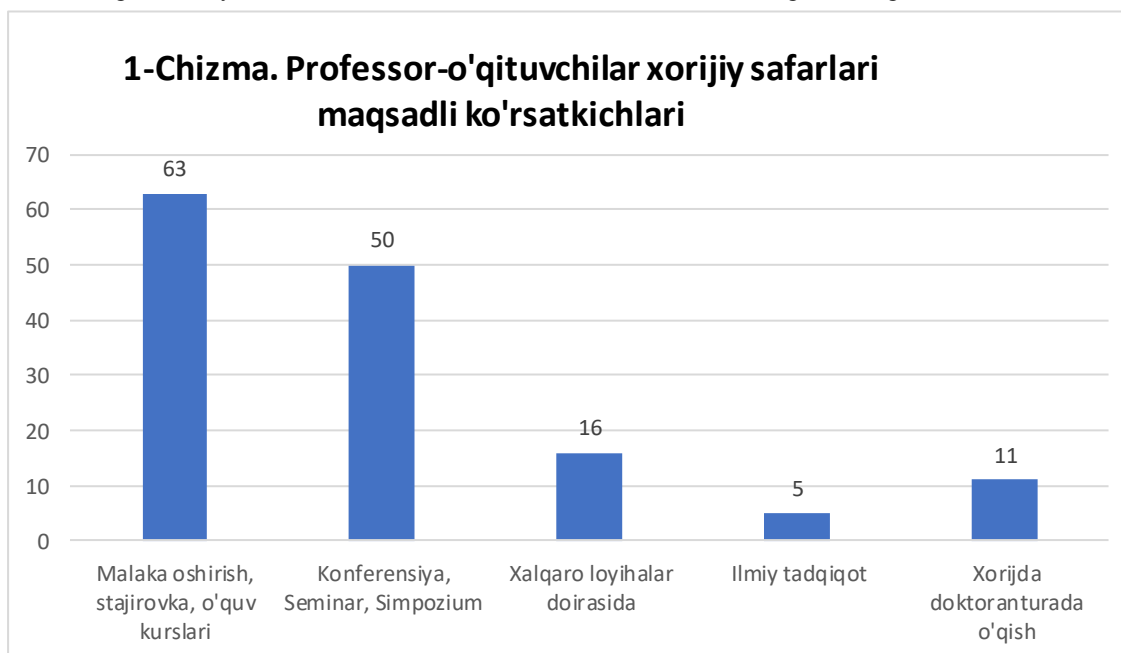
Shunday qilib, talabalarining akademik harakatchanligini rivojlantirish universitetlar ishida jiddiy o'zgarishlarni talab qiladi:

-yangi tashkiliy talablardan (masalan, qo'shma ta'lim dasturlarini amalga oshirish yoki individual akademik harakatchanlik uchun moliyaviy resurslarni topishda yordam berish)

-normativ-huquqiy hujjatlarni o'zgartirishgacha. uslubiy asos (masalan, boshqa universitetda tugallangan ta'lim davrini qayta kreditlash amaliyoti).

Ushbu qator qiyinchiliklarga qaramay, oliy ta'lim muassalarida akademik mobillik tashkil etilgan. Xususan, Buxoro davlat universitetida olib borilgan kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, 2023-yilning boshidan hozirga qadar universitet professor-o'qituvchilari tomonidan 139 marta xorijga safarlar amalga oshirilgan.

Talaba, magistr va tayanch doktorantlar tomonidan 96 marta safarlar amalga oshirilgan.

1-chizmada taqdim etilgan ma'lumotlar asosida 3 nafar o'qituvchilar "El Yurt Umidi" jamg'armasi asosida Fransiya, Malayziya hamda Birlashgan Qirollikda doktorantura bosqichida tahsil olmoqda. 5 nafari Ipsaniyaning Valensiya politexnika universiteti, 1 nafari Santiago de kompostella universitetida doktoranturada tahsil olmoqda. Bir nafar o'qituvchi Janubiy Koreyaning Pusan Milliy universitetida, Global Korean Scholarship granti dasturi doirasida tahsil olmoqda. 1 nafar Turkiyaning Turk Burslari granti doirasida Anadolu universitetida ilmiy izlanishlar olib bormoqda.

"Akademik mobillik - uzluksiz ta'lim sub'ektining yosh xususiyatlari va ehtiyojlariga qarab, individual ta'lim yo'nalishini qurish va amalga oshirish orqali ko'p qirrali ta'lim makonida harakat qilish qobiliyati".

S.N. Ryagin [1] akademik harakatchanlikning asosiy turlarini aniqladi. Bular quyidagilar:

-darajali - bir ta'lim darajasidan boshqasiga o'tish, masalan, o'rta maktab o'quvchisi - bakalavr, bakalavr - magistr va boshqalar;

- mazmun bilan bog'liq – fanlarni o'zlashtirish darajasini tanlash bilan bog'liq (asosiy, takomillashtirilgan, kengaytirilgan, kengaytirilgan chuqurlashtirilgan va boshqalar);

-faoliyatga asoslangan – o'quv fanini o'rganish usuli bilan belgilanadi (mantiqiy, obrazli, aralash va boshqalar);

-vaqtinchalik – akademik ta'lim muddatlari va shakllarini tanlash bilan bog'liq harakatlar (shakllar: kunduzgi, sirtqi, kechki va boshqalar; muddatlar: 4 yil – bakalavr, 2 yil – magistratura, 5 ta yillar - mutaxassis);

-geografik - ta'lim joyi bilan bog'liq harakatlar (shahar, mintaqaviy, federal yoki xalqaro darajadagi ta'lim muassasasi va boshqalar).

Muhokama. YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, 129 mamlakatdan minglab universitetlar chet elliklarga o'z ta'lim xizmatlarini taklif qilishadi, garchi asosiy raqobat G'arbiy Yevropa, AQSh, Avstraliya va Yaponiya o'rtasida bo'lib, barcha chet ellik talabalarining 4/5 qismi tahsil olsada, bu ko'rsatkichning yanada yuqori bo'lishi kelgusida davlatlar o'rtasidagi nafaqat, ta'limiy balki, sanoatning ham rivojiga ulkan hissa qo'shadi.

"Harakat erkinligini samarali amalga oshirish yo'lidagi to'siqlarni yengib o'tish orqali harakatchanlikni rag'batlantirish, ayniqsa quyidagilarga e'tibor qaratish lozimligini qayd etgan holda, Boloniya deklarasiyasi mobillik maqsadlarini quyidagicha belgilaydi:

- talabalar uchun – ta'lim muassasalari va tegishli xizmatlardan foydalanish;

- o'qituvchilar, ilmiy xodimlar va ma'muriy xodimlar uchun Yevropa mamlakatlarida ilmiy tadqiqot, o'qitish va qayta tayyorlash maqsadlarida, ularning maqomi va qonuniy huquqlarini buzmaganda o'tkazgan davrlarini tan olish va tasdiqlash"[2].

Shundan kelib chiqib, ushbu ko'rsatkich, nafaqat, talabalarda, balki, professor-o'qituvchilarda ham kuzatilayotganini ko'rsa bo'ladi. Zero, 2023-yil davomida **63 nafar** o'qituvchilarning malaka oshirish va stajirovkalari

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

tashkil etilgan bo'lib, AQSH (3 nafar), Buyuk Britaniya (2 nafar), Germaniya (4 nafar), Ispaniya (3 nafar), Qozog'iston (6 nafar), Rossiya Federatsiyasi (21 nafar), Turkiya (7 nafar), Fransiya (9 nafar), Xitoy (1 nafar), Hindiston (7 nafar) davlatlar OTMLari va ilmiy tadqiqot markazlarida amalga oshirilgan.

2-chizma. 2022 va 2023-yillarda xalqaro hamkorlik faoliyati ko'rsatkichlari

Konferensiya va simpoziumlar doirasida Rossiya, Nepal, Qozog'iston, Portugaliya, Ispaniya, Tojikiston, Turkiya, Eron, Birlashgan Arab Amirliklari kabi davlatlarga safarlar amalga oshirilgan.

2022-yildagi va 2023-yil davomida olib borilgan ishlardagi ko'rsatkichlarni 2-chizmada solishtirish mumkin.

Shuningdek, davlatlar kesimida uyushtirilgan safarlar va jalb qilingan o'qituvchilar hajmini quyida bilish mumkin.

Davlatlar kesimida safarlar	Davlatlar kesimida jalb qilingan xorijlik professor-o'qituvchilar
AQSh -3	AQSh – 2
BAA – 2	Belorussiya – 1
Buyuk Britaniya – 2	Bolgariya – 1
Vengriya – 1	Buyuk Britaniya – 5
Germaniya – 7	Vengriya – 1
Janubiy Koreya- 1	Vietnam – 3
Ispaniya – 4	Germaniya - 14
Qirg'iziston – 1	Janubiy Koreya – 5
Qozog'iston - 15	Ispaniya – 1
Latviya, Litva, Finlyandiya – 6	Isroil – 4
Malayziya – 1	Italiya – 1
Moldova – 1	Kanada – 3
Nepal – 1	Qozog'iston – 7
Portugaliya – 1	Litva – 1
Rossiya Federatsiyasi- 47	Malayziya – 1
Slovakiya – 2	Misr - 2
Tojikiston- 8	Niderlandiya – 3
Turkiya - 13	Pokiston -2
Fransiya - 10	Rossiya Federatsiyasi – 38
Xitoy – 1	Slovakiya – 1
Hindiston – 7	Turkiya – 1
Eron – 4	Finlyandiya – 1
	Fransiya – 2
	Hindiston – 6
	Shvetsariya – 1
	Eron – 1
	Yangi Zelandiya - 1
	Yaponiya – 1

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

Ushbu ko'rsatkichlar, akademik mobillikning, nafaqat chet elga professor-o'qituvchilarimizning jalb qilinishi, balki, chet ellik professor-o'qituvchilarning ham Buxoro davlat universitetida ta'lim jarayoning bevosita ishtirokchisi bo'lib turgani quvonarli hol.

Talabalarning akademik harakatchanligi xalqaro faoliyatning eng muhim yo'nalishi bo'lib, oliy ta'lim sifatini oshirishga, ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirishga, tashqi va ichki integratsiya aloqalarini o'rnatishga yordam beradi. Hozirda akademik harakatchanlik mavjudligiga qaramay vaqt o'quv jarayonining majburiy komponenti bo'lib, mamlakatimiz universitetlarida uning rivojlanishida bir qator muammolarni aniqlash mumkin. Masalan, mobillikni rivojlantirishda quyidagi muammolarni haqli ravishda yoritib berish mumkin: mamlakatimizda akademik mobillikni moliyalashtirishning rejalashtirilmaganligi; moddiy va moliyaviy ta'minotning yetarli emasligi; ushbu sohada mutaxassislarning yetishmasligi; akademik almashinuvning maxsus usullari va mexanizmlari ishlab chiqilmaganligi; infratuzilmaning yetishmasligi; samarali almashinuvni ta'minlashning yo'lga qo'yilmaganligi.

Hozirgi vaqtda talabalarning akademik harakatchanligi universitetlarning xalqaro va ta'lim faoliyatining eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, davlat talabalari, aspirantlari, o'qituvchilari va tadqiqotchilarining akademik harakatchanligi to'g'risidagi nizomga muvofiq amalga oshiriladi. Oliy ta'lim muassasalari: oliy ta'lim sifatini oshirish; talabalarning ilmiy izlanishlari samaradorligini oshirish; boshqaruv tizimini optimallashtirish; bitiruvchilarning ta'lim xizmatlari va mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish; ta'lim standartlarini xalqaro taqqoslashga erishish, tashqi va ichki integratsiya aloqalarini o'rnatish, universitetni ustuvor yo'nalishlarda rivojlantirish va boshqalar.

Shu o'rinda akademik mobillikning amalga oshirilishi uchun moliyalashtirish kimning zimmasiga tushishi o'rinli savoldir. Buning javobini esa 1-jadvaldan bilib olishimiz mumkin.

1-jadval.

2023-yil davomida turli xorijiy grant va individual grantlar doirasida tushgan mablag'lar to'g'risida ma'lumot

Grant nomi	Ajratilgan summa 16.12.2023 dagi Markaziy bank kursi asosida so'mda berilgan
BioEkUz - O'zbekistonda bioiqtisodiyotni barqaror rivojlantirish uchun yangi magistratura dasturi	576415155
STIPENDIUM HUNGARICUM - doktoranturada o'qish uchun grant	25117773
STIPENDIUM HUNGARICUM - doktoranturada o'qish uchun grant	36409990
Slovakiya milliy grant dasturi Farmonov Erkin Alimovich	36409990
Slovakiya milliy grant dasturi Qilichov Muhriddin o'g'li	66082381
TALENT - Markaziy Osiyoda inson resurslari menejmenti (IRM) va ko'nikmalarni rivojlantirish bo'yicha magistratura dasturlarini tashkil qilish.	250509132
AQShning Faculty Enrichment Program (FEP) dasturi (Fayzieva Malika, Ingliz tilshunosligi)	308950750
AQShning Faculty Enrichment Program (FEP) dasturi (G'anieva Orzigul, Ingliz adabiyotshunosligi)	308950750
AQShning Faculty Enrichment Program (FEP) dasturi (Nazarova Gulbahor, Ingliz adabiyotshunosligi)	308950750
Intensive English Program (Aziza Yunusova, Ingliz tilshunosligi)	190770909,1
Jami	2,108,567,581

Xulosa. Xorijiy tajribalarni to'plash zamonaviy fan talablaridan biri ekanligi shubhasiz. Bundan tashqari, yurtimizda xorijiy tajribalarni egallashlari uchun xorijiy amaliyotlar olib boriladi. Lekin, akademik mobillik xorijiy amaliyotlardan farq qilgan holda, 1) talabalar xorijiy universitetlarda ham cheklangan, ham uzoq muddatga – bir semestrda o'quv yiliga o'qish imkoniyatiga ega; 2) bunday xizmat safarlarida ular to'liq o'qitiladi, chet tilini,

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

o'quv rejasiga muvofiq individual fanlarni o'rganadi, agar talaba tegishli hujjatlarni taqdim etgan bo'lsa, tayanch universitetga qaytib kelganida hisobga olinadi. Asosiy universitet deganda talaba o'qishga kirgan va dastlab diplomini olmoqchi bo'lgan universitet tushuniladi.

Bu kabi farqlarning yana bir nechtasini misol qilishimiz mumkin, amaliyot tartibi esa "Oliy ta'lim muassasalarida xalqaro munosabatlar sohasida tahsil olayotgan talabalarning ishlab chiqarish amaliyotini O'zbekiston Respublikasining xorijdagi muassasalarida tashkil etish to'g'risida"gi nizomda o'z aksini topgan.

Ushbu nizomdan kelib chiqqan holda akademik mobillik olib borilsa, maqsadga muvofiq, ayni shu jihatlarni inobatga olgan holda, shuni aytishimiz mumkinki, Buxoro davlat universiteti xorijiy davlatlar bilan aloqani mustahkamlash uchun talabalar va professor-o'qituvchilar bilan faol munosabatda bo'lib, oliy ta'limni rivojlantirish uchun jadal harakat qilinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ryagin S.N. O'rta va oliy kasbiy ta'limning tizimli yondashuv asosida uzluksizligini tavsiflash muammosi bo'yicha. *Shaxs haqidagifan: gumanitar tadqiqotlar*, 2014, (2): 167–175. (Rus tilida.)
2. Grebnev LS London kommyunikesi: Boloniya jarayonining yakuniy bosqichi. *Vysshee Obrazovanie v Rossii*, 2007, (9):3–13. (Rus tilida.)
3. *Kompetensiyaga asoslangan yondashuv: Yevropa universitetlari tajribasi*, ed. Baidenko VI Moskva, 2007, 215. (Rus tilida)
4. Koropchenko AA Boloniya jarayoni kontekstida akademik harakatchanlik va malakalarni tan olish muammolari. *Barents Evro-Arktika mintaqasining ilmiy va ta'lim makonini yaratish: holati, muammolari, istiqbollari*. Arxangelsk, 2007, 73–85. (Rus tilida.)
5. Znovenko LV *Uzluksiz ta'lim sharoitida pedagogika universiteti talabalarining akademik harakatchanligini rivojlantirish*. Cand. Ped.Sci. Diss. Omsk, 2008, 272. (Rus tilida)
6. Bogoslovskii VI, Pisareva SA, Triapitsyna AP *Akademik harakatchanlik: Boloniya jarayonida amalga oshirish*. St. Sankt-Peterburg: Izd-vo RGPU im. AI Gertsena, 2007, 55. (Rus tilida)
7. Manaeva N.N. Universitet talabalarining axborot harakatchanligi zamonaviy dunyoda ta'lim sifatining tarkibiy qismi sifatida., 2015, (10): 54–59. (Rus tilida.)
8. Самиева Ш. Х., Нарзуллаева Ф. Ф. **СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА ДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ** //Социально-гуманитарные проблемы образования и профессиональной самореализации (Социальный инженер-2021). – 2021. – С. 69-72.
9. Samiyeva S. **Этапы развития педагогического творческого мастерства преподавателей высшей школы** //центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 31. – №. 31.

Muallif:

Ruziyeva Shoxida Fatilloeyvna - Buxoro davlat universiteti, sport faoliyati va pedagogika fakulteti, pedagogika kafedrasida 1-bosqich doktoranti.

UDK 372.881.111.1

TEACHING ENGLISH TO CHILDREN OF 6-8 AGES ON THE BASIS OF EXCITING GAMES

(In the example of "I Spy" game)

6-8 YOSHDAGI BOLALARGA INGLIZ TILINI QIZIQARLI O'YINLAR ASOSIDA O'QITISH. ("I Spy" o'yini misolida)

ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ 6-8 ЛЕТНЕГО ВОЗРАСТА АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ УВЛЕКАТЕЛЬНЫХ ИГР (На примере игры «I Spy»)

Akhmatkulova Makhfuza Shukhrat qizi¹, Yakhyoeva Gulkhumor Shukhrat qizi²

¹Guliston davlat universiteti. 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

²Guliston davlat pedagogika instituti. 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: turdibekovamakhfuza@gmail.com; yakhyoeva15@gmail.com

Abstract. The purpose of this paper is to determine the effect of the game "I Spy" on the enhancement of students' vocabulary. The main objective was to determine to what extent the game "I Spy" contributes to the enhancement of students' vocabulary in primary school. The study used quasi-experimental design, nonequivalent control group design and other teaching methods. In the experimental class, students were taught vocabulary such as fruits, animals and objects by playing the game "I Spy". After the study was conducted, pre-test and post-test were conducted to determine the result in the experimental class. The data were analyzed using descriptive statistics (frequency, mean score and standard deviation) and inferential statistics (independent sample t-test). The results showed that the game "I Spy" is effective in improving students' vocabulary. From the results of the study and its discussion, the researcher suggested that the game "I Spy" is

recommended for teaching students' vocabulary. And the researcher concluded that the game I used was an effective and interesting way to teach vocabulary.

Key words: vocabulary, game "I Spy", experimental class, control class, vocabulary, pretest, posttest, modern methods, quick response.

Annotatsiya. Ushbu maqola "I Spy" o'yini ning o'quvchilarning so'z boyligini oshirishga ta'sirini aniqlashga qaratilgan. Asosiy maqsad "I Spy" o'yini o'rta maktab boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirishga qay darajada hissa qo'shishini aniqlash edi. Tadqiqotda quasi Experimental Design, "Non-equivalent Control Group Design kabi o'qitish usullaridan foydalanildi. Eksperimental sinfda o'quvchilarga mevalar, hayvonlar va narsalar kabi lug'atlar "I Spy" o'yini orqali o'rgatildi. Tadqiqot amalga oshirgandan so'ng, eksperimental sinfda natijani aniqlash uchun pre-test va post-testlar o'tkazildi. Ma'lumotlar tavsiflovchi statistika (frequency, mean score, and standard deviation) va mantiqiy statistika (independent sample t-test) yordamida tahlil qilindi. Natijalar "I Spy" o'yini o'quvchilarning so'z boyligini oshirishda samarali ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari va uning muhokamasiga asoslanib, tadqiqotchi "I Spy" o'yini talabalarining so'z boyligini o'rgatish uchun tavsiya etilishini taklif qildi. Va tadqiqotchi ishlatilgan "I Spy" o'yini so'z boyligini o'rgatishning samarali va qiziqarli usuli degan xulosaga keldi.

Kalit so'zlar: lug'at boyligi, I Spy o'yini, eksperimental sinf, nazorat sinfi, so'z boyligi, pre-test, post-test, zamonaviy metodlar, tezkor javob.

Аннотация. Целью данной статьи является определение влияния игры «I Spy» на увеличение словарного запаса учащихся. Основная цель заключалась в том, чтобы определить, в какой степени игра «I Spy» способствует увеличению словарного запаса учащихся младших классов. В исследовании использовались квазиэкспериментальный дизайн, дизайн неэквивалентной контрольной группы и другие методы обучения. В экспериментальном классе учащихся обучали лексике, такой как фрукты, животные и предметы, с помощью игры «I Spy». После проведения исследования были проведены предварительное и послетестовое тестирование для определения результата в экспериментальном классе. Данные анализировались с использованием описательной статистики (частота, средний балл и стандартное отклонение) и логической статистики (t-критерий независимой выборки). Результаты показали, что игра «I Spy» эффективна для улучшения словарного запаса учащихся. По результатам исследования и его обсуждения исследователь предположил, что игра «I Spy» рекомендована для обучения лексике учащихся. И исследователь пришел к выводу, что игра, которую я использовал, была эффективным и интересным способом обучения словарному запасу.

Ключевые слова: словарный запас, игра «I Spy», экспериментальный класс, контрольный класс, словарный запас, предтест, посттест, современные методы, быстрое реагирование.

Kirish: Hozirgi kunda ingliz tilini xalqaro til sifatida o'rganish uchun juda muhimdir. Tilning muhim tarkibiy qismlaridan biri bu so'z boyligi hisoblanadi. Lug'at bu to'rta ko'nikmaning barchasini yaxshiroq tushunish uchun zarurdir. Shunday qilib, ingliz tilini chuqur o'rganishdan oldin talabalar so'z boyligini oshirishlari kerak. O'yin-bu ishni hal qilish uchun mos bo'lgan ko'plab usullardan biri. O'quv o'yini dan foydalanish o'quvchilarni tilga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularni xursand qilish, ularning tashvishlarini kamaytirish va o'quv jarayonida o'quvchilarning ruhini mustahkamlash uchun foydalidir. O'yinlardan biri, ya'ni "I Spy" o'yini boshqa mamlakatlarda, ayniqsa ingliz tilida so'zlashuvchilar orasida juda mashhur. Bu o'yin ingliz tilini o'rganishning birinchi bosqichida bolalarni ba'zi so'z boyligini bilan tanishtirish uchun ishlatiladi. "I Spy" o'yini talabalarga so'z boyligini o'rganishda katta zavq bag'ishlaydi. Qiziqarli bo'lishdan tashqari, u so'z boyligini o'rganishda ham samarali bo'ladi, chunki "ayg'oqchi ko'z" o'yini da biz alohida so'zlarni o'rganishdan foydalanamiz. Yuqoridagi sabablarga ko'ra, ushbu maqola o'quvchilarning so'z boyligini oshirish uchun "I Spy" o'yini ni qo'llashga qaratilgan.

Tadqiqotning obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida erta maktab yoshidagi bolalarga "I Spy" o'yini dan foydalanish jarayoni olindi. Shuningdek, tadqiqot davomida Quick answers, Creative Problem Solving, Brainstorming, Cluster kabi metodlardan unumli foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

So'z boyligini aniqlash ingliz tilini o'rgatishda lug'at asosiy muammolardan biri bo'lib tuyuladi, chunki tildan foydalanish g'oyalar, his-tuyg'ular, shaxsiyat va istaklarni yetkazish uchun asosiy talabdir. Biroq, so'z va so'z boyligini farqlash kerak. To'g'ri, lug'at so'zning o'zi, ammo ular ma'nolari jihatidan farq qiladi. Ba'zi ekspertlar lug'atning asosiy ta'rifini odam tan oladigan yoki tushunadigan va og'zaki nutq, o'qish, yozish yoki tinglashda aytishi mumkin bo'lgan til so'zlari soni sifatida beradi. Masalan, "Lug'at - bu tilning kontekstli va funktsional so'zlari bo'lib, ular shu qadar sinchkovlik bilan o'rganiladiki, ularni tushunish, so'zlashuv nutqining bir qismiga aylanadi va o'qish va yozishda so'z boyligini o'zgartiradi. Bu, shuningdek, so'z boshqalar bilan muloqot qilish uchun odamning o'zi tomonidan aytilmagan bo'lsa ham, eshitilgan yoki ko'rilganligini anglatadi." (Good in Muliati, 2011)

Lugʻat koʻpincha soʻzlar soni bilan bogʻliq boʻlib tuyuladi va odamning soʻz boyligi koʻpincha u biladigan soʻzlar soni bilan belgilanadi. Aslida, soʻz boyligini bilish shunchaki soʻzni bilish emas va soʻzning oʻziga xos murakkablikka ega. (Read, 2000) Bu soʻzni nazariy jihatdan ham, turli xil amaliy maqsadlarda ham aniqlash oson tushuncha emasligini anglatadi. U soʻzni aniqlashda, ayniqsa soʻz boyligini baholashda yozilishi kerak boʻlgan baʼzi asosiy fikrlar mavjudligini nazarda tutgan. Ovoz chiqarib oʻqilgan fikrlardan biri leksemalar va matndagi har qanday soʻzlarga taalluqli turlar oʻrtasidagi farq edi. Leksemalar soni soʻz shakllarining umumiy soniga toʻgʻri keladi, yaʼni matnda bir necha marta uchraydigan individual soʻzlar ularning har bir ishlatilishida hisobga olinadi. Boshqa tomondan, turlar soni- bu turli xil soʻz shakllarining umumiy soni, shuning uchun koʻp marta takrorlanadigan soʻz faqat bir marta hisoblanadi. Lugʻat-bu maʼlum bir til tomonidan qayta ishlanadigan soʻzlarning boyligi. Kimdir egalik qiladigan soʻzlar. Lugʻat-bu shaxs yoki odamlar guruhi tomonidan ishlatiladigan yoki tushuniladigan barcha til va soʻzlar. Umuman olganda, lugʻat-bu soʻzlarning maʼnosini bilish, uni ogʻzaki va yozma nutqda ishlatishga imkon beradi (Elfrid X. Xibert va Maykl L. Kamil, 2005).

Lugʻat-bu tilni oʻrganish jarayonida haqiqatan ham zarur boʻlgan til tarkibiy qismlaridan biridir. Soʻz boyligini oʻrgatish boʻyicha bir nechta tadqiqotlar oʻtkazilgan. Tadqiqotlar davomida turli xil metodlar, materiallar va oʻyinlardan foydalanilgan. Masalan metodlardan: Quick answers, Creative Problem Solving, Brainstorming, Cluster kabilar. Oʻyinlardan esa: Categories, Coffeepot, Back to board, Pictionary, Word Snap, Word Race kabilar. Ana shunday samarali oʻyinlardan biri "I Spy" oʻyini dir. "I Spy" oʻyini boshqa mamlakatlarda, ayniqsa ingliz tilida soʻzlashuvchilar orasida juda mashhur. "I Spy" ingliz tilini oʻrganishning birinchi bosqichida bolalarni baʼzi soʻz boyliklari bilan tanishtirish uchun ishlatiladi. Tadqiqotchi bu oʻyin orqali oʻquvchilarning lugʻat, soʻz boyligini oʻzlashtirish, oʻyin, "I Spy" oʻyini va soʻz boyligini oshirish kabi beshta komponentni muhokama qildi. Ushbu tadqiqot mavzusini tushunishni osonlashtirish uchun atamalarning operativ taʼrifi taqdim etdi.

1. Lugʻat

Ushbu tadqiqotda ishlatilgan lugʻatlar kundalik lugʻat uchun asosiy boʻlib, sinfda, maktabda, bozorda va boshqa joylarda ishlatilgan barcha nomlar edi.

2. Soʻz boyligini oʻzlashtirish

Soʻz boyligini oʻquvchilarga tegishli boʻlgan soʻzlar soni, shu jumladan soʻzni qanday talaffuz qilishlari va uning maʼnosini bilishlari deb taʼriflash mumkin.

3. "I Spy" oʻyini

Tadqiqot davomida "I Spy" oʻyini oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirishi mumkin degan umidda ishlatilgan. Tadqiqotda qoʻllanilgan "I Spy" oʻyini soʻz boyligini oʻrganishga mos keladigan yangi modelga muvofiq oʻzgartirildi. Bu oʻyinni qoʻllash jarayonida oʻqituvchi shunday deydi: "men kichkina koʻzim bilan nimadir /r/da boshlanganini sezaman" (I Spy with my little eye something beginning with "r"), Oʻquvchilar "R" harfi bilan boshlanadigan soʻzni topish uchun raqobatlashdilar va soʻz atrofidagi narsalar yoki rasmlarga ishora qilib, baland ovozda aytishga harakat qilishdi.

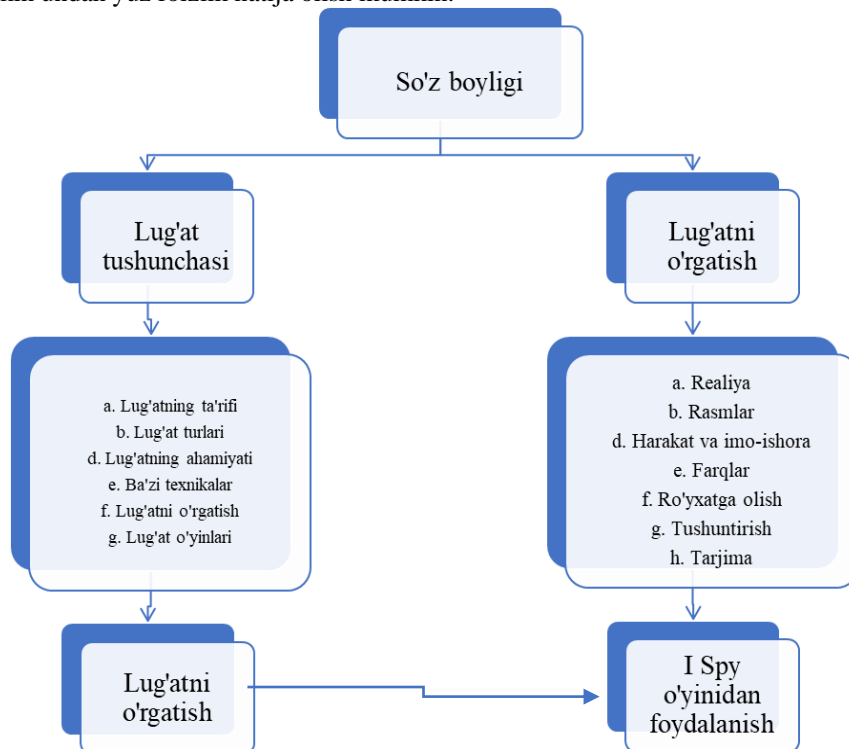
Aksariyat ota-onalar 4-5 yoshli bolalar uchun "I Spy" oʻyini dan foydalanib, ularga soʻz tovushini oʻrgatishadi. Oʻqituvchi yoki ota-ona shunday deydi: "men kichkina koʻzim bilan barchangizga nima kiyganingizni kuzataman, bu shunday boshlanadi: /sh/" ("I Spy with my little eye something all of you are wearing that begins like this: /sh/"). Bolalar bir-biriga qarab kuzatishadi: "poyabzal!" (Shoes). Ha. Poyafzal /Sh/ bilan boshlanadi. Keyingi: "men kichkina koʻzim bilan devorda /m/ harfi bilan boshlanadigan narsani koʻraman "I Spy with my little eye something on the wall that begins like this: /m/. Bolalar "oyna" (mirror) va "xarita" (map)ni taxmin qilishadi.

"I Spy" oʻyini oʻquvchilarga soʻz boyligini oʻrganishda katta zavq bagʻishlaydi. Qiziqarli boʻlishidan tashqari, u soʻz boyligini oʻrganishda ham juda samaralidir, chunki "I Spy" oʻyinida alohida soʻzlarni oʻrganishdan foydalaniladi. Yuqoridagi sabablarga koʻra, ushbu tadqiqot oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirish uchun "I Spy" oʻyini qoʻllashga qaratilgan.

"I Spy" oʻyini ni soʻz boyligini oʻrgatishda, ayniqsa soʻz boyligini hech qachon oʻrganmagan, lekin uni oʻrganmoqchi boʻlganlar uchun qoʻllashda juda muhimdir. Bunday qiziqarli oʻyinlar orqali oʻqitish tarbiyachi hamda boshlangʻich sinf oʻqituvchilariga bolalarni qiziqishini yuqori darajagacha koʻtarish va ularning eʼtiborini va fanga qiziqishini ancha muddatgacha ushlab turadi. Shu asosida bolalarning tilga boʻlgan qiziqishlari ortadi, lugʻat boyligi oshishi bilan bir qatorda gapirish mahorati ham oʻzlari bilmagan holda oshib boradi.

Erta maktab yoshidan ularni har xil zerikarli va mukammal topshiriqlarga jalb qilib qiynagandan koʻra, tuli xil shu kabi oʻyinlar bilan ularni bilim saviyasini oshirib borish samaraliroqdir. Ular yozish, oʻqish kabi texnikalarni bilmasdan turib, turli xildagi soʻzlarni ongsiz ravishda yodlab olishadi. Misol uchun: oʻqituvchi sinfga kirib "Kiyimlar (clothes) mavzusini oʻqitmoqchi. U "I Spy" oʻyini dan samarali foydalanishi mumkin. Bunda u birinchi navbatda barcha kiyimga oid vocabulary bilan oʻquvchilarni tanishtirib chiqadi va ularning nomini doʻskaga tushiradi. Shundan soʻng u "men kichkina koʻzim bilan barchangizga nima kiyganingizni kuzataman, bu shunday boshlanadi: /t/" deb aytadi. Shunda barcha oʻquvchilar birinchi navbatda brainstorm qilishadi, yaʼni "t" harfi bilan boshlanadigan kiyim nomlarini birin ketin aytib borishadi. Bu paytda ular bir-birini kuzatishadi. Yaʼni sinfdoshlarining kiyimlarini koʻzdan kechirishadi. Bu paytda esa ular sinfdoshlarida koʻrayotgan barcha kiyim nomlarini birinchi ona tilida va shu zahotiyiq ingliz tilida ovoz chiqarmay oʻylay boshlashadi. Agarda kiyim nomi "t" harfidan boshlanadiga boʻlsa, ular bu soʻzni ustozlariga aytishadi. Masalan: tie,

trousers kabi. Agar o'qituvchi bu javoblarni inkor etsa ular izlanishda davom etadi va boshqa variantlarni kiritadi: "Trainers". Ustoz javobni tasdiqlaydi. To'g'ri javobni kiritgan bolalar bundan ruhanib o'yinni yanada shiddat va qiziquvchanlik bilan davom ettirishadi. Jarayon davomida e'tiborsiz o'tirgan o'quvchi deyarli bo'lmaydi. Dars biroq shovqinli kechadi lekin undan yuz foizlik natija olish mumkin.

Demak, o'quvchilar so'z boyligini sinfda "I Spy" o'yinidan foydalanish orqali ko'proq darajada oshirishadi. Sinov – eksperimental sinf o'quvchilarining umumiy ballari nazorat qilinadigan sinf ballaridan sezilarli darajada yuqori ekanligini ko'rsatdi. Demak, o'quvchilarning tajriba sinfidagi pretestdagi ballari posttestga qaraganda ancha past. O'yinlar o'tkazilgandan so'ng, ba'zi o'quvchilar ko'proq qiziqish va o'rganishga ishonch hosil qilishdi. So'nggi uchrashuvda o'quvchilarning aksariyati yaxshilanishni ko'rsatdilar. Ularga savol berilganda lug'atni talaffuz qila olishdi. Hatto ular savolga to'g'ri javob berish uchun bir-birlari bilan raqobatlashdilar.

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf o'quvchilariga tilni o'qitishni zaruriyat sifatida emas, balki qiziqarli o'yinlar hamda zamonaviy metodlar yordamida olib borilishi, ularning kelajakda egallaydigan bilim va ko'nikmalari uchun poydevor hisoblanadi. Shunday ekan, o'quvchilarga uy sharoitida ham tilni o'rganishi uchun muhit yaratilishi kerak. Misol uchun ingliz tili alifbosini ularning xonasiga ilib qo'yish, turli xildagi meva va sabzavot suratlari tushirilgan kartochkalar olib berish kabilar. Bir so'z bilan aytganda, Erta maktab yoshidagi bolalarga chet tillarini o'rganish qanchalar muhim ekanligini tabiiy sharoitlar bilan tushuntirib borish zarur. Zero, "Til bilgan – el biladi"!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bekmuratova U. B. "Ingliz tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish" Toshkent. 2012
2. Turdaliyeva G. N. "Boshlang'ich sinflarda ingliz tilini o'qitishda zamonaviy yondashuvlar va innovatsiyalar" Toshkent. 2020
3. Allen, Virginia French. Teaching Techniques in English as a Second Language: Techniques in Teaching Vocabulary. China: Oxford American English, 1983.
4. Brown, H. D. Principles of English Language Learning and Teaching. New York: Longman. 2000
5. Brown, C. Factors Affecting the Acquisition of Vocabulary: Frequency and saliency of words. In T. Huckin & M. Haynes & J. Coady (Eds.), Second language reading and vocabulary learning. Norwood, N. J.: Ablex. 1993
6. Gifford, N. Breaking traditional ways of teaching: Communicative second language teaching. Utah State University. Logan, Utah. 2016
7. Gozcu, E. & Caganaga, C., K. The importance of using games in EFL classrooms. Cypriot Journal of Educational Science. 2016
8. Gruss, J. Games as a tool for teaching English vocabulary to young learners. Poznan, Poland. 2016
9. Hornby. Advance Learner's Dictionary. New York: Oxford University Press. 1995.

10. Muhammad, A. Alfulaih, W & Elsayed, F. The Impact of Using Games on Developing Saudi Female EFL Students' Speaking Skills. 2018

11. National Association for the Education of Young Children. Young Children Journal: Phonological Awareness is Child's Play, January 2009

Mualliflar:

Axmatqulova Mahfuza Shuhrat qizi - Guliston davlat universiteti. 13.00.02 - Ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi ixtisosligi tayanch doktoranti.

Yaxyoyeva Gulxumor Shuhrat qizi - Guliston davlat pedagogika instituti. O'zbek tili va tillarni o'qitish kafedrasida o'qituvchisi.

УДК 372.8

CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR LESSON ANALYSIS AND ASSESSMENT OF ITS QUALITY

ДАРС ТАҲЛИЛИ ВА УНИНГ СИФАТИНИ БАҲОЛАШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ АНАЛИЗА УРОКА И ОЦЕНКИ ЕГО КАЧЕСТВА

Иманов Бахтиёр Бердиевич

Термиз давлат педагогика институти, 190111. Сурхондарё вилояти, Термиз шаҳри, Ислом Каримов кўчаси, 288-уй.

E-mail: imanovbaxtiyor1957@gmail.com

Abstract. In this article, the analysis of the lesson and its quality is evaluated by what criteria, i.e. measurements, researches on the methodology of their calculation are carried out on the basis of modern requirements, and the organization of quality lessons as a result of high-level inquiries and relevant meaningful answers in the course of the lesson.

Key words: Lesson, indicators, topic, analysis, methods, professional skills, quality, didactic, scientific rule, activity.

Аннотация. В данной статье анализ урока и его качество оцениваются по каким критериям, т.е. измерениям, исследованиям по методике их расчета проводятся на основе современных требований, а также организации качественных уроков в результате высоких показателей. вопросы уровня и соответствующие содержательные ответы в

Ключевые слова: Урок, показатели, тема, анализ, методы, профессиональные навыки, качество, дидактика, научное правило, деятельность.

Аннотация. Ушбу мақолада дарс таҳлили ва унинг сифати қандай мезонлар яъни ўлчовлар билан баҳоланиши, уларни ҳисоблаш методикаси тўғрисида тадқиқотлар олиб борилишида замонавий талаблар асосида дарсни ўтишда юқори даражадаги сўровлар ва унга яраша мазмунли жавоблар натижасидаги сифатли дарслар ташкил этишди.

Калит сўзлар: Дарс, индикаторлар, мавзу, таҳлил, методлар, касбий кўникма, сифат, дидактик, илмий қоиди, фаолият.

Қириш. Дарс таҳлили ва унинг сифатини баҳолашда таълимнинг қуйидаги методологик масалалар ўрганилади: талабаларнинг дарс машғулотларига умумий тайёргарлиги ва фанга бўлган қизиқишлари; матн, харита, жадвал, асбоб ва усқуналар билан мустақил ишлаш билишидаги кўникма ва малакаси; ўқитувчининг мавзу материалларини қандай даражада билиши; янги мавзунини тушунтириш жараёнида талабаларга бериладиган асосий фикрларни ажратиб олишдаги креативлиги; мавзунини баён қилишда илмийлик ва кўргазмалилик тамойилларига риоя қилиши компетенцияси; дарс мавзусининг мақсади ва режасининг тўғри белгилашгани; дарсда талабалар билан фикр алмашишда ўзаро ҳамкорликка эриша олиш кўникма ва малакаси; талабаларнинг янги мавзуга доир билимларини ўзлаштириштириш даражаларини назорат қила олиш қобилияти; дарс мобайнида вақтдан унумли фойдаланиши ва педагогик муомала маданиятини эгаллаганлик даражаси; дарс индикаторларига кўра таҳлили талабаларга билим бериш, кўникма ва малакаларни шакллантиришда белгиланган мақсадга эришилганлиги; ўқитиш самарадорлигининг сифат жиҳатдан қандай бўлганлиги; дарс жараёни юзасидан ўқитувчининг педагогик фаолиятига ҳулоса чиқариш.

Тадқиқотнинг объекти ва қўлланилган методлар

Дарс индикаторлари тизимли ва мақсадли таҳлил қилинганда, дарсда ўқитувчи томонидан йўл қўйилган хатоларни бартараф этишга доир метод ва воситаларини аниқлаш ва уларни бартараф қилишга доир педагогик шароит яратилади. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, қиёслаш, комплекс ва функционал таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Маълумки, ўқитувчиларнинг дарсларни таҳлил қилиши бир-бири билан ўзаро педагогик тажриба алмашинув жараёни ҳам бўлиб, дарс ўтаётган ўқитувчи бор маҳоратини ишга солиб, юқори савияда дарс ўтишга ҳаракат қилса, таҳлил қилувчи ўқитувчи таклиф ва мулоҳазаларининг технологик харитасини ишлаб чиқади [8].

Айниқса бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, таълим муассасаларида дарс таҳлиliga кўпинча яхлит тизим сифатида қаралмасдан, кўпроқ унинг ташқи жиҳатларига эътибор берадилар яъни дарснинг мазмун-моҳияти хусусида юзаки фикр-мулоҳазалар юритилади, ўқитувчининг кўрсатмали куруллардан фойдаланганлиги, дидактик карточкалар билан ишлаши ва ҳоказолар айтилади-ю, аммо улардан қандай мақсад ва вазиятларда фойдаланилгани, қанчалик самара берганлиги, вақт тақсмотига тўғри амал қилинганлиги, талабаларнинг психологик хусусиятларини ҳисобга олган ёки олмаганлиги каби масалалар тўғрисида фикр юритилмайди. Бундан ташқари дарс индикаторлари таҳлилида яна эътиборимиздан четга қолиб бораётган жиддий масалалардан бири, бу ўқитувчиларнинг танқидий фикрлаш компетенцияларини ривожлантиришга эътибор бермаётганликлариди. Маълумки, танқидий фикрлаш компетенцияси ўқитувчининг фаолиятидаги ютуқ ва камчиликларини аниқлашга ва бартараф этишга ёрдам беради. Аксарият ҳолларда ўқитувчилар дарс жараёнида куйидаги хато ва камчиликларга йўл қўйишадилар:

- Дарс мавзусининг мақсади ва вазифалари талабаларга таништирилмайди;
- Дарс жараёнида интерфаол методлардан самарасиз фойдаланилади;
- Дарс жараёнида талабалар фаоллигини таъминлай олмайди;
- Талабаларнинг мустақил ишлашини ташкил эта олмайди;
- Талабаларга бериладиган саволлар муаммоли тарзда тузилмайди.
- Талабалар билимини баҳолашда рейтинг тизимига амал қилинмайди талабаларнинг берилган саволлари тўлдирилмайди, мотивация берилмайди;
- Мавзуни тушунтиришда ўқитувчи нутқи раван, таъсирчан бўлмайди ёки умуман тушунарсиз бўлади;
- Мавзу ишлаб чиқариш амалиёти билан боғлаб тушунтирилмайди;
- Мавзуни тушунтиришда илмий ва амалий нуқтаи назардан эътибор берилмайди;
- Асосий ва қўшимча адабиётлардан фойдаланишни тавсия этилмайди.

Дарс таҳлили ва унинг сифатини баҳолашдан мақсад:

- таълим сифатини аниқлаш;
- ўқитувчининг педагогик маҳоратини оширишга доир ўқув-методик томондан амалий ёрдам бериш;
- илғор методларни ўрганиш ва уларни оммалаштириш;
- ўқитувчиларнинг ўзаро тажриба алмашишни таъминлаш;
- талабаларнинг билим, касбий кўникма ва малака даражасини аниқлаш;
- таълим-тарбия жараёнида талабанинг педагогик-психологик хусусиятларидаги хато ва камчиликларини тўғирлашга эътибор бериш;
- дарсда талабаларни фаоллаштириш ва мавзуни ўзлаштиришларига эътибор беришдаги компетенцияларини ўрганиш.

Дарс таҳлили ва унинг сифатини баҳолашнинг ташкилий қисми куйидаги босқичларда бўлиши мумкин: Дарс таҳлили ва унинг сифатини баҳолашга тайёргарлик кўриш; режаларни ишлаб чиқиш; фан, дарс берадиган ўқитувчини, таълим йуналишлари аниқланиб олинади; дарснинг бориши кузатилади; фан ўқитувчиси ва кафедра аъзолари иштирокида дарс таҳлили ва унинг сифатини баҳолаш жараёни муҳокома қилинади, фикрлар, таклифлар эшитилади, дарс сифатига баҳо берилади.

Ўқитувчининг аудиторияни бошқариш ва талабаларнинг дарсдаги тартиб – интизоми, фаоллиги таҳлили ва унинг сифатини баҳолашда: Аудиториянинг умумий тайёрлиги, талабаларнинг диққати, дарсдаги фаоллиги, фанга бўлган қизиқишлари, талабаларнинг дарс босқичларидаги лаёқати, талабаларнинг мустақил ўқув фаолиятини ташкил қилинганлиги, ўқув фаолияти шаклларида фойдаланишнинг самарадорлиги ва мақсадга мувофиқлиги, иқтидорли ва қолоқ талабалар билан яккама-якка тартибда ишлаш қобилияти, талабаларнинг тартиб интизомини сақлашдаги фаолиятига эътибор берилади.

Дарснинг илмийлик таҳлили ва унинг сифатини баҳолашда куйидагиларга эътибор бериши мақсадга мувофиқ:

1. Ўқитувчининг илмий жиҳатдан (ўзи мутахассис бўлган фанни илмий асосда чуқур билиши) билимга эгаллиги.
2. Дарсга илмий жиҳатдан тайёргарлиги.
3. Мавзуни тушунтиришда энг янги илмий-назарий ахборотлардан фойдалана олишлиги.
4. Дарс жараёнида илмий қоида ва таърифларнинг тўғри баён этилиши ҳамда илмий атамаларнинг талабаларга сингдириб борилиши.
5. Дарсда таълимнинг ўзига хос хусусиятларининг ҳисобга олиниши.
6. Дарс материалларининг қўшимча маълумотлар билан бойитилиши.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

7. Талаба бажараётган лаборатория, амалий ҳамда мустақил ишларнинг илмий йўналишга мақсадга мувофиқлиги.

8. Талабалар хулосасининг илмий жиҳатидан тўғри, қисқа ва мукамал баён этилиши ҳамда уни ўқитувчи томонидан назорат қилиниши.

9. Мавзуни баён этиш жараёнида назария ва амалиётнинг боғланганлиги.

10. Ўқитувчининг илмий ибораларни ишлатишдаги нутқ маданияти.

Дарс методикаси таҳлили ва унинг сифатини баҳолашда профессор - ўқитувчиларнинг дарс жараёнида қўллаган методларнинг ўқитишда дарс шакллари турига ва ўзига хос хусусиятларига қараб белгиланганлиги, ўқув материалларини талабаларга баён қилиш ва тушунтириш жараёнида қўлланилган методларнинг шу материалга мослиги ёки мос эмаслиги аниқланади [2].

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўқитувчи дарсда қўллаган методларнинг самарадорлиги, намунавийлиги, дарснинг сифат кўрсаткичлари, ўтилган мавзу материалларини талабалар қандай даражада ўзлаштириб олганликлари билан белгиланади ва баҳоланади. Шу боисдан дарс таҳлилининг бу турига алоҳида эътибор билан қараш муҳим аҳамиятга эга. Юқоридаги фикрларга асосланиб, дарс методикаси таҳлили ва унинг сифатини баҳолашда қуйидагиларга эътибор берилиши зарурлигини кўрсатиб ўтаем:

а) ўқитишнинг метод, восита ва усулларини танлашда ўқув материалининг мазмунига, дарс мақсадларига, синфнинг имкониятларига мос танланганлиги; б) ўқитувчи томонидан дарснинг ҳар бир босқичида метод, усулларни тўғри қўллаганлиги; в) янги педагогик ва ахборот технологияларидан, кўргазмалар қуроллар, тарқатма материаллардан самарали фойдаланилганлиги; г) ўқитувчининг илмий- методик жиҳатдан билим, кўникма ва малакасининг баҳолалиши эътиборга олинади [7].

Дарснинг дидактик таҳлили ва унинг сифатини баҳолашда – дарс шакллари самарадорлиги ва уни ифодаловчи қонун ва қоидаларнинг мавзуни тушунтиришда қанчалик тўғри ҳамда мукамал қўлланилганлиги таҳлил қилинади, унинг сифатини баҳолашда эса қуйидагилар ҳисобга олинади:

1. Дарс баёнининг гуруҳ талабаларига тўла тушунарли бўлиши ва бу изчил равишда талабалар онгига етиб бориши.

2. Ўқитувчи фикрининг маънавий – ғоявий жиҳатдан тарбия принципларига мос келиши.

3. Талабаларнинг ўқитувчи томонидан берилаётган материалларни онгли равишда ўзлаштиришлари.

4. Дарс баёнида ривожлантирувчи ва муаммоли ўқитишнинг мавжудлиги.

5. Ўқитувчининг дарс мавзусига доир фикрларининг изчиллиги.

6. Дарс жараёнида ёки янги мавзуни баён қилишда кўрсатмалар қуроллардан, тарқатма материаллари ва техника воситаларидан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги ёки номувофиқлиги.

7. Экскурсия, тажриба, лаборатория ва амалий ишларнинг мақсадга йўналтирилган ҳолда ўтишга эришилганлиги.

8. Дарс билан ишлашга тўғри кўрсатма берилиши.

9. Мисолларнинг назария ва амалиёт бирлиги мазмунида қўлланилиши.

10. Дарсни маълум бир тизимда олиб борилиши қабиларга эътибор берилади.

Юқорида билдирилган фикрлар, қоидалар, кўрсатмалар, тавсияларга мувофиқ ишлаб чиқилган дарс индикаторлари, уларни баҳолаш мезонлари ҳамда баҳолаш методикасини 1-жадвалга мувофиқ тушунтирамиз.

1-жадвал

Т/р	Дарс индикаторлари	Баҳолаш мезонлари			
		аъло 5 балл	яхши 4 балл	қониқарли 3 балл	қониқарсиз 2 балл
Ташкилий қисм					
1.	Аудиториянинг санитария ва гигиена ҳолати	+			
2.	Талабаларнинг дарсга тайёргарлиги		+		
3.	Дарснинг жиҳозланиши				
Дарснинг илмийлиги					
4.	Ўқитувчининг илмий жиҳатдан (ўзи мутахассис бўлган фанни илмий асосда чуқур билиши) билимга эгаллиги		+		
5.	Мавзуни тушунтиришда энг янги илмий-назарий ахборотлардан фойдалана олишлиги		+		
6.	Дарс жараёнида илмий қоида ва таърифларнинг тўғри баён этилиши ҳамда илмий атамаларнинг талабаларга сингдириб борилиши	+			

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

7.	Ўқитувчининг нутқ маданиятининг илмийлиги			+	
Дарс методикаси					
8.	Ўқитувчиларнинг дарс жараёнида қўллаган методларининг дарс шаклларининг турига ва ўзига хос хусусиятларига қараб белгиланганлиги			+	
9.	Дарс мақсади ва мавзусининг тўғри белгиланиши, дарсда талабалар билан фикр алмашишда ўзаро ҳамкорликка эриша олиши	+			
10.	Дарс жараёнида талабаларнинг фаоллигини таъминлай олиши			+	
Дарс дидактикаси					
11.	Дарс баёнининг гуруҳ талабаларига тўла тушунарли бўлиши ва бу изчил равишда талабалар онгига етиб бориши	+			
12.	Янги мавзунинг баён қилишда кўргазмалар, курашлардан, тарқатма материаллари ва техника воситаларидан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги ёки номувофиқлиги			+	
13.	Талабаларга бериладиган саволлар муаммоли тарзда тузилиши				+
14.	Талабаларнинг берилган саволларига жавобларининг тўлдирилиши ва уларга мотивация берилиши				+
15.	Талабаларнинг ўқитувчи томонидан берилган материалларни онгли равишда ўзлаштиришлари			+	
16.	Дарс мавзусига доир фикрларининг изчиллиги			+	
17.	Педагогик касбига мос имижига эгаллиги	+			
Дарс якуни					
18.	Мавзуга якуни яшаш			+	
19.	Талабаларни баҳолаш			+	
20.	Мустақил топшириқ бериш			+	

Дарс сифатини баҳолаш методикасини 1-жадвалга мувофиқ кўриб чиқамиз [7]. Дарс сифатини баҳолаш куйидаги (1) формула орқали топилади.

$$f(n_1, n_2, n_3, n_4) = \frac{5 \cdot n_1 + 4 \cdot n_2 + 3 \cdot n_3 + 2 \cdot n_4}{100} \quad (1)$$

n_1 - 5 балл билан баҳоланган индикаторлар сони;

n_2 - 4 балл билан баҳоланган индикаторлар сони;

n_3 - 3 балл билан баҳоланган индикаторлар сони;

n_4 - 2 балл билан баҳоланган индикаторлар сони.

Бизнинг мисолимизда дарс индикаторлар сони 20 та деб олинган, индикаторлар сони 20 дан ортиқ бўлиши ҳам мумкин.

Бунда баҳолаш тизимини 5 баллик шкаладан 100 баллик шкалага ўтказиш жадвалига асослансак, у ҳолда

90% дан юқори - 5 балл (аъло);

80-89,9% гача - 4 балл (яхши);

70-79,9% гача - 3 балл (қониқарли);

70%дан кам - 2 балл (қониқарсиз) баҳоланади.

Мисол ўрнида “Технологик таълим” кафедраси ўқитувчиси И.Б.И. нинг дарс индикаторларига мувофиқ баҳоланганлигини 1-жадвалга мувофиқ кўриб чиқамиз. Бу ерда баҳолаш мезонларидан биттаси белгиланишини, агарда индикаторлардан мабодо биттасига баҳолаш мезонларидан бирортаси белгиланмаса ёки бирданига иккитаси белгиланса умумий натижада ҳисобга олинмаслигини эслатиб ўтамиз .

Юқорида биз томонимиздан ишлаб чиқилган методикадан фойдаланиб И.Б.И. дарс сифати қандай баҳоланганлигини кўриб ўтамиз [5].

Бизнинг мисолимизда

n_1 лар 5 та (5 баллга баҳоланган индикаторлар сони);

n_2 лар 11 та (4 баллга баҳоланган индикаторлар сони);

n_3 лар 3 та (3 баллга баҳоланган индикаторлар сони);

n_4 лар 0 та (2 баллга баҳоланган индикаторлар сони).

1-жадвалдаги индикаторларга қўйилган баҳолаш даражаларидаги тегишли балларни (1) формулага қўйсақ, у ҳолда қуйидагича бўлади:

$$f(n_1, n_2, n_3, n_4) = \frac{5 \cdot 6 + 4 \cdot 11 + 3 \cdot 3 + 2 \cdot 0}{100} = 0,83, \text{ bu } 83\% \text{ ni beradi.}$$

Демак, ўқитувчининг дарс сифати 100 баллик шкалага мувофиқ 4 балл (яхши) га баҳоланган.

Хулоса. Ушбу методикадан фойдаланиб дарс тахлили баҳоланганда натижа аниқ ва ишонarli булади. Шу сабабли биз томонимиздан ишлаб чиқилган методикадан барча фанларда масалан, математика, физика, психология, бошланғич таълим, тарих ва ҳоказо дарс сифатига баҳо беришда фойдаланиш мумкин. Чунки ушбу ишлаб чиқилган методика барча фанлардан дарс тахлили натижасини баҳолашда концептул асос бўлиб хизмат қила олади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий таълимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга ошириладиган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокчини таъминлаш бўйича қўшимча чора тadbирлар тўғрисида” ги 05.06.2018 йилдаги ПҚ-3775 сон қарор.
3. Imanov B.B. RESULTS AND STAGES OF EDUCATIONAL AND CREATIVE ACTIVITY OF STUDENTS WHEN PERFORMING PROBLEMATIC PHYSICAL EXPERIENCE EUROPE, SCIENCE AND WE. November 2020 Praha, Czech Republic. Conference Proceedings. International Conference ISBN 978-80-907845-4-3. 59-60 pages
4. Imanov B.B. When performing a problematic physics experiment types of educational and creative activities of students, contradictions and levels ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ. Noyabr 2020.
5. Махмудов Ю.Ф. Дарс сифатига қўйиладиган дидактик талаблар. Услубий қўлланма. – Термиз: ТерДУ, 2020. – 32 бет.
6. Imanov B.B. Competencts The Quality Of Education And Their Organization. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR) Vol 10, Issue 5, May 2021.
7. Иманов Б.Б. Урок как фактор повышения качества образования SCIENCE AND WORLD International scientific journal. №7 (83), 2020.
8. Ko'charovich, O. A., & Akmalovich, K. S. (2024). Technologik Ta'lim Jarayonida Zamonaviy Innovatsion Texnologiyalarning O'rni. *Miasto Przyszłości*, 45, 197-200.
9. Dusyarov, X. C., Odinayev, A. K., & Kucharov, S. A. (2021). Criteria for assessing student knowledge in technology classes. *Academic research in educational sciences*, 2(3), 1168-1173.
10. Kucharovich, O. A., & Akmalovich, K. S. (2022). SECTION: TECHNICAL SCIENCE. TRANSPORT. *MODERN SCIENTIFIC CHALLENGES AND TRENDS*, 128.

Муаллиф:

Иманов Бахтиёр Бердиевич - Термиз давлат педагогика институти, “Технологик таълим” кафедраси ўқитувчиси, педагогика фанлари номзоди, доцент.

УДК 372.881.11

WORKING WITH TEXT TO DEVELOP STUDENTS' READING SKILLS

TALABALARNING O'QISH MAHORATINI RIVOJLANTIRISH UCHUN MATN BILAN ISHLASH

РАБОТА С ТЕКСТОМ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

Каримова Малика Абди-Хафизовна

Гулистанский государственный университет, 120100. Сырдарьинская область, город Гулистан.

E-mail: mk6122268@mail.com

Abstract. The article discusses one of the main areas of teaching students in speech development, which is learning to read an educational text, since it is the ability to understand the text that largely determines the success of learning. As a result, when learning to read text, students develop logical skills: the ability to determine the topic and main idea of information, the ability to structured perception of text information, and understanding the sequence of thought development.

Key words: text, learning, reading, interpretation, perception, verbal communication, reading strategy, linguistic consciousness.

Annotatsiya. Maqolada talabalarni nutqni rivojlantirishga o'rgatishning asosiy yo'nalishlaridan biri ko'rib chiqiladi, bu ta'lim matnini o'qishni o'rganishdir, chunki bu matnni tushunish qobiliyati asosan o'rganish muvaffaqiyatini belgilaydi. Natijada, matnni o'qishni o'rganayotganda, talabalar mantiqiy ko'nikmalarni rivojlantiradilar: ma'lumotlarning mavzusi va asosiy g'oyasini aniqlash qobiliyati, matn ma'lumotlarini tuzilgan idrok etish qobiliyati va fikrni rivojlantirish ketma-ketligini tushunish.

Kalit so'zlar: matn, o'rganish, o'qish, izohlash, idrok etish, og'zaki muloqot, o'qish strategiyasi, lingvistik ong.

Введение. Одним из основных направлений обучения студента по речевому развитию является обучение чтению учебного текста, так как именно умение понимать текст во многом определяет успешность обучения. Для выстраивания методически грамотной работы на занятиях важно проанализировать понятия «текст» и «чтение».

В Толковом словаре русского языка С. И. Ожегова дается определение текста, отражающее смысл, закрепленный в коллективном языковом сознании: «Текст – это всякая записанная речь (литературное произведение, сочинение, документ, а также часть, отрывок из них)» [1].

В педагогическом речеведении принято понимать текст как «результат речемыслительного процесса, реализованного автором в виде конкретного письменного или устного произведения в соответствии с мотивами, целями, избранной темой и идеей и характеризующегося определенной структурой, композиционным, логическим и стилистическим единством» [2].

В семиотике понятие «текст» имеет более широкое значение. Обще принятое толкование слова «текст» (что означает буквально «ткань, связь, сплетение») отсылает к широкому пониманию термина, которое трактует текст как определенным образом устроенную совокупность любых знаков, обладающую формальной связностью и содержательной цельностью, т. е. любая знаковая система, имеющая целостное значение и связность, ориентированная на коммуникацию, является текстом. Поэтому к текстам с точки зрения семиотики можно отнести картины, графики, таблицы, ноты, знаки дорожного движения, карты, рекламу и т. д. [3].

Текст требует активной деятельности человека в его создании и его восприятии, интерпретации. Если невозможно интерпретировать информацию и она целостно не воспринимается, то это не текст.

Учебный текст сочетает разные способы представления информации.

Именно в таком широком понимании. Рассматривается текст в исследованиях читательской грамотности, что вполне соответствует задачам исследования, а также реальной действительности, в которой осуществляется коммуникация.

Следует подчеркнуть, что разные виды текстов требуют разных способов и приемов чтения.

Чтение – вид речевой деятельности, предполагающей декодирование информации, зафиксированной в тексте.

Объект исследования и используемые методы

В качестве объекта исследования взят учебный процесс студентов. При исследовании темы использовались педагогический, теоретический методы – наблюдения, и анализ, дополняя их своей спецификой.

Полученные результаты и их анализ

Декодирование информации в процессе чтения происходит поэтапно.

Для первого этапа важны процессы восприятия информации, которые позволяют расшифровать общее содержание текста. На первом этапе происходит опознавание отдельных слов, предложений, структуры текста, у читающего складывается общее представление о содержании информации.

На втором этапе происходит сопоставление получаемой новой информации с имеющимися знаниями, интерпретация текста с учетом контекста позволяет осмыслить содержание информации.

На третьем этапе создается собственный новый смысл, в результате анализа информации новая информация «присваивается» читающим.

Традиционно в теории выделяются разные виды и типы чтения, которые должны использоваться в практике обучения для освоения разных стратегий и тактик чтения. Существуют разные по степени подробности классификации видов и типов чтения, в них чаще всего отражены следующие:

По форме чтения: чтение вслух и чтение про себя;

По характеру речевой ситуации: аудиторное или домашнее чтение;

По степени проработанности текста: подготовленное и не подготовленное чтение;

По видам деятельности: рациональное (аналитическое) и эмоциональное (эстетическое) чтение;

По цели чтения: просмотровое, ознакомительное, изучающее.

Тип чтения определяется во многом характером текста. Рациональное чтение используется для работы с официальной, учебной, научной литературой. При таком чтении опора делается на мышление, память, волю.

Воображение и эмоции включены в меньшей степени. При рациональном чтении могут решаться разные задачи, которые определяют разные стратегии чтения.

Как разновидности рационального чтения в учебном процессе может использоваться:

▪ *просмотровое чтение* – сканирование текста (знакомство с заголовками и подзаголовками, отдельными фрагментами);

▪ *ориентировочное чтение* (извлечение информации, анализ отдельных элементов текста);

▪ *аналитическое чтение* – интерпретация (понимание информации текста, выявление поверхностных и глубинных, явных и скрытых смыслов, создание новых смыслов).

Исследования О. Н. Артемьевой⁴ позволяют. Определить содержание термина *стратегия чтения*.

Стратегия чтения – это способ осуществления перцептивно-мыслительной деятельности, направленной на достижение одной из целей:

- 1) нахождение в тексте определенной информации;
- 2) получение самого общего представления о содержании текста;
- 3) осмысление основного содержания текста;
- 4) глубокое понимание смысла текста.

Все эти цели позволяют выделить основные стратегии чтения:

- 1) поисковая
- 2) просмотровая
- 3) ознакомительная
- 4) изучающая.

Реализация стратегии чтения осуществляется через использование *тактик чтения* – совокупности приемов, выбор которых (осознанный или неосознанный) определяется читателем с учетом особенностей текста и поставленных задач; в учебной ситуации выбор тактик чтения задается типом вопроса (вопросов) к тексту.

Вывод. В итоге названные нами стратегии чтения оказываются востребованными при чтении учебных текстов. При обучении чтению такого текста развиваются логические умения у студентов: умения определять тему и основную мысль информации, умения структурированного восприятия информации (выделение микротем текста, понимание последовательности развития мысли, смысловых связей между микротемами). Вид и тип чтения, освоение стратегий и тактик читательской деятельности студент формирует через методически продуманную систему вопросов и заданий к тексту.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Толковый словарь русского языка: 100000 слов, терминов и выражений. / Сергей Иванович Ожегов; под общ. ред. Л. И. Скворцова. – 28-е изд., перераб. – Москва: Мир и образование, 2015. – 1375.
2. Педагогическое речеведение: словарь-справочник / под ред. Т.А. Ладьяженской и А. К. Михальской. – М.: Флинта; Наука, 1998.
3. Артемьева О.Н. Обучение приемам понимания текста как основа формирования тактик изучающего чтения. Специальность 13.00.02 - теория и методика обучения и воспитания (русский язык). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук Ярославль – 2012, с. 14.

Автор:

Каримова Малика Абди-Хафизовна - Гулистанский государственный университет, преподаватель кафедры «Дистанционного образования».

UDK 372.800.4

METHODS OF ORGANIZING THE TEACHING OF ALGORITHMIC LANGUAGES AND PROGRAMMING COURSES IN AN ELECTRONIC LEARNING ENVIRONMENT

ELEKTRON TA'LIM MUHITIDA ALGORITMIK TILLAR VA DASTURLASH KURSINI O'QITISHNI TASHKIL ETISH USULLARI

МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ АЛГОРИТМИЧЕСКИХ ЯЗЫКОВ И КУРСОВ ПРОГРАММИРОВАНИЯ В СРЕДЕ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Ahtamqulov Muhridin Ahtamqul o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali. Samarqand viloyati, Urgut tumani, Vag'ashti MFY 13-uy.

Email: muhridinahtamqulov@gmail.com

Abstract. E-learning is a great benefit to developing students' programming skills and algorithmic thinking in secondary schools and universities. This makes it crucial how to reinforce and create prerequisite for algorithmic languages and programming courses. In this article, we will consider methods of generating algorithmic languages and programming courses in the electronic learning environment, tools for managing them and analyzing requirements.

Keywords: Electronic education, algorithmic languages, programming, technology, platform, lesson schedule, material, obstacle model, project, modern technologies.

Annotatsiya. Elektron ta'limni o'qitish o'rta maktablar va oliy o'quv yurtlarida o'quvchilarning dasturlash qobiliyatlari va algoritmik fikrlashini rivojlantirishga katta foyda keltirish. Bu esa algoritmik tillar va dasturlash kurslariga bo'lgan talablarni kuchaytirish va yaratish usullarini muhim qiladi. Bu maqolada elektron ta'lim muhitida algoritmik tillar va dasturlash kurslarini yaratish usullarini, ularni boshqarish va talablarni tahlil qilish vositalarini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Elektron ta'lim, algoritmik tillar, dasturlash, texnologiya, platforma, dars jadvali, material, engel modeli, loyiha, zamonaviy texnologiyalar.

Аннотация. Электронное обучение является большим преимуществом для развития навыков программирования и алгоритмического мышления у учащихся средних школ и университетов. Поэтому крайне важно укрепить и создать предпосылки для алгоритмических языков и курсов программирования. В этой статье мы рассмотрим методы генерации алгоритмических языков и курсов программирования в среде электронного обучения, инструменты управления ими и анализа требований.

Ключевые слова: Электронное образование, алгоритмические языки, программирование, технология, платформа, расписание уроков, материал, модель препятствий, проект, современные технологии.

Kirish: Bu maqolani yozishdan maqsad, sizga elektron ta'lim muhitida algoritmik tillar va dasturlash kursini tashkil etishning qanday qilib amalga oshirilishi haqida batafsil ko'rsatma ko'rsatishdir. Bugungi kunda, algoritmik tillar va dasturlash kurslari, har bir o'quvchi uchun muhimdir. Bu kurslar, o'quvchilarga mahoratli dasturchi bo'lish imkonini beradi. Algoritmik tillarni o'rgatish orqali, o'quvchilarga muammolarni yechish va dasturlash jarayonlarini tashkil etishning asosiy prinsiplarini o'rgatiladi. Bu, ularning analitik fikrlash, loyihalarni yaratish va dasturlar yaratish umumiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Dasturlash hamda algoritmik tillar bilan bog'liq xilma-xil muammo va vazifalar juda kengaymoqda. Bu maqolada, siz kurs tashkil etishning muhim nuqtalarini, kursdagi maqsadlarni aniqlashni, talabalarga qanday bilim va ko'nikmalar oshirishni, tajribali o'qituvchilarni jalb etishni va ko'rsatishni o'rganasiz. Siz algoritmik tillar va dasturlash kursini muvaffaqiyatli tashkil etishni istaysiz, shuningdek, talabalarga bu sohada ko'proq bilim olishga yordam berishni xohlaysiz, bu maqola siz uchun.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Hozirgi globallashuv davrida internet tarmog'i orqali real vaqt tizimida o'qitish tezlik bilan rivojlanib borayotgan ta'lim olish turlaridan biri hisoblanmoqda. Elektron ta'lim tizimi ixtiyoriy masofadan hech bir to'siqlarsiz ta'lim berish va ta'lim olish imkoniyatini yaratadi. Mutaxassislarining ta'kidlashicha, an'anaviy ta'lim tizimiga nisbatan real vaqt tizimidagi masofaviy ta'lim tizimida o'qitish samaradorligi yuqoriroqdir (Means, Toyama, Merfi, Bakiya va Jons, 2013). Real vaqt tizimidagi masofaviy o'qitish tizimida video ma'ruzalardan foydalanish eng samarali o'qitish usulidir[1].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Elektron darslik - kompyuter texnologiyalariga asoslangan ta'lim metodlaridan foydalanishga mo'ljallangan o'qitish vositasi bo'lib, undan mustaqil ta'lim olishda va o'quv materiallarini har tomonlama samarali o'zlashtirishda foydalanish mumkin. Elektron darslikda fanning o'quv materiallari talabaga interfaol usullar bilan, psixologik va pedagogik jihatlar, zamonaviy axborot texnologiyalari, audio va video animatsiyalar imkoniyatlaridan o'rinli foydalaniladi. Elektron darslik (o'quv qo'llanma) ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladigan, zamonaviy informatsion texnologiyaning mahsuli hisoblanadi. Elektron darsliklar yangi ta'lim shakli-masofaviy ta'limning asosiy o'quv-uslubiy yadrosini tashkil etadi. O'qitish samaradorligini oshirishda zamonaviy informatsion-pedagogik texnologiyalar, jumladan, elektron darsliklardan foydalanish alohida o'rin egallaydi[2].

Dunyoda ro'y berayotgan o'zgarishlar, qolaversa, respublikamizni yanada rivojlantirish zarurati globallashib borayotgan bugungi kunda barcha sohalar qatori, ta'lim tizimini ham tubdan isloh qilishni, malakali kadrlar tayyorlash tizimini modernizatsiyalashda zamonaviy yondashuvni taqozo etmoqda. Oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalardan keng foydalanish, ta'lim sifatini oshirish, talaba-yoshlarga bugungi kun talabi darajasida bilim olishlariga erishish, kelajak avlodni o'qitish va tarbiyalashda yagona davlat siyosatini amalga oshirish o'z samarasini bermoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan raqamli texnologiyalar bo'yicha mutaxassislar avlodini tayyorlash maqsadida chet ellik hamkorlar bilan birgalikda "1 million O'zbek dasturchilari" loyihasi joriy etildi. Loyihadan ko'zlangan asosiy maqsad - raqamli texnologiyalar yo'nalishida mutaxassislar avlodini tayyorlash, dasturlash bo'yicha ularga kerakli bilim va ko'nikmalarni berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun elektron ta'lim muhitida dasturlash tillarini o'qitish dolzarb muammo hisoblanadi[3].

Asosiy algoritmik tuzilmalarning vizualizatsiyasi va muammolarni hal qilish misollarining ierarxik kutubxonasi talabalar uchun individual ta'lim yo'nalishlarini ishlab chiqish imkonini beradi. Ushbu loyihaning afzalliklari (o'rganishga an'anaviy yondashuvlarga nisbatan) Yevropaning yetakchi universitetlarining loyihada ishtirok etishi orqali o'quv materiallari to'plamlarini doimiy ravishda takomillashtirish, yangilash va kengaytirishni o'z ichiga oladi. Mualliflar o'quv

jarayonida birlashtirilishi va o'qituvchilar va talabalarning qo'shimcha tayyorgarligisiz qo'llanilishi mumkin bo'lgan kichik, avtonom, portativ va hujjatlashtirilgan o'quv vazifalari konsepsiyasini ishlab chiqadilar[4].

Elektron ta'lim muhitida algoritmik tillar va dasturlash kursini tashkil etishning muhim qismi elektron ta'lim muhitining o'zgaruvchilarini tushunishdir. Bu o'zgaruvchilar, o'qituvchilar, o'quvchilar va muassasalar o'rtasidagi aloqalar, texnologiyalar va imkoniyatlardan iborat bo'lishi mumkin. O'qituvchilar uchun, bu muhitning o'zgaruvchilari dasturlash tillarini o'rganish, o'quvchilarni baholash va ularga vazifalar berish, kompyuter darslarini tashkil etish va elektron ta'lim platformalarini ishlatish imkoniyatlarini o'z ichiga oladi. O'quvchilar uchun, elektron ta'lim muhitining o'zgaruvchilari o'quv materiallariga oson va tezlik bilan murojaat qilish, interaktiv darslar, dasturlar va testlar orqali o'zlashtirish va o'rganish imkoniyatlarini taqdim etishni o'z ichiga oladi. Muassasalar uchun, elektron ta'lim muhitining o'zgaruvchilari bajaruvchilarni baholash, o'quv natijalarini monitoring qilish, ma'lumotlar bazasini boshqarish, o'quvchilarni taqsimlash va dasturlarni tashkil etish imkoniyatlarini taqdim etadi. Elektron ta'lim muhitida o'zgaruvchilar bilan taniqli bo'lish va ularga mos keladigan strategiyalarni qo'llash orqali, algoritmik tillar va dasturlash kursini samarali tarzda tashkil etish mumkin.

Algoritmik tillar va dasturlashning o'zgaruvchilari elektron yoki tizimning ishlashini boshqarish uchun muhim asosiy qurilmalar hisoblanadi. Bu o'zgaruvchilar dasturlash davomida ma'lumotlarni saqlash, ulardan foydalanish, matematik amallarni bajarish va boshqalar kabi vazifalarni bajarish uchun foydalaniladi. Bir dastur yoki tizimda o'zgaruvchilarni to'plash va ulardan foydalanish yordamida, dasturchi istalgan turdagi muammoni yechish, ma'lumotlar bilan ishlash, talabalarni qimmatli ma'lumotlardan foydalanish, grafiklarni yaratish va ko'rsatish, matematik amallarni hisoblash va boshqalar kabi vazifalarni bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ular ma'lumotlarni saqlash uchun kerakli joyni ajratish, ma'lumotlarga unikal nom berish, ma'lumotlarni o'zgartirish, ma'lumotlarni yig'ish va taqsimlash, ma'lumotlarni filtrlash, ma'lumotlarni tartiblash kabi amallarni bajarish imkoniyatini beradi. Algoritmik tillar va dasturlashda o'zgaruvchilarni to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatish va ulardan foydalanishning amaliy qismi juda muhimdir. Bu yerda dasturchi muhim ma'lumotlarni saqlab qolish va ulardan foydalanish orqali dasturining to'g'ri va samarali ishlashini ta'minlaydi.

Algoritmik tillar va dasturlash kursini o'qitishning ahamiyati. Algoritmik tillar va dasturlash kurslarini o'qitishning ahamiyati juda katta. Bugungi dunyoda, texnologik rivojlanish har kuni o'sib borayotganligi sababli, algoritmik fikrlash va dasturlash bilimi ham muhim bo'lib chiqmoqda. Bu sohadagi zarur bilim va ko'nikmalar, o'quvchilarni IT sohasida muvaffaqiyatli bo'lishga tayyorlaydi. Algoritmik tillar va dasturlash kurslarini o'qitish, talabalarga kompyuterlardan foydalanish, dasturlar yaratish, muammosiz yechimlarni elektron yechish, katta ma'lumotlar bazalarini tahlil qilish va boshqalar kabi muhim ko'nikmalarni o'rgatadi. Bu kurslar, talabalarga loyihalarni tayyorlash va boshqarish, o'z ishlarini avtomatlashtirish va innovatsion yechimlarni elektron imkoniyatini beradi. Algoritmik tillar va dasturlash kurslarining o'qitishning ahamiyati shundaki, bu soha talabalar uchun keng imkoniyatlarni ochadi. Bu kurslar, kreativlikni rivojlantiradi, muammolarni yechishga va yangi ideyalarni boshqarishga yordam beradi. Shuningdek, bu kurslar IT sohasida ish topishga imkon beradi, chunki bugungi ish dasturlash va algoritmik tillarni bilishni talab qiladi.

Dars jadvalini tashkil etish. Dars jadvalini tashkil etish algoritmik tillar va dasturlash kursini o'qitishning muhim qismidir. Bu jarayonning iqtisodiy, masofaviy va vaqt tartibidagi samarasi uchun asosiy unsurlaridan biridir. Dars jadvali, o'quvchilarning darslarda qatnashish va o'qish vaqti uchun mo'ljallangan grafik ma'lumot hisoblanadi. Dars jadvali kursning barcha modullarini tahlil qilish va darslar va mavzularning tartibini aniqlashdir. Dars jadvalini tuzishda, darslar orasida bir necha kunlar bo'lishi kerak, bu esa o'quvchilar uchun barqarorlik va o'zlashtirish imkonini yaratadi. Dars jadvalini tashkil etishda, o'quvchilar va o'qituvchilar orasida ko'rsatma va kelishuvlar qo'llanilishi kerak. Bu, dars jadvalini to'liq, aniq va shaffof qilishga yordam beradi.

Kurs materiallarini tayyorlash. Elektron ta'lim muhitida algoritmik tillar va dasturlash kursini o'qitishning asosiy qismi kurs materiallarini tayyorlashdir. Bu qismda, siz talabalar uchun materiallarni tuzishda qanday qadam tashkil etishingiz kerakligini ko'rsatamiz.

1. Maqsadlarni aniqlang: Avvalo, kurs materiallarini tayyorlashda o'qituvchilarning maqsadlarni aniqlab ko'ring. Bu kursdan talabalar nimalarni o'rganishni kutishadi? Algoritmik tillar va dasturlashning asosiy prinsiplarini o'rgatishmi, yoki amaliy yondoshuvlar orqali dasturlashni mustahkamlashmi? maqsadlarni aniqlab, kurs materiallari qanday maqsadlarni qamrab olishi kerakligini bilgan holda tayyorlash imkoniyatini hisobga olasiz.

2. Mavzularni tartiblang: Kurs materiallarini tayyorlashda mavzularni tartiblash juda muhimdir. Bu, qatnashuvchilarning o'rganish jarayonini to'liq tushunishlarini ta'minlaydi. Boshlang'ich ma'lumotlardan boshlab yordamchi va oliy darajadagi mavzularga yo'naltirish maqsadida, kurs materiallarini tartiblashda izohlar, misollar, va harakatlar ketma-ketlikka bog'liq bo'lishi kerakligi muhimdir.

3. Tizimli bo'lingan darslar: Kurs materiallarini tizimli bo'lingan darslarga ajratish talabalar uchun o'rganishni osonlashtiradi. Har bir darsda biror konseptni tushunishga imkon beruvchi belgilashlar, grafiklar, yoki ko'rsatkich materiallardan foydalanish juda muhimdir. Talabalarning darslarni tushunishiga yordam beruvchi amaliy mashqlar ham kurs materiallariga qo'shishga intilishadi.

4. Qo'llanmalar va yordamchi materiallar: Kurs materiallarini tayyorlashda talabalarni qo'llanmalar va yordamchi materiallar bilan ta'minlash muhimdir. Bu qo'llanmalar, darslarda o'rgangan konseptlarni qayta o'rganish, amaliy

mashqlarni bajarganligini tekshirish va o'zining o'rganish jarayonini osonlashtirish uchun qulaylik yaratadi. Qo'llanmalar, misollar, yordamchi maqolalar va h.k.

O'qitish usullari va texnikalari. Elektron ta'limni o'qitish usullari va texnikalarining muhim manbalari kursni tashkil etish jarayonida katta ahamiyatga ega. Bu bo'limda, algoritmik tillar va dasturlash kursini samarali o'qitishning muhim usullari va texnikalarini ko'rib chiqamiz. Birinchi navbatda, o'qitish usullari tanlashda mashhur elektron prinsiplardan foydalanish juda muhimdir. Misol uchun, "engel modeli" ("To'siq modeli" tilshunoslik sohasida, ayniqsa, til o'rganish va o'rgatish sohasida qo'llaniladigan modeldir) usuli, o'quvchilarni algoritmik tillar va dasturlashning muammolarini hal qilishda ularga yordam berish, maslahatlar berish va ularning mustahkamliklarini oshirishga imkoniyat yaratish uchun keng qo'llaniladi. Boshqalar esa "tarjima-kiroq" ("Tarjima-kiroq" deyilgan so'z o'zbek tilida "tarjima qilish" yoki "tarjima qilishni osonlashtirish" degan ma'nolarda keladi.) usulidan foydalanish maydonchasi orqali o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash va o'rgatish uchun optimal, o'zaro muloqatli maslahatlar va tushuntirishlar taqdim etishga fokuslanishadi. Dasturlash kurslarida amaliyotga asoslangan o'qitish usullaridan foydalanish ham muhimdir. Amaliyot tajribasini jalb qilib olish, kodiningizni sinab ko'rish, mashinali o'rganish, hayotiy mashg'ulotlarni qo'llash va qo'shimcha materiallardan foydalanish o'quvchilar uchun qulay imkoniyatlarni beradi. Shuningdek, interaktiv darslar, video darslar, boshqa amaliy mashg'ulotlar va o'quv dasturlarini tashkil etish, har bir o'quvchining o'ziga mos usulda o'rganish imkonini beradi. Texnikalar qismida, ma'lum bir platforma yoki dasturlash tili, masalan, Python, Java yoki C++, ishlatish muhimdir. Bu, o'quvchilarga dasturlash tillarini o'rganishda yordam beradi va ularning tajribalari va bilimlari rivojlanishini ta'minlaydi. Buni yanada o'rganish uchun interaktiv kod tahrirlash vositalaridan, qo'llanmalar va dastur qilishda yordam beruvchi vositalardan foydalanish tavsiya etiladi.

Amaliy mashg'ulotlarni o'rganish uchun vosita va resurslar. Amaliy mashg'ulotlar, algoritmik tillar va dasturlashni o'rganishning asosiy qismidir. Bu qanday qilib muhitda o'z talabalarizga qulay va samarali amaliy mashg'ulotlar tashkil etishga yordam beradi. Ushbu bo'limda bu mavzuga oid vositalar va resurslarni ko'rib chiqamiz.

Birinchi qadam – Muhit va dasturlash tilini o'rganishda vositalar. Birinchi navbatda, talabalar uchun o'rgatish muhitini tayyorlash juda muhimdir. Bu, dasturlashni o'rgatish uchun kerakli barcha kompyuterlar, internet ulushlar va dastur vositalarini ta'minlashni o'z ichiga oladi. Buning orasida, dasturlash tillarini o'rganishda xar bir talaba uchun alohida kompyuterlar, IDElar (Integrated Development Environment) va dasturlash o'lchovlari kerak bo'lishi mumkin. Bu vositalar talabalarga amaliy mashg'ulotlarni o'rganishda va dasturlashni amalga oshirishda yordam beradi.

Ikkinchi qadam – Onlayn resurslar. Algoritmik tillar va dasturlashning o'rganishida onlayn resurslar juda katta ahamiyatga ega. Talabalar uchun onlayn kurslar, video darslar, forumlar va bloglar, dasturlash platformalari, masalalar va javoblar bazalari kabi bir nechta foydali resurslardan foydalanish mumkin. Bu resurslar orqali talabalar dasturlashni asosiy konseptlarini o'rganish, savollar yechish va yaratuvchi yechimlarni elektron imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin.

Kurs natijalarini baholash va rag'batlantirish. Algoritmik tillar va dasturlash kursini o'qitishning muhim qismi, o'quvchilarning kurs natijalarini baholash va rag'batlantirishdir. Bu, ularning yutuqlarini nazorat qilish va o'rganish motivatsiyalarini oshirish uchun katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Birinchi qadam, o'quvchilarning baholarini to'plash va tahlil qilishdir. Bu, har bir o'quvchi uchun shaxsiy baholar belgilash va ularga qarab ularning kursda qancha tashrif buyurishini aniqlash imkoniyatini beradi. Bu, baholanish jarayonini ob'ektiv va yuqori sifatli qilishga e'tibor berishni talab qiladi.

Baholanish jarayonida, o'quvchilar nima bilishlarini va kursda qanday o'rganishni o'zgartirishlari kerakligini tushunish uchun ular bilan muloqot o'tkazish juda muhimdir. Bu, ularning iste'dodlarini oshirish va ularning o'zlashtirish yollarini topishga yordam beradi.

Kurs natijalarini baholashdan keyin, o'quvchilarni rag'batlantirish imkoniyatlari mavjud. Bu, ularning kursni davom ettirishga qiziqtirish va o'zlashtirishlari uchun motivatsiyalarini oshirish uchun qulayliklar va imtiyozlar kabi qo'shimcha stimullarni taklif qilishni o'z ichiga oladi.

Elektron ta'lim muhitida algoritmik tillar va dasturlash kursini o'qitishni muvaffaqiyatga yo'naltirishning yo'llari. Elektron ta'lim muhiti, algoritmik tillar va dasturlashning o'qitilishi uchun eng samarali usullardan biridir. Bu qat'iyat bilan muvaffaqiyatga yo'naltirishning bir necha yollari mavjud.

Birinchi va eng muhim yo'l, to'g'ri va tamoyillashgan darsliklar tayyorlashdir. Algoritmik tillar va dasturlashni o'qitishning odatiy ko'nikmalari va qavm(Kishilarning ma'lum bir ish va boshqa jihatdan bo'lgan birligi, guruhi; toifa)lari, talabalarni bu sohada mustahkamlashga yordam beradi. Darsliklar, mazmunli, mohiyatli va amaliy mashg'ulotlardan iborat bo'lishi kerak. Bundan tashqari, darslar interaktiv holatda tuzilishi, talabalarga amaliyotni o'rganishda yordam beradi.

Ikkinchi yo'l, amaliyotga asoslangan ta'limni ta'minlashdir. Dasturlashni o'rganishda, talabalar o'zlarining o'ziga xos vazifalarda ish o'rtasida shaxsiy tajriba va mahoratni rivojlantirishlari kerak. Bu, algoritmik tillar va dasturlashning oson va tezroq o'rganishning eng muhim usuli bo'lib, talabalarni muvaffaqiyatga yo'naltirishda katta ahamiyatga ega.

Uchinchi muhim yo'l, o'quv jarayonida yaxshi talabalar bilan hamkorlik qilishdir. Talabalar birbiriga yordam berish, o'z fikrlarini almashish va muammolarni hamkorlik bilan hal qilish orqali o'zlashtirishlari kerak. Bu, ularning o'zlarini mustahkamlashda va yangi yondoshlarni o'rganishda katta qo'llab-quvvatlash vazifasini bajaradi.

Elektron ta'lim muhitida algoritmik tillar va dasturlash kurslarini tashkil etish usullari. Elektron ta'limda muhitida algoritmik tillar va dasturlash kursini tashkil etish usullari haqida gapirishdan oldin, biz algoritmik tillar va dasturlash kurslarining talablari va tahliliga oid ma'lumotlar bilan tanishishimiz kerak. Bu talablarni tushunish, kurslarni yaratish va bu sohada muvaffaqiyatli bo'lish uchun asosiy qo'llanmani belgilashga yordam beradi.

Algoritmik tillar va dasturlash sohasidagi kurslar, hozirgi zamonning e'tibor qozonayotgan sohalaridan biridir. Bu sohada yuqori sifatli ta'lim olish uchun kurslarni to'liq tashkil etish juda muhimdir. Bu qismda, biz algoritmik tillar va dasturlash kurslarini tashkil etish usullari haqida gaplashamiz.

Birinchi qadam, kursning maqsadini aniqlashdir. Kurs maqsadi, o'quvchilar uchun nima qanday bilimlar va ko'nikmalar taqdim etishni o'z ichiga oladi. Misol uchun, bir kurs algoritmlarni o'rgatishga yo'naltirilgan bo'lsa, u o'quvchilarga muhim algoritmlarni tushuntirishi, tahlil qilishi va muammolarni hal qilishda yordam berishi lozim.

Keyingi qadam, kursning boshqarish usullari va talablari bo'yicha muvaffaqiyatga erishishdir. Kursni tashkil etishda, o'rganish jarayonida qo'yiladigan qarorlar, o'quvchilarning baholash tizimi, amaliy mashg'ulotlar va dars jadvali kabi masalalar diqqatga olinishi kerak. Talablar esa kursga qatnashuvchilar uchun kerakli saviyada bilim va tajriba talab etadi. Bu talablar, kursning darajasi, mavzu va o'quv usuli asosida belgilanadi.

Kursni tashkil etishning yana bir usuli, yuqori sifatli o'qituvchilarni jalb etishdir. O'quvchilarga kursda yuqori sifatli bilimlar taqdim etish uchun yetuk tajriba va ko'nikmalarga ega bo'lgan o'qituvchilar muhimdir. O'qituvchilar hamda murabbiylar, algoritmlarni va dasturlash tillarini muxlislariga xususiyat berish, ko'nikmalarni amaliyotga o'tkazish va o'quvchilarning savollariga javob berish bilan vazifalangan bo'lishi kerak.

So'nggi qadam, kurs vaqtida o'quvchilarning qiziqishi va hamjamiyatning qo'llab-quvvatlashi bo'ladi. Kursning tashkil etish usullari, o'quvchilarning qiziqishini oshirish va qatnashuvchilarga samarali ta'lim tashkil etishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bu, interaktiv darslar, barcha o'quvchilar qatnashishiga imkon beradigan amaliy mashg'ulotlar va zerikarli deganlarga imkon beradigan ijodiy vazifalar bilan amalga oshirilishi mumkin. Bu xususiyatlarga amal qilgan holda, siz yuqori sifatli ta'limni taqdim etish va o'quvchilarga yaratuvchanlik bo'lish imkoniyatini berishga erishasiz.

Kurslarni boshqarishda, o'qituvchilar tomonidan o'quvchilarning progressini baholash ham muhimdir. Bu, imtihonlar, amaliy mashg'ulotlar, loyihalar yoki boshqa usullarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, o'qituvchilar o'quvchilarga mavzu bo'yicha yordam berish, savollar va muammolarni hal qilish uchun onlayn forumlar yoki chat o'rtalarini taqdim etishi mumkin. Keyin, kurslarni reklam qilish va tarqatish ham muhimdir. Bunda, ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, elektron pochta va boshqa resurslardan foydalanish mumkin. Reklam kampaniyalari va tanlov jarayonlari o'quvchilarni qiziqitirish va ularga kursga qo'shilishga ko'maklashadi. Algoritmik tillar va dasturlash kurslarini boshqarishda katta muammo bo'lmaydi, ammo bularni amalga oshirish uchun ehtiyotkorlik va tahlil kuchini talab qiladi. To'g'ri qadamni tashkil etish va yuqori sifatli resurslardan foydalanish orqali, o'quvchilar uchun samarali va oson o'rganish imkoniyatini yaratish mumkin.

Kurslarni tashkil etish uchun birinchi qadam kurslarga qatnashuvchilar profillarini belgilashdir. Bu, kurslarni qaysi darajada o'qishga yo'naltirishga, qanday ko'nikmalar va tajriba talab qilishga ega bo'lishini aniqlashda yordam beradi. Misol uchun, bo'sh vaqtida shaxsiz yoki ishdan bo'sh bo'lgan odamlar uchun kurslar mavjud bo'lishi mumkin, shuningdek, dasturchilikda tajribasi bo'lmagan yoki boshlang'ich darajadagi shaxslar uchun ham kurslar tashkil etilishi mumkin.

Kurslarda talab qilingan ilovalarning tahlili ham muhimdir. Bu, kurslarni o'qishga qaysi bosqichda ishlaganligini aniqlashga yordam beradi. Masalan, boshlang'ich kurslarda Python yoki JavaScript tilini o'rganish talab qilinishi mumkin, shuningdek, o'rtacha vaqt talab qilgan kurslarda Java yoki C++ tilini o'rganishga e'tibor qaratish mumkin. Qo'llanma yordamida, kurslarni o'rganuvchilar va o'qituvchilar uchun moslashtirishga yordam beradi. Bu, talablarni tushunish, kurslarni yaratish va bu sohada muvaffaqiyatli bo'lish uchun yordam beradigan kritik ko'rsatkichlarni belgilashga olib keldi. Algoritmik tillar va dasturlash kurslarining talablari va tahlili kurslarni muvaffaqiyatli va samarali o'qish imkonini beradi.

Xulosa. Bizning maqolamizda elektron ta'lim muhitida algoritmik tillar va dasturlash kursini tashkil etish haqida batafsil ko'rsatma bilan tanishdingiz. Bu ko'rsatma sizga maqoladagi ko'rsatmalarni qanday tashkil etish haqida eng yaxshi usullarni taqdim etadi. Bu ma'lumotlarimiz sizga Elektron ta'lim muhitida algoritmik tillar va dasturlash sohasida o'quv kursi tashkil etishda yordam beradi degan umiddamiz. Ushbu qo'llanmani amalga oshiring va o'zingiz o'quvchilarning qanday algoritmlarni va dasturlarni o'rganishida muvaffaqiyatli bo'lishini ko'rib chiqishingizni umid qilamiz. Elektron ta'lim ancha keng qamrovli sohaga aylandi va bir necha yillik muddat ichida katta rivojlanib kelmoqda. Bu rivojlanish bilan birga, algoritmik tillar va dasturlash sohasidagi kurslar ham ommalashtirilmoqda. Algoritmik tillar va dasturlash kurslari tashkil etish oson emas, chunki ular ko'proq o'quvchilar tomonidan talab qilinayotgan mavzularni o'rganishni talab qiladi, shuning uchun tegishli darsliklar va resurslarni taqdim etishi kerak bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muratov X. Elektron ta'lim resurslari va multimedial elektron o'qitish vositalari orqali ta'lim muhitining rivojlanishi. Academic research in educational sciences volume. 2021. - 1132 b

2. Abduraxmanova Sh. Elektron ta'lim resurslarini yaratish texnologiyalari.-T. 2022. – 29-b
3. Bobomuxamedova Sh.A. Elektron ta'lim muhitida dasturlash tillarini o'qitishning metodik tizimini blog-texnologiyasi asosida takomillashtirish. T – 2023. - 10-b
4. Husanova D.K Dasturlashtirishda interfaol ta'lim sohasida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish istiqbollari. Science and innovation international scientific journal volume 1 -2022. - 1898-b
5. Dann V., Mis S., Pausch R. Elis bilan dasturlashni o'rganish. Upper Saddle River, Prentice Hall, 2006. - 3-b
6. Kelleher C., Pausch R. Dasturlash uchun to'siqlarni kamaytirish: Ajam dasturchilar uchun dasturlash muhiti va tillarining taksonomiyasi. ACM Computing Surveys, 2008. 83–137-b
7. Strijbos J.-V. Rollarning kompyuter yordamida hamkorlikda o'rganishga ta'siri. Ochiq universitet Niderlandiya, 2014. - 7-b
8. A.Axatov, F.Nazarov. Python tilida dasturlash asoslari (1-qism) Samarqand – 2020
9. Khursandov H.F. Python Learning Methodology: A Comprehensive Approach for Effective Skill Acquisition. European Journal of Education and Applied Psychology . 2023. № 90 – 95 b
10. Xursandov H.F. Ta'lim jarayonida turli xil dasturiy vositalarning qo'llanilishi. Miasto Przyszłości , 2023. 441–444 - b.

Muallif:

Ahtamqulov Muhridin Ahtamqul o'g'li – Samarqand davlat universiteti Urgut filiali Biznesni boshqarish va tabiiy fanlar kafedrası assistenti. E-mail: a_muriddin96@mail.ru

UDK 372.800.2

USING AN INTEGRATIVE APPROACH IN THE EDUCATIONAL PROCESS

TA'LIM JARAYONIDA INTEGRATIV YONDASHUVDAN FOYDALANISH

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Xasanov Baxrom Boktiboyevich

Guliston davlat universiteti. 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: xbahrom@gmail.com

Abstract. The article describes the results of a study of the issues of training future specialists in an educational environment using an integrated approach based on digital and pedagogical technologies. The significance of integrated technologies in the educational process and its content is revealed. Information on the systems that make up integrated technologies is provided.

Keywords: digital technologies, computer, information technologies, pedagogical technologies, integration.

Аннотация. В статье описаны результаты исследования вопросов подготовки будущих специалистов в образовательной среде с использованием интегративного подхода на основе цифровых и педагогических технологий. Раскрыто значение интегрированных технологий в образовательном процессе и его содержании. Приведена информация о системах, составляющих интегрированные технологии.

Ключевые слова: цифровые технологии, компьютер, информационные технологии, педагогические технологии, интеграция.

Kirish. Globallashtirish jamiyatda har qanday sohada ijobiy natijalarga erishish uchun yuqori samaradorlikka yo'naltirilgan raqamli texnologiyalar va jamiyatning intellektual salohiyatidan foydalanishga alohida ahamiyat berish talab etiladi. Mamlakatimizda ta'lim tizimini rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish yo'lida bir qancha amaliy tadqiqot ishlari olib borilmoqda. Bunday tadqiqot ishlarning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat: ta'lim mazmunini xorijiy tajribalar asosida yangicha mazmunga olib kelish va ular asosida yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratish; kompyuter texnologiyalaridan foydalanib, o'quv predmetlarini o'qitish jarayonini takomillashtirish; o'quv jarayoniga yangi avlod axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish; o'quv jarayoniga zamonaviy pedagogik, innovatsion va integratsion texnologiyalarni joriy etish va hokazo.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning maqsadi ta'lim tizimida integratsiyalashgan texnologiyalar va ulardan foydalanish asoslari, mazmun-mohiyati va metodik tizimini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda ta'lim tizimida integratsiyalashgan texnologiyalar va ulardan foydalanish asoslari, mazmun-mohiyati va metodik tizimini ishlab chiqish masalalari bayon etiladi. Tadqiqotda kuzatish, ilmiy-metodik tahlil va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

O'quv jarayonida sifatli va kafolatlangan ta'lim berishda ta'limning usullari va vositalari alohida ahamiyatga ega. Zamon talabi darajasida o'quv jarayonini tashkil etishda integratsion ya'ni integratsiyalashgan texnologiyalardan foydalanish muhimdir.

Integratsiya soʻzi, lotincha “integratio” soʻziga mos kelib, oʻzbek tilida tiklash, qaytadan boshlash, toʻldirish maʼnolarini ifodalaydi. Ayrim qismlarning, elementlarning bogʻliqlik holatini, ularni qoʻshib birlashtirishni ifodalovchi tushuncha hisoblanadi [1].

Integratsiya soʻzidan fanlarning yaqinlashishi va oʻzaro bogʻlanish jarayonini ifodalashda ham foydalaniladi.

Integratsiyalash tushunchasi muhim ilmiy terminlardan biri boʻlib, u umumlashtirish, xulosalar chiqarishda metodologik vosita hisoblanadi. Fan va texnikada ushbu metodologik vosita yordamida biror jarayon yoki hodisalar mazmunlari orasidagi umumiy uygʻunlik modellari va algoritmlari yaratiladi.

Uzluksiz taʼlim tizimida beriladigan taʼlim mazmunidagi uygʻunliklarni taʼminlash muammolarini echishda ham integratsiyalashning mohiyati alohida ahamiyatga ega. Integratsiyalash orqali oʻqitiladigan oʻquv predmetlarining asosiy tushunchalari umumlashtiriladi. Biror tadqiqot obʼekti va metodologiyasiga oid maʼlumotlar oʻrtasidagi aloqadorlikni oʻrnatishda ham integratsiyalash tushunchasidan foydalaniladi.

Integratsiyalashgan texnologiya deganda, ikki va undan ortiq texnologiyalarni birlashtirish, umumlashtirish va ular orasidagi aloqadorlikni oʻrnatishdan hosil boʻlgan texnologiyalar tushuniladi.

Oʻquv jarayonida integratsiyalashgan texnologiyadan foydalanish deganda, pedagogik, axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini birlashtirish, umumlashtirish va ular oʻrtasidagi aloqadorlikni oʻrnatish orqali faoliyat olib borish holati tushuniladi.

Taʼlim oluvchilarning oʻquv predmetlar boʻyicha oʻzlashtirish darajasi darsning sifati va samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Taʼlimning sifatini oshirishda darsni toʻgʻri rejalashtirish va maqsadni toʻgʻri va aniq belgilab olish muhimdir. Maqsadni belgilashda natijaga erishish uchun ketadigan vaqt, taʼlim oluvchining ehtiyoji va imkoniyatlari, taʼlim oluvchining maqsadga erishishga harakat qilishga yoʻnaltirilgan metodlar va natijani aniqlaydigan nazorat turlarini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday maqsadga erishish uchun oʻquv jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilish zarur.

Pedagogik texnologiya taʼlim jarayonida qoʻllaniladigan pedagogik va texnologik yondashuvlarning integratsiyasi mahsulidir. Pedagogik texnologiya tushunchasiga turli pedagog olimlar turlicha yondashib, unga turlicha taʼrif berganlar. YuNESKO tashkiloti pedagogik texnologiyaga quyidagicha taʼrif bergan: “Pedagogik texnologiya – taʼlim berish va oʻzlashtirish usullarini yaratish, qoʻllash, ularni yagona tizimga keltirish yoʻli bilan inson salohiyati va texnik vositalarining barcha imkoniyatlaridan muvofiq foydalanib, bilimlar oʻzlashtirilishining eng maqbul jarayonidir” [2].

Pedagogik texnologiya - taʼlim metodlari, usullari hamda tarbiyaviy vositalar yigʻindisi, u pedagogik jarayonning tashkiliy-uslubiy vositalar majmuidir. Pedagogik texnologiya bu oʻz oldiga taʼlim shakllarini optimallashtirish vazifasini qoʻyuvchi butun oʻqitish va bilimlarning oʻzlashtirish jarayonini texnik resurslar va insonlarning oʻzaro munosabatlarini hisobga olgan holda yaratish, qoʻllash va aniqlashning tizimli metodidir. Pedagogik texnologiya - maʼlumotlarni oʻzlashtirish uchun qulay shakl va usulda uzatish va oʻzlashtirish jarayonidan iborat. Pedagogik texnologiya - oʻquvchining mustaqil oʻqishga, bilim olishga, fikrlashga oʻrgatishni kafolatlaydigan jarayondir. Pedagogik texnologiya jarayonida oʻqituvchi rahbarligida oʻquvchi mustaqil ravishda bilim oladi, oʻrganadi, oʻzlashtiradi [2].

Demak, pedagogik texnologiya insonga oldindan belgilangan maqsad boʻyicha taʼsir oʻtkazish faoliyatidan iboratdir.

Axborot texnologiyasi – axborotni toʻplash, saqlash, izlash, unga ishlov berish va uni tarqatish uchun foydalaniladigan jami uslublar, qurilmalar, usullar va jarayonlar. Axborot texnologiyalari – maʼlumotlarni toʻplash, ularga ishlov berish, saqlash, uzatish va ulardan foydalanish jarayonida kompyuterdan foydalanish yoʻllari, usullari va uslublari. Axborot texnologiyasi – axborotga ishlov berish uchun ushbu axborotdan foydalanuvchi jarayonlarning sermehnatligini kamaytirish va ularning ishonchligini va tezkorligini oshirish maqsadida zamonaviy kompyuterdan foydalanish bilan bogʻliq jarayonni ifodalaydi [3].

Demak, axborot texnologiyalari deganda axborotni yigʻish, saqlash, uzatish, oʻzgartirish, qayta ishlash usul va vositalari yigʻindisi tushuniladi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari taʼlim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlarga yangicha yondashishlar asosida, bilim, malaka va koʻnikmalarini shakllantirish bilan bogʻliq oʻquv jarayonini tashkil etib, taʼlimni yangi sifat bosqichiga koʻtarish imkonini berishi mumkin boʻlgan texnologiyadir.

Kommunikatsiya soʻzi, inglizcha “communication” soʻziga mos kelib, oʻzbek tilida aloqa, xabar, aloqa vositasi, axborot vositasi, tutashma, muloqot, ulanish, axborot uzatish usullari va vositalari maʼnosida qoʻllaniladi. Kommunikatsiya tizimi – boshqa tizimlar orasida axborot uzatish bilan bogʻliq yordamchi vazifalarni bajaradigan tizimdir [3].

Kommunikatsion texnologiyalar – tarmoqdagi kompyuterlar orasida axborotlarni uzatish uchun marshrutlash (xarakterlarni belgilash) va bogʻlanishlarni kommutatsiya qilish vazifasini bajaradigan texnologiyalardir.

Taʼlim tizimining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari quyidagi asosiy funktsiyalar va talablarni bajaradi [4]: taʼlim oluvchilar va ularning axborot muhitidan foydalanish faoliyatlarini qayd etish; taʼlim beruvchi va taʼlim oluvchilarning faoliyatini maslahat yoʻli bilan qoʻllab-quvvatlashni hisobga olish; taʼlim oluvchilarga zaruriy oʻquv

materiallarini mustaqil o'zlashtirish uchun tavsiya qilish; o'quv jarayonida, ta'lim oluvchilar tomonidan o'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarning test yordamida, shuningdek, og'zaki va yozma usuldagi nazoratini tashkil qilish; axborot bazasida ta'lim oluvchilarga tavsiya qilingan o'quv materiallaridan, qo'shimcha adabiyot va boshqa vositalardan foydalanishi uchun o'quv muassasasi axborot resurslaridan masofadan turib foydalanish imkonini yaratish; virtual laboratoriya mashg'ulotlari va amaliy topshiriqlarni bajarishda masofadan turib ta'lim muassasasi xodimlarining maslahati va boshqa yordamlarini uyushtirish va hokazo.

Integratsiyalashgan texnologiyalar asosida tashkil etiladigan o'quv jarayonida o'quv predmetlarining asosiy mazmuni quyidagi o'quv-uslubiy materiallardan iborat bo'ladi: elektron darsliklar, elektron o'quv qo'llanmalar, elektron metodik qo'llanmalar va boshqa qo'shimcha materiallar; elektron o'quv-uslubiy majmualar; o'zini o'zi nazorat qilish uchun test dasturlari va savollar majmuasi; virtual laboratoriya ishlari va ularning tavsifi; mustaqil ishlar va nazorat ishlari; hisoblash dasturlari, elektron ma'lumotnomalar, elektron ilovalar; qo'shimcha dasturiy ta'minotlar.

Integratsiyalashgan texnologiyalarning qo'llanilishi natijasida o'quv mashg'ulotlari masofadan turib tarmoq texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalangan holda tashkil etishga olib keladi. Bu esa masofali o'qitishni tashkil etishning asosidir. Masofali o'qitishda tarmoq texnologiyalarining asosiy vazifasi o'quv jarayonida o'qituvchi va o'quvchi orasidagi muloqotni ta'minlashdan iborat. O'qituvchi va o'quvchilar orasidagi doimiy muloqotsiz tashkil qilingan o'quv jarayoni ko'zlangan samarani bermaydi. Ta'lim tizimining kunduzgi shaklida o'qituvchi va o'quvchi orasidagi muloqot bir vaqt, bir joyda o'quv auditoriyasida amalga oshiriladi. Masofali o'qitishda esa bu jarayon telekommunikatsion vositalar asosida kompyuterning tarmoq texnologiyalari orqali amalga oshiriladi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan, uchta texnologiyalarning integratsiyalashgan holati ta'lim berish va o'zlashtirishning eng maqbul texnologiyasi deb qarash mumkin. Pedagogik va axborot texnologiyalari imkoniyalaridan foydalangan holda ta'lim oluvchilar uchun axborot-ta'lim muhitini yaratib, kommunikatsiya texnologiyalari vositalari asosida ta'lim oluvchilarga etkazib berish jarayonlari integratsiyalashgan texnologiyalarning asosiy vazifasi hisoblanadi.

XULOSA. Zamonaviy talab darajasida o'quv jarayonini tashkil etish, ta'lim mazmunlarini umumlashtirish va to'ldirishda integratsiyalashgan texnologiyalar alohida ahamiyat kasb etib, ko'zlangan maqsadga erishishni kafolatlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik. – Toshkent: O'zbekiston, 2010. – 2-tom. – 396 b.
2. Tolipov O'.Q., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. O'quv qo'llanma. - Toshkent: Fan, 2006. – 262 b.
3. Abduqodirov A.A., Pardayev A. Pedagogik texnologiyalarga oid atamalarining izohli lug'ati. – T. Fan va texnologiya. 2012. – 44 b.
4. Abduqodirov A.A., Pardayev A. Ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish nazariyasi va metodologiyasi. – T. Fan va texnologiya. 2012. – 104 b.

Muallif:

Xasanov Baxrom Boktiboyevich - Guliston davlat universiteti, Amaliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasida o'qituvchisi. **E-mail:** xbahrom@gmail.com

УДК 372.8

QUALITATIVE AND QUANTITATIVE INDICATORS OF THE LESSON

ДАРСНИНГ СИФАТ ВА МИҚДОР КЎРСАТКИЧЛАРИ

КАЧЕСТВЕННЫЕ И КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЗАНЯТИЯ

Абдукаримов Хабибулло

Guliston davlat universiteti. 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: xabibullo-abdukarimov2024@gmail.com

Abstract. The article presents the conclusions of pedagogical experience regarding the qualitative and quantitative indicators of a lesson. The quality of a lesson depends on the indicators in question, the indicators for determining the quality of a lesson, the analysis of a lesson and its importance. Recommendations are given for organizing the educational process and requirements for its effective completion.

Key words: lesson, quality of a lesson, modern lesson, quantity, professional activity, open lesson, lesson analysis.

Аннотация. Мақолада дарсинг сифат ва миқдор кўрсаткичларига оид педагогик тажриба хулосалари келтирилган. Дарсинг сифати қандай кўрсаткичларга боғлиқлиги, дарс сифатини аниқлаш кўрсаткичлари, дарс

таҳлили ва унинг аҳамияти тўғрисида фикрлар юритилган. Таълим жараёнини ташкил этиш ва унинг самарали яқунланишига қўйилган талаблар бўйича тавсиялар келтирилган.

Таянч сўзлар: дарс, дарс сифати, замонавий дарс, миқдор, касб фаолияти, очик дарс, дарс таҳлили.

Аннотация. В статье представлены выводы педагогического опыта относительно качественных и количественных показателей урока. Качество урока зависит от того, о каких показателях идет речь, показателей определения качества урока, анализа урока и его важности. Даны рекомендации по организации образовательного процесса и требования к его эффективному завершению.

Ключевые слова: урок, качество урока, современный урок, количество, профессиональная деятельность, открытый урок, анализ урока.

Кириш. Таълим-тарбия жараёнини ташкил этишнинг асосий шакли бу дарсдир. Дарснинг бугунги кундаги асосий вазифаси ўсиб келаётган ёшларни ватанпарвар, замонавий билим, кўника ва малакаларни ўзлаштирган ҳамда жамиятда ўз муносиб ўрнини эгаллашга қодир бўлган — комилликка интиладиган баркамол авлодни вояга етказишдир. Бугунги кунда илм-фан, техника ва ишлаб чиқариш соҳаларининг тез суръатларда жадаллик билан ривожланиши барча таълим муассасаларида таълим-тарбия сифатини мазмун жиҳатидан янги босқичга кўтаришни талаб этмоқда. Бу ўз ўрнида ҳар бир тизим ходими, айниқса, ўқитувчилар зиммасига янада юксак масъулият ва вазифаларни юклайди. Негаки, рад қилиб бўлмайдиган бир ҳақиқат бор — қилинган барча саъй-ҳаракатлар охир-оқибат ўқитувчи меҳнати орқали ўз натижасини намоён этади. Шундай экан, педагоглардан виждонан меҳнат қилиш, ёруғ келажагимиз олдидаги масъулиятлилик, кўрсатилаётган юксак эътиборга муносиб жавоб бериш талаб этилади. Бу эса фарзандларимизнинг чуқур билим эгаллашларида асосий роль ўйнайдиган сифатли дарсда намоён бўлади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Дарс кузатиш ва таҳлил қилиш орқали ўқувчиларнинг умумий тайёргарлиги, билим олишдаги фаолияти, ўқув фанига бўлган қизиқиши, диққат билан ишлаши, матн, харита, жадвал, асбоблар билан мустақил ишлаш билиши, ўқитувчига бўлган муносабати аниқланади. Шу билан бирга ўқитувчининг фаолияти ҳам таҳлил қилинади. Чунончи, ўқитувчининг ўқув дастури материалларини билиш даражаси, янги мавзунини тушунтириш жараёнида асосий фикрни ажратиш олиши, илмийлик ва соддалик, кўргазмалилик тамойилларига риоя қилиши, дарс мақсадини тўғри қўйиши, дарс жараёнини тўғри режалаштириши, дарсда ҳамкорликка эриша олиши, билим ва кўникмаларни ўзлаштиришни назорат этиши, ўқувчилар билан яқин ва жамоада ишлашни ташкил эта билиши, дарс мобайнида вақтдан унумли фойдаланиши ва педагогик муомала маданиятини эгаллаганлик даражаси каби жиҳатлар инобатга олинади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Таълимни йўлга қўйиш ва уни амалга оширишнинг асосий шакли дарс ҳисобланади. Дарс-муқаддас. Уни, яъни ҳар бир дарсни алоҳида асарга қиёслаш мумкин. Ҳар бир ўқитувчи – педагогнинг билими, касбий ва ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб, бир хил ёки бир андозадаги дарс бўлмайди. Тўғри дарсларни анъанавий ва замонавий деб иккига ажратамиз. Бунда асосан анъанавий дарсларда анъанавий метод ва усулларни қўллашга (кузатув, суҳбат, савол-жавоб, китоб билан ишлаш ва ҳ.к), замонавий дарсларда эса тезкор, яъни интерфаол методлардан фойдаланишга урғу берилади. Анъанавий ва замонавий дарсларда техника воситаларидан фойдаланилганига қараб ҳам баъзи педагогларимиз дарсларни анъанавий ва замонавий турларга ажратишади. Бу ўринда инновацион методлардан самарали фойдаланиш дарс нуфузини оширади. Чунки, технологиялар тадбири дарснинг миқдор ва сифат кўрсаткичларини кафолатлайди. Мақсад аниқ белгиланади. Демак, мақсад аниқ белгиланса, вазифа ҳам аниқ қўйилиб, ўз ечимини топади. “Кафолат” сўзи таълимнинг тарбиявий ҳамда ривожлантирувчи мақсадидан келиб чиқади.

Таълимий мақсад-фикр кучи орқали ўзлаштиришга эришишни белгилайди. Шундан келиб чиқиб, тарбиявий мақсад аниқ бўлади. Ривожлантирувчи мақсад асосан ўқувчи-талабани мантикий фикрлашига қаратилади. Мақсаднинг тўғри қўйилиши мантикий тафаккур операцияларини аналитик тафаккур билан уйғунлаштиради. Натижада ўрганилаётган янги ахборот (маълумот) ўқувчининг шахсий мулкига айланади десак ўринли бўлади.

Маълумки бош мия ярим шарлари пўстлоғида 17,5 миллиард нерв-хужайраси бўлиб, олимларнинг кўрсатишича, шундан енг етук олимларнинг ҳам барча фаолияти турида бор йўғи 6-7% атрофида хужайралар сарф бўлар экан. Шунинг учун, мен ҳамма нарсани ўзлаштирдим, бундан буёғига миям бошқа информацияни қабул қилмайди” дейиш ножоиз ҳисобланади. Инсон кўп ўқиб, ўргангани сари бош мия пўстлоғи хужайраларининг ассоциатив боғланишлари шунчалик мустаҳкамланиб бораверар экан. Бу жараён эса инсоннинг узок умр кўриш омилларидан бири экан. Халқимизда “Ўқиган ўзар” накли бежизга айтилмаганини мана шу ерда кўрсак бўлади.

Энди “сифат” ва “миқдор” кўрсаткичларининг луғавий маъносига тўхталиб ўтадиган бўлсак, сифат арабчадан хосса, хусусият, хислат, характер деган маъно каторида нарсанинг яроқлилиқ даражасини ҳам

кўрсатади. Шу билан бирга ўхшаш ва фарқли томонларини ажратиш имкониятини ҳам беради, бунга қараб нарсанинг янги ёки эскилигини ҳам аниқлаб олиш мумкин бўлади [1].

Миқдор арабчадан 1. Катта-кичик, оз-кўп, 2. объектнинг ташқи кўринишлари 3. ҳажми, массасини белгилайди [1].

Маҳорат арбчадан моҳирлик, усталик, эпчиллик деган маъноларни билдиради [2].

Энди бевосита “технология” сўзининг луғавий маъносига тўхталадиган бўлсак, “техне” санъат, усталик, юксак маҳорат, истеъдод каби маъноларни ўз ичига олади [2].

Санъатта кўпроқ бадиий жиҳатлар, адабий ёндашувларга эътибор қаратилиб, инсонда фавқулотта нозик диднинг юзага чиқиши атрофдагиларни ҳайратлантириши, эмоционал кечинмаларни (ҳолат) келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳақида устозимиз Омон Сувонов ўзининг “Педагогик маҳорат” асарида [3], профессор Р.Маҳмудов касбий маънавиятга доир ўқув қўлланмасида баён қилганлигини кўрамиз. Гап шундаки, янги информация (билим)ларни ўзлаштиришда ҳайрат, эмоциянинг ўрни катта. Маҳоратли ўқитувчи ўқувчини ҳайратлантира олса (лозим жойларда оҳ воҳ деса, кулса ва хатто кўзига ёш қалқиса,) бундай маълумот ўқувчининг хотирасида узок вақт сақланади. Ўзининг мулкига айланган ахборот тегишли жойларда қўлланилади. Унинг тарбиявий аҳамияти ошса ошадики, асло камаймайди. Юқорида таъкидалаганимиздек фикр кучини (таълимий мақсаднинг ўрнини) мана шу ерда кўриш мумкин.

Энди ривожлантирувчи мақсадга ҳам тўхталиб ўтадиган бўлсак, ўқувчининг мантикий фикрлашга ўргатиш осон иш эмаслигини таъкидлаб ўтиш лозим. Бу жараёнда таълим мазмунига таълим мазмуни эса кечаги олинган маълумот мазмунидан олинганлигига эътибор қаратилади.

Аёнки, касбий сифатлар бирор соҳа мутахассисларини бошқа соҳа вакилларида ажратиш туришга ҳамда фаолият самарадорлигини таъминлашга қаратилади. Шундан келиб чиқиб, ҳар бир касбни ўзлаштириш, ўрганишга бўлган талаблари (профессиограммаси) бир-биридан фарқ қилади. Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида профессор В.А.Сластенин бу жараёни батафсил илмий асослаб берган. Аммо миллий кадрлар ва миллий тарбия асосидаги миллий профессиограмма ҳали ҳанузгача батафсил ишлаб чиқилмаган. Борлари ҳам бугунги тезкор давр талаблари даражасида эмас.

Ўқитувчи шахсининг касбий фаолияти самарадорлиги унинг дарс бериш маҳорати билан ўлчанади. Буни ҳеч қачон унутмаслик лозим. Олиб борган тадқиқий изланишларимиз ўлароқ ўқитувчи касб фаолияти тузилмаси куйидаги алгоритм тартибда келишини ифода этди [4]:

1. Тарбиячилик
2. Ташкилотчилик
3. Коммуникатив
4. Персептив
5. Информацион
6. Дидактик
7. Изланувчи
8. Сафарбар этувчи
9. Ривожлантирувчи
10. Креатив
11. Гностик (тадқиқотчилик)

Қаранки, бугунги тадқиқотга оид олиб борилаётган изланишларимиз ҳар қандай ўқитувчи-устоз тарбиячи ҳам бўлиши лозимлиги билан бир қаторда креатив ҳамда гностик қобилиятлар эгаси бўлиши лозимлигини тақозо этмоқда. Бу давр талаби, албатта. Олий таълим профессор-ўқитувчилари бўлажак мутахассисларни тайёрлашда уларнинг креатив қобилият эгаси бўлиши баробарида соҳа йўналишига оид илмий муаммолар ечимида иштирок этишларини ҳам талаб қилади.

Креатив қобилиятга эга ёшлар тил билиши, ўзи хоҳлаган давлатларда, айниқса, ривожланган давлатларга илмий сафарларга, ўқишга бориб, инсонга 500 дан ортиқ сара фазилатлар хослигини асослаб, исботлаб беришлари лозим. Педагогик ва психологик адабиётларда ҳамда биз томондан олиб борилган тадқиқотларда ўқитувчининг юзлаб касб сифатлари ва фазилатлари аниқланган. Шулардан 200 га яқини ижобий касбий сифатлар, яъни қобилиятлар ва 60 дан ортиқ салбий касбий хусусиятлар эканлиги ўрганилган. Шулардан энг биринчиси сифатида ўқитувчининг билимсизлиги ва ўз касбини севмаслиги кўрсатилган. Бу ҳолатни ўқувчи-талаба кечирмайди.

Энди ўқитувчининг ижобий хусусиятлари (сифатлари) қай ҳолатларда ҳамда қайси жараёнларда ўрганилади? деган савол туғилиши мумкин. Биз мавзудан чиқмаган ҳолда бевосита дарс жараёнини оладиган бўлсак, ўқитувчининг биринчи салбий сифатига билимсизлик киришини таъкидлаб ўтдик. Билимсиз ўқитувчини ўқувчи-талабалар ҳушламайдилар, хатто ҳурматини ҳам жойига қўймайди. Билимдон ўқитувчига эса тақдир қилиб эргашишади, уларга ўхшашга интилишади. Касб танлашда ҳам ёшлар билимдон ва маданияти юқори бўлган ўқитувчини назарда тутишади. Биз бу жараёнларни тизимли равишда умумлаштириб, “Дарс таҳлили ва

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

унинг методикаси” кўринишида профессор-ўқитувчиларга тавсия этдик. Дарс таҳлили ва унинг методикаси куйидаги шаклга эга:

Очик ва ўзаро дарсларга баҳо бериш (Дарс таҳлили ва унинг методикаси)

Фан ўқитувчисининг фамилияси, исми ва лавозими _____

Фаннинг номи _____

Дарснинг мавзуси _____

Дарсни олиб бориш тили _____ гуруҳ _____ Сана _____ Ҳафта куни _____

Жуфтлик _____ Хона _____ Дарсда қатнашган талабалар сони _____

(Шкала бўйича кўрсатилган ҳар бир банддаги баллардан мосини доирача билан белгилаш тавсия этилади)

ТҲР	Баҳоладиган ҳолатлар	Баллар				
		10	8	6	4	2
1	Ташкилий таҳлил: аудиториянинг дарсга тайёрлиги, ўқувчи (талаба)нинг кайфияти, соғлиги, хонанинг ва досканинг озодлиги, бўр ва латтанинг борлиги, хона ҳавоси, ҳарорати, ёритилиши, йўқлама (бирон сабага кўра қатнашмаётган ўқувчи (талаба)нинг номи ёзилган варақчанинг ўқитувчи столига қўйилиши. Дарс мавзусининг календар режага ва келтирилган материалларни ишчи дастурга мослиги, журнал ва меъёрий ҳужжатларнинг борлиги. Ўқитувчи ва талабаларнинг ташқи қиёфаси, кийиниш маданияти ва ҳоказо.	10	8	6	4	2
2	Илмий таҳлил: Илм асосида билим бериш принципи. Замонавий педагогик ва ахборот технологиялари татбиқида илмий билимларининг акс этиши. Ўқувчи (талаба)ларнинг қобилияти, касбий интилишига мувофиқ илмий тадқиқот методларининг татбиқи. Дарснинг янгилиги, дарс жараёнидаги тизимли, инновацион ижодий ёндашувлари ва ҳоказо.	10	8	6	4	2
3	Дидактик (таълимий) таҳлил. Таълим принциплари (таълимнинг илмийлиги, тизимийлиги, мақсадга мовофиқлиги, таълим-тарбиянинг бирлиги, узлуксизлиги, кўрсатмалилиги ва б.) нинг моҳиятга эътибор, таълимни ҳаёт ва амалиёт билан боғлиқлиги, таълимда қайтар алоқанинг таъмин этилганлиги, таълим метод, усул ва воситаларининг ранг-баранг қўлланилиши, доскадан унумли фойдаланиши.	10	8	6	4	2
4	Методик таҳлил. Қўлланилган методларнинг самарадорлиги, изчиллиги, уни тигловчининг индивидуал хусусиятига мослиги, ўқитувчининг методик тажрибаси, маҳорати, педагогик техника ҳамда педагогик технологиянинг уйғунлиги, ҳатти- ҳаракатларни бир –бирига мослиги, техника (кўрсатмали) воситаларни қўллаш олиш қобилияти ва ҳоказо). Вақт тақсимотига эътибор.	10	8	6	4	2
5	Методологик таҳлил. Фанга оид илмий ёндашувлар, миллий-тарихий қадриятларимиз, анъаналаримиз, буюк алломаларимизнинг фикри, Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси, таълим-тарбияга оид қонун, фармон ва қарорлар, хориж педагогларининг илғор тажрибалари (қиёсий ёндашувлар).	10	8	6	4	2
6	Психологик таҳлил. Ўқувчи (талаба)ларнинг руҳан, жисмонан соғломлиги, кайфияти, жамоадаги соғлом муҳит, ўзаро мулоқот маданияти, сезgirlлиги, топқирлик, ҳозиржавоблик, киришимлилик, фаоллик, ўқитувчи-ўқувчи (талаба)нинг муносабати, талабанинг диққати, ҳатти-ҳаракати, эмоционал кечинмалар, муаммоли вазиятлар ва уларни психологик ечимлари, талабанинг идроки, мантиқий образли ҳамда аналитик тафаккури, индуктив ва дедуктив хулосалар чиқаро билиши ва ҳоказо.	10	8	6	4	2
7	Педагогик таҳлил. Ўқитувчининг касб одоби ва масъулиятни ҳис этиши, педагогик маҳорат, мақсадни аниқ кўя билиш, ўзаро муносабат (“субъект ёки объект” ёки “субъект–субъект”), талабага касбий тарбияни бера олиши, миллий ва умуминсоний тарбияни амалга ошириши, илғор инновацион педагогик тажрибалар татбиқи, ҳамкорлик педагогикасининг ҳолати, дарс лойиҳаси (дарс типи тузулмаси)ни мақсадга мувофиқлиги, талабанинг мустақил фикр ривожини, ижтимоий	10	8	6	4	2

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

	фаоллиги, вазифа (мустақил топширик) юклай олиши.					
8	Ўқитувчини ўз фаолиятини ўзи таҳлил этиши. Ўқитувчи дарс олдида қўйилган мақсадга қай даражада эриша олганлигини, ютук ва камчиликларини, бошқа дарсларни кузатиш жараёнидаги қиёсий фикрларини таҳлил олдидан сўзлаб беради.	10	8	6	4	2
9	Хулосалар:	10	8	6	4	2
10	Тавсиялар:	10	8	6	4	2
Жами тўплаган балл:						

Дарсга баҳо бериш бўйича: Жами рейтинг балл: _____

Дарсга ташриф буюрганлар:

_____ (Ф.И.Ш., имзо)

_____ (Ф.И.Ш., имзо)

_____ (Ф.И.Ш., имзо)

Профессор-ўқитувчининг дарс таҳлили, хулоса ва тавсиялари:

1. Ташкилий таҳлил
2. Илмий таҳлил
3. Дидактик (таълимий) таҳлил
4. Методик таҳлил
5. Методологик таҳлил
6. Психологик таҳлил
7. Педагогик таҳлил
8. Хулоса ва тавсиялар

Дарс сифатига берилган фикрлар ва тавсиялар билан танишдим: _____

(Дарс олиб борган ўқитувчи Ф.И.Ш. ва имзоси). Сана _____

Мазкур “Очиқ ва ўзаро ташриф дарсларига баҳо бериш” бланкаси Гулистон давлат университети Илмий Кенгашининг 2017 йил 28 сентябрдаги 2-сонли йиғилишида муҳокама қилиниб амалиётга тавсия этилган. (Тузувчи: проф. Ҳ.Абдукаримов).

Хулоса ўрнида шунга айтиш лозимки, ўқитувчи ота-она каби ўқувчининг қалбига йўл топиши керак. Қалби орқали ўқувчининг онгига таъсир кўрсатилса, руҳий кенгликлари хос самарадорликка эришилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-ж. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006. – 672 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-ж. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2007. – 688 б.
3. О.Сувонов. Педагогик маҳорат.-Т.: Bookmny print, 2024. – 230 б.
4. Ҳ.Абдукаримов: Касбий педагогик фаолият.-Т.: Маънавият, 2010. – 160 б.

Муаллиф:

Абдукаримов Хабибулло - Гулистон давлат университети, Педагогика ва психология кафедраси профессори, педагогика фанлари номзоди.

UDK: 378.147

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF COMPUTER SCIENCE TEACHERS DURING THE PERIOD OF TRAINING

INFORMATIKA O'QITUVCHILARINING MALAKA OSHIRISH JARAYONIDA IJODIY QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ В ПЕРИОД ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

Axmedova Shoiraxon Bilalxanovna

Andijon viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi, Andijon shahar, Istiqlol ko'cha 8-uy.

E-mail: shoira.ahmedova.66@mail.ru

Abstract. This article recommends methods for the psychological development of creative abilities of computer science and information technology teachers during the period of advanced training, based on a step-by-step methodology of creative teaching.

Key words: methods, psychological characteristics, education, educational technology, development, creativity, educational programs and tools, skills, thinking, learning.

Аннотация. В данной статье рекомендуются методы развития педагогико-психологических и творческих способностей учителей информатики и информационных технологий в период повышения квалификации, основанные на поэтапной методике творческого обучения.

Ключевые слова: методы, психологические особенности, образование, образовательная технология, развития, творческие способности, образовательные программы и средства, навыки, мышление, обучение.

Кирish. Jahon ta'lim muassasalarida fan va innovatsiya faoliyatining yutuq va imkoniyatlaridan keng foydalanish, barcha sohalarni izchil va barqaror rivojlantirish, mamlakatning munosib kelajagini barpo etish muhim omili.

Ta'lim integratsiyasi dunyoning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi asosiy omil sifatida qaralib, 2030-yilgacha bo'lgan xalqaro ta'lim kontsepsiyasida "butun hayot davomida ta'lim olish"[1] dolzarb vazifa sifatida belgilanib, malaka oshirish jarayonida pedagoglar, jumladan, informatika o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish, malaka oshirish kursi tinglovchilarining axborot texnologiyalarini o'zlashtirish, ta'limni axborotlashtirish sharoitida o'qituvchilarning malakasini oshirishning muqobil shakllarini ta'lim jarayoniga tatbiq etish orqali ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan texnologiyalarni takomillashtirish bo'yicha amaliyot ishlar olib borilmoqda[6].

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot o'bekti sifatida malaka oshirish jarayonida informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining ijodiy qobiliyatlarini pedagogik-psixologik rivojlantirishning bosqichma-bosqich ijodiy qobiliyatlarini o'qitish metodikasi asosidagi usullar tavsiya etilgan. Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida pedagog xodimlarning kasbiy ehtiyojlarini tashxis qilish, individual rivojlanish dasturiga muvofiq, uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini bosqichma-bosqich joriy etish, pedagog xodimlarning kasbiy standartidan kelib chiqib, diagnostik tahlillar asosida kasbiy individual rivojlanish trayektoriyasini yaratishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Informatika o'qituvchilarining ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, ijodiy salohiyatini rivojlantirish texnologiyalarini ishlab chiqish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarqa e'tibor berilmoqda[3,4,5,6]. Tadqiqot mavzusini yoritishda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish pedagogik-psixologik xususiyatlari, ta'lim, ta'lim texnologiyasi, rivojlanish, ta'lim dasturlari va vositalari, ko'nikmalar, fikrlash, bosqichli kreativ o'qitish metodikasi usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Pedagoglarni uzluksiz kasbiy malakasini oshirish va yangi metodikalarga o'rgatish jarayonida, nostandart masalalarni ijodkorlik yondoshuvi asosida yecha oladigan yoshlarni tarbiyalash, masalalarni amalga oshirish, muayyan fikrlash, ijodiy qobiliyatlarini o'qitish metodlarini ishlab chiqishda modellari zarur, bolalarda bunday fikrlash modellari maktab yoshida shakllanadi, ularning pedagogik-psixologik tajribalaridan imkon qadar ko'proq foydalandik.

Tarix davomida ijod (kreativlik) madaniy va texnologik evolyutsiya uchun muhim omil bo'lib kelgan. Rassomlar, yozuvchilar, musiqachilar, olimlar, ixtirochilar va boshqalar o'zlarining ijodlarini individual ravishda va boshqalar bilan hamkorlikda mashq qildilar. Siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy muhitga qarab, turli jamiyatlarda ijodkorlik ma'lum davrlarda nishonlanib kelinayotgan va boshqalar davrida bo'g'ilib ketgan. Odamlarning uzoq tarixini va ularning ijodini hisobga olgan holda, 89 ijodkorlik tadqiqotlari nisbatan yosh intizomdir. Ijodkorlik hammamizda bo'lsa ham, faqat so'nggi ikki asr davomida psixologlar va boshqa ijtimoiy olimlar ijod nima ekanligini va qayerda va qanday sodir bo'lishini batafsilroq o'rganishga kirishdilar. Ijodkorlik (kreativlik) - bu aksariyat tashkilotlar rivojlantirishni maqsad qilgan nomoddiy xususiyatdir. Tashkilotni muvaffaqiyat qozonishiga olib keladigan narsalarning aksariyati - innovatsiyalarni rivojlantirish qobiliyati, ajoyib iste'dod va yetakchilikni rivojlantirish va brendning yuqori darajadagi tan olinishi - uning ijodiy odamlari, dunyoqarashi, amaliyoti va madaniyati ta'sir qiladi. Ijodkorlik (kreativlik) nazariyalari turli omillarga e'tiborni qaratgan. Dominant omillar 4P sifatida belgilanadi - shaxs, jarayon, mahsulot va bosim[10,11,12].

1-rasm. Ijodkorlik (kreativlik) nazariyalari dominant omillar 4P sifati belgilari.

Shaxs har qanday ijodiy ishning markazida. Mahsulotni yaratish uchun ular o'z mahoratlari, atrof-muhit (yoki bosim), ijodiy qobiliyatlari va motivatsiyasidan foydalanadilar. Shaxsning ijodiy qobiliyatlarini o'lchash oson emas. Ammo ular o'lchovlidir. Biror kishining afzalliklari adapter (moslashuvchi)dan innovatorgacha o'lchanadi[10].

Yigirmanchi asrning boshlarida ko'plab olimlar inson ijod bilan tug'ilgan yoki tug'ilmagan deb ishonishgan. Tadqiqot ijodga ijodkor shaxs nuqtai nazaridan qaradi. Psixologlar o'zlarini ijodiy deb bilgan shaxslar tomonidan ifoda etilgan individual ijodkorlikka e'tibor qaratdilar va ushbu odamlarning har qanday o'ziga xos xususiyatlarini qayd etdilar.

Jarayon deganda shaxs tomonidan mahsulotni ishlab chiqishda foydalaniladigan jarayon tushuniladi. Iltimos, e'tibor bering, bu jarayon metodologiyani emas, balki fikrlash jarayonini anglatadi. Bu muammoni hal qilishga yoki yangi yechim yaratishga harakat qilayotganidagi odamning fikrlash yo'li. Masalan, amerikalik psixolog J.P.Guilford ijodiy izlanishlarning muhim hissalaridan biri bo'lgan shaxsiy, motivatsion va temperamentli xususiyatlarni, shuningdek, juda ijodiy shaxslarning kelib chiqishi va ish uslublarini tahlil qiladigan shaxsga yo'naltirilgan asos yaratdi. Guilford ijodkorlik tavsifini g'oyalarni asl, ravon, egiluvchan va puxta usullar bilan boshqarish qobiliyatiga asoslangan. Uning ijodkorlikning an'anaviy yondoshuvi ijodni ijodkorlar tomonidan amalga oshiriladigan narsa deb taxmin qilishga asoslanadi. Ijodiy qobiliyatlar aholi o'rtasida teng ravishda taqsimlanganligi sababli, 91 tadqiqotchilar odamning motivatsion va temperament omillari tufayli ijodiy ishlarni bajarishini o'rganishi mumkin. Insonning o'lchovidan tashqari, ijodkorlikni tekshirishda jarayonning o'lchovi e'tiborga loyiqdir. Eng qadimiy jarayon modellaridan biri ingliz ijtimoiy psixologi Grem Uollas tomonidan ishlab chiqilgan. U ma'lum bir jarayonni qo'llaganida odamlar o'zlarining ijodiy fikrlash qobiliyatlarini yaxshilashlari mumkinligini aniqladilar[10,11,12].

1926-yilda Uollas ketma-ket modeldagi to'rt bosqichni ajratib oldi va "Uollasning to'rt bosqichli ijodiy jarayoni" nomi bilan mashhur bo'lgan jarayonni ishlab chiqdi. 1) tayyorgarlik bosqichi aniq muammoni oldindan tahlil qilish, muammoni aniqlash va o'rnatish bilan bog'liq, ta'lim, analitik ko'nikmalar va muammoga oid bilimlarga asoslangan ongli ish; 2) aql birlashmalar poyezdlarini shakllantirib, ongsiz ravishda muammo ustida ishlashni davom ettiradigan inkubatsiya bosqichi; 3) yoritish bosqichiga umidvor g'oya to'satdan ma'rifat singari ongli ongni bosib o'tganda erishiladi, ammo bu tashqi bosqichdagi to'siqlar yoki paydo bo'layotgan g'oyani shoshilish orqali osongina bezovta qiladigan nozik bosqichdir; 4) g'oyani yanada rivojlantirish, baholash va takomillashtirishni yakuniy tekshirish bosqichi[12].

Mahsulot shaxs tomonidan quriladi va kreativ (ijodiy) jarayon natijasidir. Bu yangilik hisoblanadi. Mahsulot, ehtimol, kreativlik sohasida eng kam o'rganilgan omil. Ular, odatda, jarayon va shaxsning natijasi sifatida qaraladi. Shuningdek, kreativlik mahsulotining aniq ta'rifi bo'yicha bahs-munozaralar mavjud. Amaldagi tajriba shuni ko'rsatadiki, mahsulot yangi va foydali bo'lishi kerak. Buni aniqlash uchun har bir tashkilot ekspertlar guruhi asosida qarorlar qabul qilinadigan o'zlarining kelishgan model uslublarini o'rnatadilar. Ijodkorlik tadqiqotidagi mahsulot ma'lum bir intizom yoki sohada faoliyat yoki ishlab chiqarishning yakuniy natijasini anglatadi. Ushbu sohadagi mutaxassislar odatda ushbu ishlanma va mahsulotlarni baholashlari mumkin. Ko'pgina tadqiqotchilar ijodkorlik reklama muvaffaqiyatining eng muhim elementi ekanligi haqida kelishib oladilar. Reklama va marketing kommunikatsiyalari sohasida mahsulotning tarkibiy qismi reklama va marketing agentliklarida umumiy va o'ziga xos ijodiy faoliyat natijalarini aks ettiradi. Shuning uchun butun ijodkor (agentlik xodimi), ijodiy joy (agentlik muhiti), qo'llaniladigan ijodiy jarayonlar, shuningdek reklama (reklama kompaniyalari) ning ijodiy mahsuloti o'rtasidagi munosabatlar kitob davomida alohida e'tiborga loyiqdir[11].

Bosim mahsulotni yaratish uchun atrof-muhit va ob-havoni anglatadi. Bu ijod uchun qulay shartlarni anglatadi. Bosim tarkibiga quyidagilar kiradi (lekin ular bilan cheklanmagan): tashkiliy madaniyat, resurslar va ilg'or tajribalar. Tadqiqotchilar ijodiy jarayon va individual farqlardan tashqari, ijod sodir bo'ladigan muhit (bosim)ga ham alohida e'tibor berishgan. Csikszentmihalyi ijodni shaxsni ijtimoiy va madaniy muhitdan ajratib o'rganish mumkin emasligini ta'kidladi. U ijodkorlik - bu yaratuvchi, domen va maydonni o'z ichiga olgan tizim mahsuli deb ta'kidladi (Csikszentmihalyi, 1996). Amabile barcha odamlarda ijodkorlik qobiliyatiga ega ekanligini ta'kidlagan bo'lsa-da, atrof-muhit, ayniqsa motivatsiya bilan bog'liq bo'lgan joylarda ta'sirchan determinant hisoblanadi. Mathisen va Einarsen, shuningdek, tashkilotlar faol ravishda, ham alohida guruh, ham tashkilot darajasida ijodkorlik va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydigan yoki bo'g'ib qo'yadigan muhit yaratishi mumkinligini ta'kidladilar. Xuddi shunday tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qo'llab-quvvatlovchi va qiyin muhitning kombinatsiyasi shaxslar va jamoalarda yuqori darajadagi ijodkorlikni qo'llab-quvvatlashga yordam beradi (West & Richards, 1999)[11,12].

Biz raqamli texnologiyalar asrida, ta'lim karyerada muvaffaqiyat qozonishning, turmush farovonligini oshirishning bosh omiliga aylangan davrda yashayapmiz. Zamonaviy ta'lim bizning nafaqat bilim va ko'nikmalarimizni belgilab beruvchi mezon, balki bizning dunyoqarashimizni, bizning dunyo taraqqiyotiga qo'shadigan hissamizni ham aks ettiruvchi muhim qadriyatdir[10].

Bugungi kundagi ta'lim faqatgina kurs va leksiyalar to'plamidangina iborat emas. Endilikda u mustaqil ta'lim, elektron texnologiyalar va dars o'tishning ilg'or metodikalari konsepsiyasini o'z ichiga oladi. Hozirgi kunda o'quvchilar axborot olish va uni samarali o'zlashtirish uchun axborot texnologiyalaridan foydalanishni o'rganib olishdi. Zamonaviy ta'lim dunyodagi tinimsiz o'zgarishlarga ko'nikkan, turli muammo va to'siqlarga tayyor turadigan professionallarning yangi avlodini shakllantirmoqda. Bunday ta'lim o'quvchilarni nafaqat amaliy ko'nikmalar bilan, balki o'quvchilarga bugungi kunda zarur bo'lgan zamonaviy kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradigan o'quv texnikalari bilan ta'minlaydi. Bugun dunyoda "ijtimoiy ko'nikmalar"ga (soft skills) ega bo'lgan mutaxassislariga ehtiyoj ortib, ayni paytda "kasbiy ko'nikmalar" (hard skills) o'zining birinchi darajali ahamiyatini yo'qotib bormoqda[10,9].

Ijodiy qobiliyatlar - bu shaxsning ijodiy qarorlar qabul qilish, tushunish, qabul qilish va tubdan yangi g'oyalarni yaratish qobiliyati[2].

Kundalik hayotda ijodkorlik o'zini zukkolik - maqsadga erishish, atrof-muhit, ob'ektlar va sharoitlardan noodatiy tarzda foydalanib, umidsizdek tuyulgan vaziyatdan chiqish yo'lini topish qobiliyati sifatida namoyon bo'ladi.

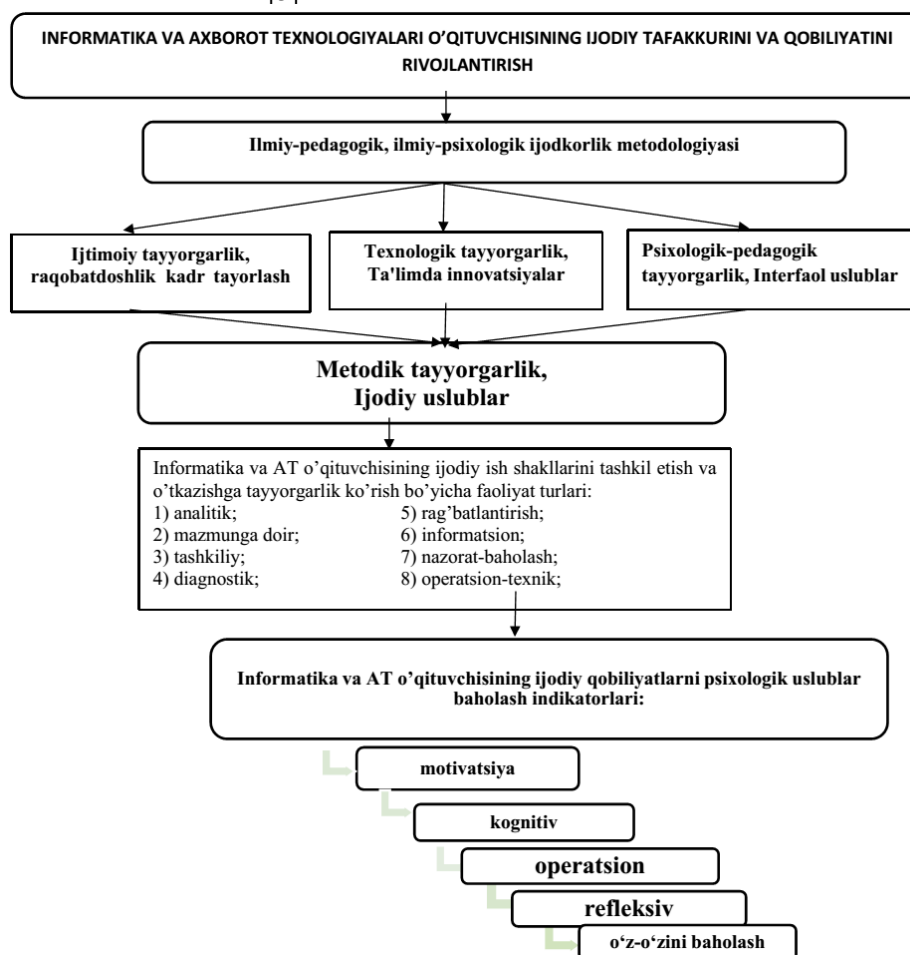
Keng ma'noda, muammoni noaniq va mohirona hal qilish va qoida tariqasida, maxsus bo'lmagan vositalar yoki resurslardan foydalanish. Bu, shuningdek, muammolarga dadil, innovatsion yechim topish qobiliyatini ham anglatadi[7].

Natijada pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish va ularning malakasini oshirish kurslari uchun quyidagi bosqichli kreativ o'qitish metodikasi ishlab chiqildi. U beshta bosqichda amalga oshiriladi[5, 6]: (2-rasm):

2-rasm. Malaka oshirish jarayonida informatika o'qituvchilarining ijodiy tafakkuriga yo'naltirilib o'qitish metodikasi

Fanni o'qitish jarayonida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyati, aqliy rivojlanishi va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish, olamning yagona manzarasiga oid tafakkur, informatika va axborot texnologiyalari fanida olgan amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish hamda egallagan bilimlardan kundalik hayot faoliyatlarida foydalanish ko'nikmasini shakllantirishni ko'zda tutadi[3].

3-rasm. Informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchilarining ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish konseptual tuzilmasi.

Berilgan konseptual tuzilmasida informatika va axborot texnologiyalari o'qituvchisining ijodiy tafakkurini va qobiliyatini rivojlantirish jarayonida bilim berish va fanga qiziqishini yanada mustahkamlash uchun yuqori kasbiy kompetentlikka ega, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ta'limda innovatsiyalar, o'qitishning zamonaviy, interaktiv va ijodiy uslublarini keng joriy etish o'quvchilarning motivatsion, kognitiv, operatsion, refleksiv va o'z-o'zini baholash kabi

indikatorlar asosida ilmiy izlanishlarni amalga oshira oladigan qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi[8]. Demak, pedagogning kasbiy faoliyati tuzilmasida ijodiy qobiliyatlarining rivojlanishi o'qituvchining o'zining muvaffaqiyat ko'rsatkichi sifatida xizmat qiladi hamda shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan modullarni kiritish lozim.

Xulosa. Innovatsion iqtisodiyotda zamonaviy AKT fanini yuqori darajada bilish, o'zlashtirish va rivojlantirish qobiliyati o'ta muhim omil sifatida qaraladi. Informatika va AT o'quv predmeti o'qituvchilarga - umumiy o'rta ta'lim o'quv fanlarining tarkibiy qismi, o'quvchilarga ilm-fan asoslari to'g'risidagi bilimlarni amaliyotga joriy qilish, inson faoliyati, umumiy, raqamli va moddiy madaniyatning turlarini shakllantirishning umumiy tamoyillari, o'ziga xos ko'nikmalarini o'zlashtirish, shuningdek, pedagogik-psixologik yondashuv asosidagi innovatsion texnologiyalar ijodiy qobiliyat xususiyatlari amaliy muammolarning yechimlarini topish va hayotga tatbiq etish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Incheon declaration/Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all (Word Education Forum, 19-22 may 2015, Incheon, Republic of Korea).
2. Тоджибаева, К.С. Креативность и творческое мышление как важные составляющие профессиональных компетенций будущих педагогов / К.С. Тоджибаева // Вопросы науки и образования. 2018. №8 (20). URL: [https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnost-i-tvorcheskoe-myshlenie-kakvazhnye-sostavlyayuschie-professionalnyh-kompetentsiy-buduschihpedagogov-1\(дата обращения: 18.06.2019\).](https://cyberleninka.ru/article/n/kreativnost-i-tvorcheskoe-myshlenie-kakvazhnye-sostavlyayuschie-professionalnyh-kompetentsiy-buduschihpedagogov-1(дата обращения: 18.06.2019).) - Текст: электронный.
3. Ахмедова Ш.Б. Малака ошириш жараёнида информатика ўқитувчиларини иждодий тафаккурини ривожлантириш механизми. // НамДУ илмий ахборотномаси – Наманган, 2019. № 11. Б. 356-361
4. Ахмедова Ш.Б. Development of professional-pedagogical thinking of future teachers of computer science // Eastern European Scientific Journal Germany. 2018. № 3. P. 399-402 (13.00.00. № 1).
5. Шоймардонов Т.Т. Педагог кадрлар малакасини ошириши ва касбий фаолияти мониторингини ташкил этишининг электрон тизими. Фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. ... Автореф. – Т., 2017. – 52 б.
6. Ахмедова Ш.Б. //Монография// Malaka oshirish jarayonida informatika o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish. ADU. 2023y.B.66-76.
7. [[Гальперин, Пётр Яковлевич|Гальперин П. Я.], Данилова В. Л. Воспитание системного мышления в процессе решения малых творческих задач/ [[Вопросы психологии]]. 1980, №4, стр.31-36. Дата обращения: 28 июля 2020. Архивировано 24 июля 2020 года.
8. Креативность - Психологос. www.psychologos.ru. Дата обращения: 3 мая 2019. Архивировано 3 мая 2019 г.
9. Begimkulov U. Sh. Pedagogik ta'limni axborotlashtirish: nazariya va amaliyot. Monografiya. – Toshkent: FAN, 2011. -232 b.
10. Musurmonova O., Ibragimov X., Jamoldinov O. Umumiy pedagogika. Darslik. I qism. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020. – 376 b.
11. Mavlonova R. A. Umumiy pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 528 b.
12. Ishmuhamedov R. Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Nihol, 2013. – 96 b.

Muallif:

Axmedova Shaira Bilalxonovna - Andijon viloyati pedagoglarni yangi metodikaga o'rgatish milliy markazi, Aniq va tabiiy fanlar metodikasi kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori.

UDK 372.800.2

THE ROLE AND EFFICIENCY OF VIRTUAL TECHNOLOGIES IN TEACHING THE ROBOTICS

ROBOTOTEXNIKA FANINI O'QITISHDA VIRTUAL TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA SAMARDORLIGI

РОЛЬ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВИРТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА
«РОБОТОТЕХНИКА»

O'ng'arov Diyorjon Rustam o'g'li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon.

E-mail: diyorungarov@gmail.com

Abstract. Virtual technologies are rapidly becoming popular as a teaching tool. It allows you to create a high-level, three-dimensional virtual environment designed to simulate real-life environments. There is a need to train end-users on how to configure, operate, break down, and troubleshoot robots from manufacturing to education. Virtual technologies greatly help to improve the practical skills of robotics students, and although they are widely used in teaching, they learn the advantages of virtual technologies during their practice while controlling the robot. During the research, we discovered that robots are flexible. Educational robotics, individual curriculum development, and cooperative online education tools and problem solving methods are analyzed. The learning strategy we chose allowed us to identify the level of thinking and its relevance to learning robotics. We summarized the results of the study using statistical criteria. Our research has also led to the general conclusion that educational robotics can help create a synergistic learning environment to encourage student motivation, collaboration, self-efficacy, and creativity.

Key words: virtual technology, robotics, 3D, Arduino, VR, Virtual laboratory, simulator, animation.

Аннотация. Виртуальные технологии быстро становятся популярными в качестве инструмента обучения. Они позволяют создавать трехмерную виртуальную среду высокого уровня, предназначенную для имитации реальной среды. Необходимо обучать конечных пользователей тому, как настраивать, эксплуатировать и устранять неполадки роботов, начиная с производства и заканчивая обучением. Виртуальные технологии значительно помогают улучшить практические навыки студентов-робототехников, и хотя они широко используются в преподавании, они изучают преимущества виртуальных технологий во время практики при управлении роботом. В ходе исследования мы обнаружили, что роботы обладают гибкостью. Анализируются образовательная робототехника, разработка индивидуальных учебных программ, инструменты совместного онлайн-обучения и методы решения проблем. Выбранная нами стратегия обучения позволила нам определить уровень мышления и его актуальность для изучения робототехники. Мы обобщили результаты исследования, используя статистические критерии. Наше исследование также привело к общему выводу, что образовательная робототехника может помочь создать синергетическую среду обучения, стимулирующую мотивацию учащихся, сотрудничество, самоэффективность и творчество.

Ключевые слова: виртуальные технологии, робототехника, 3D, Arduino, VR, Виртуальная лаборатория, симулятор, анимация.

Кирish. Hozirgi kunda barcha oliy o'quv yurtlarida va maktablarda "Robototexnika" fanidan mashg'ulotlar olib borilmoqda. O'quv jarayonida talabalarining diqqatini o'rganilayotgan mavzuga qaratish uchun o'qituvchilar turli metodlarda foydalanayaptilar. Darsda talabalarining bilim va ko'nikmalarni oshirish uchun zamonaviy texnologiyalaridan samarali foydalanishni maqsadga muvofiq bo'ladi. Chet ellarda fanlarni o'qitishda foydalanilayotgan kompyuter resurslarini tahlil qilinganda loyihalash faniga oid bo'lgan (simulyatorlar, animatsiya va video rolklar, virtual laboratoriya ishlarini modellashtirish imkoniyatini beruvchi) dasturiy ta'minotlar bazasini to'plashga erishildi. Shuningdek, boshqa fanlarga oid bo'lgan dasturiy ta'minotlar bazasi yaratildi.

Yuqorida ko'rsatilgan dasturlarni ommalashtirish maqsadida va talabalarga dars jarayonida o'tiladigan multimedia ma'ruzalarini oldindan ularga taqdim etish maqsadida "Ta'limda yangi qarash" shiori ostida tizim yaratilgan. Bu tizimdan talabalar va o'qituvchilar fanlardan ma'ruzalarining elektron ko'rinishini ko'chirib olishlari va virtual laboratoriya ishlarini to'g'ridan-to'g'ri on-line rejimda bajarishlari mumkin bo'ladi. Bu an'anaviy uslubda talaba nazariy materialarni o'rganib chiqib, o'rgangan bilimini mustahkamlash uchun masala yechadi va laboratoriya ishlarini bajaradi. Bunda o'quvchi nazariy va amaliy bilimga ega bo'ladi. Bu an'anaviy uslubda fanni o'rganish albatta o'z samarasini beradi. Lekin loyihalash fani misolida bir jarayonni keltirib o'taman. Ko'pgina loyihaviy masalalarni yechishda talaba masaladan kelib chiqqan holatda ishni nazariy hal qiladi, kerak bo'lsa, tahlil qiladi. Mana shu bilan masala yechish jarayoni tugaydi. Lekin talaba shu ishlagan loyihani tajribada tekshirib ko'rish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

Yangi yondashuvlar paydo bo'lishining bir qancha sabablari bor, muhandislik ta'limini hisobga olish kerak, masalan, talabalar tarkibidagi xilma-xillikni oshirish, sinflar sonini oshirish, o'qituvchi va o'quvchi bilan aloqani qisqartirish. So'nggi iqtisodiy muammolar va undan kelib chiqadigan ijtimoiy o'zgarishlar ham butun dunyo bo'ylab muhandislik o'qituvchilarini bo'lajak muhandislarni tayyorlash uchun yangi yechimlarni ishlab chiqish va amalga oshirishga majbur qilmoqda. Tajribaga asoslangan o'qitish va simulyatsiya vositalaridan foydalanish muhandislik ta'limida zamonaviy yondashuvlar talabalar mavzularni yaxshiroq tushunishga imkon berishini ko'rsatdi.

Ta'limda virtual texnologiyani qo'llashning asosiy maqsadlari. Virtual robototexnikani o'rganish orqali o'quvchilarda quyidagi yo'nalishlar bo'yicha loyihalar yaratish va rivojlanish imkoniyati paydo bo'ladi: Robototexnika: kosmik, muhandislik va ekologik loyihalar; Sport robototexnikasi; Robototexnika asoslari; Robototexnikaga kirish; Dasturlash orqali mantiqiy fikrlash; Qurish va yasash orqali rivojlanish [1].

Virtuallashtirish sinfida mavzuni yoritish maqsadida yanada qiziqarli va jamaoviy bajarish uchun imkoniyatlar yaratilgan, bu talabalarining faolligini oshirishga yordam beradi. Virtual xonalar qanchalik interaktiv va jamaoviy bo'lsa, ishtirokchilarning o'rganishga qiziqishi shunchalik ko'p bo'ladi. Nazariyani o'qish va o'rganishning an'anaviy usullari barcha talabalarini qiziqitmasligi mumkin, ammo virtual haqiqatni o'rnatish keng qamrovli va qiziqarli bo'lib, unda talabalar narsalarni tomosha qilish va ular bilan bog'lanish orqali osongina va sodda tarzda o'rganishlari mumkin, ular 3D o'lchovli tasvirlarni ko'rishlari mumkin va ta'limdagi narsalarning interneti kabi boshqa texnologiyalar yordamida uni texnologik jihatdan ilg'or va qiziqarli qilish mumkin.

Virtual texnologiyalar robototexnikaga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Arduino yoki boshqa qurilmalar bilan ishlash yordam beradi, yangi loyiha qilish uchun turli usullarni sinab ko'rish mumkin. VR hatto robotning nosoz joylarini aniqlab tuztish usullarini ham o'rgatadi hamda o'quvchi o'zi bajarish uchun imkon beradi [2].

Robototexnika sohasi mutaxassislari VR-dan o'zlarini laboratoriya xonasida bo'lishga yaxshiroq tayyorlash uchun foydalanishlari mumkin - amaliy va texnik ishlarni rejalarini tushuntiruvchi kichik laboratoriya xonasi xaqiqiy qurilmalardan foydalanilayotgan sifatida o'zi his qilishi mumkin.

Kompyuter yoki telefon yordamida istalgan joydan kirish mumkin bo'lgan ta'lim dasturlari va manbalari mavjud. Ushbu usullarni qo'llaganligi sababli, ular o'quvchilar tizimga kirishlari va davom etayotgan o'qishlariga kirishlari

mumkin bo'lgan virtual kutubxonalar yaratmoqda. Bunday ilovalar o'quvchilarni bir-biriga bog'lab turadi va ularga o'zaro munosabatda bo'lish imkonini beradi va buning uchun ta'lim o'quv dasturining bir qismi bo'lish uchun ular muassasada jismonan bo'lishlari shart emas. Robototexnika sohasidagi yutuqlar bolalar hayotidagi muhim o'zgarishlarni belgilamoqda. Eng muhimi, aqlli texnologiyalarning paydo bo'lishi bilan odamlarni ijtimoiy munosabatlarga jalb qilish, bolalar nafaqat texnologiyalar orqali, balki texnologiyalar bilan ham muloqot qilishlari mumkin. Shu nuqtai nazardan, so'nggi o'n yil ichida robototexnika bo'yicha tadqiqotlar va nogiron bolalar uchun boshqa rivojlanayotgan texnologiyalar muhim ahamiyatga ega yanada samarali sog'liqni saqlash va ta'lim aralashuvini rivojlantirishda o'rni muhim. Shuning uchun o'quvchilarga robototexnika fanidan amaliy mashg'ulotlardan bilimlarini oshirish uchun virtual texnologiyalardan foydalanish ularning bilim va ko'nikmalarini oshirishga muhim o'rin tutadi. VR ochkilar o'quvchilarga real qurilmalar bilan ishlash imkonini beradi [3].

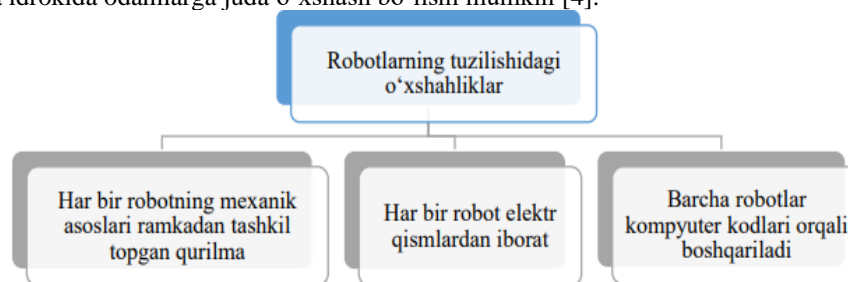
1-rasm. VR ochki yordamida robot yaratish.

2-rasm. Robot-jarroh yordamida jarrohlik amaliyoti.

Tibbiyotda bionik protezlarni qo'llash imkoni paydo bo'ldiki, ulardan foydalanib inson o'zining shaxsiy nerv tizimi orqali boshqarish imkoniyatini qo'lga kiritadi. Oyoqning amputatsiyasidan so'ng, harakat nervlari tanada qoladi va jarroh ularning qoldiqlarini katta mushakning kichik qismiga biriktiradi. Keyin esa eng qizig'i ro'y beradi: odam qo'lini cho'zmoqchi bo'ladi, miya biriktirilgan nerv bilan mushakka signal yuboradi. Elektrodlar signalni qabul qiladi va simlar orqali protez qo'l ichidagi protsessorga impuls yuboradi. Bundan tashqari, protez yordamida odam teginish, issiqlik va bosimni his qilishi mumkin. 2017-yil iyun oyida kar va ko'r 59 yoshli rossiyalik bemorga kibernetik to'r parda muvaffaqiyatli implantatsiya qilindi. Qurilma piksellar rasmini ko'rsatadi va bemor atrofdagi narsalarni qora va oq konturlar shaklida ko'radi va maxsus mashqlar miyaga ularni tanib olish imkonini beradi

Robototexnikaga oid mashg'ulotlarni o'quv jarayoniga joriy etish natijasida o'quvchilarda konstruktorlik, texnik ijodkorlik, tahlil qilish, tanqidiy fikrlash, qismlardan bir butun tizim hosil qilish xususiyatlari shakllanadi. Robototexnika o'quvchilarning ijodkorlik kompetensiyasini shakllantirishda katta imkoniyatlarga ega, u o'quvchilarga yuqori motivatsion impuls beradi. Robototexnika - bu robotlarni qurish, ulardan foydalanish va ulardan foydalanish, shuningdek ularni boshqarish, sezish va ma'lumotlarni qayta ishlash bilan shug'ullanadigan mexanika, elektrotexnika va elektron muhandislik va informatika fanining birlashtirilgan sohasi. Robototexnika - avtomatlashtirilgan texnik tizimlar va ishlab chiqarish jarayonlarining so'nggi texnik tarkibiy qismlarini ishlab chiqish va qo'llashni o'rganadi. Avtomatlashtirilgan mashinalar, robotlar odamlar o'rniga xavfli joylarda yoki zavodda yig'ish jarayonida ishlashi mumkin. Robotlar tashqi ko'rinishi, xulq-atvori va idrokida odamlarga juda o'xshash bo'lishi mumkin [4].

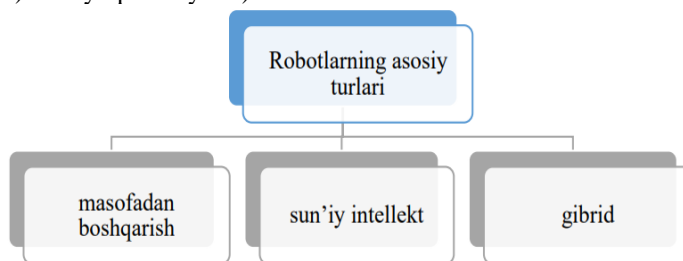
3-rasm. Robotlarning tuzilishi.

Hozirgi kunda turli xil muhitda turli xil qo'llaniladigan robotlarning ko'p turlari mavjud. Maqsad va tashqi ko'rinish har xil bo'lsa ham, ularning barchasi tuzilishi jihatidan 3 o'xshashlikka ega [5]:

1) Har bir robotning mexanik asoslari ramkadan tashkil topgan qurilma. Robotning ishlatilish maqsadiga qarab turlicha bo'ladi. Agar robot loy va qum ustida harakatlanasa, traktorlardan foydalanish mumkin. Ixtirochining alohida e'tibor qaratiladigan mexanik tomoni robot harakatlanadigan muhitga bog'liq. Robotning shakli uning bajaradigan ish funksiyasiga bevosita bog'liq.

2) Har bir robot elektr qismlardan iborat. Ushbu qismlar robot tizimlarini to'liq boshqaradi. Zanjir bo'ylab harakatlanadigan robotni olaylik va bu zanjirlarni haydash uchun kuch talab etiladi. Ushbu quvvat elektr energiyasi sifatida keladi, simlardan o'tadi va batareyada saqlanadi. Gaz bilan ishlaydigan mashinalar, shuningdek, gazni qayta ishlash uchun elektr energiyasini talab qiladi. Shu sababli, gaz bilan ishlaydigan vositalar kabi avtoulovlarda ham batareyalar mavjud.

Elektr tizimi robot (dvigatel) harakatida o'lov (issiqlik, tovush, joy va energiya miqdorini aniqlash uchun elektr signallari) va umumiy foydalanish uchun ishlatiladi (robot o'z motorlari va sensorlariga umumiy energiyani bajarish uchun bir oz energiya yuborishi kerak) asosiy operatsiyalar).

4-rasm. Robotlarning asosiy turlari.

3) Barcha robotlar kompyuter kodlari orqali boshqariladi. Xuddi shu algoritm robotning qanday ishlashini ko'rsatadi. Kodni yozgan odam dasturda robot qanday va qachon qaror qabul qilishini va qanday ishlashini yozadi. Mexanik dizayni va konstruksiyasi tufayli ushbu zanjir bo'ylab harakatlanadigan robot, batareyadan kerakli miqdordagi energiyani simlar orqali yutsa ham, kompyuter dasturisiz harakat qilmaydi. Chunki dastur robotga qachon va qayerda harakat qilish kerakligini aytadi. Dastur robotning asosiy qismidir. Agar robotning mexanik va elektr qismlari mukammal tarzda ishlab chiqilgan bo'lsa-da, ammo yozma dastur yomon bo'lsa, robot ishlay olmaydi va u ishlagan taqdirda ham uning harakati va ishlashi tartibsiz bo'ladi.

Robotlarning uchta asosiy turi mavjud: masofadan boshqarish, sun'iy intellekt va gibrid. Masofadan boshqariladigan robotlar buyruqlar to'plamiga ega. Masofadan boshqarish pultidan signal olgandan keyingina buyruqlarni bajaradi. Umuman olganda, odam robotni masofadan boshqarish uchun asbobdan foydalanadi. Sun'iy intellektli robotlar atrof-muhitga tegishli qarorlarni qabul qilishadi. Robot tizimida atrof-muhit omillari va ob'ektlariga turli xil reaksiyalar qayd etiladi. Sun'iy aqlning o'zi ushbu reaksiyalarni hisobga oladi va atrof-muhit omillariga ta'sir qiladi. Asosan, sun'iy aql inson tafakkuriga o'xshash bo'lishi yoki taqlid qilishi kerak. Gibrid - bu masofadan boshqarish va sun'iy aqlning kombinatsiyasi [6].

Xulosa. Virtual laboratoriya o'quvchilar va o'qituvchilar uchun ta'lim sohasida bir qancha yo'llarni ochdi desak xato bo'lmaydi. Texnologik mavjudligi juda keng va ko'p qirrali bo'lganligi sababli, imtiyozlar shubhasizdir, virtual haqiqat an'anaviy usullardan ko'ra ta'lim ta'sirini va o'rganish ildizini chuqurroq qiladi, bu ham arzon va ta'limni interaktiv va amaliy qilish salohiyati bilan boyitilgan. Trening va jonli namoyishlar ba'zi hollarda to'g'ridan - to'g'ri mashg'ulotlardan ko'ra o'quvchilar uchun xavfsizroq bo'ladi, bu uni jarohatlarsiz va isrofgarchiliksiz saqlashga yordam beradi, virtual mashg'ulotlarda va takroriy amaliyotda hech qanday qurilma yoki resurslar isrof bo'lmaydi. Bu shunchaki smartfon va internetga ulanish orqali ishlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, robotlar mehnatni o'rniga emas, balki to'ldiradi va oshiradi va bu bilan yangi vazifalarni bajarayotganlarning ish sifati va ish haqini oshiradi. O'rta malakali, o'rta daromadli ish o'rinlarining qisqarishi va ish haqi tengsizligining kuchayishi haqidagi tashvish kafolatlangan, ammo bu faqat avtomatlashtirish bilan bog'liq emas. Avtomatlashtirish yuqori malakali, yuqori daromadli xodimlarga bo'lgan talabni oshirayotgan bo'lsa-da, uning past malakali, kam ta'minlangan bandlikka ta'siri unchalik aniq emas. Ish haqining turg'unligi ish haqini pasaytiradigan va ish beruvchilarning malaka oshirishga investitsiyalarini susaytiradigan bandlik sharoitlari kabi tizimli muammolarga ko'proq bog'liq ko'rinadi. Robotlardan foydalanishning qisqarishi past malakali ishchilarga yordam bermaydi va ushbu tizimli muammolarni hal qilmaydi. Robototexnika o'quvchiga turli bilim sohalari o'rtasidagi munosabatni idrok etish imkonini beradi, bu esa informatika, matematika, fizika, chizmachilik, tabiiy fanlarni o'qitilishning rivojlanishi bilan texnologiya fanida texnik ijodkorlik orqali muhandislik fikrlashni uzviy bog'lashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы; перспективы использования. М.: ИИО PAO, 2010. – С. 140.
2. VAR - 5 ways VR Improves Real-world Skills Training. Internet: <https://www.viar360.com/5-ways-vrimproves-real-world-skills-training/>, Mar. 3, 2019. - P. 58-60.
3. M. Borrego, "Conceptual difficulties experienced by trained engineers learning educational research methods," Journal of Engineering Education, vol. 96, no. 2, 2007. pp. 91–102.
4. J. A. Leydens, B. M. Moskal, and M. J. Pavelich, "Qualitative methods used in the assessment of engineering education," Journal of Engineering Education, vol. 93, no. 1, 2004. pp. 65–72.
5. J. L. Plass, B. D. Homer, and C. K. Kinzer, "Foundations of game-based learning," Educational Psychologist, vol. 50, no. 4, 2015. pp. 258–283.
6. Bo'ronova G.Yo. Virtual robototexnika, Buxoro sh. "Durdona" nashriyoti, 2022. – 120 b.

Muallif:

O'ng'arov Diyorjon Rustam o'g'li - Guliston davlat universiteti, Amaliy matematika va axborot texnologiyalari kafedrasida o'qituvchisi.

UDK 372.815.99

FAMILY PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM

OILA MUAMMOLARI VA ULARNI HAL QILISH USULLARI

ПРОБЛЕМЫ В СЕМЬЕ И СПОСОБЫ ИХ РЕШЕНИЯ

Hamrokulova Kamola G'ayratovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

Email: kamolakhamrakulova@gmail.com

Abstract. Family, as a fundamental unit of society, encounters a variety of challenges that can disrupt harmony and well-being. Issues such as communication barriers, emotional conflicts, and financial hardships often manifest within the family dynamic. This study examines common family problems and effective methods for addressing them. Key factors that contribute to healthy family relationships include open communication, mutual respect, and emotional support. Encouraging family members to engage in honest discussions can lead to effective problem-solving and strengthen their connections. Psychological support and counseling are crucial in helping families navigate conflicts and emotional challenges. Moreover, training in communication skills and conflict resolution techniques can significantly enhance the family environment. The research emphasizes the importance of establishing a stable and nurturing family atmosphere where members feel safe and valued. By doing so, families can create a foundation for resolving conflicts and improving overall well-being. Ultimately, the study proposes various strategies aimed at addressing family conflicts and enhancing family dynamics. It highlights that fostering harmonious family relationships requires a comprehensive approach that incorporates psychological support and the development of effective communication skills.

Keywords: Family problems, communication, emotional conflicts, financial difficulties, disagreements in upbringing, psychological support, open dialogue, mutual respect, problem-solving, conflict management, family well-being, counseling services, family relationships, stable environment, support.

Аннотация. Семья, как основная ячейка общества, сталкивается с множеством проблем. Взаимоотношения между членами семьи, стиль общения и личные различия часто становятся причиной конфликтов. Проблемы в семье могут проявляться в различных формах, таких как финансовые трудности, эмоциональные разногласия и конфликты в воспитании. В этом исследовании рассматриваются способы выявления проблем и их эффективного решения. Важным фактором является открытое общение, которое позволяет членам семьи обсуждать свои переживания и находить компромиссы. Психологическая поддержка и консультации также играют важную роль в разрешении конфликтов, помогая людям справляться с эмоциональными нагрузками. Кроме того, обучение навыкам общения и конструктивного разрешения конфликтов может значительно улучшить атмосферу в семье. Исследование подчеркивает необходимость создания здоровой и поддерживающей семейной среды, в которой члены семьи могут чувствовать себя комфортно и безопасно. В результате работы предлагаются различные стратегии, направленные на решение семейных конфликтов и улучшение общего благополучия в семье. Таким образом, создание гармоничных семейных отношений требует комплексного подхода, включающего как психологическую поддержку, так и развитие навыков общения.

Ключевые слова: Семейные проблемы, общение, эмоциональные конфликты, финансовые трудности, разногласия в воспитании, психологическая помощь, искренний диалог, взаимное уважение, решение проблем, управление конфликтами, семейное благополучие, консультационные услуги, семейные отношения, стабильная атмосфера, поддержка.

Kirish. Oila, jamiyatning asosiy tuzilmasi bo'lib, insonlar hayotida muhim rol o'ynaydi. Oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar, aloqa uslublari va hissiy ziddiyatlar ko'plab muammolarga sabab bo'lishi mumkin. Oila ichidagi muammolar iqtisodiy qiyinchiliklar, hissiy va psixologik ziddiyatlar, tarbiyada kelishmovchiliklar, va muloqot yetishmovchiligi kabi ko'plab shakllarda namoyon bo'ladi. Ushbu maqolaning maqsadi oiladagi muammolarni aniqlash va ularni hal qilish usullarini o'rganishdir. Oila muammolari nafaqat shaxsiy hayotga, balki ijtimoiy hayotga ham ta'sir qiladi. Oila ichidagi muammolar oila a'zolarining ruhiy salomatligini yomonlashtiradi, ish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va ijtimoiy munosabatlarni keskinlashtiradi. Shu sababli, oila muammolarini o'rganish va ularni hal qilish usullarini izlash, jamiyatda barqarorlik va farovonlikni ta'minlash uchun juda muhimdir.

Ushbu maqolaning maqsadi oiladagi muammolarni aniqlash va ularni hal qilish usullarini o'rganishdir. Tadqiqot jarayonida oila ichidagi muammolarni tushunish va ularni hal etishda samarali usullarni ishlab chiqish orqali, oila farovonligini oshirishga hissa qo'shishga intilamiz.

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar

Ushbu tadqiqotda oila muammolarini aniqlash va ularni hal qilish usullarini o'rganish maqsadida bir nechta metodologik yondashuvlar qo'llanildi. Tadqiqot davomida statistik ma'lumotlar, anketalar, va fokus-guruhlar orqali oila a'zolari bilan intervyular o'tkazildi. 100 ta oila a'zolari, jumladan, ota-onalar, bolalar va katta avlod vakillari bilan suhbatlar

olib borildi. Suhbatlar natijasida oila ichidagi muammolar va ularni hal qilishda qiyinchiliklar haqida ma'lumotlar yig'ildi. Anketalar yordamida oila a'zolarining hissiy holati, o'zaro munosabatlari va muammolarni hal qilish usullari haqida ma'lumotlar to'plandi. Ushbu anketalarda turli savollar, jumladan, oila ichidagi muammolar, hissiy ziddiyatlar, va hal etish usullari haqida so'rovlar kiritildi. Respondentlar o'z fikrlarini ochiq va halol ifoda etishga undalgan.

Tadqiqotda, shuningdek, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Oila psixologiyasi, sotsiologiya va pedagogika sohalarida olib borilgan tadqiqotlar ko'rib chiqildi. Psixologik maslahat xizmatlari va oilaviy terapiya usullarini o'rganish, oila muammolarini hal qilishda ko'rsatilgan amaliy yondashuvlarni o'rganishga imkon berdi. Fokus-guruhlar orqali oila a'zolarining muammolarni hal qilishdagi tajribalari va yondashuvlari haqida chuqurroq tushuncha hosil qilindi. Bu jarayonda oila a'zolarining fikrlari va tajribalari muhim ahamiyatga ega bo'ldi, bu esa oila muammolarini hal qilishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan usullarni aniqlashda yordam berdi. Bundan tashqari, tadqiqotda oiladagi muammolarni hal qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Bu tavsiyalar oila a'zolari o'rtasida muloqotni yaxshilash, hissiy ziddiyatlarini kamaytirish va bir-biriga yordam berish orqali oilada barqarorlik va farovonlikni oshirishga qaratilgan. Oila muammolarini hal qilishda shaxsiy yondashuvlar, guruh faoliyatlari va psixologik yordamning ahamiyati haqida to'liq tahlil o'tkazildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oiladagi muammolar ko'pincha aloqa yetishmovchiligi va hissiy ziddiyatlar bilan bog'liq. 70% respondentlar o'zaro muloqotda qiyinchiliklar mavjudligini ta'kidlagan. Oilaviy muammolar asosan oila ichidagi hissiy yondashuvlar, tafovutli tarbiya usullari, va zamonaviy hayot sharoitlari bilan bog'liq ekanligi aniqlangan. 60% respondentlar iqtisodiy muammolarni asosiy ziddiyat manbai sifatida ko'rsatdi. Boshqa muammolar, masalan, tarbiyada kelishmovchiliklar va psixologik bosim ham o'z ahamiyatiga ega. Yana bir muhim natija shundaki, tadqiqotga ko'ra, oila a'zolarining 50% i oilaviy muammolarni hal qilishda profesional yordam olishni afzal ko'rmoqda. Bu, oila a'zolarining muammolarni hal qilishda yordamga muhtojligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, respondentlarning 75% i oilaviy faoliyatlar, masalan, birgalikda vaqt o'tkazish va o'yinlar o'ynash orqali muammolarni hal qilishda ijobiy natijalarga erishilganini bildirdi. Bu, oiladagi aloqalarni mustahkamlash va muammolarni hal qilishda guruh faoliyatlarining samaradorligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, oiladagi muammolarni hal qilishda muloqotni yaxshilash va hissiy qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Oila a'zolarining o'zaro hurmati va tushunishi, ularning hissiy holatini yaxshilaydi va muammolarni hal qilish jarayonini soddalashtiradi. Oila ichidagi muammolarni hal qilishda samimiy muloqot va birgalikdagi faoliyatlar ko'rsatmalar sifatida tavsiya etildi. Yana bir qiziqarli natija, respondentlarning 65% i oilada hissiy ziddiyatlar va stress darajasi yuqori bo'lganda, professionallar yoki psixologlarga murojaat qilishni afzal ko'rishlari. Bu, oila a'zolari o'rtasida ruhiy salomatlikka e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari ko'plab qiziqarli va muhim ma'lumotlarni taqdim etdi. Birinchidan, oila ichidagi muammolar ko'plab omillar bilan bog'liq ekanligi ma'lum bo'ldi. Respondentlarning 80% i oilaviy muammolarni hal qilishda muloqotni eng asosiy omil sifatida ko'rsatdi. Bu, oiladagi aloqalarni mustahkamlashning va tushunishni oshirishning muhimligini ko'rsatadi. Shuningdek, tadqiqotda ishtirok etgan respondentlarning 55% i hissiy qo'llab-quvvatlash oilaviy muammolarni hal qilishda katta rol o'ynaydi, deb ta'kidladi. Bu, oilaning bir-biriga bo'lgan hurmati va hissiy aloqasi, muammolarni hal qilish jarayonida ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi. Oila ichida o'zaro hurmat va samimiyat muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Yana bir muhim natija shundaki, respondentlarning 40% i oila ichidagi muammolarni hal qilishda amaliy tavsiyalar va metodlarga ehtiyoj sezadilar. Masalan, oilaviy maslahat va guruh faoliyatlari ko'pincha oila a'zolarining aloqalarini yaxshilashda yordam berishi mumkin. Tadqiqotda aniqlangan yana bir qiziqarli holat, respondentlarning 65% i oilaviy muammolarni hal qilishda zamonaviy texnologiyalar, masalan, onlayn psixologik yordam xizmatlarini afzal ko'radilar. Bu, raqamli davrda oilalarning qiyinchiliklarni yengish va hal qilishda yangi yondashuvlarni qabul qilishga tayyor ekanligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, respondentlarning 70% i oila a'zolari o'rtasida o'zaro hurmat va to'g'ri muloqot bo'lmasa, oilaviy muammolar yanada chuqurlashishi mumkinligini ta'kidladilar. Ular, shuningdek, bolalar va ota-onalar o'rtasida muloqotni kuchaytirish oilada barqarorlikni ta'minlashda muhim ekanligini tushunishlari kerak. Yana bir natija sifatida, 75% respondentlar oilaviy muammolarni hal qilishda hissiy yondashuvlar, masalan, o'zaro muhokamalar va oilaviy maslahatlar samarali bo'lishini ko'rsatdilar. Bu, oila a'zolarining bir-biriga bo'lgan ishonch va hurmatini oshiradi. Shunday qilib, tadqiqot natijalari, oila ichidagi muammolarni hal qilish jarayonida muloqotni yaxshilash, hissiy qo'llab-quvvatlash va zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning muhimligini ta'kidlaydi.

Oila muammolarini hal qilishda samimiy muloqot va o'zaro hurmat muhim ahamiyatga ega. Oila a'zolari o'rtasida ochiq va halol muloqot yaratish, muammolarni tezda aniqlash va hal qilish imkonini beradi. Bundan tashqari, psixologik yordam va maslahat xizmatlari ham zarur. Ular oiladagi ziddiyatlarni kamaytirishga yordam beradi va a'zolarining ruhiy salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Oila muammolarini hal qilishda, oilaviy faoliyatlar, mashg'ulotlar va o'yinlar o'tkazish ham foydali bo'lishi mumkin. Oila muammolari va ularni hal qilish usullari haqida olib borilgan tadqiqot natijalari, oiladagi muloqot va hissiy yondashuvlarning ahamiyatini yanada kuchaytirdi. Ushbu natijalar, oilaviy muammolarni hal qilishda zamonaviy psixologik yondashuvlar, masalan, oilaviy terapiya va maslahat xizmatlarining

samaradorligini ko'rsatadi. Ko'plab oilalar, professional yordam olganlarida, muammolarni engillashtirish va hal qilishda yanada samarali bo'lishi mumkinligini anglab yetishmoqda.

Bundan tashqari, tadqiqotda ishtirok etgan respondentlar orasida onlayn psixologik yordam xizmatlariga bo'lgan qiziqishning oshishi kuzatildi. Bu, raqamli texnologiyalarning oilaviy muammolarni hal qilishda qanday ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Zamonaviy texnologiyalar oilalarda muammolarni hal qilish jarayonida yangi imkoniyatlar yaratadi. Masalan, onlayn psixologlar yordamida muloqot qilish va maslahatlardan foydalanish, oilaning hissiy salomatligini yaxshilashga yordam beradi.

Biroq, oila muammolarini hal qilishda hali ham an'anaviy usullarning ahamiyati yuqori. Respondentlarning ko'pchiligi, oilaviy munosabatlarni yaxshilash uchun an'anaviy muloqot va samimiy suhbatlarning ahamiyatini ta'kidlagan. Oila a'zolarining bir-biriga ishonchi va hurmati o'sishi uchun, ochiq va halol muloqot o'rnatilishi kerak. Bu, oila muammolarini hal qilishda birinchi navbatda muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, tadqiqot natijalari oila ichidagi hissiy ziddiyatlar va ularni hal qilish usullari o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Oila a'zolarining hissiy salomatligini yaxshilash va stressni kamaytirish orqali muammolarni hal qilishda ko'proq e'tibor berish zarur. Bu, oilada hissiy qo'llab-quvvatlash va bir-biriga yordam berish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Yana bir muhim masala shundaki, respondentlar orasida oila muammolarini hal qilishda bolalarning roli haqida ham bahslar bo'ldi. Ota-onalar, bolalarga oiladagi muammolarni hal qilishda ko'maklashish va ularga qanday yondashuvlar bilan muammolarni hal qilishni o'rgatishlari kerak. Bu, kelajakda bolalarning o'z oilalarida muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Shunday qilib, oiladagi muammolarni hal qilish jarayonida muloqotni kuchaytirish, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va an'anaviy usullarning ahamiyatini inobatga olish kerak. Oila ichidagi muammolarni hal qilishda samimiy yondashuvlar va hissiy qo'llab-quvvatlash, oilaning barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa. Oila ichidagi muammolarni hal qilish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. O'zaro muloqot va qo'llab-quvvatlash orqali oilada barqarorlik va sog'lom muhit yaratish mumkin. Ushbu tadqiqot oiladagi muammolarni hal qilishda yangi strategiyalarni ishlab chiqishga yordam beradi. Oilaviy aloqalarni mustahkamlash va muammolarni samarali hal qilish orqali, oilaning farovonligini oshirish mumkin. Natijalarga ko'ra, oilaviy muammolarni hal qilishda muloqotni yaxshilash va hissiy qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. Professional yordam va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish oilaning hissiy salomatligini yaxshilashda ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Respondentlarning ko'pchiligi, oilaviy maslahat va an'anaviy usullarning muhimligini ta'kidlagan. Ushbu usullar, oila ichidagi aloqalarni mustahkamlash va muammolarni hal qilishda samarali bo'ladi.

Bundan tashqari, oila a'zolarining hissiy holati va o'zaro muloqotini kuchaytirish muammolarni hal qilish jarayonini soddalashtiradi. Bolalarning oilaviy muammolarni hal qilishda roli ham e'tiborga olinishi zarur. Ota-onalar, bolalarga hissiy qo'llab-quvvatlash va muammolarni hal qilishda to'g'ri yondashuvlarni o'rgatishlari lozim. Tadqiqot natijalari, oiladagi muammolarni hal qilishda zamonaviy texnologiyalarning samarali foydalanish, an'anaviy muloqot va hissiy qo'llab-quvvatlashning muhimligini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuvlar, oila a'zolari o'rtasida aloqalarni kuchaytirishga, hissiy salomatlikni yaxshilashga va oiladagi barqarorlikni ta'minlashga yordam beradi.

Shu bilan birga, oilaviy muammolarni hal qilishda samarali usullarni qo'llash va yangi yondashuvlarni qabul qilish, kelajakda oila a'zolarining ruhiy salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva, N. Oila psixologiyasi. Toshkent. 2020. – 180 b.
2. Ismoilova, D. (2019). Oiladagi hissiy ziddiyatlar: sabablari va yechimlari. *Psixologiya jurnali*, 12(3), 45-52.
3. Mamatqulova, S. (2021). Oila muammolarini hal qilish usullari: amaliy tavsiyalar. *Ta'lim va tarbiya*, 8(2), 33-39.
4. Saidova, N. (2020). Oila va oila ichidagi munosabatlar: asosiy muammolar va ularni hal qilish usullari. *O'zbekiston Pedagogika Universiteti Maqolalari*, 45(3), 112-120.
5. Karimov, A. (2019). Oila muammolari: sabablari va yechimlari. *Psixologiya va Ta'lim jurnali*, 38(1), 15-27.
6. Jumaniyazov, F. (2021). Oila a'zolarining hissiy salomatligi: ahamiyati va muammolari. *Hissiy Psixologiya jurnali*, 22(4), 53-65.
7. Sharifova, M. (2022). Zamonaviy texnologiyalar va oilaviy muammolarni hal qilish. *Raqamli Psixologiya jurnali*, 15(2), 87-95.
8. Gafurova, Z. (2023). Oilaviy terapiya: yangi yondashuvlar va tajribalar. *Oila va Jamiyat* maqolalar to'plami, 10(1), 42-58.

Muallif:

Hamrokulova Kamola G'ayratovna – Guliston davlat universiteti doktoranti

UDK 372.815.99

METHODS FOR DETERMINING AND PREVENTING” PROFESSIONAL EXHAUSTION " IN A PERSON'S PROFESSIONAL ACTIVITIES

SHAXS KASBIY FAOLIYATIDA “KASBIY TOLIQISHNI” ANIQLASH VA UNING OLDINI OLISH USULLARI

СПОСОБЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ “ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ” В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Jumanova Ug‘iloy Sodiqjonovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon.

E-mail: ugiloyjumanova4@gmail.com

Annotation. In developed countries, more and more research is being done not only about occupational stress, but also about occupational burnout or exhaustion syndrome of workers. In our research work, we also focused on identifying methods aimed at identifying and preventing the process, causes, negative consequences of the formation of Occupational exhaustion syndrome, in the analysis of literature on global stress, we considered that uncertainty in work activities, conflicts, insufficient control, overload of work, low salary and a number of other similar problems cause psychosomatic diseases and negative behavioral consequences.

Key words: professional stress, burnout syndrome, psychosomatic diseases, behavior, emotional burnout

Аннотация. В развитых странах проводится все больше и больше исследований не только о профессиональном стрессе, но и о профессиональном выгорании или синдроме выгорания у рабочих. В нашей исследовательской работе мы также сосредоточены на выявлении процесса, причин, негативных последствий синдрома профессионального выгорания и методах, направленных на предотвращение анализ литературы по профессиональному стрессу показывает, что неуверенность в производительности, конфликты, недостаточный контроль, перегрузка работой, низкая заработная плата и ряд других подобных проблем могут способствовать развитию психосоматических заболеваний и негативных поведенческих последствий.

Ключевые слова: профессиональный стресс, синдром выгорания, психосоматические заболевания, поведение, эмоциональное выгорание.

Kirish. Kasbiy toliqish sindromi– bu surunkali stress fonida ishlaydigan odamning hissiy va shaxsiy resurslarining charchashiga olib keladigan sindrom. Kasbiy toliqish salbiy his-tuyg‘ularning to‘planishi natijasida kelib chiqadi. Aslida, kasbiy toliqish – bu qayg‘u yoki umumiy moslashish sindromining uchinchi bosqichi toliqish bosqichidir. Kasbiy toliqish sindromiga olib keladigan stress xavflidir. Chunki u asta-sekin sezilmasdan to‘planishni boshlaydi oxiri oqibat kasbiy toliqish sindromini keltirib chiqaradi. P. S. Sidorov [5] “kasbiy toliqish sindromi - bu hissiy, aqliy charchoq, jismoniy charchoq, shaxsiy ajralish va ishdan qoniqishning pasayishi alomatlarida namoyon bo‘ladigan hissiy, kognitiv va jismoniy energiyani asta-sekin yo‘qotish jarayoni” deb ta’kidlaydi. Adabiyotlarda “ruhiy charchash sindromi” yoki “hissiy charchash sindromi” atamasi kasbiy toliqish sindromi bilan sinonim sifatida ishlatiladi.

Kasbiy toliqish sindromi bo‘yicha birinchi tadqiqot ishlari AQShda o‘tkazilgan. 1974 yilda Amerikalik psixiatr H. Freudenberger bu fenomenga “burnout” deb nom berdi. Ijtimoiy psixolog K. Maslach (1976) bu holatni jismoniy va hissiy toliqish sindromi deb ta’riflagan [6].

Tadqiqot ob’ekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqot ob’ekti sifatida Oliy ta’lim professor o‘qituvchilari bo‘lib ulardagi kasbiy toliqish sindromini aniqlash va oldini olish uchun K. Maslach, S. Jekson, N. E. Vodopyanovlarning metodikalaridan foydalandik.

Olingab natijalar va ularning tahlili

K. Maslach o‘z modelida kasbiy toliqish sindromida uchta tarkibiy qismdan iborat bo‘lgan kasbiy stresslarga javob sifatida taqdim etadi: hissiy toliqish, depersonalizatsiya va shaxsiy yutuqlarning kamayishi. Hissiy toliqish hissiy zo‘riqish, charchoq, hissiy resurslarning charchashida namoyon bo‘ladi. Depersonalizatsiya-bu qabul qiluvchilarga nisbatan salbiy, beadab, qo‘pol munosabat. Shaxsiy yutuqlarning kamayishi o‘z ishida kompetentsiya (malaka) tuyg‘usining pasayishi, professional jihatdan o‘zini salbiy idrok etishda namoyon bo‘ladi. I.V.Grishina ta’kidlashicha, toliqish insonning maxsus holati sifatida ko‘rib chiqilishi kerak, bu kasbiy stressning oqibati bo‘lib, uning adekvat tahlili ekzistensial tavsifni talab qiladi, chunki toliqishning rivojlanishi nafaqat kasbiy sohada, balikim oilaviy va ijtimoiy muhitdagi holatiga ham salbiy ta’sir qilishi mumkin.

V.V.Boyko “Emotsionl toliqish” fenomenini psixotraumatik ta’sirlarga javoban hissiyotlarni to‘liq yoki qisman chiqarib tashlash shaklida psixologik himoya mexanizmi sifatida ko‘rib chiqadi. Toliqish sindromi stress mexanizmining rivojlanishiga (tashvish, qarshilik, charchoq fazalari) muvofiq bosqichma-bosqich yuzaga keladigan dinamik jarayon sifatida qaraladi.

1981 yili aprel oyida K.Maslach va amerikalik psixolog Syuzan E. Jekson “Maslach Burnout Inventory” kasbiy toliqish sindromini baholash vositasini nashr etishdi (MBI).[2] Ushbu turdagi bunday asbob edi birinchi va tez orada eng ko‘p ishlatiladigan kasbiy toliqish sindromi vositasiga aylandi.[3] Ikki tadqiqotchi kasbiy charchashni hissiy charchoq, depersonalizatsiya (kasbiy sharoitda boshqa odamlarga nisbatan past empatiya hissi) va ish bilan bog‘liq shaxsiy yutuqlar hissiyotlarini kamaytirish nuqtai nazaridan tasvirlab berishdi.[1]

1988 yilda Pines va Aronson mashhur kitobni yozdilar “Karyera Toliqishi: sabablari va davosi [3]”. Causes va Cures 1981 yil aprel oyida amerikalik psixolog Ditsa Kafri bilan nashr etgan kitobiga yangilik kiritishdii. Ular “nikoh burnout” “ish burnout” kabi asarlari keng tarqalgan edi.

2005 yilda Shvetsiya Sog‘liqni saqlash va farovonlik kengashi “toliqishli buzilish” bu mamlakatda bir qator davolash dasturlarini ishlab chiqishga olib keldi [5].

2007 yil dekabr oyida kasbiy toliqish bo‘yicha Shveysariya ekspertlar tarmog‘i (SEB) tashkil etildi.[4] bu yildan boshlab simpozium bir qator bo‘lib o‘tdi, va davolash tavsiyalar berila boshladi.[6]

2015 yilda Jahon Sog‘liqni saqlash tashkiloti kasbiy toliqish sindromi kontsepsiyasini qabul qildi va bu K.Maslachning konsepsiyasiga mos keladi.

2017 yilga kelib, Evropaning to‘qqizta mamlakati (Daniya, Estoniya, Frantsiya, Vengriya, Latviya, Gollandiya, Portugaliya, Slovakiya va Shvetsiya) kasbiy toliqish sindromini qonuniy ravishda kasbiy buzilish sifatida tan olishdi va zarar ko‘rgan ishchi xodimlarga kompensatsiya to‘lovlarini berisha boshlashdi.[5]

Kuyish-bu muvaffaqiyatli boshqarilmagan surunkali ish joyidagi stress natijasida hosil bo‘lgan sindrom. Bu uch o‘lchov bilan tavsiflanadi;

- 1) energiyaning kamayishi yoki charchash hissi;
- 2) ishdan aqliy faoliyatning pasayishi yoki ish bilan bog‘liq negative hissi;
- 3) kasbiy samaradorlikning pasayishi.[5]

Kasbiy toliqish sindromi hosil bo‘lish jarayonini to‘rt bosqichga bo‘lish mumkin.

“Men Superman!” ushbu bosqichda siz kuch va hayotiy energiyaga to‘la, ish qobiliyatingiz oshgan bo‘lib va har bir yangi loyiha zavq bag‘ishlaydi. Siz uyqu va tushlik tanaffuslarisiz kechayu kunduz ishlashga tayyor bo‘lasiz.

“Men biroz charchaganga o‘xshayman” haddan tashqari faol ishning oqibatlarida asta sekinlik bilan namoyon bo‘la boshlaydi. Ishlash istagi tark etmaydi, garchi ishtiyoq pasaysa ham.

“Biroz kuchning kamayishi “ ushbu bosqichda charchashning dastlabki belgilari paydo bo‘ladi: konsratsiya pasayadi, unutulchanlik paydo bo‘lishi mumkin. Hamma narsani qilish istagi butunlay yo‘qoladi. Ishlashning pasayishi muammolarni, nizolarni keltirib chiqaradi. Bundan umidsizlik hissi kuchayadi, muammolar tobora ko‘paya boradi..

“Endi kuch qolmadi” holat yomonlashib boradi, charchashning jismoniy belgilari paydo bo‘ladi: uyqu muammolari, bosh og‘rig‘i. Ishlash xohishi umuman yo‘qoladi, hatto oddiy vazifalarni ham rad etishga olib keladi. Ishdagi ma‘no yo‘qoladi va ko‘pincha ish vaqtidagi xatolarni noto‘g‘ri ekanligini tushunmaydi.

Dastlab, kasbiy toliqish sindromi shaxsning o‘zini jamiyatda keraksiz inson deb hisoblashi natijasida yuzga kelishni boshlaydi. Keyinchalik ushbu sindromning belgilari psixosomatik komponentlari tufayli sezilarli darajada kengaydi. Tadqiqotchilar kasbiy toliqish sindromini psixosomatik kasallikdan oldingi holat deb topishdi. Xalqaro kasalliklar tasnifida (ICD-X) SPV z73 – “oddiy turmush tarzini saqlab qolish qiyinligi bilan bog‘liq stress” deb tasniflanadi [6].

Zimbardo F., Vodopyanova N. E., Starchenkova E. S. [5], kasbiy toliqish sindromi omillariga quyidagilarni kiritishgan; yuqori ish yuki; hamkasblar va rahbariyat tomonidan ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi; ish uchun yetarli haq olmaslik; bajarilgan ishni baholashda yuqori darajadagi noaniqlik; qaror qabul qilolmaslik; noaniq ish talablari; doimiy jarimalar; monoton istiqbolsiz faoliyat; voqelikka mos kelmaydigan his-tuyg‘ularni tashqi tomondan ko‘rsatish zarurati; ishdan tashqari dam olish kunlari, ta’tillarning yo‘qligi.

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti kasbiy toliqish sindromini kasalliklarning xalqaro tasnifiga kiritdi. Bunday holda, sindrom kasallik sifatida emas, balki inson salomatligiga ta’sir qiluvchi omil sifatida belgilanadi. Olimlarning fikriga ko‘ra, kasbiy toliqish sindromi depressiyaga olib kelishi mumkin. Bunda ishchi xodim shifokor, psixoterapeft ko‘rigiga borishi zarur bo‘lgan jiddiy holatdir. Dastlabki bosqichlarda charchash qayta ishlash normaga aylanadi. Ular surunkali charchoq va psixo-emotsional stressga olib keladi. Jahon Sog‘liqni Saqlash Tashkiloti tadqiqotiga ko‘ra, bu insult va yurak-qon tomir kasalliklari xavfini sezilarli darajada oshiradi.

Yaponiyada hatto “karoshi” tushunchasi ham bor — qayta ishlash natijasida o‘lim holati kuzatilgan. Ushbu atama 1978 yilda, ortiqcha ish, to‘yib uxlamaslik, ovqatlanmaslik natijasida yurak xuruji va infarkt soni keskin ortishi kuzatilgan. “Karosi” hodisasi ko‘plab Osiyo mamlakatlarida ham kuzatilmogda. Xitoy va Janubiy Koreyada ham bu holat xavotirlidir, chunki ishchanlik muammosi Yaponiyadagi kabi keskindir.

Qizig‘i shundaki, G‘arb mamlakatlari, sharqdan farqli o‘laroq, bir necha yil oldin kasbiy toliqish sindromi muammosi haqida gapira boshlagan. XXI asrning boshlarida ish ma‘nosi, “yutuqqa erishish” va foyda olish istagi juda mashhur bo‘lgan. 2000-yillarning boshida mehnatkashlik an‘analariga tez texnologik rivojlanish qo‘shildi. Kechagi startaplar ulkan korporatsiyalarga aylana boshladi va ularning xodimlari tom ma‘noda ish joyida yashay boshladilar.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

Kasbiy toliqish sindromi har doim ham insult yoki yurak xurujiga olib kelmaydi. Ammo hayot sifati sezilarli darajada pasayadi. Kasbiy toliqish sindromi (Kuyishning) oqibatlariga quyidagilar kiradi:

-ruhiy salomatlikning yomonlashishi – tashvish, befarqlik, asabiylashish, tajovuzkorlik, umumiy tushkunlik holati va hayotning ma'nosi yo'qligi, salbiy odatlarning paydo bo'lishi (chekish, spirtli ichimliklar, ovqatlanishning buzilishi);

-jismoniy salomatlikning yomonlashishi-surunkali kasalliklarning kuchayishi yoki stress fonida yangi kasalliklarning paydo bo'lishi;

-ishdan bo'shatilishga, obro'ning buzilishiga va yangi lavozimni topa olmaslikka olib kelishi mumkin bo'lgan ish sifatining pasayishi;

-yaqin insonlar bilan aloqani yo'qotish, qarindoshlar, do'stlar, hamkasblar bilan munosabatlarning yomonlashishi.

P.G.Demidova bo'yicha Kasbiy toliqish sindromi eng ko'p uchraydigan kasblar orasida (ishchilarning 30% dan 90%gacha) shifokorlar, o'qituvchilar, psixologlar, ijtimoiy ishchilar, qutqaruvchilar, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari, ya'ni har xil yo'nalish egalari bilan ishlaydigan kasblar tashkil qilgan.

A.Rodionovning So'rovnomasi natijalariga ko'ra, ruslarning 75 foizi charchash alomatlarini boshdan kechirgan. Respondentlarning har uchdan biri ishdan quvish hissining yo'qligi, doimiy aybdorlik, g'azab, kontsentratsiyaning pasayishi, uyquning buzilishi va charchoq kabi belgilarni aniqladi.

A.Rodionov bo'yicha kasbiy toliqish sindromidan eng ko'p aziyat chekadigan kasblar ro'yxati quyidagicha bo'lgan;

buxgalterlar (so'ralganlarning 88%);

Kadrlar menejerlari (88%);

advokatlar (83%);

bank xodimlari (82%);

PR menejerlari (82%);

It mutaxassislari (75%).

T.I. Ronginskaya [8] yozganidek, kasbiy toliqish sindromini tashkil etuvchi alomatlarini shartli ravishda uchta asosiy guruhga bo'lish mumkin: psixofizik, ijtimoiy-psixologik va xulq-atvor.

Kasbiy toliqishning psixofizik belgilariga(simtom) quyidagilar kiradi:

-doimiy tark etib bo'lmaydigan charchoq hissi, ya'ni kechqurun dam olsa ham, kunduz kuni o'zini toliqqanday his qilishi (surunkali toliqish alomati);

-hissiy va jismoniy charchoq hissi;

-tashqi muhitdagi o'zgarishlarga sezuvchanlik va reaktivlikning pasayishi (yangilik omiliga qiziqish yoki xavfli vaziyatga qo'rquv reaksiyasining yo'qligi);

-umumiy astenizatsiya (zaiflik, faollik va energiyaning pasayishi, qon biokimyosi va gormonal ko'rsatkichlarning yomonlashishi);

-tez-tez sababsiz bosh og'rig'i; oshqozon-ichak traktining doimiy buzilishi;

-vazn yo'qotishi yoki keskin vazn olishi;

-to'liq yoki qisman uyqusizlik (tez uxlab qolish va erta tongda turib olish, kechqurun soat 2-3 gacha uxlay olmaslik);

-doimiy letargik, uyquchan holat va kun bo'yi uxlash istagi;

-jismoniy yoki hissiy stress paytida nafas qisilishi yoki nafas olish buzilishi;

-tashqi va ichki hissiy sezgirlikning sezilarli pasayishi ko'rish, eshitish, hid va teginish, ichki, tana sezgilarining yo'qolishi;

Kasbiy charchashning ijtimoiy-psixologik belgilari yoqimsiz hislar va reaksiyalarni o'z ichiga oladi, masalan:

-befarqlik, zerikish, passivlik va tushkunlik (hissiy ohangning pasayishi, tushkunlik hissi);

-kichik hodisalar uchun asabiylashishning kuchayishi;

-tez-tez asab "buzilishlar" (g'azabning portlashi yoki muloqotdan bosh tortish, "o'z-o'zidan ketish");

-tashqi vaziyatda hech qanday sabab bo'lmagan salbiy his-tuyg'ularni doimiy ravishda boshdan kechirish (aybdorlik, xafagarchilik, shubha, uyat,);

-ongsiz tashvish va ortib borayotgan tashvish hissi ("bu narsa noto'g'ri" degan tuyg'u);

-hayot va kasbiy istiqbollarga umumiy salbiy munosabatda bo'lish ("qanday harakat qilsangiz ham, baribir hech narsa o'zgarmaydi, hech qanday natijaga erishib bo'lmaydi" kabi).

Kasbiy charchashning xulq-atvor simptomlari (belgilari) xodimning quyidagi xatti-harakatlarini o'z ichiga oladi:

-ish qiyinlashib borayotganini va uni bajarish tobora qiyinlashib borayotganini his qilish;

-xodim kunning ish rejimini sezilarli darajada o'zgartiradi (erta ishga keladi va kech ketadi yoki aksincha, kech ishga keladi va erta ketadi);

-ob'yektiv ehtiyojdan qat'i nazar, xodim doimiy ravishda ishni uyga olib boradi, lekin uni uyda qilmaydi;

-rahbar boshqalarga tushuntirish uchun turli sabablarni bayon qilish va qaror qabul qilishdan bosh tortishi;

-foydasizlik hissi, yaxshilanishga ishonmaslik, ishga bo'lgan ishtiyoqning pasayishi, natijalarga befarqlik;

-spirtli ichimliklarni iste'mol qilish, kuniga chekilgan sigaretlarning keskin ko'payishi, giyohvand moddalarni iste'mol qilish [6].

Koutsimani (2019), Maslach, Leiter (2016), Melnick et al (2017) depressiya va kasbiy toliqish sindromi o'rtasida juda ko'p o'xshashliklar borligi tadqiqot ishlarida ko'rsatib o'tishgan. Ammo baribir ular turli xil konstruksiyalardir.

“Kasbiy toliqish diagnostikasi” (K. Maslach, S. Jekson, N. E. Vodopyanovaning moslashuvida) – metodika 1986 yilda kasb toliqishni aniqlash uchun yaratilgan. Vodopyanova va NIPNI Bexteryov tomonidan moslashtirilgan. Mualliflar kasbiy toliqishni bir nechta alomatlarini o'z ichiga olgan turli darajadagi sindrom deb hisoblashadi. Ikkinchi metodika mualliflari toliqishni aniqlash uchun toliqish sindromining nazariy kontseptsiyasini to'ldirib borishmoqda. Rivojlangan mamlakatlarda nafaqat kasbiy stress haqida, balki ishchilarning kasbiy yonishi yoki toliqish sindromi haqida ham tobora ko'proq tadqiqot ishlari olib borishmoqda.

Kasbiy toliqish sindromi– bu surunkali stress fonida ishlaydigan odamning hissiy va shaxsiy resurslarining charchashiga olib keladigan sindrom. Kasbiy toliqish salbiy his-tuyg'ularning to'planishi natijasida kelib chiqadi. Aslida, kasbiy toliqish – bu qayg'u yoki umumiy moslashish sindromining uchinchi bosqichi toliqish bosqichidir.

Kasbiy toliqish sindromiga olib keladigan stress xavflidir. Chunki u asta-sekin sezilmasdan to'planishni boshlaydi oxiri oqibat kasbiy toliqish sindromini keltirib chiqaradi. P. S. Sidorov “kasbiy toliqish sindromi - bu hissiy, aqliy charchoq, jismoniy charchoq, shaxsiy ajralish va ishdan qoniqishning pasayishi alomatlarida namoyon bo'ladigan hissiy, kognitiv va jismoniy energiyani asta-sekin yo'qotish jarayoni” deb ta'kidlaydi. Adabiyotlarda “ruhiy charchash sindromi” yoki “hissiy charchash sindromi” atamasi kasbiy toliqish sindromi bilan sinonim sifatida ishlatiladi.

Maslach-Jekson ruhiy charchash sindromini uch o'lovli konstruksiyani o'z ichiga olgan model sifatida tushunadi: hissiy toliqish, depersonalizatsiya, kasbiy yutuqlarning kamayishi. Psixik toliqish sindromi Maslach-Jekson modeliga ko'ra, u uch o'lovli konstruksiya bo'lib, hissiy toliqish, depersonalizatsiya va kasbiy yutuqlarning kamayishini o'z ichiga oladi, bu esa ushbu texnikani aniqlashga yordam beradi.

Shkala:

Hissiy toliqish – fikrlar bo'yicha “ha” javoblari 1, 2, 3,6, 8,13, 14,16, 20 (ballarning maksimal miqdori 54).

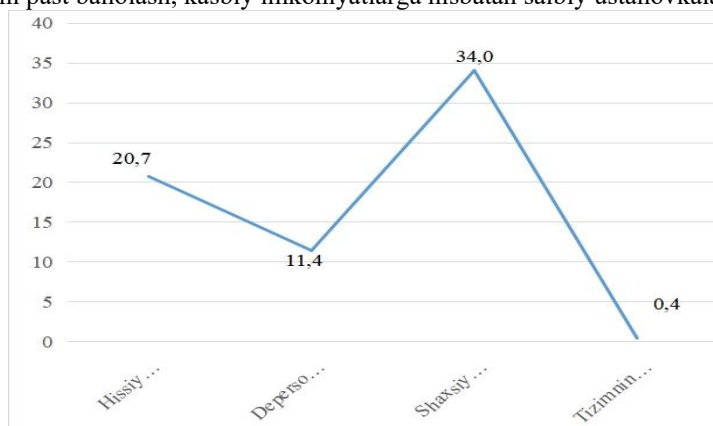
Depersonalizatsiya – fikrlar bo'yicha “ha” javoblari 5, 10, 11, 15, 22 (ballarning maksimal miqdori 30).

“Kasbiy yutuqlarning kamayishi” – fikrlar bo'yicha “ha” javoblari 4, 7, 9, 12, 17, 18, 19, 21 (ballarning maksimal miqdori 48).

Kasbiy toliqish diagnostikasi (K. Maslach, S. Jekson, N. E. Vodopyanova tomonidan moslashtirilgan) metodika natijasi

Shkala nomi	O'rtacha natija	Daraja
Hissiy charchash	20,7	Yuqori daraja
Depersonalizatsiya	11,4	Yuqori daraja
Shaxsiy yutuqlarning kamayishi	34,0	Yuqori daraja
Tizimning toliqish indeksi	0,4	Yuqori daraja

Respondentlarda yuqori darajadagi hissiy charchoq, depersonalizatsiya, shaxsiy yutuqlarning pasayishi, boshqa odamlar bilan munosabatlardagi deformatsiyalarning yuqori darajasi, boshqalarga kuchli bog'liqlik darajasi, tashqi baholarning ahamiyati oshishi, kuchaygan negativizmni aniqlandi. Shuningdek o'z-o'ziga bo'lgan bahoning pasayishi, o'zlarning kasbiy yutuqlarini past baholash, kasbiy imkoniyatlarga nisbatan salbiy ustanovkalar mavjud (1-rasm)

1-rasm. Kasbiy toliqish diagnostikasi (K. Maslach, S. Jekson, N. E. Vodopyanova tomonidan moslashtirilgan)

Natija kasbiy samaradorlikni yo'qotish jarayoni sezilarli darajada namoyon bo'ldi, muloqot ko'nikmalari pasayadi va neyropsixik disadaptatsiya darajasi oshadi (2-rasm).

2-rasm. “Kasbiy toliqish diagnostikasi” usuli bo‘yicha natijalar (K. Maslach, S. Jekson, N. E. Vodopyanova tomonidan moslashtirilgan)

Shunday qilib, amaliy psixologlar stressga qarshi usullarni farqlash, shuningdek, shaxsning tabiati va individual xususiyatlariga maksimal darajada mos keladigan usullarni maqbul tanlash vazifasiga duch kelishadi. Psixologik stressni kamaytirishga qaratilgan ko‘plab usullarni tushunish uchun ularni ma’lum xususiyatlarga muvofiq tizimlashtirish kerak va tanlangan koordinata tizimiga qarab tasniflar boshqacha bo‘ladi. Stressni neytrallash uchun usullarining kamida ikkita tasnifini ajratish mumkin. Birinchi tasnif stressga qarshi ta’sirning tabiatiga asoslanadi: jismoniy, kimyoviy yoki psixologik (3-rasm). Keling, ularni batafsil ko‘rib chiqaylik.

3– rasm. Kasbiy stressni naytrallash klassifikatsiyasi.

Birinchi klassifikatsiya(tasnif) - agar biz materiyani tashkil qilishning eng past darajalaridan boshlasak, unda kasbiy stressni kamaytirishning eng oddiy usul bu jismoniy usullari bo‘ladi(yuqori yoki past haroratlarga ta’sir qilish, turli xil spektral tarkib va intensivlikdagi yorug‘lik va boshqalar). Ko‘plab kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, tana mushaklarining spazmli holatini bartaraf etish uchun sauna, turk, rus bug‘ hammomlari asrlar davomida xalq tabobatida qo‘llanilgan, hozirgi paytda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va kasbiy stressni oldini olish uchun ajoyib usullardir. O‘rtacha dozalarda quyosh vannasi (zagar) ham ruhiy va jismoniy salomatlikka foydali ta’sir ko‘rsatadi. So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, nafaqat yorug‘lik intensivligi, balki uning spektral tarkibi ham insonning ruhiy holatiga ta’sir qiladi. Shunday qilib, bir guruh respondentlar tomonidan qo‘shimcha yorug‘ filtrlar bilan oddiy proeksion qizil rangli lampalar yordamida ta’sir qilinganda , ularni idrok etishlari salbiy his-tuyg‘ularni his qilishganini takidlab o‘tishgan: hissiy taranglik, siqilish hissi, bosh og‘rig‘i. Shuningdek, tartibsiz fiziologik reaksiyalar qayd etildi: qon bosimining vaqti-vaqti bilan ko‘tarilishi va yurak urish tezligining oshishi. Shu bilan birga, ko‘k - yashil rangli lampalar yordamida ta’sir qilinganda respondentlar tomonidan quyidagicha baholandi; tinch, yoqimli, ba’zilari suv va oy nuriga assotsatsiya qilishgan. Bu fiziologik funksiyalarni qisman sekinlashtirdi, qon bosimi va yurak urishi sekinlashib normallashtirildi. V.L.Marishuk va V. I. Evdokimov kabi olimlar psixologik holatlarni tartibga solishning barcha usullarini ikki guruhga bo‘lishni taklif qilishadi: 1-operatsion holatni boshqarish usullari; 2-dasturiy ta’minot (oldindan rejalashtirilgan) ta’sir qilish va boshqarish usullari.

Har bir guruh ichida funksional holatni tartibga solishning to‘rtta metodik usullari mavjud. Birinchi sinf (psixik tartibga solish usullari):

- avtogen mashg‘ulotlar;
- maxsus tartibga solish usullari;
- o‘z-o‘zini boshqarish-o‘zini o‘zi tartibga solish;
- musiqiy terapiya;
- aromofitoergonomika.

Ikkinchi sinf (psixofiziologik tartibga solish usullari):

- jismoniy mashqlar;
- massaj;
- refleksoterapiya, refleksoprofilaktika;
- termal tiklash protseduralari;
- elektr stimulyatsiyasi.

Uchinchi sinf (fiziologiya va gigiena usullari):

- ish, dam olish va ovqatlanishning oqilona rejimini tashkil etish;
- faol dam olish;
- qattiqlashuv;
- atrof-muhitni tartibga solish.

To'rtinchi sinf (farmakologik vositalar):

- adaptogenlar;
- neotropiklar;
- Markaziy asab tizimining stimulyatorlari;
- trankvilizatorlar;
- vitaminlar.

Olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, stressni ishonchli to'siq bilan ta'minlash, haqiqiy psixologik himoyani ta'minlash uchun, birinchi navbatda, odamning o'z tanasining ishini boshqaradigan qonunlarni bilishiga asoslangan usullar va usullarni qo'llash kerak.

Xulosa

Ma'lumotlarni tahlil qilish natijasida "Qarshilik" fazasi shakllanish bosqichida ekanligi va ushbu bosqich bilan bog'liq barcha alomatlar ham shakllanish bosqichida ekanligini aniqladik.

"Kuchlanish" va "charchash" fazalar shakllanmagan, ammo ularda "Psixotraumatik holatlarni boshdan kechirish", "Hissiy tanqislik" va "Hissiy ajralish" simptomlari shakllanish jarayonlari boshlangan. Umuman olganda, namunada kasbiy toliqishni tashxislash metodikasining barcha ko'rsatkichlari bo'yicha yuqori darajadagi kasbiy toliqish aniqladik. Shuningdek, vaziyat va shaxsiy xavotirning o'rtacha darajada ekanligini va tashkiliy stressning yuqori darajasi "a" tipidagi xatti-harakatlarga moyillik mavjudligini aniqladik.

Taqdim etilgan ma'lumotlarni tahlil qilish natijasida oliy maktab o'qituvchilari quyidagi parametrlarni aniqladilar: "qarshilik" fazasi shakllanish bosqichida, "hissiy taranglik" va "charchoq" fazalari shakllanmagan. Umuman olganda, namunada kasbiy charchash diagnostikasi metodologiyasining barcha ko'rsatkichlari bo'yicha yuqori darajadagi kasbiy charchash aniqlandi (Maslach K). Shuningdek, vaziyat va shaxsiy xavotirning o'rtacha darajasi va tashkiliy stressning yuqori darajasi aniqlandi, bu o'qituvchilarning "A" tipidagi xatti-harakatlarga moyilligini ko'rsatadi. O'qituvchilarning kasbiy charchashi pedagogik faoliyat tajribasi bilan bog'liq degan gipoteza tasdiqlanmadi, bu 45,3 yillik namunaning o'rtacha yoshi bilan izohlanishi mumkin. Oliy maktab o'qituvchilarining kasbiy charchashining tashvish va tashkiliy stressga moyillik ko'rsatkichlari bilan bog'liqligi haqidagi gipotezani tahlil qilish uchun korrelyatsion tahlil ishlatilgan. Kasbiy charchash va tashvish va tashkiliy stressni o'rganadigan deyarli barcha tarozilar bo'yicha ijobiy korrelyatsiya aloqalari aniqlandi, bu gipotezani tasdiqlashdan dalolat beradi. Ishni bajarish natijasida oliy maktab o'qituvchilarining kasbiy charchash omillarini ajratib ko'rsatish mumkin bo'ldi, ular shaxsiy va vaziyatli tashvish, shuningdek tashkiliy stressga moyillik edi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Бодров, В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. – М.: ПЕРСЭ, 2006. – 350 с.
2. Бойко, В.В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. – СПб.: Питер, 1999. – 105 с.
3. Дьяченко, М.И. Психология высшей школы. – Минск: Изд-во БГУ, 1978. – 145 с.
4. Емельяненко, А.В. Особенности синдрома «эмоционального выгорания» личности специалистов различных профессий системы «человек-человек». – М., 2014. – С. 106–110.
5. Ермакова, Е.В. Изучение синдрома эмоционального выгорания как нарушения ценностно-смысловой сферы личности (теоретический аспект) // Культурно-историческая психология. - 2010. - Т 6. - № 1. - С. 27–39.
6. Есарева, З.Ф. Особенности деятельности преподавателя высшей школы. – Л.: Изд-во Ленинградский университет, 1993. С 152.

Muallif:

Jumanova Ug'uloy Sodiqjonovna - GulDU stajor tadqiqodchisi.

Filologiya

УДК: 811.512.133:82-1

INTERPRETATION OF LEXEMES WITH THE GENERAL MEANING OF “ДУХОВНОСТЬ” IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE RUSSIAN LANGUAGE

РУС ТИЛИДАГИ “ДУХОВНОСТЬ” УМУМИЙ СЕМАЛИ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРДАГИ ТАЛҚИНИ
ТОЛКОВАНИЕ ЛЕКСЕМ С ОБЩИМ ЗНАЧЕНИЕМ “ДУХОВНОСТЬ” В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ РУССКОГО
ЯЗЫКА

Мирхайдарова Нодира Ҳайтбоевна

Гулистон давлат университети, 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: nodimir7001@gmail.com

Abstract. In explanatory dictionaries of the Russian language, some elements of the group are interpreted through synonyms, others - by including word forms in the annotation. In addition, we can also see comments made on the basis of factors such as the dichotomy of cause and effect, description of the situation, etc. Among the various interpretations, the third approach more clearly reveals the essence of lexemes with an abstract meaning in the lexical-semantic group “spirituality”.

Key words: bilingualism, spirituality, dictionaries, hyperseme, education, general semantic means, lexical-semantic field.

Аннотация. Рус тили изоҳли луғатларида гуруҳдаги баъзи элементлар маънодошлар воситасида, бошқалари сўз шакллари изоҳга киритиш орқали талқин қилинади. Қолаверса, муайян сўз ифодаловчи тушунчага оид сабаб, оқибат дихтономияси, вазият тасвири каби омилларга асосланиб тузилган изоҳларни ҳам кўришимиз мумкин. Турли талқинлар сирасида учинчи ёндашув “маънавий” лексик-семантик гуруҳи таркибидаги мавҳум маъноли лексемалар моҳиятини яққолроқ очиб беради.

Таянч сўзлар: икки тиллилик, маънавий, луғатлар, гиперсема, таълим, умумий семантик воситалар, лексик-семантик соҳа.

Введение. Перевод является одной из практических сфер, которая выстраивает, развивает и поддерживает культурные и социальные связи между народами, говорящими на разных языках. Приоритетом теоретической лингвистики является проведение исследований, обеспечивающих качество, скорость, высокий уровень адекватности устного и письменного перевода, обобщение результатов исследований в базе данных.

В эпоху быстрого обмена информацией единственным решением предотвратить подобный художественный, культурный застой является перевод произведений, пусть и косвенный. При косвенном переводе произведение, переведенное на русский язык, выступает как промежуточное, связующее звено. Ведь в течение прошлого века формальное узбекское языкознание формировалось на основе норм русского языкознания. Создан ряд лексикографических источников, охватывающих уровень узбекского и русского словарей. Для изучения функционально-семантических особенностей двух языков был проведен ряд типологических исследований. Детально изучены узбекская и русская лексика, а полученные словари проверены десятилетиями. Современные учебные словари создаются на основе словарей, созданных в прошлом веке. Все это свидетельствует о наличии большой и комплексной лингвистической инфраструктуры для перевода шедевров мировой литературы на узбекский язык посредством русского языка и необходимости эффективного использования этой инфраструктуры. По этой причине можно сказать, что сегодня практический узбекский перевод более тесно связан с русским языком.

Объект исследования и использованные методы

Взаимный перевод русского и узбекского языков сформировался в начале прошлого века и достиг своего расцвета на сегодняшний день. Примечательно, что взаимные переводы на оба языка имеют высокий художественный, методологический, смысловой уровень в соответствии с основными положениями теории перевода. Сегодня перевод современной русской литературы на узбекский замедлился, а общественный спрос на такие переводы низок. Сегодня узбекского читателя привлекают яркие образцы мировой литературы. Однако это не означает, что роль русского языка в узбекском переводе обесценилась. Наоборот, как отмечалось выше, узбекский практический перевод сегодня рассматривает русский как язык-посредник, а произведения, переведенные на русский язык, как промежуточный источник. Это означает, что хотя русская современная литература как объект перевода уступила место художественной литературе на других языках, русский язык не утратил своего значения в узбекском переводе. Произведения, переведенные на русский язык, переводятся на узбекский язык, что определяет авторитет этого языка как посредника. Изучение двуязычных языковых единиц на основе принципов общности и специфичности само по себе является задачей большого масштаба, требует классификации единиц на семантические поля, лексико-семантические группы или парадигмы: объем значения

каждого элемента в структуре поля, определяющий его отношение к другим элементам, полезен при поиске единиц перевода для этого слова. По этой причине разделение лексического уровня узбекского и русского языков на семантические области способствует совершенствованию перевода семантики каждого слова, каждого элемента на практике. Поскольку общесмысловые лексемы «маънавият - духовность» в узбекском и русском языках также образуют большую лексико-семантическую группу, поэтому необходимо разработать рекомендации и принципы их перевода.

Полученные результаты и их анализ

Русская лексикография, бурно развивавшаяся до середины прошлого века и сформировавшая собственное направление и стиль, не преминула оказать влияние на современную узбекскую лексикографию благодаря последовательным политическим и историческим связям. Русский толковый словарь основан на убеждении, что «слово является не только основной единицей лексического содержания, но и главным, центральным элементом речи»[1]. То есть слово не является отдельной единицей лексического уровня в виде атома, а оценивается как живой орган, имеющий свое место в общем речевом механизме, перемещающийся в зависимости от других элементов или приводящий в движение другие речевые элементы. Согласно этому убеждению, словарь поясняет основные лексические значения слова и выдвигает необходимость доказательства его контекстуальных значений в структуре речи. Существует несколько крупных словарей, интерпретирующих лексику современного русского языка по этому принципу.

Среди них «Толковый словарь живого великорусского языка» В. И. Даля, переиздававшийся десять раз в период с 1863 по 1990 год. Затем Словарь русского языка под редакцией Я.К Грота, «Толковый словарь русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова, С.И. Ожегова «Словарь русского языка», «Большой толковый словарь русского языка» [2] под редакцией С. А. Кузнецова стали основным источником в систематизации русской лексики и совершенствовании лексикографических принципов. Среди этих словарей источники под редакцией Даля и Ожегова послужили образцом для создания толкового словаря ряда других языков, в частности современного узбекского языка.

Известно, что основную лексику каждого языка можно разделить на лексикографические типы. Лексикографический тип — это группа слов, имеющих один или несколько общих признаков, сходных друг с другом по грамматическим, семантическим, прагматическим, коммуникативным, просодическим и комбинационным параметрам. Лексические типы, разделенные по одному или нескольким из этих общих аспектов, являются основой для сортировки словаря. Ниже мы проанализируем толковые словари русского языка с точки зрения семантического лексического типа, толкования слов с гиперсемой «духовность». Например. В толковом словаре под редакцией Ожегова и Н. Шведовой [3] к толкованию лексем со значением «духовность» подходят следующим образом:

<p>добросовестный, -ая, -ое; -тен, -тна. Честно выполняющий свои обязательства, обязанности. <i>Д. работник. Добросовестно (нареч.) трудиться.</i> сущ. добросовестность, -и, жс.</p>	<p>трудолюбивый, -ая, -ое; -ив. Любящий трудиться. <i>Т. ученик. сущ. трудолюбие, -я, ср.</i></p>
<p>честный, -ая, -ое; -тен, -тна, -тно, -тны и -тны. 1. Проникнутый искренностью и прямоотой, добросовестный. <i>Ч. человек. Ч. труд. Поступить честно (нареч.). Честные намерения. Ч. взгляд. 2.</i> Заслуживающий уважения, безупречный. <i>Честная жизнь. Честное имя. Ч. заработок (трудоной).</i> • Честное слово уверение в искренности, правдивости чего-н. На честном слове держаться (разг. шутл.) о чём-н., что держится непрочно, готово оторваться, упасть. сущ. честность, -и, жс.</p>	<p>ответственность, -и, жс. 1. см. ответственный. 2. Необходимость, обязанность отдавать кому-н. отчёт в своих действиях, поступках. <i>Чувство ответственности. Нести о. за что-н. Привлечь к ответственности (заставить отвечать за плохой ход дела, за проступки; офиц.). Возложить о. на кого-н. (офиц.). Под вашу о. (отвечать будете вы).</i></p>
<p>терпеливый, терпел'ивый, -ая, -ое; -ив. Обладающий терпением, исполненный терпения. <i>Т. характер. Терпеливо (нареч.) ждать. сущ. терпеливость, -и, жс.</i></p>	<p>храбрость, -и, жс. Мужество и решительность в поступках, отсутствие страха, смелость. <i>Беззаветная х.</i></p>
<p>справедливость, -и, жс. 1. см. справедливый. 2. Справедливое отношение к кому-н., беспристрастие. <i>Чувство справедливости. Поступить по справедливости.</i> • Отдать ~ кому (чему) (книжн.) признать за кем-чем-н. какие-н. достоинства, правоту, отдать должное.</p>	<p>духовный, -ая, -ое. 1. см. дух 2. Относящийся к религии, к церкви. Духовная музыка. Д. стих. Духовная академия. Духовное училище. Из духовного звания (из духовенства). <i>Духовное лицо (служитель культа).</i> 3. духовная, -ой, жс. То же, что завещание (устар.). <i>Наследство отказано по духовной. Духовное завещание (устар.) завещание, духовная.</i></p>

<p>стеснительный, -ая, -ое; -лен, -льна. 1. Застенчивый, стесняющийся. <i>С. юноша.</i> 2. То же, что стесненный (устар.). <i>Жить в стеснительных условиях.</i> сущ. стеснительность, -и, ж.</p>	<p>стойкий, -ая, -ое; стоек, стойка и стойка, стойко. 1. Прочный, неослабевающий. <i>С. кирпич. С. запах. Стойкая инфекция.</i> 2. перен. Непоколебимый, упорный, твердый (в 4 знач.). <i>С. характер. Стойко (нареч.) защищаться.</i> сущ. стойкость, -и, ж.</p>
--	--

Как видите, лексемы в примерах сгруппированы в одну группу по двум значениям. Во-первых, гиперсема «духовность» в лексическом значении слов указывает на их принадлежность к одному лексико-семантическому типу. Во-вторых, их схема позитивного выражения является еще одной общей чертой. Известно, что словарь состоит из статьи, основной лексемы, ее различных форм, грамматических показателей, пояснений и иллюстративных подтверждений в виде сложного слова, предложения[4]. Принимая во внимание морфологические, лексико-конструктивные особенности русского языка, мы видим, что составители поставили после основной лексики ряд суффиксов. В структуре словарных статей недостатков нет. Однако есть возражения по существу содержания статей. В общем, толковом словаре под редакцией С. Ожегова и Н. В Шведовой объяснение слова типа «духовность» имеет три различные формы. Например, объяснение таких слов, как *добросовестный, честный, терпеливый, справедливость, стеснительный* производится с использованием других словоформ этих лексем. В пояснении лексем стойка и храбрости даны синонимы, а также словоформы. Однако не приводится никакой информации о том, насколько эти слова и значение основной лексики являются синонимами друг друга. Простое перечисление синонимов не раскрывает значения слова. Потому что сущность слова, особенно значение слова с абстрактным значением, должно формироваться в виде информации на основе смежных элементов. В частности, именно такой подход мы можем наблюдать при объяснении лексики «ответственность». В данной статье вместо использования разных словоформ, синонимов составитель употребляет «необходимость, обязанность отдавать кому-н. отчет в своих действиях». Это объяснение может стать основой для создания детального понимания слова. Этот подход можно также назвать описательным. То есть значение лексики объясняется посредством ситуации, человека, отношения и других сопутствующих факторов, связанных с содержащимся в ней понятием. Представление о значении формируется через изображение ситуаций, связанных со значением лексики. Такой подход полезен при интерпретации лексем с широким диапазоном значений, даже если они абстрактны или конкретны. В современной лексикографии такая интерпретация называется ситуационной интерпретацией.

Ниже мы уделим внимание объяснению слов, относящихся к отрицательному полюсу гиперсемы «духовность». Объяснение слова *Тщеславие* краткое, оно описывает нравственное состояние, выражающее эту отрицательную нравственную норму, а не словоформы. Однако представленное для доказательства сочетание не раскрывает грамматических и синтаксических норм появления слова в речи. Учитывая краткость объяснения слова, можно сказать, что неопределенное местоимение в примере одержим ~м кто-н абстрагирует информацию о речевой случайности слова.

Объяснение лексики *Беззастенчивый* проводится также в описательной, ситуативной интерпретации, в очень краткой форме. Однако для того, чтобы показать речевую реальность слова, дается словосочетание, а не конструкция, которой достаточно, чтобы создать представление о норме и контексте его употребления. Слово *Жадный* имеет многозначность. Его первое значение соответствует узбекскому слову *хасис*. Составитель перечислил в статье синонимы, чтобы он мог сформировать объяснение ситуации, используя внешние признаки такого поведения, причины, которые к нему приводят, или последствия. Однако остается неясным, насколько близкой и далекой является семантическая связь между перечисленными синонимами и основной лексемой. Поэтому в качестве примера возникает необходимость восполнить недостаток объяснения, полностью показав словарное значение лексики, добавив вместо словосочетаний полные предложения.

Тот же подход мы видим и в интерпретации лексики *трусливый*. Иными словами, возникновение слова в речи приводится на примере предложения, а объяснение строится на основе лексических форм и синонимов. Этот иллюстративный аргумент восполняет неясность объяснения, контекст примера полностью раскрывает значение слова, его суть.

Объяснение лексики *Коварство* ограничивается приведением сложных слов в качестве примеров ее речевой реализации, поскольку она представляет собой ситуативное определение, включающее в себя такие факторы, как ситуация, причина и следствие. Объяснение лексики «*Лукавый*» состоит из родственных слов, возможно, по этой причине составители пришли к выводу, что можно показать суть, указав не одно, а несколько сложных слов при наличии этого слова. Однако в повседневной жизни невозможно создать у читателя правильную и полную картину, навязывая значение такого слова, которое редко употребляется в устной речи. Потому что почти верно будет сказать, что читатель не использовал и не слышал перечисленных сочетаний в контексте живой речи. В отличие от этого слова, в устной речи активно используются единицы зло, златься и

двуличие. Их неполное описание в виде списка синонимов, не упорядоченных по уровням, восполняется с помощью союзов, и из-за высокой частотности употребления слов в более подробном описании нет необходимости.

В словаре «Новый толково-словообразовательный словарь русского языка»[5], составленный Е.Ефремовой, к объяснению лексемы, в частности, к толкованию слов, относящихся к лексико-семантической группе «духовность», подходят следующим образом:

добродетель <i>ж.</i> 1) а) положительное нравственное качество человека (противоп.: порок). б) высокая нравственность, моральная чистота. 2) устар. доброе дело, благодеяние.	лгун <i>м.</i> тот, кто постоянно лжет или привык лгать.
искренний <i>прил.</i> 1) Правдивый, откровенный, чистосердечный. 2) Содержащий, выражающий неподдельные чувства, мысли; непритворный.	ханжа 1. ж. разг.-сниж. То же, что: ханшин. 2. м. и ж. Неискренний человек, прикрывающийся показной добродетельностью или набожностью; лицемер.
верующий 1) м. разг. Тот, кто признает существование Бога. 2) прил. Признающий существование Бога. отважный <i>прил.</i> 1) Соотносящийся по знач. с сущ.: отвага, связанный с ним. 2) Полный отваги; смелый, бесстрашный.	непокорный 1. м. разг. Тот, кто не признает над собою чьей-л. власти. 2. прил. 1) Не признающий над собою чьей-л. власти; непослушный, строптивый. 2) Выражающий непокорность. 3) перен. Не поддающийся воздействию; такой, что трудно овладеть (о неодушевленных предметах).
мудрый 1. м. разг. Тот, кто обладает большим умом, высшим знанием, хорошим жизненным опытом. 2. прил. 1) Обладающий высшим знанием, хорошим жизненным опытом. 2) Проникнутый мудростью.	чёрствый <i>прил.</i> 1) Затвердевший, засохший; несвежий (о хлебе, мучных изделиях). 2) а) перен. Лишенный душевной чуткости, сердечности, душевной теплоты; неотзывчивый, нечуткий. б) Свидетельствующий об отсутствии чуткости, отзывчивости.

Этот сравнительно новый толковый словарь русского языка отличается от других содержанием статей. В нем не указаны корневые суффиксы слова. Хотя в некоторых случаях приводятся синонимы, большинство комментариев представлены в ясном и простом стиле. Возможно, по этой причине составитель счел необходимым подкреплять замечания примерами. Однако одну общую черту старых и новых аннотированных словарей можно упустить из виду как особенность, которую необходимо улучшить. Известно, что слово имеет денотативное, коннотативное и стилистическое значения. В слове очевидна лексическая многозначность или многослойность внутреннего значения. Чтобы лексема считалась лингвистически многозначной, ее лексические значения должны существенно отличаться друг от друга. Подвижное значение слова не считается лексической многозначностью. Метафорическая сема раскрывается в контексте речи, поэтому лексему, которая может употребляться в переносном смысле, нельзя приравнять к чисто многозначному слову, имеющему два самостоятельных лексических значения.

ВЫВОДЫ. В толковых словарях русского языка контекстуальные значения трактуются как отдельные, самостоятельные семы. Это, в свою очередь, создает путаницу при построении словарной статьи. Поскольку порядок разделения сем осуществляется одинаково (в большинстве случаев посредством нумерации), то трудно определить, какое из нумерованных значений является самостоятельным, а какое является метафорической формой основного значения. Также не выработан единый подход и принцип толкования при толковании слов лексико-семантической группы «духовность». В толковых словарях русского языка одни элементы группы трактуются посредством синонимов, другие - путем включения в аннотацию словоформ. Кроме того, мы также можем видеть комментарии, сделанные на основе таких факторов, как дихотомия причины и следствия, описание ситуации и т. д. Среди различных интерпретаций третий подход более четко раскрывает сущность лексем с отвлеченным значением в лексико-семантической группе «духовность».

Использованная литература:

1. Смирницкий А. К вопросу о слове (Проблема «отдельности слова»). – М., 1952 – С.182.
2. Васильев А. Введение в историческую лексикологию русского языка. — Красноярск: Изд-во КГПУ, 1997- С.121.
3. Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка – М., 2010-С.2314.
4. Денисов П. Очерки по русской лексикологии и учебной лексикографии. – М., 1974-С.256.
5. Ефремова Т. Новый толково-словообразовательный словарь русского языка – М.: 2000. В 2-х томах.

Муаллиф:

Мирхайдарова Нодира Ҳайтбоевна - Гулистон давлат университети, Рус тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси.

UDK 372.881.11

FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING XUSUSIYATLARI

ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Muxiddinova Saboxat Axmadjanovna

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.

E-mail: Saboxatmuxiddinova73@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the study of phraseological units in English and Uzbek languages that are not related to each other. Phraseological units are important tools for creating imagery, expressiveness, and emotionality, and they serve to increase the expressive effectiveness of artistic publicist texts. Phraseological units fit the spirit of the period because of their conciseness, semantic weight, and impact. This, in turn, proves once again the relevance and importance of phraseological research at the present time. The collected materials and their analysis can be used in the process of literary translation, as well as in lecturing on the course of English lexicology, practical training and compiling dictionaries. In addition, based on the results of this analysis, words and phrases from other lexical-semantic groups can be studied both functionally and semantically. In the article, it is also widely discussed the opinions of world and Uzbek scientists about the difference from sentences: phraseological units are used figuratively and figuratively, as well as they have historical norms and methods of use, their meaning is clarified in a specific speech process, if phraseological units are in the form of a phrase or a sentence.

Keywords: unity, fixed compounds, phraseology, semantics, phraseology, phrase, lexeme.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению фразеологических единиц в неродственных английском и узбекском языках. Фразеологизмы являются важным средством создания образности, выразительности и эмоциональности, служат повышению экспрессивной эффективности художественных публицистических текстов. Фразеологизмы соответствуют духу времени своей лаконичностью, смысловой весомостью и ударностью. Это, в свою очередь, еще раз доказывает актуальность и важность фразеологических исследований на сегодняшний день. Собранные материалы и их анализ можно использовать в процессе художественного перевода, а также при чтении лекций по курсу английской лексикологии, практических занятий и составлении словарей. Кроме этого, по результатам данного анализа слова и словосочетания из других лексико-семантических групп могут быть изучены как функционально, так и семантически. В статье фразеологизмы употребляются в переносном и переносном смысле, а также имеют исторические нормы и способы употребления, уточняется их значение в конкретном речевом процессе, если фразеологизмы имеют форму словосочетания или предложения, то они также широко обсуждаются мнения мировых и узбекских ученых об отличии предложений от единиц речи.

Ключевые слова: единство, устойчивые соединения, фразеология, семантика, фразеология, словосочетание, лексема.

Kirish. Uzoq muddatli taraqqiyot mahsuli hisoblangan frazeologizmlar jamiyat tajribasini aks ettirib, uni bir avloddan ikkinchisiga yetkazadi, shu boisdan ular nafaqat kommunikatsiya vositasi sifatida, balki turli-tuman ijtimoiy jihatdan ahamiyatli ma'lumotlar manbai sifatida ham muhim o'rin tutadi. Shu jihatdan olganda, tilning milliy madaniy semantikasi – bu tarixiy rivojlanish natijasi bo'lib, u madaniy o'tmishni ham o'z ichiga oladiki, xalq tarixi qanchalik boy bo'lsa, uning tiliga hos birliklar shunchalik yorqin va mazmunan ko'p qirrali bo'laveradi. Turli tillar frazeologiyasini qiyosiy jihatdan o'rganish esa har ikkala tilning ham tuzilishini chuqur anglab yetish, bu til sohiblari bo'lgan insonlarning fe'li, madaniyati, adabiyoti, tarixi, urf-odatlarini to'g'risidagi bilimlarning boyitilishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida bir-biriga qardosh bo'lmagan ingliz va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklar tanlangan. Tadqiqotda assotsiativ, konseptual, kontekstual, komponent, leksikografik, lingvomadaniy, semantik-kognitiv, etimologik tahlil kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili.

Frazeologik birliklarning tabiati haqida fikr yuritishdan oldin frazeologik birlik nima ekanligini bilib olish muhimdir. Frazeologiyaning obekti belgilashda turli xil farazlar mavjud. Frazeologiyaning obekti faqat turg'un birikmalar tashkil qiladi. Frazeologiya fani frazeologik birliklarni ma'naviy struktural xususiyatlarini tadqiq qiluvchi, ularning til sistemasida paydo bo'lishi va nuqtda ishlatish xususiyatlarini o'rganuvchi fan deb ta'riflangan.

“Frazeologiya” atamasi yunoncha “frama” (phrasis-ifoda, nutq o‘rami) so‘zidan olingan bo‘lsada, bu atama turlicha ma‘nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shu sababdan frazeologiya atamasi tilshunoslikda ikki ma‘noda qo‘llaniladi: tildagi mavjud frazeologik birliklarning jami ma‘nosida, hamda shunday birliklarni o‘rganuvchi soha ma‘nosida. Demak, frazeologiya iboralar haqidagi ilm demakdir.

Frazeologik birliklar til egasi bo‘lgan xalqning ma‘naviy madaniyati, urf-odati, kasbi, yashash tarzi, o‘tmishi, intilishi, voqelikka munosabati bilan uzviy bog‘liqdir. Jahon tilshunosligida frazeologik birliklarni o‘rganish bo‘yicha katta ishlar amalga oshirilgan. Frazeologik birliklar kelib chiqishi jihatidan juda qadimiy bo‘lsa-da, frazeologiya fani tarixi qariyb ikki asrni o‘z ichiga oladi [1]. Frazeologiya nazariyasining ilk tadqiqotchisi Sharl Balli sanaladi. U o‘zining ilmiy asarlariga frazeologik birliklarni tadqiq qiluvchi maxsus boblar kiritgan edi [2].

Frazeologik birliklar asosan so‘zlar birikmasidan iborat, boshqacha aytganda, frazeologizmlar tilning alohida birligi bo‘lib, tuzilishiga ko‘ra erkin bog‘lanma yoki gapga teng, to‘liq yoki qisman semantik qayta shakllangan obrazli, turg‘un so‘z birikmalarini o‘z ichiga oladi. Frazeologizmlarning aksariyati ingliz tilida ham, boshqa xildagi tillarda ham xalq tomonidan yaratilgan, ularning mualliflari ma‘lum emas, kelib chiqish manbalari aniq emas. Shu ma‘noda frazeologik olim A.V. Kunin ingliz tili frazeologizmlarining ko‘pchiligining muallifi noma‘lum bo‘lib, ular xalq tomonidan yaratilgan degan fikrlarni asosli ravishda ko‘rsatib o‘tgan. Ammo ba‘zi frazeologik birliklarning kelib chiqish manbalarini aniqlash mumkin. Shu ma‘noda frazeologiya tilning umumiy tizimiga kiruvchi mikrosistema bo‘lib, bu tizim o‘zida o‘tmish merosni, qadriyatlarni aks ettiradi, avloddan – avlodga o‘tadi.

Tizimni tashkil etuvchi frazeologik birliklarning ko‘pchiligi ma‘lum tilning boyish manbaidir. Frazeologik tizimni frazeologik birliklar, ularning asosiy komponentlari o‘rtasidagi munosabatni tashkil etadi. Frazeologizmlar birdan ortiq so‘zlardan tashkil topgan, ma‘no va shakl jihatdan turg‘un bo‘lgan so‘zlar bog‘lanmasidir. Frazeologizmlar ko‘chma ma‘noda, obrazli ifodalarda qo‘llaniladi hamda tarixiy qo‘llanish me‘yorlariga, usullariga ega bo‘lib, ularning ma‘nosi muayyan nutq jarayonida oydinlashadi. Frazeologizmlar so‘z birikmasi yoki gap shaklida bo‘lsa ular nutq birligi bo‘lgan gaplardan farq qiladi. Ular lug‘aviy birlik sifatida ko‘p jihatdan so‘zlarga yaqin turadi, so‘zlarga xos bo‘lgan juda ko‘p xususiyatlar frazeologizmlarga ham xosdir.

A. V. Kuninning fikricha, u turg‘un xususiyatga ega birlik sifatida xarakterlanadi. Tilshunos olimlarning turg‘unlik haqidagi fikrlari bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi, chunki ularning frazeologik birliklar turg‘unligi deganda undan tayyor holda foydalanishni nazarda tutishadi. Turg‘unlik haqida tushuncha frazeologiya uchun muhim hisoblanadi, chunki frazeologiya aksariyat nazariy va amaliy masalalarining hal etilishi mazkur tushuncha bilan bevosita bog‘liq.

Frazeologiyaning turg‘unlik nazariyasini o‘rganish kompleksi yondoshuvni talab etadi. Frazeologiyaning turg‘unlik nazariyasi unga xos bo‘lgan turli tipdagi invariantga, ya‘ni uning u yoki bu unsurining o‘zgarib turishiga asoslanadi. A.V. Kunin turg‘unlikni besh turga bo‘lishni tavsiya etgan [12]. Ular istemoldagi turg‘unlik, struktursemantik turg‘unlik, semantik turg‘unlik, leksik hamda sintaktik turg‘unliklarni o‘z ichiga oladi.

Qisqa qilib aytganda, frazeologik birliklarning turg‘unligi unga xos bo‘lgan turli turdagi mikro turg‘unliklar hajmidan iboratdir.

Shunday qilib frazeologik birlik nima degan savolga quyidagicha javob berish mumkin- frazeologik birlik bu so‘zning/ leksemaning to‘liq yoki qisman ma‘noga ega bo‘lgan turg‘un birikmasidir.

F. de Sossyur sintagma, uning belgilari haqida so‘z yuritar ekan, tilda shunday tayyor birliklar bor, ularning lisoniy tabiati ma‘nosi va sintaktik xususiyatlaridan kelib chiqadi, bunday birliklar tayyor holda an‘anaga ko‘ra qo‘llaniladi, -deb ta‘kidlagan edi [3]. G‘arb tilshunosligida frazeologizmlar keng va chuqur o‘rganilmay kelinmoqda. Frazeologizmlarga idiomalar sifatida qaralib, lug‘atlar tuzilgan, lekin chuqur ilmiy tadqiq qilinmagan. Frazeologiya sohasidagi ilmiy tadqiqotlar ko‘proq rus va o‘zbek tilshunosligida amalga oshirilmoqda. Bu sohada ayniqsa taniqli Rossiya olimi A.V.Kuninning xizmati kattadir. A.V. Kunin ingliz va rus tillari frazeologik lug‘atining ham muallifidir (I nashri M.:1955, II nashri 1964, III nashri tuzatilgan M.: 1967). Mazkur tadqiqotda bu lug‘atda berilgan zoonimik frazeologizmlar ham ko‘rib chiqildi.

Sh.Rahmatullayev tuzgan «O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati» ham o‘rganildi (Toshkent: 1978). Frazeologiya va xususan zoonimik leksikani o‘z ichiga olgan frazeologizmlar haqida mavjud tadqiqotlarga qisqacha sharh berish lozim.

A.V.Kunin frazeologiyani leksikologiyaning bir qismi emas, balki alohida bir fan sifatida o‘rganilishi tarafdorlaridan biri edi. U frazeologizmlarni nutqda qo‘llanilishi jihatidan tahlil qiladi va frazeologik birliklarni ayrim guruhlariga ajratadi [4].

V.V.Vinogradov frazeologik birliklarning motivatsiyasini hisobga olib, uch turga ajratadi. Ular: frazeologik birikma, frazeologik chatishma va frazeologik butunliklardir [5].

N.Amosova frazeologik birliklarni tahlil qilar ekan, frazeologik birliklarni ularning komponentlaridan bittasi yoki hammasi ko‘chma ma‘noda kelishiga qarab, ikki xil guruhga ajratadi. U agar frazeologik birliklardagi komponentlarning biri ko‘chma ma‘noda kelsa, ularni «frazema», agar hamma komponentlar ko‘chma ma‘noda kelsa, ularni “idioma” deb atash fikrini ilgari suradi [6].

A.I.Smirnitskiy frazeologik birliklarni so‘zga ekvivalent qilib ko‘rsatadi va ularning gapda biror bir gap bo‘lagi bo‘lib kelishini ta‘kidlaydi [7].

Frazeologiya tez taraqqiy etayotgan tilshunoslik sohalaridan biriga aylandi. Bu sohada o'zbek tilshunosligida ham salmoqli ishlar mavjud (Raxmatullayev.,1957, Pinxasov., 1969, Salomov.,1961, Mamatov.,1991, va boshqalar). Agar Sh.Rahmatullayev o'zbek tilshunosligiga "frazeologiya" va "turg'un birlikmalar" tushunchalari, ularni tahlil qilishning asosiy qonuniyatlarini olib kirgan bo'lsa, I. Pinxasov frazeologiyani leksikologiyani bir qismi sifatida frazeologik birliklarning yasaliishi, ma'nosi, motivatsiyalanganlik darajasini o'rganish sohalarini tadqiq qildi. Yo'ldoshev esa alohida olingan semantik guruhlariga mansub frazeologik birliklarda ma'no bo'yoqlarining o'ziga xosligi, ularda leksik mazmun yoki so'z ma'nosi bilan sinonimiklikning kontekstual qonuniyatlarini tahlil etgan. Yana bir olimimiz G. Salomov esa asosiy e'tiborni frazeologik birliklarni tarjima qilish masalalariga qaratgan.

Ingliz tilidagi idiomalar lug'ati bir necha marta Angliya, AQSH, Avstraliya va boshqa mamlakatlarda nashr qilingan. Xorijiy tilshunoslar frazeologik birliklarni «idioma» deb ataydilar va ularni grammatika va leksikologiyaga tegishli deb, ularga «So'zlarning semantik birikmasi bo'lib, ko'pincha sintaktik chegaralangan alohida birlik sifatida qo'llaniladi»-deb ta'rif beradilar. Shunday qarash va «idioma» terminini qo'llash rus tilshunosligida ham mavjud.

Jahon tilshunosligida hozirgi kunga qadar frazeologiya sohasi keng va tor ma'noda tushunilmoqda. Frazeologiyani keng doirada tushunuvchi olimlar uning tarkibiga maqollar, matallar, aforizmlar va boshqa turdagi turg'un birliklarni kiritadilar [9]. Top doiradagi frazeologiya tarafdorlari esa yaxlit ko'chma ma'noli turg'un birliklarni o'rganish bilan chegaralanadilar.

Ular frazeologik tadqiqotlarida faqat birikmaga teng bo'lgan frazeologik birliklarni tadqiq etib, maqol va matallarni frazeologiya obyekti sifatida baholamaydilar [10]. Frazeologiyani obyekti tor doirada tahlil etuvchi olimlar o'z asarlarida frazeologik birliklarni o'z tabiati bilan so'z birikmasidir, degan dalilni keltiradilar va o'z navbatida maqol, matal va aforizmlarni frazeologizmlardan chetda qoldiradilar. Shunday qilib, frazeologiyani hajmini tor doirada tushunuvchi olimlar uni keng doirada tushunuvchi olimlarga fikran qarama-qarshi pozitsiyani egallab kelmoqdalar. Mazkur tadqiqotda biz A.V.Kunin nazariyasiga asoslandik va frazeologik birliklarning tarkibiga ko'chma ma'nodagi turg'un so'z birliklarini va ko'chma ma'noda kelgan gap shaklidagi maqol va matallarni ham to'raligicha kiritamiz. Keyingi davrda tildagi maqollarni o'rganish frazeologiyani alohida sohasi hisoblanuvchi paremiologiyada (grekcha poromia - maqol, matal) amalga oshirilmoqda va hatto turli tillardagi maqollarni qiyosiy chog'ishtirish paremiologiyada tadqiq qilinmoqda[11]. A.V.Kunin frazeologik birliklarni guruhlariga bo'lib o'rganar ekan, u to'rtinchi guruhga kommunikativ frazeologik birliklarni kiritgan, maqol va matallar ham xuddi shu yerdan o'rin olgan. A.V.Kuninning ta'rifiga ko'ra frazeologik birliklar butunlay yoki qisman ko'chma ma'noni ifodalagan turg'un birliklardir [12].

Ingliz tilining Amerika adabiy variantida frazeologizmlar ko'p qo'llaniladi. Ingliz tilida, xususan ingliz tilining Amerika adabiy variantida frazeologizmlar ko'p qo'llanilishiga sabab, yangi tushunchalarning rivojlanishi va ularni ifodalash uchun yangi iboralar zarurligidadir, lekin yangi iboralar doim ham tuzilmay, bu tilda bor bo'lgan so'zlardan ularni biriktirish yo'li bilan yangi ma'nodagi iboralar yaratilishini ko'rsatadi [13].

Xulosalar. Demak frazeologik birliklarning asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: frazeologik birlik tarkibida kamida ikkita so'z qatnashishi kerak, frazeologik birliklardagi bir necha mustaqil so'zlar bir gap bo'lagi yoki gap vazifasini bajarishi mumkin, frazeologik birliklarda komponentlar butunligicha uzoq vaqt barqaror bo'ladi, shuningdek, frazeologik birliklar o'zlarining ta'sirchanligi, bo'yoqdorligi bilan tinglovchiga ta'sir qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Sherba L.V. Yazikovaya sistema i rechevaya deyatelnost, L., 1974. – 120 s.
2. Balli Sharl. Fransuzskaya stilistika. – Moskva, 1961. – 192 s.
3. Sossyur F. Trudi po yazikoznaniyu. – M.: Progress, 1977. – 695 s.
4. Kunin A. V. Angliyskaya frazeologiya. – M.: Izd. Visshaya shkola, 1970. – 344 s.
5. Vinogradov V. Osnovnie tipi leksikologicheskix znacheniy slova/Izbr. Trudi. – m.: Nauka, 1977, s162-189.
6. Amosova N. N. Osnovi angliyskoy frazeologii. - Izd. Leningradskogo universiteta. – L., 1961. – 207 s.
7. Smirnitkiy M. Leksikologiya angliyskogo yazika. – M.,1956. – S. 21-22.
8. Rahmatullayev Sh. Fe'l turkumiga to'g'ri keluvchi frazeologik birliklarning grammatik qurilishining asosiy ko'rinishlari. // ToshDU. Ilmiy ishlari. 104- chiq. – Toshkent, 1957. – b.78
9. Kunin A. V. Angliyskaya frazeologiya. – M.: Izd. Visshaya shkola, 1970. – s. 135
10. Amosova N. N. Osnovi angliyskoy frazeologii. - Izb. Leningradskogo universiteta. – L., 1961. – 207 s.
11. Bakirov P.U. Semantika i struktura nominatsentricheskix poslovis. – Tashkent: «Fan», 2006. – 297 s.
12. Kunin A.V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika. – Moskva: Visshaya shkola, 1986. – 336 s.
13. Makkai, A. Idiom Struktur in English. The Hague: Mouton, 1972. – p. 234-236.
14. Pinxasov Ya.D. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - Leksikologiya va frazeologiya. – Toshkent, 1969. – 97-102.

Muallif:

Muxiddinova Saboxat Axmadjanovna - Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi.

UDK: 408.7:943.75 (045)

THE ROLE OF DIALECTS IN THE NATIONALIZATION OF FOREIGN WORDS

XORIJIIY SO‘ZLARNI MILLIYLASHTIRISHDA SHEVALARNING O‘RNI

РОЛЬ ДИАЛЕКТОВ В НАЦИОНАЛИЗАЦИИ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ

Xamrayev Fozilbek Yuldoshevich

Qarshi davlat universiteti, 180103.Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahar, Ko‘chabog‘ ko‘chasi, 17- uy.

E-mail: Xamrayev-fozil@mail.ru

Abstract. The article shows the role of dialectal words in the nationalization of new loanwords in the Uzbek language. In it, it is justified that dialect words are an important source after active word formation methods in the current Uzbek literary language in creating new names. Among the Uzbek dialects there are thousands of words that can fill the lexical gaps in the literary language. The importance of dialects in enriching the literary language is no less than other types of creating new names. Because the way of life, customs, culture, in a word, nationality of a particular nation is more embodied in the lexicon of dialects of that nation. From this point of view, it is appropriate to use dialect words effectively to fill the lexical gaps in the literary language and to nationalize foreign words. In the article, several dialectal words belonging to different regions are analyzed, proposals are made for using them instead of foreign words, and they are formed on the basis of a table.

Key words: dialect, literary language, historical words, new words, foreign words, dialectal dictionaries, nationalization, alternative.

Аннотация. В статье показана роль диалектных слов в национализации новых заимствований в узбекском языке. В ней обосновано, что диалектные слова являются важным источником после активных словообразовательных способов в современном узбекском литературном языке при создании новых названий. Среди узбекских диалектов есть тысячи слов, способных заполнить лексические пробелы в литературном языке. Значение диалектов в обогащении литературного языка не меньше, чем других видов создания новых имен. Потому что образ жизни, обычаи, культура, словом, национальность того или иного народа больше воплощается в лексике диалектов этого народа. С этой точки зрения целесообразно эффективно использовать диалектные слова для заполнения лексических пробелов в литературном языке и национализации иностранных слов. В статье анализируются несколько диалектных слов, принадлежащих к разным регионам, высказываются предложения по их использованию вместо иностранных слов, формируются на основе таблицы.

Ключевые слова: диалект, литературный язык, исторические слова, новые слова, иностранные слова, диалектные словари, национализация, альтернатива.

Kirish. Har qanday adabiy til asosini shu til shevalarining saralanmasi tashkil etadi. Jonli o‘zbek tili ham rang-barang shevalar va bir nechta lahjalarni o‘zida jamlagan. O‘zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq-uyg‘ur guruhi (lahjasi)ga mansub, deb belgilangan bo‘lsa-da, unda boshqa guruh (qipchoq, o‘g‘uz) tillariga mansub belgilar ham ko‘p uchrashi tabiiy hol. Shunga ko‘ra, o‘zbek tilini ko‘p dialektli tillardan biri sifatida baholash mumkin. Shu o‘rinda *sheva*, *lahja* va *dialekt* atamalariga qisqacha to‘xtalib o‘tish o‘rinli bo‘ladi.

Sheva – biror tilning o‘ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan eng kichik qismi [1]. Bunda butun bir hudud tarkibidagi viloyat, shahar, tuman, shuningdek, qishloq doirasida farqlanuvchi birliklar nazarda tutiladi. Masalan, *Andijon shevasi*, *Shahrisabz shevasi*, *Qarnoq shevasi* kabi.

Lahja – shevalardagi asosiy xususiyatlarni o‘zida birlashtiruvchi shevalar yig‘indisini nazarda tutadi. Masalan, *o‘zbek tilining qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi*, *qipchoq lahjasi*, *o‘g‘uz lahjasi* [2]. Bu atama o‘rni bilan yana-da kengroq ma’noda, ya’ni tarixiy taraqqiyot natijasida alohida shakllangan xalqning milliy tili ma’nosida ham qo‘llana oladi. Masalan, *turkiy tillarning qirg‘iz lahjasi* [3].

Dialekt – tilshunoslikka doir adabiyotlarda ko‘pincha “lahja”, ba’zan “sheva” ma’nosida qo‘llanadi. Umuman, *dialekt* atamasi tor va keng ma’nodarga ega. B.To‘ychiboyev va B.Hasanovlarning “O‘zbek dialektologiyasi” darsligida aytilishicha, *dialekt* xalqaro atama bo‘lib, umumlingvistik “dialekt” ma’nosida ishlatilishi lozim. O‘zbek dialektologiyasi fani uchun *sheva* va *lahja* atamalarini qo‘llash yetarlidir [3].

Bu uch tushuncha o‘rtasidagi farq ko‘proq nazariy jihatdan qiymatga ega, amalda ularni bir-biridan farqlamaslik, aralashtirib, o‘zaro sinonim sifatida qo‘llash holatlari ko‘p kuzatiladi. Buni tabiiy hol sifatida tushunish to‘g‘ri bo‘ladi. Xususan, Fitrat *sheva* atamasi orqali mustaqil milliy tillar (o‘zbekcha, usmonlicha, tatarcha)ni nazarda tutgan bo‘lsa [4], ayrim manbalarda *lahja* atamasidan *sheva* o‘rnida foydalanilgan [2].

Aslida, bu uch atama rus tilidagi “narechiye” (lahja), “dialekt” (dialekt) va “govor” (sheva) tushunchalarini o‘zbek tilida ifodalash ehtiyoji bilan paydo bo‘lgan [1]. Agar ilmiy matnda jiddiy zarurat bo‘lmasa, bu atamalarni bir-biri bilan qorishtirmaslik maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Turkiy tillarga mansub turli qabila tillari, shevalarni jamlash, tasnif qilish ishlarini buyuk qomusiy olim Mahmud Koshg'ariy boshlab bergan bo'lsa, zamonaviy tilshunoslikdagi shevalarni tadqiq etishga qaratilgan dastlabki izlanishlar XX asrning ikkinchi choragiga to'g'ri keladi. 1929-yil may oyida o'tkazilgan Til islohoti va imlo konferensiyasida imloni takomillashtirish bilan birga adabiy til leksik normalarini belgilash yuzasidan ham bir qator chora-tadbirlar ko'rishga, o'zbek xalq shevalarini o'rganish va shu asosda adabiy til leksikasini meyorlashtirishga ham e'tibor berildi [5]. Mazkur konferensiya doirasida dialektal so'zlarni adabiy tilga qabul qilish mezonlari ham ishlab chiqilgan [6].

Shundan keyin o'zbek shevalarini o'rganishga G.Yunusov, Sh.Shoabdurahmonov, A.Aliyev, M.Mirzayev, F.Abdullayev, B.Jo'rayev, S.Ibrohimov, A.Ishayev va boshqa ko'plab olimlar o'zlarining katta hissalarini qo'shishdi.

1988-yilgacha bo'lgan davrga mansub dialektologiyaga oid kitoblar va dissertatsiyalar (9 ta doktorlik, 56 ta nomzodlik ishlari) tarkibidagi shevaga xos so'zlarni statistik tadqiq etgan shevashunos olim A.Ishayevning qayd etishicha, o'zbek tilidagi dialektal lug'atlarda jami qirq ming so'z mavjud [7]. 1981-yilda nashr etilgan izohli lug'at misolida "O'zbek tilining izohli lug'ati uchun dialektizmlardan so'z tanlash prinsiplari va ularning berilishi"ni tadqiq etgan R.Jomonovning aytishicha, O'TIL (1981)ga 715 ta sheva so'zi kiritilgan [8]. O'TILning keyingi nashrida bu miqdor 1,6 barobarga ko'payib, 1177 tani tashkil etgan [9]. Ulkan shevalar zaxirasiga ega bo'lgan, ko'p dialektli o'zbek tili uchun buni qoniqarli ko'rsatkich deb bo'lmaydi. Sh.Shoabdurahmonovning "So'z xazinasini" nomli maqolasida keltirilishicha, o'zbek shevalari orasida adabiy tildagi leksik bo'shliqlarni to'ldirish imkoniyatiga ega bo'lgan minglab so'z mavjud [10].

Olingan natijalar va ularning tahlili

Albatta, dialektizmlarning u yoki bu turi izohli lug'atlarda beriladi degan so'z, bunday so'zlar adabiy tilda qo'llanishga, ifoda vositasi bo'la olishga loyiq degan ma'noni ham anglatadi [8]. Lekin, tilshunos (shevashunos) olimlar tomonidan tavsiya etilgan dialektal so'zlarning adabiy tilga qabul qilinishi oson kechmaydi. Aytish mumkinki, shevaga xos birliklarni yig'ish, tasnif va tahlil qilishdan ko'ra ularning keng iste'molga kirishini ta'minlash qiyinroq. Buning bir nechta o'ziga xos sabablari mavjud.

Birinchidan, sheva so'zi adabiy til talablari (fonetik, leksik, uslubiy)ga mos bo'lishi lozim.

Ikkinchidan, adabiy lashtirish uchun tavsiya etilgan shevaga xos so'zlarning ko'pchiligi adabiy tildagi muayyan so'zga ma'nodosh bo'ladi. Chunki adabiy til birliklarining aslan bir qancha shevalardan saralab olingani barchaga ma'lum, aniqrog'i, adabiy tilda sheva so'zlari hisobiga to'ldirilishi lozim bo'lgan leksik bo'shliqning o'zi kam.

Uchinchidan, sheva so'zlarining qo'llanish doirasi cheklanganligi tufayli barchaga birday tushunarli bo'lmasligi mumkin. Shu kabi jihatlarni hisobga olib, akademik A.Hojiyev tilda paydo bo'lgan yangi tushunchalarni nomlashda affiksatsiya usuli va kalkalash orqali so'zlar hosil qilishni shevalardan so'z olishga nisbatan yuqori o'ringa qo'yadi [11]. Tilshunos olim O.Shukurov A.Hojiyev fikrini quvvatlab, bugungi kun globallashuv sharoitining leksikaga kuchli ta'siri va so'z o'zlashtirishning faollashuvi jarayonidan kelib chiqib kalkalash usuli so'z o'zlashtirishdagi ustuvor yo'l sifatida tanlanishi lozim, deb hisoblaydi [12]. Mazkur holat dialektlarning til leksikasini boyitishdagi imkoniyatlarini yetarlicha o'rgangan olimlar tomonidan ham tan olinadi [9].

Boshqa tomondan qaraganda, sheva so'zlarining adabiy tilni boyitishdagi ahamiyati yangi nomlar yaratishning boshqa tiplaridan kam emas. Buni quyidagi faktlar orqali asoslash mumkin.

Birinchidan, muayyan xalqning turmush tarzi, urf-odatlarini, madaniyati, bir so'z bilan aytganda, milliyligi ko'proq o'sha xalqning shevalar leksikasida mujassam bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan adabiy tildagi leksik bo'shliqlarni to'ldirishda, xorijiy so'zlarni milliy lashtirishda sheva so'zlaridan samarali foydalanish o'rinli hisoblanadi.

Ikkinchidan, sheva so'zlarining qo'llanish doirasi muayyan hudud (qishloq, shahar) bilan chegaralangan bo'lsa-da, ularning ildizi uzoq tarix va keng mintaqalarni o'zida qamrab oladi. Ya'ni sheva so'zlarining ko'pchiligi tor doiradagi kishilik jamiyati tomonidan ixtiro qilingan til birligi emas, balki tarixan keng iste'molda bo'lgan so'zlarning muayyan hududlarda saqlanib qolgan namunalaridir. Shunga ko'ra, sheva so'zlarining adabiy lashtirish ma'lum darajada tarixiy so'zlarning tiklanishini ham anglatadi. Xususan, shevalar tarkibidagi *ucha* (orqa), *supra / surpa* (dasturxon), *bultur* (o'tgan yili), *kurra* (eshakning bolasi), *tovushqon* (quyon), *mengzamoq* (o'xsha(t)moq), *yug'urmoq* (xamir qormoq), *arig'* (toza, pokiza), *emgak* (mehnat, mashaqqat), *olim / alim* (olinadigan qarz) kabi juda ko'p so'zlarni tarixiy manbalarda ham uchratish mumkin.

A.Ishayevning o'zbek xalq shevalari va tarixiy so'zlarning aloqadorligi bo'yicha olib borgan izlanishlari shuni ko'rsatadiki, XI asr yozma yodgorligi bo'lgan «Devon»dagi til faktlarining asosiy qismi hozirgi o'zbek adabiy tiliga nisbatan o'zbek tilining qarluq, qipchoq, o'g'uz lahjalariga mansub shevalarda ko'proq saqlangan [13]. Buxoro o'g'uz shevalari leksikasini tadqiq qilgan A.Allaberdievning quyidagi ma'lumotlari orqali bunga yana bir bor ishonch hosil qilish mumkin: "Devonu lug'otit turk"da birgina o'g'uz belgisi bilan berilgan 218 ta so'zning 74 tasi (34,5 foizi) BO'SH (Buxoro o'g'uz shevalari)da o'zgarishsiz yoki ayrim fonetik o'zgarishlarga uchragan bo'lsa-da, leksik ma'nosini yo'qotmagan holda faol qo'llanmoqda. Ularning 40 tasi ham o'zbek adabiy tilida, ham BO'Shda ishlatilsa, 34 tasi faqat BO'SH leksikasida saqlanib qolgan [14].

B.Bafoyev o'zining "Ko'hna so'zlar tarixi" asarida *tovushqon* so'zining dastlab O'rxun-Enasoy manbalarida (*tabishg'an*, *tabisg'an* shakllarida), keyin Mahmud Koshg'ariy lug'ati (*tavishg'an* shaklida) va Alisher Navoiy asarlarida

(*tovushqon* shaklida) uchrashini, shuningdek, hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida (ozarbayjon, uyg'ur, qo'miq, turkman) va o'zbek tilining turli lahjalarida ba'zi fonetik farqlar asosida qo'llanishini ko'rsatib o'tgan [15].

Arig' so'zini Urganch, Xiva va Xonqa shevalarida [16], shuningdek, Mahmud Koshg'ariy lug'ati [17] hamda Alisher Navoiy asarlarida [18] uchratish mumkin. *Olim* so'zi dastlab Mahmud Koshg'ariy lug'atida qayd etilgan bo'lsa [17], hozirgi Andijon shevasida ham ayni ma'noda ishlatiladi [16].

Uchinchidan, shevalar leksikasi tarkibidagi talaffuzi va imlosi murakkab bo'lgan birliklar fonetik jihatdan qayta ishlangan, muloqot uchun qulay shaklga keltirilgan bo'ladi. Buni o'zga til oilalariga mansub bo'lishiga qaramasdan, o'zbek tiliga chuqur singib, o'z so'zlar qatorida ko'riluvchi ko'plab forscha, ayrim arabcha va ruscha so'zlar misolida ham ko'rish mumkin: Fors-tojikcha *az zot* (tagi bilan) so'zlari o'zbek tiliga *azot* ko'rinishida o'zlashgan bo'lib, "yaxlit, bor bo'yi bilan" degan ma'noni ifodalaydi [19].

Qashqadaryo, Jizzax shevalarida faol qo'llanuvchi obdish (qaynagan suv) so'zi aslan fors-tojikcha *ob* (suv) va *jo'sh* (qaynash) so'zlarining birikuvidan hosil bo'lgan [20]. Shuningdek, *moyana* (f. *moh+ona* – har oydagi, har oylik ish haqi), *paytava* (f. *poy+toba* – oyoqni qizituvchi, *isituvchi*), *bachkana* (f. *bacha+ona* – bola kabi), *pana* (f. *panoh* – xavfsiz joy, himoya, homiylik), *zo'ravon* (f. *zuravor* – zo'rlik keltiruvchi), *ro'para* (f. *rubaru*), *bo'yra* (f. *buryo*) [21] kabi ko'plab fors-tojikcha so'zlarning, *vallamat* (a. *valine'mat*), *savil* (a. *sabil*), *g'azna* (a. *xazina*) kabi arabcha so'zlarning, *do'xtir* (r. *doktor*), *po'rim* (r. *forma*), *patnis* (r. *podnos*) kabi ruscha-baynalmilal so'zlarning o'zbek tiliga oson singishida og'zaki nutqning ahamiyati katta bo'lgan.

Bir qancha arabcha va ruscha-baynalmilal o'zlashmalar (*mutolaa*, *suiiste'mol*, *taassurot*, *autentifikatsiya*, *bibliograf*, *vklyuchatel* kabi) o'zbek tiliga fonetik, grafik jihatdan to'la singmagan, ya'ni ularning o'zga til birliklari ekanligi to'la sezilib turadi, til egalari bunday so'zlarning talaffuzi va imlosida qiyinchiliklarga duch kelishadi. Buning bosh sababi so'z o'zlashtirishda qabul qiluvchi til emas, manba til xususiyatlariga ko'proq e'tibor qaratilganligidir.

Ma'lumki, sobiq sho'ro davrida o'zbek tiliga ko'p miqdordagi ruscha yoki rus tili orqali Yevropa tillari so'zlari o'zlashgan bo'lib, ularning katta qismi tillarning tabiiy aloqasi natijasida emas, balki hukmron tuzumning til siyosatiga ko'ra majburan tiqishtirilgan. Vaholanki, o'zbek tilining ichki manbalari, xususan, shevalar leksikasidan ularning muayyan qismini milliyashtirish uchun mos muqobillar topish imkoniyati mavjud edi. Xususan, rus tilidan kirgan *kerosin* so'zining Jizzax shevasida *yermoy*, Qashqadaryo shevasida *yeryog'i*, Laqay shevasida *jerjov* ko'rinishidagi dialektal muqobillari mavjud [16]. *Yer yog'i*, *yer moy* so'zlari dastlab XIX asr oxiri – XX asr boshlarida o'zbek matbuotida ruscha *neft*, *kerosin* so'zlari o'rnida ishlatila boshlangan [22], keyinchalik shu kabi ko'plab milliy nomlardan voz kechilib, shunchaki ruschadan aynan ko'chirib o'tkazish "ma'qul ko'rilgan".

Qishning sovuq kunlarida tanani issiq saqlash uchun ichdan maxsus kiyim kiyiladi. Lekin o'zbek adabiy tilida uni nomlovchi atama mavjud emas. So'zlashuv nutqida (ommalashib ravishda emas) buning uchun ruscha *belyo* so'zidan foydalaniladi. O'zbek tili tabiatiga mos bo'lmagan yot so'z ommalashib ulgurmasdan unga milliy muqobil topish maqsadga muvofiqdir. Bunda o'zbek shevalari leksikasiga tayanish mumkin, ya'ni Hazorasp shevasidagi *ichmak* [16], Farg'ona shevasidagi *ichik* [23] so'zlari ayni shu ma'noda qo'llanadi. *Ichik(moq)* so'zining adabiy tilda boshqa ma'nosi ("kuchli darajada ko'rishish, yetishish ishtiyoqida bo'lmoq, mushtoq bo'lmoq") [24] borligini e'tiborga olib, *ichmak* so'zini *belyo* o'rnida amaliyotga tatbiq etish mumkin.

Rus tili orqali o'zlashgan *salfetka* (ital. *salvietta*) so'zi "ovqat vaqtida yoki undan so'ng og'iz va qo'lni artadigan qog'oz yoki kichkina sochiq" ma'nosini ifodalaydi [25]. Iqon shevasida ayni shu ma'noga ega bo'lgan *maychachiq* so'zi mavjud [16]. Undan adabiy til talaffuzi va imlosiga mos ravishda *moysochiq* tarzida foydalanish mumkin. Shuningdek, keyingi paytlarda so'zlashuv nutqida "tarkibida maxsus suyuqlik mavjud bo'lgan salfetka" (gigiyena vositasi)ga nisbatan ruscha *vlajnyaya (salfetka)* so'zidan foydalanilyapti. Uni *moysochiq* bilan deyarli bir xil vazifa bajargani uchun shunga yaqin tarzda *namsochiq* deb atash (milliyashtirish) o'rinli bo'ladi.

Adabiy tilda bir so'z bilan atash qiyin bo'lgani uchun birdan ortiq so'z bilan ifodalanadigan ayrim birikmali nomlarning shevalar tilida qisqa va soddam bilan atalishiga guvoh bo'lish mumkin. Masalan, ruscha va o'zbekcha so'zlar asosida hosil qilingan *Militsiya tayanich punkti* birikmasi Qoraqalpog'istonning o'zbek shevalari (Qilichboy qishlog'i) nutqida oddiygina *bo'limcha* so'zi orqali ifodalanadi [26].

Umuman, turli manbalar (dialektal matnlar va lug'atlar, badiiy asarlar, kishilar bilan bevosita muloqot, internet materiallari)dan foydalanib, xorijiy so'zlar (dialektal muqobili mavjud bo'lgan o'zlashma so'zlar va neologizmlar)ni milliyashtirish uchun shevaga oid so'zlar zaxirasini yaratish shevashunoslar va tilshunoslar zimmasidagi ustuvor masalalardan hisoblanadi. Quyidagi jadvalda ayrim o'zlashmalarning tavsivaviy xarakterdagi shevaviy muqobillarini kuzatish mumkin:

sheva soʻzi	Manbasi	maʼnosi	xorijiy soʻz	maʼnosi	izoh
<i>Tashnov</i>	Shukur Xolmirzayev, saylanma	uyning kirish burchagida qoʻl yuvish va yuvinish uchun maxsus joy	<i>umivalnik</i>	yuz-qoʻl yuvish uchun moʻljallangan joʻmrakli qurilma	<i>tashnov</i> soʻzini soʻzlashuv nutqidagi rakovina oʻrnida ham qoʻllash mumkin
<i>uvuldiriq / oʻvildiriq</i>	Urganch shevasi	baliq tuxumi	<i>ikra</i>	baliq tuxumi va undan tayyorlangan taom	<i>uvuldiriq</i> soʻzini taom maʼnosida ham qoʻllash mumkin
<i>Maychachiq</i>	Iqon shevasi	qoʻl artadigan sochiq	<i>salfetka</i>	ovqat vaqtida yoki undan soʻng ogʻiz va qoʻlni artadigan kichkina sochiq	uni adabiy tilga mos holda <i>moysochiq</i> tarzida nomlash maʼqulroq
<i>qirsildoq / qirtloqi</i>	qarluq, qipchoq lahjalari (internet maʼlumoti)	qirs-qirs ovoz chiqaruvchi narsa, yegulik	<i>chipsi yoki chips</i>	ingichka kesilib, qovurilgan va quritilgan kartoshka	leksik jihatdan <i>qirsildoq</i> soʻzi bu tushunchaga koʻproq mos keladi

Xulosa. Albatta, jadvalda keltirilgan misollar tavsiyaviy xususiyatga ega. Bu kabi shevaviy muqobillar, tabiiyki, maxsus ekspertlar tomonidan ilmiy jihatdan yanada chuqurroq tahlil etilishi kerak hamda kerakli oʻrinlarda jamoatchilik fikri ham hisobga olinishi lozim.

Xullas, oʻzbek shevalari leksikasi juda boy zaxiraga ega, uni milliy nomlar yaratishda soʻz yasash va kalkalashdan keyingi eng muhim manba sifatida baholash mumkin. Qolaversa, uning jonli xalq tili xususiyatlarini oʻzida jamlaganligi, tarixiylik jihatdan bebaho adabiy durdonalar tili bilan chambarchas bogʻliqligi oʻzbek adabiy tilining barqaror rivojlanishida sheva soʻzlarining oʻrni gʻoyat muhim ekanligini koʻrsatadi. Shunga koʻra, oʻzbek shevalari tarkibidagi kerakli soʻzlarni saralab olish, ularni adabiy lashtirish va keng jamoatchilik hukmiga havola etish soha mutaxassislaridan keng qamrovli va tizimli yondashuvni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, 1978. – Б. 6.
2. Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиги. Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 31
3. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси: Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. – Б. 6.
4. 1921 йил Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. Тошкент, 1922, 32-бет.
5. Тоғʻаев Т. Ashurali Zohiriy va uning tilshunoslik merosi. – Т.: “Nodirabegim” nashriyoti, 2021. – В. 68-72.
6. Ўзбек адабий тили тўғрисидаги қарор. Манба: “Аланга” журнали, 1929 йил, №5. – Б. 4.
7. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Т.: Фан, 1990. – Б. 18.
8. Жомонов Р. Ўзбек тилининг изоҳли луғати учун диалектизмлардан сўз танлаш принциплари ва уларнинг берилиши: Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1991. – Б. 55.
9. Ҳасанов А. Ўзбек адабий тилидаги лексик бўшлиқларни тўлдиришнинг диалектал асослари. Монография. – Тошкент: Bookmanу print, 2022. – Б. 26-27.
10. Шоабдурахмонов Ш. Сўз хазинаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1993 йил. – №5-6. – Б. 26-30.
11. Ҳожиёв А. Совет даврида ўзбек адабий тилининг таракқиёти. III жилдди. III жилд. Сўз ясалиши ва лексика. –Тошкент: Фан, 1988. –Б. 150.
12. Шукуров О. Ўзбек тили замонавий ўзлашмаларининг эволюцияси, трансформацияси ва лексикографик талқини масалалари (Мустақиллик даври): Филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. – Қарши: 2022. –Б. – 226.
13. Ишаев А. “Девону луғотит турк” ва ўзбек шевалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1971, № 5. – Б. 65-67.
14. Аллабердиев А. Бухоро ўғуз шевалари лексикаси: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент: 2018. – Б. 12.
15. Бафоев Б. Кўхна сўзлар тарихи. –Тошкент: Фан, 1991. –Б. 99.
16. Ўзбек халқ шевалари луғати (масъул муҳаррир: Шоабдурахмонов Ш.). – Т.: Фан. 1971. – Б. 20.

17. Махмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2017. – Б. 39.
18. Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 56.
19. Musayeva F. O'zbek xalq so'zlari – Т.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2023. – В. 65.
20. O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. III jild. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2022. – В. 427
21. Алимова З. Ўзбек тилидаги форсча-тожикча ўзлашмаларнинг фонетик, лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. – Фарғона: 2020. – 13-17 б.
22. Усмонов О., Ҳамидов Ш. Ўзбек тили лексикаси тарихидан материаллар (XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошлари). – Т.: Фан. 1981. – Б. 99-100.
23. Турғунов Т. Ўзбек тилининг Ғарбий Фарғона шевалари (фонетик ва морфологик хусусиятлари): Филол. фанлари номзоди... дис. – Т., 1968. – Б. 213.
24. O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. II jild. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2023. – В. 604.
25. O'zbek tilining izohli lug'ati. VI jildli. IV jild. – Т.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2022. – В. 503.
26. Ибрагимова У. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида сўз ясалиши: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дисс. автореф. – Қарши: 2019. – 15 б.

Muallif:

Xamrayev Fozilbek Yuldoshevich – Qarshi davlat universiteti, O'zbek tilshunosligi kafedrası 2-kurs tayanch doktoranti.

UO'K: 821.512.133

THE ROLE OF ALISHER NAVOIY IN KIT'A GENRE DEVELOPMENT

РОЛЬ АЛИШЕРА НАВОЙ В РАЗВИТИИ ЖАНРА КИТ'Ы

QIT'A JANRI TARAQQIYOTIDA ALISHER NAVOIYNING O'RNI

Jo'raqulov Sardor Mashrab o'g'li

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mavze

E-mail: sardorjoraqulov257@gmail.com

Abstract. In this article, the role of Alisher Navoi's kit'as in the development of the continental genre and the question of their contribution to the improvement of this genre, the reflection of spiritual and moral views in Navoi's kit'as, in particular, the human identity and spirituality in the works, attention is paid to aspects such as the reflection of the expression of moral views. In addition, there is talk about the depth of content and the philosophies of the edges of meaning in Navoi texts. In the article, the kit'a genre has a special place among the genres of Uzbek classical poetry, the problem of the theory and poetics of the qit'a, the lack of a complete research on the history of the origin of the genre, the scope of the kit'a genre, the continental framework problems such as poetic images, use of poetic arts in kit'as, classical Uzbek kit'a writing and the state of modern Uzbek kit'a writing are discussed. The types of the poem and its content, the specific methods of poets, especially Alisher Navoi, in creating the poem were studied in the article. Issues of kit'a poetics, such as rhyming, the skill of using artistic image tools, were also studied. It is thought that the poem occupies a great place in the classical Uzbek poetry with the power of Hazrat Navoi's pen, and that there are 210 verses consisting of 503 verses in "Khazoyinul-maoni" written by Navoi. The importance was paid to concepts such as humanity, conditions of spiritual perfection, and avoidance of bad vices in many continents of Alisher Navoi. By commenting on certain continents, we focused on the human and moral views of the great poet, thereby trying to understand his worldview.

Key words: kit'a genre, artistic expression, scope of topics, didactic content, formal expression, genre perfection, etc.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль Алишера Навои в развитии жанра кит'ы и вопрос их вклада в совершенствование этого жанра, отражение духовно-нравственных взглядов на континентах Навои, в частности, человеческой идентичности и духовности в В произведениях внимание уделяется таким аспектам, как отражение выражения нравственных взглядов. Кроме того, в текстах Навои идет речь о глубине содержания и философских гранях смысла. В статье кит'а жанр занимает особое место среди жанров узбекской классической поэзии, проблема теории и поэтики кит'ы, отсутствие полноценного исследования истории возникновения жанра, масштабы жанр кит'ы, обсуждаются проблемы жанровой структуры, такие как поэтические образы, использование поэтического искусства на континентах, классическая узбекская континентальная письменность и состояние современной узбекской жанровой письменности. В статье изучены виды поэмы и ее содержание, конкретные методы поэтов, особенно Алишера Навои, в создании поэмы. Изучались также вопросы жанра кит'ы и поэтики, такие как рифма, мастерство использования средств художественного изображения. Считается, что поэма занимает большое место в классической узбекской поэзии благодаря силе пера Хазрата Навои, а в «Хазойнул-маони», написанном Навои, насчитывается 210 стихов, состоящих из 503 стихов. Алишером Навои на

многих континентах было уделено большое значение таким понятиям, как гуманность, условия духовного совершенствования, избегание плохих пороков. Комментируя отдельные континенты, мы акцентировали внимание на человеческих и нравственных взглядах великого поэта, тем самым пытаюсь понять его мировоззрение.

Ключевые слова: китъа, художественное выражение, тематический охват, дидактическое содержание, формальное выражение, жанровое совершенствование и т. д.

Kirish. Qit'a nazariyasi va poetikasi muammosi, janrning kelib chiqish tarixi chuqur tadqiqot talab bo'lsa-da, olim diqqatidan chetda qolgan. Natijada, qit'a janri haqida to'laqonli tadqiqot yaratilmagan. Holbuki, olim ishda qit'ani o'zbek klassik she'riyati janrlari qatorida alohida tahlilga tortgan. Yuqoridagi tadqiqotlarni kuzatish asnosida shunday xulosaga keldikki, qit'a mustaqil janr sifatida o'zbek adabiyotshunosligida to'laqonli ravishda o'rganilmagan. Mana shu holatni nazarda tutib biz qit'a janrining tarixan vujudga kelishi tarixi, tarixiy taraqqiyoti, poetikasi va bugungi holatini alohida tadqiq etishga harakat qildik. Bu tadqiqotning **dolzarbligini** asoslaydi.

Mazkur maqola qit'a janri taraqqiyotida Alisher Navoiy qit'alarining o'rni va ushbu janr takomiliga qo'shgan hissasi masalasi hamda poetik o'ziga xosligini yoritishni **maqsad** qilgan. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalarni** qo'yishni lozim topdik:

- Alisher Navoiy qit'alarining janr xususiyatlarini o'rganish;
- qit'a janrining mavzu qamrovini aniqlash;
- qit'alarining g'oyaviy-badiiy jihatdan tasniflash;
- qit'alarining mazmun mundarijasini aniqlash;

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqotning obyekti sifatida Alisher Navoiy qit'alari olingan. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, semantik-struktural, qiyosiy-tipologik, kontekstual tahlil usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili:

Qit'a janri taraqqiyotiga ko'plab mumtoz ijodkorlar kabi Alisher Navoiyning ham o'z o'rni bor. U "Xazoyinul maoniy" kulliyoti tarkibidagi 210 ta qit'asi va boshqa asarlari tarkibidagini ham qo'shganda 300dan ortiq qit'alari bilan bu janr taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shdi. "Alisher Navoiy qit'alari mavzu jihatdan ham turfa xil mazmunga ega bo'lib, shoir ushbu janrni mustaqil janr darajasiga ko'tarilishiga ham sababchi bo'lgan deyish mumkin" [5]. Darhaqiqat, Alisher Navoiy qalamiga mansub qit'alar turfa mavzularni qamragan bo'lib, unda tasavvuf masalalari, ma'naviy-axloqiy qarashlar ifodasi va shular qatorida ijtimoiy hayot muammolari ham aks ettirilgan. Xususan, bir qit'asida shoir shunday deydi:

Navoiy, tiling asrag'il zinhor,
Desangkim, yemay dahr ishidin fusun.
Nazar qilki, o'q og'zi tilsiz uchun
Qilur tojvarlar bila dastbo's.
Necha tojvardur, kesarlar boshin,
Chu hangomsiz nag'ma tortar xuro's.[8]

Ya'ni, Navoiy dunyo ishlaridan, bu dunyoning tashvishlaridan ko'p so'zlayvermasdan, o'z tilingni asragil. Ko'rgilki, oq og'zi tilsiz bo'lganlar tojvorlar bilan yaqin munosabatda bo'ladi. Garchiki, tojvor bo'lsa ham hadeb, bemahalda qichqiraversa, xo'rozning ham boshini kesadilar. Ya'nikim, tilingni ortiqcha so'zlashdan tiya olsang, boshing omon bo'ladi, bo'lmasa xo'rozning kuniga tushishing hech gap emas. Ko'rinadiki, Navoiy hazratlari insonning boshiga keladigan balolarning asl sabachisi til bo'lishini, uni o'ta erkin qo'yib yuborish o'sha insonga kulfatlar keltirishini yana bir bor eslatmoqchi bo'ladi.

Biyik maqomliq el tifi ekanda ham bo'lmas,
Ki tiyra qilg'ay oni jahlu zulmat ahli tili.
Qamar charog'i agar bo'lsa barcha bir kechalik,
Ne nav' o'churgay oni shabparak qanota yeli? [8]

Mazkur qit'ada xalqi ichida yuksak maqomlarni, o'rnlarni egallagan elat yosh bolachalik ham obro' topmay qolishi mumkinligi, bunga sabab esa johillar va zulmat ahlidan bo'lgan yomon kimsalarning tili ularning boshiga balolar yog'dirishi mumkinligida deb ko'rsatiladi. Bu holat esa shoir tomonidan o'ying nuri kechanigina yoritib turganida, uni ko'rshapalak qanotining yeli ham to'sib qo'yishi, agar u sham bo'lsa, bu yog'duni o'chirib qo'yishi mumkin bo'lgani tamsil san'ati bo'lib, fikrni asoslash uchun keltirib o'tiladi.

Yana bir qit'ada shoir shunday deydi:

Tavakkulni ulkim qo'yub xotirig'a,
Tushar shoh ollinda qulluq havosi.
Nasibi aning bir ayoq osh erur bas,
Agar ganji Qorun erur muddaosi.

Biravkim, bo'lur bir ayoq osh uchun qul,

Yuziga keraktur qazonning qarosi. [8]

Ya'ni, bir manzilni ko'zlab shoh yo'lga tushar ekan, uning oldiga qulluq qiluvchilar parvona bo'ladilar. Ularning maqsadi Qorun ganjinasini qo'lga kiritish bo'lsa ham, nasibasi bir jomda yoki idishda ovqat xolos ekanligi ma'lum. Kimki bir tovoq ovqat uchun qul bo'lsa, undan ko'ra yuzlariga qozonning qorasini surtib sazoyi bo'lganlari ham ma'qul bo'ladi. Ya'ni, kishilar bir kosa ovqatga qorni to'yishini bilsa ham, bunga qanoat qilmay, laganbardorlik yoki o'z izzat nafsini oyoqosti qilish orqali boylikka yoxud mansabga erishmoqchi bo'ladi. Lekin uning bu tutumi yuziga qora surtgan el ichidagi sazoyining ishidan ham yomon ekanligini daho ijodkor eslatib o'tmoqchi bo'ladi.

Kimki maxluq xizmatig'a kamar

Chust etar – yaxshiroq ushalsa beli.

Qo'l qovushturg'ucha bu avlodur,

Ki aning chiqsa egni, sinsa ili.

Chun xushomad demakii boshlasa kosh,

Kim tutulsa dami, kesilsa tili. [8]

Mazkur qit'asida Hazrat Navoiy kimdir maxluqlar xizmatiga kirishsa, uning beli yaxshilab bog'langanligidan o'z vazifasini chaqqonlik bilan bajara oladi. Insonlarning qo'l qovushtirib, qarab turganidan shu ham yaxshiroqdir. Maxluqlar xizmatini qilgandan ko'ra, uning yelkasi chiqib, qo'li sinib qolgani ham ma'qul. Agar xushomadni boshlab qolsa, koshki uning nafasi qaytib, tili kesilib qolsa, deydi. Ya'ni norasolar xizmatida bo'lgan kishilarning boridan yo'g'i yaxshi. Xushomadgo'y va laganbardor kishilarning nosamimiy xatti-harakati ulardan nafratlanishga sabab bo'lishi ta'kidlanmoqda va ularning bu xatti-harakati shoir tomonidan qoralanmoqda.

Quloqda asra garonmoya so'zniyu fikr et,

Ki dursiz o'lsa, ne bo'lg'usidur sadaf holi.

So'zungni dog'i ko'ngul ichra asrag'ilkim, hayf,—

Kim uyla durjni guhardin etgasen xoli.

Bu darju ikki sadafni to'la dur etganga,

Zihi uluvvi guhar, balki gavhari oliy. [8]

Yuqoridagi qit'ada shoir so'zning qudrati va yaxshi, foydali so'zlarning qimmatini xususida so'z yuritgan. Quloqqa yoqadigan, donish va qimmatli so'zlarni asra va fikr et, agar duri bo'lmasa sadafning holi nima bo'lardi? Asl so'zlarning ko'ngil ichida asrag'ilkim, agar qutichani gavhardan holi etsang, ya'ni bo'shatsang u xayf bo'lganidek. Bu gavhar solinadigan qutida, ya'ni sadaf ichida ikkita dur solingan bo'lsa, bunda quti ulug'lanmaydi, balki uning ichidagi gavhar qimatbaho bo'lganidan ulug'lanib, tarannum etiladi, deydi. Ya'ni insonning ulug'lanishi uning donishmandligi va aqli bilan bog'liq. Inson behudaga qimmatli so'zlarini sarflamas, u o'zidagi ilmi yoki bilim javharlari orqali ham ulug'lanadi. Ya'ni uning botinidagi donish va bilim uning hurmatga sazovor bo'lishiga sabab bo'ladi.

Yana bir qit'asida shoir:

Ne rahraveki, toji hidoyat boshidadur,

Yo'q bok anga havodisi aflok toshidin.

Hudhudki, qo'yidilar azaliy toj boshig'a,

Tushgaymu jola yoqqon ila toji boshidin? [8]

deyish orqali taqdiri azalda hidoyat nuri bilan yo'g'rilgan insonni falak toshlari yog'ilishi ham shikastlay olmasligini uqtirmoqchi bo'ladi. Kimnikim, boshida hidoyat toji bor bo'lsa, unga falak hodisotlari toshi yog'ilsa ham zarar yetkaza olmaydi. Inchunun, hudhudning boshidagi tojiga jala yoqqani bilan tushib ketmaganidek, hidoyat toji ham inson boshidan biror hodisot tufayli tushib ketmaydi. Ya'ni, hidoyat nuriga yo'g'rilgan insonni Yaratganning o'zi asraydi va unga balo-qazolar ham daf etolmaydi. Mazkur qit'adan yana bir ma'noni, ya'ni azalning hukmiga hech kim monelik qila olmasligi ma'nosini ham tushunish mumkin.

Alisher Navoiyning didaktik mazmundagi yana bir qit'asida asli yomon va tuban bo'lgan kimsaga yaxshi so'z bilan vaqtini ketkazmaslik haqida so'zlaydi.

Yuziga asli yamonning ko'p ochma gulshani xulq,

Siyah gilemga albatta mehr aylama fosh.

Qi qilmadi gul isi birla toza ruh jual,

Quyosh charog'ig'a parvona bo'lmadi xuffosh. [8]

Asli yomon bo'lgan kimsaga yaxshi xulq bilan mehr ko'rsatma, qora rangdagi gilamga mehr berganing bilan oqarib qolmaydi. Go'ng qo'ng'izi gulning xushbo'y iforidan bahramand bo'lmaganidek, taralayotgan nurga parvona o'zini uravergani bilan ko'rshapalacka aylanib qolmaydi. Ya'ni, o'zi tabiiy bo'lgan g'arazgo'y va tuban kimsaga o'z vaqtningi sarflama, go'ng qo'ng'izi gul iforidan bahra ola olmaganidek, unga ham yaxshiliklar aslo ta'sir ko'rsatmaydi.

Yana bir qit'asida Navoiy:

Chu dushman o'ldi qadimiy, ziyonidin hazar et,

Agarchi nutqi ravonbaxshi jong'a rohat erur.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

Suv birla o't aro ziddiyat o'ldi chun azaliy,

Agar hayot suyidurki, o'tg'a ofat erur. [8]

Ya'ni, o'zingga ziyondan hazar etib, qadimiy dushmanlardan ehtiyot bo'l, garchi uning nutqi jonga rohatday tuyulsa ham. Suv bilan olov o'rtasidagi ziddiyat ham abadiydir, u hayot baxsh etadigan suv bo'lsa ham olov uchun ofatdir, deyish orqali asli dushman hech qachon do'st bo'lmasligini yana bir bor eslatib o'tadi.

Boshqa bir qit'asida:

Viqor gavhari-yu hilm ma'dani bo'lako'r,

Desangki, qilg'ay itoat sanga gado bila shoh.

Bu sheva tog'da zohirdururki, davrondin

Qachonki tafriqa yetti, ulusg'a bo'ldi panoh, [8]

deyish orqali viqor gavhari va muloyim tabiatlikni o'zingga kasb etkim, shunda senga shoh ham, gado ham itoat etadi, demoqchi bo'ladi. Bunga misol sifatida qachonki o'rtaga nizo va nifoq soluvchilar yetib qochishga joy izlanganda o'sha ulusga tog' ham panoh bo'lganligini eslatib o'tadi. Ya'ni g'urur va halimlik hamrohi bo'lgan kishiga bu tuyg'ular o'z o'rni va vaqti bilan foyda keltirishi mumkinligi xususida so'z bormoqda.

Boshqa bir qit'asida Alisher Navoiy shunday deydi:

Biyik maqomig'a ulkim tilar sabot kerak,

Ki egrilikni qo'yub, tuzluk aylasa qonun.

Tuz o'lsa soyasida el tinib minor kibi,

Sipehr uyida turar qarnlar nechukki sutun.

Gar egridur, yog'ibon o'qu bog'lanib bo'yni,

Bo'lur qabaq yig'ochidek besh-o'ncha kunda nigun. [8]

Ya'ni, kim buyuk martabaga erishmoqchi bo'lsa, unga sabr-toqat zarur bo'ladi. Shuningdek, u egrilikni qo'yib, to'g'rilikni o'ziga odat qilishi zarur. Dunyo uyida ustunlar abadiy turgani kabi yoki minoraning soyasida odamlar turgani kabi insondan ham boshqalar foyda ko'rmog'i mumkin bo'ladi. Egri bo'lgani uchun o'q yog'diraverilganidan kamonning holati uzukniki kabi o'ta egik holatga kelib qolishini esga olish kifoya ekanligi sabr-qanoat bilan to'g'ri yo'lni tanlash insonni abadiyatga dohil qilishi mumkinligiga asos bo'la olishi mumkinligiga misol sifatida keltiriladi.

Shoir ijodida bu kabi didaktik xarakterdagi qit'alar talaygina. Xususan, yana bir qit'asida:

Xiromon suvda soyir bo'lmoqu uchmoq havu uzra,

Ajab ermas, qachonkim rostravliq qilsa ozoda.

Shior aylab bu ishni kema tiyri, ko'rki, suv uzra

Xirom aylab havog'a bodbondin soldi sajjoda. [8]

deyishida, rostgo'ylik qilgan odamning so'zlari chin bo'lganidan, uning odati rost so'zlamoq bo'lganidan, bir kuni suvda suzuvchi yoki havoda uchuvchi bo'la olishi xususida so'zlasa ham ishonish mumkin bo'ladi. Chunki rostgo'ylikni shior qilgan kimsaga kemandan atrofidagi suv ustida o'sha kemandan yelkanlaridan joynomoz to'shab berilgandek bo'ladi. Ya'ni, insonlarning rostgo'yligi ularga faqat yaxshiliklar olib keladi, deydi. Shoirning:

Haq zotig'a biravki, xirad birla fikr etar,

Otin el ichra oqilu farzona aylabon.

Miqdorini tengiz suyining istar anglamoq,

Lekin hubob jomini paymona aylabon. [8]

Ushbu qit'aning mazmuni quyidagicha: Tangri zotining haqiqatida aql lol va nodon, oqillar esa bemajolu hayrondi. Kimki odamlar ichida o'zini oqil va dono ko'rsatib Tangrining zoti haqida aql bilan fikr qilmoqchi bo'lsa, u go'yo qo'lga pufakdan jom olib, dengiz suvining miqdorini bilmoqchi bo'lgan kishiga o'xshaydi.

Poklar joni bo'lur ozurda tazvir ashkidin,

Ko'zgu ruxsori nechukkim zang tutqay nam bila.

Rostlar ko'nglini aylar tiyra nodon yovadin,

Sham'ni ul nav'kim johil o'churg'ay dam bila. [8]

Ya'ni ko'zguning yuzi namlik tufayli xira tortganidek, halol kishilarning joni yolg'on ko'zyoshlaridan ozor chekadi. Shamni johillar o'z nafaslarini bilan o'chirgan kabi to'g'ri kishilarning ko'ngli yolg'on so'zlardan xira tortadi, dili xufton bo'ladi. Bunda Navoiy hazratlari badiiy san'atlardan unumli foydalanib, halol kishilar va rostgo'yilarning aldangan, firiblangan holatlarini asoslab ko'rsatadi. Halol kishilar qalbi ozorlanishini ko'zguning suv bug'i tufayli xira bo'lishi kabi hayotiy asosdan foydalangan bo'lsa, rostgo'ylar qalbi ozorlanishi holati uchun shamning hohil kishilar tomonidan puflab o'chirilishi holatini asos sifatida keltirib o'tadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytilganda, Hazrat Alisher Navoiy qit'alari nafaqat o'z davrining, balki bugungi kun uchun ham dolzarb bo'lgan ko'plab masalalarni mavzu sifatida aks ettirgan asarlardir. Inson ma'naviyati, uning tiynati, qalbining tavsifi shoir ijodining markazida bo'lganligi yuqorida tahlilga tortilgan qit'alar mazmunidan ham yana bir bor anglashiladi.

Navoiy qit'olari mazmunan teran va badiiy barkamol bo'lganligi uchun ham mazkur janr taraqqiyotiga ulkan hissa bo'lib qo'shilgan, deya xulosa yasashga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedova D. "X asr tojik she'riyatida qit'a janrining tutgan o'rni" mavzusidagi PhD dissertatsiyasi. – Samarqand. 2021. – B.38.
2. Fitrat. Adabiyot qoidalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – B.5.
3. Haqqul I. Kamol et kasbim. – Toshkent: Cho'lpon, 1991. – B.98.
4. <https://cyberleninka.ru/search?q=Irodaxon%20Toshkenboyeva&page=1> Irodaxon Toshkenboyeva. Navoiy qit'alarida ma'naviy-axloqiy masalalarning badiiy ifodasi.
5. Ibrohim Haqqul. Qit'a va g'azal munosabatiga doir. // *O'zbek tili va adabiyoti, 1978-yil, 6-son.*
6. Mamatqulov M. Navoiyshunoslik (Alisher Navoiy lirik merosi) – Toshkent, 2023. – B.41.
7. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, 4 жилдли. – Тошкент, Фан, 1983-1985.
8. *Алишер Навоий*. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. Хазойин ул-маоний. 3-китоб. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 703.
9. Орзибеков Раҳмонбек. Лирикада кичик жанрлар. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. – Тошкент, 1976. – 168 б.

Muallif:

Jo'raqulov Sardor Mashrab o'g'li - Guliston davlat universiteti, O'zbek adabiyotshunosligi kafedrasida o'qituvchisi.

UDK: 372.881.11

PHRASEOLOGICAL UNITS FORMED ON THE BASIS OF THE LEXEME "WATER" IN UZBEK LANGUAGE

O'ZBEK TILIDA "SUV" LEKSEMASI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ НА ОСНОВЕ ЛАКСЕМЫ "ВОДА" В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Hayitova Mahliyo Ilhom qizi

Samarqand davlat universiteti, Samarqand viloyati, Samarqand shahri, Sulaymon Buxoriy ko'chasi

E-mail: mahliyohayitova96@gmail.com

Abstract. Any language unit, when used within a certain style, precisely within the framework of an artistic style, certainly serves an artistic purpose. The author skillfully uses them to individualize the character of his hero, to reveal his unique features, and most importantly, to bring him closer to the people. Sometimes, in addition to the meaning expressed by the hero in his speech, he can also express other aspects of meaning. The meeting of different styles in the work of art further expands its scope of content. This, of course, also depends on the artistic skill of the writer. The use of folk phrases, similes, metaphors, figurative expressions, wise words and proverbs in the composition of a work of art on the one hand shows the eloquence of the author and the sharpness of his pen, on the other hand, the language in the work serves to provide information about the cultural thinking, mentality, customs and perception of the world of the people. In our research, we also studied language units formed on the basis of the lexeme "water". We tried to research them from a linguistic, cultural, ethnolinguistic point of view, dividing them into meaningful groups. Our attention was drawn to the fact that most of the above-mentioned language units were formed on the basis of the lexeme of water. Some of them are used as they are in the vernacular, and some of them are used in the hero's speech as a product of the author's artistic thinking.

Keywords: water lexeme, expression, phraseological unit, ethnolinguistic analysis, imagery, stable combination, folk worldview, individualization, stable combination, figurative meaning, concept, real reality, etc.

Аннотация. Любая языковая единица, употребляемая в определенном стиле, именно в рамках художественного стиля, безусловно, служит художественной цели. Автор умело использует их, чтобы индивидуализировать характер своего героя, раскрыть его уникальные черты, а главное, приблизить его к народу. Иногда помимо смысла, выражаемого героем в своей речи, он может выражать и другие стороны смысла. Встреча разных стилей в художественном произведении еще больше расширяет рамки его содержания. Это, конечно, зависит и от художественного мастерства писателя. Использование в композиции художественного произведения народных словосочетаний, сравнений, метафор, образных выражений, мудрых слов и пословиц с одной стороны показывает красноречие автора и остроту его пера, с другой стороны, язык в произведении служит для предоставления информации о культурном мышлении, менталитете, обычаях и восприятии мира народа. В нашем исследовании мы также изучали языковые единицы, образованные на основе лексем «вода». Мы попытались исследовать их с лингвистической, культурологической, этнолингвистической точки зрения, разделив

на содержательные группы. Наше внимание привлёк тот факт, что большинство упомянутых выше языковых единиц образовались на основе лексемы воды. Некоторые из них употребляются в просторечии, а некоторые употребляются в речи героя как продукт художественного мышления автора.

Ключевые слова: водная лексема, выражение, фразеологизм, этнолингвистический анализ, образность, устойчивое сочетание, народное мировоззрение, индивидуализация, устойчивое сочетание, переносное значение, концепт, реальная реальность, и др.

Kirish. O‘zbek tili leksik sistemasi tarkibida eng ko‘p qo‘llaniladigan so‘zlardan biri bo‘lgan suv leksemasi va bu so‘z asosida hosil bo‘lgan qo‘shma, birikmali terminlar, ibora, hikmatli so‘z, matal va maqollar miqdorining ko‘pligi, qo‘llanish doirasining chegaralanmaganligi, deyarli, barcha vazifaviy uslublarda birdek ishlatilishi bilan alohida ajralib turadi. Bunday so‘zlarning o‘zbek tili lug‘at tarkibida o‘ziga xos o‘rni va ahamiyati bor. Chunki suv insonning yashash manbai, uning farovon hayot kechirishining bosh kafolati hisoblanadi. Suv insonlar kundalik hayotida qanchalik ahamiyat kasb etgan bo‘lsa, bu narsa ularning tilida ham o‘z aksini topdi, xalq orasida keng qo‘llaniladigan birliklarning asosiy komponenti bo‘ldi, ularning tarkibida xilma-xil ma‘no qirralarini ifoda etdi. Hatto ba‘zi til birliklari tarkibida o‘zining asl, tub ma‘nosidan uzoqlashib, yangidan yangi ma‘no qirralarini namoyon etish holatlari ham kuzatiladi. “Suv – qadim-qadimdan o‘zbekning dunyoqarashida, fikrlash tarzida asosiy timsollardan biri bo‘lib xizmat qilgan.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan va “suv” leksemasi asosida shakllangan barqaror birliklar, ya‘ni iboralar olindi. Va ularni etnolingvistika nuqtayi nazaridan tadqiq etishga harakat qilindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, kontekstual, qiyoslash va etnolingvistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Fikrni ixcham va lo‘nda, ravon va tushunarli hamda mazmunli va shirador qilishda suv so‘zi boshqa so‘zlarga o‘zaro bog‘lanib, ularga singib ketib turli xil maqol va hikmatli so‘zlar, frazeologik birliklar, topishmog‘-u qo‘shiqlar tarkibida keladi” [10]. Masalan, birgina suv leksemasi ishtirok etgan quyidagi iboralarni sanab o‘tish mumkin: bir qoshiq suv bilan yutgudek, boshiga suv quymoq, og‘zining suvi keldi, siqib suvini ichmoq, boshidan suv o‘girib ichsang arziydi, suvi qochmoq va hokazo. Bunday iboralarda obrazlilik, tasviriylik, emotsionallik kuchli bo‘lganligi uchun, ayniqsa, so‘zlashuv va badiiy uslubda boshqa vazifaviy uslublarga nisbatan keng qo‘llanishiga guvoh bo‘lamiz. Biz esa ana shu iboralarning izohini Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati”dan unumli foydalangan holda keltirib o‘tamiz. Shu bilan birgalikda tilimizning leksik fondida og‘zaki nutqda ko‘p ishlatiladigan maqollar, hikmatli so‘zlar, topishmoqlar hamda shu leksema asosida yuzaga keladigan o‘xshatishlar ham talaygina. Biz mazkur bobimizda tarkibida suv leksemasi ishtirok etgan til birliklarini mazmuniy jihatdan guruhlariga ajratib tasniflashga, ularning ma‘nosini badiiy asarlardan olingan misollar bilan ochib berishga harakat qilamiz.

Dastlab, “suv” leksemasi asosida shakllangan birikmalarni quyidagi mazmuniy guruhlariga ajratdik:

1. “Suv” leksemasi asosida shakllangan iboralar.
2. “Suv” leksemasi asosida shakllangan maqollar.
3. “Suv” leksemasi asosida shakllangan o‘xshatishlar.
4. “Suv” leksemasi asosida shakllangan topishmoqlar.

Tilimizda mavjud bo‘lgan frazeologik birliklar muayyan bir xalq madaniyati va mentalitetiga oid qimmatli ma‘lumotlar manbai hisoblanadi. Bunday turg‘un birikmalarda xalqning qarashlari, tasvvurlari, tafakkuri, urf-odat, mif, afsona va asotirlari o‘z ifodasini topgan bo‘ladi. “Frazeologizm – turg‘un birikmalarning obrazli, ko‘chma ma‘noga ega turi bo‘lib, til egasining dunyoni, hodisalarni o‘ziga xos ko‘rishini namoyon etadi. Frazeologizmlar har doim xalq dunyoqarashi, jamiyat tuzilishi va o‘z davrining mafkurasini bilvosita aks ettiradi” [1]. Frazeologik birliklarda dastlabki mifologik qarashlar ham o‘z ifodasini topgan. Frazeologizmlarning semantikasida xalq madaniyati taraqqiyotining uzoq o‘tmishi o‘z aksini topadi. Har bir tilning barqaror birikmalarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-axloqiy voqea-hodisalar, axloqiy, ma‘naviy va madaniy me‘yorlar, diniy tasavvurlar, miliy an‘ana va rasm-rusumlar, madaniy stereotiplar va arxetiplar o‘z aksini topgan bo‘lib, ular ajdodlardan avlodlarga unutilmas meros bo‘lib o‘tadi.

F.I. Buslayevga ko‘ra, frazeologizmlar o‘ziga xos kichik dunyo bo‘lib, ular ajdodlar tomonidan avlodlarga meros qilib qoldirilgan axloqiy qoidalar va haqqoniy fikrlarni o‘z ichiga olgan qisqa, hikmatli ifodalardir. Ular millatning o‘ziga xos ruhini betakror obrazlar vositasida ifodalaydigan har qanday milliy tilning jonidir [1]. O‘zbek tili leksik fondidagi aksariyat iboralarning mazmun semantikasida realikka yaqinlik borligi sezilib turadi. Ya‘ni ulardagi hozirda ifodalanayotga konnotativ ma‘no o‘rnida qachonlardir denotativlik xususiyati mavjud bo‘lgan. Ammo vaqtlar o‘tgan sari bu birliklar so‘zlashuv nutqida keng qo‘llana boshladi va jonli nutqda rang-barang ma‘no nozikliklari namoyon bo‘la boshladi. Mana shu asosda asta-sekinlik bilan ular o‘z ma‘nosidan tobora uzoqlashib, faqat ko‘chma ma‘no ifodalay boshladi. Quyida tarkibida “suv” leksemasi ishtirok etgan iboralarning izohiga to‘xtalib o‘tamiz.

Qo‘ltiqqa suv purkamoq – [ot+ot+fe‘l] biror ishni qilishga o‘chakishtirmoq, gij–gijlamoq. *Odamzod aqldan ozgan-netgan bo‘lmasa, o‘zining toshini o‘zi biladi. Qo‘ltiqqa suv purkab nima qilasiz, men shu bilan yaxshi bo‘lib qolarmidim!..*[2]) Bu iborani “O‘zbek tili frazeologizmlarining izohli lug‘ati”da uchratmadik. Ammo kontekstga tayangan

holda uning ma'nosini sharhlashga harakat qilamiz. "Qo'ltiqqa suv purkamoq" iborasi o'z foydasini o'ylab kimningdir manfaati uchun ish qiladigan odamlarga nisbatan ishlatiladi. Muallif o'z qahramonining nutqini individuallashtirish, uning xarakter xususiyatlarini ochib berish maqsadida bu iboradan foydalanmoqda. Aynan shu bois ham fikr salmog'i oshmoqda.

Suvday bilmoq – [ot+fe'l] miridan–sirigacha besh qo'lday bilmoq, yodlab olmoq. Sinonimlari: suvday ichmoq, suv qilib ichmoq. *Raim oqsoqolning to'ng'ich o'g'li arabchani suvday biladigan, Qur'onning yetti xil qiroatini keltiradigan odamdan immanishadi* [2]. Suv kundalik hayotimizda muhim o'rin tutadigan hayotiy unsurlardan biri. Usiz yashashning o'zi imkonsiz. Ayni paytda suvni bilmagan, ko'rmagan, ta'mini totmagan odamning o'zi yo'q. Shuning uchun ham yozuvchi "juda yaxshi biladi" birikmasining o'rniga obrazli ifoda semasiga ega bo'lgan "suvday bilmoq" birligidan foydalanmoqda va ma'noni yana ham kuchaytirib, bo'rttirib ko'rsatishga harakat qilmoqda.

Sirtiga suv yuqtirmaslik – [ot+ot+fe'l] o'zining sha'niga dog' tushiradigan xatti–harakat qilmaslik. Sinonimi: sirtiga kir yuqtirmaslik. *Mulla Chori sirtiga suv yuqtirmay shunchaki iljayib qo'ydi* [2]. O'z qadr–qimmatini oyoqosti qildirmaydigan, o'zini juda ham hurmat qiladigan, har qanday noxush vaziyatdan ham o'zini oqlab chiqib keta oladigan kishilarga nisbatan bu ibora qo'llaniladi va yuqorida aytilgan ma'nolarni yana ham kuchaytirib ifodalaydi. Uchta komponentdan tashkil topgan bu iboraning tarkibidagi har bir so'zning o'z o'rnini va salmog'i bor. Uning "sirtiga kir yuqtirmaslik" varianti ham qo'llaniladi. Ammo unga nisbatan "sirtiga suv yuqtirmaslik" shaklida nutqiy jarangdorlik kuchliroq. Bu, albatta, alletiratsiya ya'ni bir xil undosh tovush – "s" ning takrorlanishi orqali yuzaga chiqmoqda.

Tegirmoniga suv quymoq – [ot+ot+fe'l] qo'llab–quvvatlamoq, fikriga qo'sharmoq, qiyin vaziyatda yordam bermoq. *G'aybarov o'zi istamagan holda mulla Soatning tegirmoniga suv quyganini angladi* [2]. Bu ibora kimnidir qo'llab–quvvatlash, bildirilgan fikrga hamfikr bo'lish yoki mushkul vaziyatda kimgadir ko'mak berish kabi ma'nolarni anglatadi. Ammo ba'zi holatlarda aytilayotgan ma'nolarning teskarisini ham ifodalaydi. Bu, albatta, nutq vaziyati bilan bog'liq holda yuz beradi. Masalan, kontekst tarkibida qo'llanilayotgan bu ibora jumla tarkibida "o'zi xohlamagan holda kimningdir manfaati, foydasi uchun ish qilmoq" ma'nosini ifodalamoqda. Bu o'rinda frazeologik birlikning polisemantik xususiyati ham yuzaga chiqmoqda. Yana bir e'tibor qilishimiz kerak bo'lgan jihat uning tarkibida qo'llanayotgan "tegirmon" va "suv" konseptlaridir. Bu tushunchalar frazeologik birlikning chuqur tarixiy ildizga ega ekanligini ko'rsatib turibdi. Azal-azaldan chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan xalqimiz hayotida tegirmon muhim o'rin tutgan. Chunki unda bug'doy un qilingan, undan esa bizning birlamchi ozuqamiz, dunyodagi aziz ne'mat non tayyorlanadi. Qadimda tegirmonlar, asosan, suv bo'ylariga, soy yoki katta–katta shohariqlarning qirg'og'iga o'rnatilgan. Chunki ularning ishlash jarayoni suv bilan bog'liq bo'lgan. Ayni mana shu real voqelik ma'lum vaqtlar o'tib o'zida konnotativlik xususiyatlarini namoyon qildi. O'zi ifodalaydigan ma'nosidan uzoqlashib yangi bir hosila ma'no ifodalay boshladi. Og'zaki nutqda qo'llangani sari uning yangidan yangi ma'no qirralari ham yuzaga chiqmoqda.

Suv urmoq – [ot+fe'l] hovli yuziga birdek qilib suv sepib chiqish. *Kechki payt, epkin yo'q, tuproqqa suv urilgan, kechki payt ekani shundan ham bilinadiki, havoda jun hidi aralash issiq va nam hovur kezadi...* [2] Keng yuzaga salqinlatish maqsadida suv sepish ma'nosida yuqoridagi ibora qo'llaniladi.

Ichgani suv bo'lmoq – [fe'l+ot+fe'l] yeyishini tayini bo'lmaslik, qorni to'yib ovqat yemaslik. *Raim oqsoqol beixtiyor iljayadi, u bilan bir bo'lmada yotgan, yegani yovg'on sho'rva, ichgani qaynoq suv bo'lgan mahbusning lafzidan bunday g'alati gaplar chiqayotganiga ishonmaydi* [2]. "Ichgani suv bo'lmoq" iborasi yeyish-ichish yaxshi bo'lmaslik, qorni to'yib ovqat yemaslik holatiga nisbatan qo'llaniladi. Keltirilgan parchada ham ayni shu holatni yana ham kuchaytirib, bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qilyapti.

Tushini suvga aytmoq – [ot+ot+fe'l] behudaga urinmoq, qilgan ishlarining natijasi bo'lmaslik, ijobiy natijadan umid uzish kabi ma'nolarni ifodalaydi. Rivoyat qilishlaricha, Balx shahrining hokimi Mahmud Qatag'on qalandar qiyofasidagi Mashrabga "iltifot" ko'rsatib taom uzatganida, u Marjon laqabli itiga tashlagan, biroq it ham xo'jasidan ibrat olib sadaqaga burilib qaramagan ekan.

– *Borib yetkaz o'sha Ahmadxonovga: tushini suvga aytsin! – dedim* [8]. Xalqimiz orasida azaldan yomon tush ko'rsa, suvga aytish kerak, toki u barcha yomonliklarni oqizib ketadi, degan qarashlar keng tarqalgan. Yuqoridagi ibora ham xuddi shu dunyoqarash negizida shakllangan desak, xato bo'lmaydi. Demak, kontekst tarkibida qo'llangan bu ibora "behudaga bu ishga urinmasin", "hamma narsadan umidini uzsin" degan ma'noni ifodalamoqda.

Vijdoniga suv sepmoq – [ot+ot+fe'l] *Shu sabab Lobachevskiy, Aleksandrov, Pogorelov, Bakelman, Verner, Kantor, Yefimov, Poznyak, Shikinning izlanishlari haqida yarim soat ma'ruza o'qigach, – ustozim sovg'a-salomni shu tariqa halolab olardi, har qalay, buyam vijdonga suv sepib qo'yishning bir vositasi bo'lsa kerak-da, – aloha menga Galiley fazosining tsiklik sirtlari bo'yicha tadqiqotni boshlab yuborishim mumkinligini aytdi* [7]. Badiiy matn tarkibida qo'llanadigan iboralarning bir qismi xalq orasida qo'llanadigan frazeologik birliklar bo'lsa, ayrimlari yozuvchining badiiy topilmasi hisoblanadi. Yuqorida keltirib o'tilgan ibora ham xuddi shunday muallifning individual topilmasi hisoblanib, badiiy asar tarkibida paydo bo'lgan. Kontekstdan kelib chiqqan holda uning ma'nosini sharhlaydigan bo'lsak, qing'ir ish qilib, undan olingan foyda evaziga kimgadir yaxshilik qilish bilan o'z-o'ziga taskin berish mazmunini ifodalaydi.

Suvga olib borib, quruq qaytarib kelmoq – [ot+fe'l+sifat+fe'l] *Jo'ra boboning To'rig'i gijingladi. Jilovni silki, uloqqa talpindi. To'riq uloq ayirgisi keldi! bunday vaqtda otni yo'ldan ayirish insofdan bo'lmaydi. Otni suvga olib borib, quruq qaytarib kelish bo'ladi. Oqibat, ot yomon o'rganadi* [9]. Bu ibora "chanqab turgan odamning chanqog'ini

qondirish uchun suv bo‘yiga olib borish, lekin suvdan ichishiga yo‘l qo‘ymasdan faqat suvni ko‘rsatib ortga qaytarib kelish” ma’nosini beradi.

Suv tushmoq – [ot+fe’l] *Ertalab Tarlonni otxonadan yetaklab chiqdim. Aylantirib qaradim. Qorin etlari dir–dir uchdi, pir–pir uchdi!*

Birodarlar, otga suv tushsa, ana shunday bo‘ladi! Tarlonga suv tushibdi [9]. O‘zbekistonning janubiy hududlarida agarda ot juda ko‘p suv ichib yuborsa va bu uning tanasiga og‘irlik qilsa, shu ibora ishlatiladi.

Suvga oqmoq – [ot+fe’l] *“Ol endi suvga oqdim, o‘g‘limni ko‘rish nasib bo‘lmadi”, – deyman* [6]. Bu ibora “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da keltirilmagan. Uning ma’nosini asardan olingan parcha asosida sharhlashga harakat qilamiz. Matndan ko‘rinib turganidek, ibora shuncha qilgan xatti-harakatlari zoye ketmoq, qilgan urinishlari naf keltirmaslik ma’nosini beradi.

Suv bosmoq – [ot+fe’l] Bu ibora “yomg‘irda jiqqa ho‘l bo‘lmoq, shalabbo bo‘lmoq” ma’nolarini obrazli tasvir vositasi orqali holatni yanada kuchaytirib ifodalamoqda.

Aksiga olib havoning turqi buzilmasinmi, hash-pash deguncha jala quyib hamma yog‘imni suv bosdi [6].

Sirkasi suv ko‘tarmaslik – [ot+ot+fe’l] Tanqidga toqati bo‘lmaydigan, birovning tanqidini to‘g‘ri tushunmaydigan kishilarga nisbatan qo‘llaniladi.

Erining tajangligini, Xoliqning esa o‘ziga yetguday o‘jar, cho‘rt so‘z va sirkasi suv ko‘tarmasligini bilgan Zuhra buvi, ota-bola o‘rtasida kori-hol yuz berishidan qo‘rqdi, ularni murosaga keltirishga yana urindi [6].

Suv tekin – [ot+sifat] – Arzon, unchalik qimmat bo‘lmagan narsa va buyumlarga nisbatan qo‘llaniladi. “ – *Shunaqa, eshon, dehqon qishin-yozin ishlaydi-yu, kuzga borib iligi quriydi. Go‘r azobi bilan yetishtirgan paxtasini zavodga keltirib, suv tekin sotadi, – deyar edi kuyinib Vali aka. (X.Do‘stmuhammad. Bozor)*

Suv qilib ichib yubormoq – [ot+fe’l+fe’l] Menga qara, sen sevgi **ilmini suv qilib ichvorgansan-ku**, to‘g‘rimi? – *Bu sohaning grossmeystriman. (Erix Mariya Remark. Uch og‘ayni)*

Suvdan holva yasamoq – [ot+ot+fe’l] – Yo‘q narsadan bor qilmoq, aybi yo‘q insonni ham aybdorga chiqarib qo‘ymoq. *Tergovchining xonasida u bergan so‘roqlarni o‘ylab o‘tirib, xayolimdanda xalqimizning “suvdan holva yasash” degan maqoli o‘ta berdi. Suvdan holva yasab bo‘ladimi? Bo‘larkan! Shunday oson bo‘larkanki, tergov vaqtida bunday narsaning bo‘lishiga yana bir bor iqror bo‘ldim. (Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar.)*

Yuqorida izohlangan iboralar tarkibida suv leksemasining turli-tuman ma’no qirralari yuzaga chiqayotganiga guvoh bo‘ldik. Buning o‘ziyoq bu leksemaning ko‘p ma’noli ekanligini, matn tarkibida, nutq jarayonida rang-barang ma’nolarni ifodalashini ko‘rsatadi. Bunga “suv” leksemasi asosida shakllangan barqaror birliklar, maqollar, hikmatli so‘zlarni o‘rganish va izohlash orqali yanada ishonch hosil qilish mumkin. Yuqorida ma’nosi izohlangan iboralarining aksariyati xalq tilida keng ishlatiladi. Ular orasida yozuvchining badiiy tafakkuri mahsuli bo‘lgan va so‘zlashuv nutqiga endi-endi kirib kela boshlagan iboralar ham bor. Bunday frazeologik birliklar ba’zi o‘rinlarda ijobiy, ba’zi o‘rinlarda salbiy munosabatni bo‘yoqdor qilib ifodalashga yordam berib, ekspressivlikni yanada kuchaytiradi.

Shu bilan birgalikda “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” hamda “Nega shunday deymiz” kabi lug‘atlarda “suv” leksemasi asosida shakllangan quyidagi iboralar keltirilgan va ma’nosi sharhlangan.

Suvga oqizmoq – [ot+fe’l] – befoyda sarflamoq, deyarli tekinga bermoq. U molini sotmadi – suvga oqizdi. Yo‘q, **suvga oqizgandan** battar bo‘ldi. (Oybek, Qutlug‘ qon)

Suv qilmoq – [ot+fe’l] – zimdan o‘zlashtirmoq, o‘zlashtirib gumdon qilmoq. *Navro‘zda duv-duv gap tarqalgandi: Saidxon kolxozning falon pulini gumdon qilib, qamalib yotganmish, pismadonchi molni suv qilib, qo‘lga tushib qolganmish.*

Suvga tushgan nondek bo‘shashmoq – [ot+fe’l+ot+fe’l] – juda ham bo‘shashib ketmoq, hovridan tushmoq. O‘zbek xalqida azal-azaldan tandirga non yopilgan payti uzib olingan qaynoq nonlarni sovuq suvga botirib yeyish odati bor. Ana shu paytda tandirdan endi chiqqan non bo‘shashib, yana yumshoq bo‘lib ketadi. Vaqtlar o‘tgan sari bu hayotiy holat o‘zida konnotativlik xususiyatini namoyon eta boshladi va frazemalashuv jarayoni yuz berdi. **Suvga tushgan nondek bo‘kib**, bo‘shashib, yuz xil sovuq, yaramas xayollar og‘ushida ezilib, o‘zining dunyoda bor-yo‘qligiga ham tushunmay ketadir. (A.Qodiriy, O‘tkan kunlar)

Suvga tushsa quruq chiqadigan – [ot+fe’l+sifat+fe’l] – juda quv, ayyor, har qanday mushkul vaziyatdan sip-silliq qutulib ketadigan odamlarga nisbatan ishlatiladi. Suvga tushgan odamning usti-boshi ho‘l bo‘lmasdan undan chiqishining imkoni yo‘q. Lekin hamma narsaning uddasidan chiqadigan, ayyor odamlarga nisbatan ishlatilayotgan bu ibora belgini yanada kuchaytirib, bo‘rttirib ifodalaydi.

Suvga urib ketmoq – [ot+fe’l+fe’l] – zim-ziyo bo‘lib ketmoq, bedarak yo‘q bo‘lmoq, yo‘qqa chiqmoq. *Dunyodan umidi bo‘lmagan odamda did ham, orzu-havas ham suvga urib ketar ekan. (A.Qahhor. Qo‘shchinor chiroqlari)*

Tagiga suv ketdi – [ot+ot+fe’l] – tagi, zamiri bo‘shashdi. *Boylkning tagiga suv ketdi. (Oybek. Tanlangan asarlar)*

Xulosa. “Xullas, frazeologizmlar dunyo, obyektiv borliq va jamiyat haqida madaniy informatsiya tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. shuning uchun ham frazeologik birliklar o‘zida xalq mentaletiti va madaniyatini

saqlovchi “hikmatlar xazinasi” bo‘lib, ular avloddan-avlodga meros qilib qoldiriladi” [1]. O‘zbek tilining frazeologik boyligi haligacha to‘liq to‘planmagan. Chunki Shavkat Rahmatullayev tomonidan nashrga tayyorlangan “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” nashr etilganiga ham ancha yillar bo‘ldi. Bu vaqt oralig‘ida esa jonli so‘zlashuv nutqida ko‘plab yangidan yangi iboralar paydo bo‘ldi, shoir-u yozuvchilarimiz ijodida ham “tesha tegmagan” iboralar talaygina. Endilikda ularni to‘plash, ma‘nosini izohlash, sistemalashtirish, tasniflash va lingvomadaniy jihatdan tahlil qilish bugungi kundagi eng dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Frazeologik birliklar lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinayotganda boshqa tillardagi variantlari bilan birga qiyoslansa, ifodalayotgan ma‘nolari bir-biriga taqqoslanganda madaniyatlar o‘rtasidagi tafovut yanada yaqqolroq ko‘zga tashlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent: 2019. – B. 90.
2. M.M.Do‘st. Galatepaga qaytish yoxud saodatmand G‘aybarov rivoyati. – G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009, 240 b.
3. Шомахмудов Ш., Шорахмедов Ш. «Нега шундай деймиз». – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2020, III том.
5. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. –Тошкент: Ўқитувчи тахририяти, 1978.
6. Ҳ.Назир. Сув гадоси. – Тошкент, 1978, - 115 б.
7. Yo‘ldoshev A. Puankare. – Toshkent: Akademnashr, 2019, - 288 b.
8. Е.Аъзам. Отойининг туғилган йили. – Toshkent, 1981.
9. Т.Мурод. От kishnagan oqshom. – Toshkent, 2019.
10. Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши, 2006.

Muallif:

Hayitova Mahliyo Ilhom qizi - Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti.

UDC: 811.512.133'271:398.9

LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF FOLK PROVERBS

XALQ MAQOLLARINING LINGVOKULTURALOGIK XUSUSIYATLARI

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ

Axrorov Alisher Akbarovich

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze,

E-mail: axrorov891115@gmail.com

Abstract. A number of studies have been conducted on the issue of language learning in connection with culture and spirituality in subsequent years. Because language is a means of expressing the national aspects of the people he created, which are unique. The linguistic and cultural concept, considered within the framework of linguoculturology and ethnolinguistics, forms the basis of research today. After all, scientific research conducted on linguistic and cultural proverbs is aimed at revealing the possibility of language to preserve and express national culture and spirituality in their unity. In particular, the linguistic and cultural value of folk proverbs with a linguistic and cultural Seme and their role as an ethnographic unit dictate the need to find adequate solutions to such scientific issues as the role in the communication system, the study of tasks, linguistic knowledge and speech situation, as well as cultural aspects. This article also highlights how the concepts of national thinking, national culture, national spirituality, national mentality are expressed in folk proverbs reflecting national values, customs, daily lifestyle, history, culture and spirituality of the people, polished and widely used today in oral and written speech. After all, folk proverbs, embodying the concepts of diligence, hospitality, eloquence, Andijan, courage, creativity, patriotism, demonstrate the values of this people, who are its user and creator. Therefore, such proverbs should be approached from a linguistic and cultural point of view. As an example, waiting for a guest, engagement, wedding, brother, sister, brother, borinka, relations between relatives, on the street, in the work room, to the eldest, to the youngest-all this is reflected in his language, in proverbs, in the image of animals, in the proverbs of national games, their ethnographic and linguistic and cultural aspects.

Keywords: linguoculturology, concept, linguoculturalism, national thinking, national culture, national spirituality, national mentality, ethnolinguistics, ethnography, ethnographism.

Аннотация. По вопросу изучения языка в связи с культурой, духовностью в последующие годы проводится ряд исследований. Потому что язык-это средство выражения национальных аспектов созданного им народа, которые уникальны. Лингвокультурная концепция, рассматриваемая в рамках лингвокультурологии, этнолингвистики, составляет сегодня основу исследований. Ведь научные исследования, проводимые по лингвокультурным пословицам, направлены на раскрытие возможности языка сохранять и выражать

национальную культуру и духовность в их единстве. В частности, лингвокультурная ценность народных пословиц с лингвокультурной Семой и их роль в качестве этнографической единицы диктуют необходимость поиска адекватных решений таких научных вопросов, как роль в системе коммуникации, исследование задач, языковых знаний и речевой ситуации, а также культурных аспектов. В данной статье также освещается, как выражаются понятия национального мышления, национальной культуры, национальной духовности, национального менталитета в народных пословицах, отражающих национальные ценности, обычаи, повседневный образ жизни, историю, культуру и духовность народа, полированных и широко используемых сегодня в устной и письменной речи. Ведь народные пословицы, воплощая в себе понятия трудолюбия, гостеприимства, красноречия, андижанства, мужества, созидательности, патриотизма, демонстрируют ценности этого народа, который является его пользователем и творцом. Поэтому к таким пословицам следует подходить с лингвокультурной точки зрения. В качестве примера можно привести ожидание гостя, помолвку, свадьбу, брата, сестру, брата, боринки, отношения между родственниками, на улице, в рабочей комнате, к старшему, к младшему-все это отражено в его языке, в пословицах, в образе животных, в пословицах национальных игр, затронуты их этнографические и лингвокультурологические аспекты.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепция, лингвокультурема, национальное мышление, национальная культура, национальная духовность, национальный менталитет, этнолингвистика, этнография, этнографизм.

Kirish. Tilning tadqiqi natijasi o'laroq tilshunoslikda yangi yo'nalishlar va qarashlar vujudga kela boshladi. Keyingi yillarda tilning madaniyat bilan o'zaro bog'liqlik jihatlarini o'rganishga e'tiborning oshgani ham buning natijasidir. Zero, til xalqning tarixi, madaniyati, ma'naviyatini o'zida namoyon eta oluvchi, shu xalqning shakllanishi bilan bog'liq urf-odatlar, an'analari, milliyligini namoyon etuvchi vosita sirasiga kiradi. Har bir xalqning tilida shu tilga xos mental birliklar – boshqa xalqlardan farq qiluvchi, o'ziga xos jihatlar mavjudki, bunday vositalar shu tilning ajralmas va boshqa tillardan farqlovchi unsurlari hisoblanadi. Shunday ekan tilning madaniyat bilan aloqasi tilshunoslikda o'rganilishi dolzarb jihatlaridan hisoblanadi. Negaki, xalq mavjudki, asrlar davomida shakllangan turmush tarzi u so'zlashayotgan tilida, kundalik suhbatlarida, badiiy asarlarida ifodasini topadi. Bunday vositalar lingvomadaniy birliklar hisoblanadi. Lingvomadaniy birlik – lingvokulturema sifatida xalq maqollari alohida qimmatga ega. Chunki, aynan, paremlar doirasida qaraluvchi xalq maqollari o'zi yaratgan xalqning barcha bilimlari, turmush tajribalari, kundalik hayotiga aloqador jihatlarni o'zida ifodalaydi. Shunday ekan bunday birikmalarni tadqiq qilish doimo dolzarb vazifalardan hisoblanib qolaveradi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida o'zbek xalq maqollari tanlab olindi. Masalani yoritishda tarixiy-qiyosiy, semantik-struktural, qiyosiy-tipologik, etnofolkloristik, kontekstual metodlardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bugungi kunda tilning madaniy jihatlarini, til, madaniyat, etnografiyani o'zaro bog'liq holda tadqiq qilish – xalq madaniyatini namoyon qiluvchi til vositalarini o'rganish bo'yicha bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Bunday ishlar asosi bo'lib, N.Mahmudovning “Tilning mukammal tadqiq yo'llarini izlab” maqolasi, shuningdek, boshqa asarlarida keltirilgan qarashlarini [2], A.Mamatovning “Zamonaviy lingvistika” [3], D.Xudoyberganovning “Matnning antroposentrik tadqiqi” [5], Sh.Usmonovning “Lingvokulturalogiya” asarlarini [4], etnografik jihatdan o'rganilishiga N.Omonturdiyev va boshqa bir qator tadqiqotchilarning izlanishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Bu izlanishlarda tilning lingvokulturalogik, etnolingvistik talqini va tahlili o'z ifodasini topgan. Aynan izlanishlarda til vositalarining madaniyat bilan bog'liqligi, til madaniyati va lingvokulturalogiya tushunchalarining “Nutq madaniyati” hamda “Lingvokulturalogiya”da farqlanish jihatlarini, fanning obyekti va pretmeti alohida ajratib berilgan. Tilning o'zi yaratgan xalq bilan, ularning udumlari, rasm-rusmlari, urf-odatlar bilan bog'liqligi atroflicha tadqiq etilgan. Xalq maqollarining ham ko'plab tadqiqotlarning obyekti sifatida turli jihatlar va imkoniyatlari ochib berilgan. Xususan, H.Berdiyev, R.Rasulov, X.Sharafiddinov, B.Jo'rayeva, M.Temirova, Sh.Qalandarov, D.Tosheva, I.Mirzaaliyev, R.Madjidovlar xalq maqollarining lisoniy tizimdagi o'rni va imkoniyatlari haqida filologik tadqiqotlar olib borganlar[6,7,8,9,10,12]. Ammo maqollarda yana shunday jihatlar borki, kishini hayratga soladigan, yaratilganligiga necha ming yildan oshishiga qaramasdan qaysi jihatlariga ko'ra o'z ahamiyatini yo'qotmasdan, kundalik muloqotning muhim vositalaridan biri bo'lib xizmat qilishi, ularning lingvokulturalogik, etnolingvistik kabi masalalari, hozircha, yechimini kutmoqda.

Xalq maqollari barcha xalqda va shu xalq so'zlayotgan tilda mavjudligini hech kim inkor eta olmaydi. Ularning barchasida umumiy xarakterga ega mavzularga ega. Bunday mavzular sirasiga vatanparvarlik, yaxshilik va yomonlik, rostlik va yolg'onchilik, mehnatsevarlik va dangasalik (v.b.) kabi. Bunday mavzularni davom ettirish mumkin. Ularning barchasi xalqlarda umumiylikka ega. Ya'ni bunday ma'noga ega bo'lgan jihatlar barcha xalqlarda mavjud. Barcha xalqlarda ularning ijobiy jihatlarini ardoqlangan holda salbiy jihatlarini qoralanadi. Ammo bunday semalarning berilishida turfa xilliklarni ko'rish mumkin. A.Mamatov frazemalar misolida buni alohida ko'rsatib o'tadi [3]. O'zbek xalq maqollarida keltirilgan hayvon obrazlariga e'tibor qaratilsa, asosan, necha ming yillardan buyon xalq bilan birga yashab

kelayotgan, kundalik turmushi bilan bog'liq, shu xalq uchun ayon bo'lgan hayvonlarga murojaat qilinganligini guvohi bo'lish mumkin. Masalan,

Uxlagan uyqu olar,

Uxlamagan – yilqi. [11]

Maqolining zamirida ham yilqi obrazi keltirilgan. Bizga ma'lumki, xalqimiz eramizdan avvalgi davrlardan buyon shu kasb bilan shug'ullanib kelgan. Ot obrazi tariximizda alohida ahamiyat kasb etadi buni "Farg'ona samoviy otlar"i, shu bilan birga, o'zbek xalq dostonlari "Alpomish" va "Go'ro'g'li"dagi Boychibor va G'irotlar obrazlari misolida ko'rishimiz mumkin[14]. Bu maqol "mehnatsevarlik va ishyoqmaslik" mazmuni asosida shakllangan bo'lib, bu obraz zamirida kishilarning harakat qilgan, oz uxlagan kishi yuqori natijaga erishishi ifodalangan. Bu maqolning variant sifatida "Uxlaganga ulush yo'q" maqoli keltiriladi va kishi g'aflat uyqusida yotaversa, umri vaqti zoye o'tishi, qiladigan ishlari qolib ketishi yoki keyinga surilishi va oqibatda o'ziga tegishli ulushdan, rizq-nasibadan quruq qolishiga aytiladi[13]. B.Jo'rayeva ham o'zining doktorlik dissertatsiyasida hayvonlar asosida shakllangan maqollarga alohida to'xtaladi[6].

Igna o'g'irlagandan sigir yo'qotgan gumonsirar.

Ilon o'z egriligini bilmas,

Tuyaning bo'ynini egri der.

Tuya ham muomalaga cho'kar. [11]

Ko'rinadiki, xalq maqollarining shakllanishida keltirilgan hayvon obrazlari shu xalqning kundalik turmush tarzidan uzoqlashmaydi. Maqollar zamirida yilqi – ot, biya, toy; tuya – nor, moya, qulun; mol – ho'kiz, sigir, buzoq va shu kabi boshqa, xalq bilan asrlardan buyon birga yashab kelayotgan hayvonlar uchraydi.

Lingvokulturalogiyada o'rganilishi nazarda tutilgan obyekt lingvokulturema yoki lingvomadaniy konsept darajasida bo'lmog'i lozim bo'ladi. Qo'llanilgan hayvonlar obrazi zamirida turli qarash, tushunchalar – lingvomadaniy qarashlar ifodalaniadi. Masalan, birinchi maqoldagi *yilqi* obrazi asosida erishish mumkin bo'lgan yuqori natija, ulush, rizq-nasiba tushunilsa, ikkinchi va uchinchi maqolda keltirilgan obrazlar zamirida to'g'rilik ardoqlanadi, to'rtinchi maqolda xushmuomalalik ulug'lanadi. Tuya garchi hayvon bo'lsa-da, muomalaga cho'kishi, hayvonga ham muomala qilish kerakligi zamirida kishini xushmuomalalikka undash mavjud. Bunday jihatlar hayvonlar obrazi orqali insonlarga ishora qilish, undash mavjud. Bir jonivorning turli maqollarda kelishi turli xatarter-xususiyat ifodalaydi. Aynan shu jihatlar uning lingvomadaniy jihatlarini ko'rsatadi. Oddiy qilib tushuntirganda, qo'zichoq, bo'taloq, toychoq so'zlari erkalash sifatida xalqimizga xos jihat. Uning boshqa til vakili tomonidan o'rganilishida yoki tarjima qilinganda o'quvchida salbiy tushuncha sifatida gavdalanishi mumkin. Shuning uchun ham bunday so'zlar xalqimiz uchun erkalash sifatida milliy-madaniy xususiyatga ega.

Xalq maqollarining barchasida milliy-madaniy jihatlar yaqqol ko'rinib turadi. Misol tariqasida, yaxshilikni targ'ib qiluvchi va yomonlikni qoralovchi *Yomon atlas bilan ham yomon.* [11] maqolida *atlas* so'zi keltiriladi. Bizga ma'lumki, atlas ipakdan to'qiladigan xalqimizning milliy matolaridan biri va bunday kiyim bizning qaysi el vakili ekanligimizni ko'rsatib turadi. So'z ham ijobiylik ma'nosiga ega, ammo maqolda yomon kishiga nisbatan qo'llanilganda ma'noning kuchaytirish uchun xizmat qilishi bilan birgalikda, aynan shu xalq bilan bog'liq maqol ekanligiga, lingvokulturalogik birlik ekanligiga ishora qiladi. Bunday vositalar boshqa tillarga tarjima qilinmaydi. Negaki, boshqa tilda bunday til vositalarining variant bo'lmaydi. Yoki *Bel ushlaganda, otangni ayama* [11] (bu maqolning bir necha variantlari ham mavjud) maqolida o'zbek milliy sport turi bo'lgan *kurash* asos qilib olingan. Kurash azaldan o'zbek turmush tarzining uzviy qismi bo'lganligini arxeologik topilmalar, tarixiy qo'lyozmalar tasdiqlaydi. Qadimgi Baqtriya (O'zbekiston janubi) hududidan topilgan jez davriga oid silindrsimon sopol idishda ikki polvon va ulardan biri ikkinchisini chalayotgani tasvirlangan. Shu davrga mansub boshqa arxeologik topilmada esa polvonlarning Kurash usullarini namoyish qilayotgani aks ettirilgan. Bu noyob topilmalar miloddan 1,5 ming yil ilgari ham kurash ajdodlarimiz turmush tarzining bir qismi bo'lganidan dalolat beradi. Yunon yozuvchisi Klavdiy Elian (II-III asr) va boshqa tarixiy shaxslarning yozishicha, shu hududda umr kechirgan sak qabilasi qizlari o'zlariga kuyovni yigitlar bilan kurashib tanlaganlar. Keyinchalik qizlar kuyovni shart qo'yish yo'li bilan aniqlashgan va bu shartda kurash musobaqasi bo'lgan. Bunga o'zbek xalq qahramonlik dostoni – "Alpomish"dagi Barchin shartlarini misol qilib ko'rsatish mumkin. Ulardan biri ikki kurashuvchining biri o'z raqibining belbog'idan ushlab o'ziga tortadi, shu bilan birga o'z raqibidan qutulishning chorasini qidiradi... Bu ta'rif zamonaviy Kurash qoidalariga yaqindir. Shuningdek, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Alisher Navoiyning "Hamsa", "Holoti Pahlavon Muhammad", Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'", Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai sultoniy", Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida kurash haqida qimmatli ma'lumotlar bor. IX-XVI asrlarda kurash xalq o'rtasida keng ommalashgan. Shu davrda Pahlavon Mahmud, Sodiq polvon kabilar kurash dovru'g'ini oshirishganligi to'g'risida manbalarda keltiriladi [15]. Berilgan ta'rifdan ayonki, kurash asrlar davomida xalqimiz bilan birga yashab kelayotgan udumlarimiz, milliy o'yinlaridan biri sifatida gavdalanadi. Shuning uchun ham kurash so'ziga lingvomadaniy birlik, qolaversa, etnografik birlik sifatida ham qarash mumkin. Bugungi kunda kurash sporti yoki shu kurashda o'zbek tilida qo'llaniladigan "kurash" termeni ham xalqimizga ishora qiladi va jahon kurash maydonlarida xalqimizning nomi tushuniladi. Maqollar majoziy ma'noga ega. Bunda ham ota bolaning kurashi nazarda tutilmaydi, balki bahs, munozarada hamishi to'g'ri hukmga asoslanishi e'tiborda tutiladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, xalq maqollari asrlar davomida sayqallanib, silliqanib, o‘zi yaratgan xalq bilan birga yashab kelayotgan ekan shu xalqning dardi-armoni, urf-odati, kundalik turmush tarzi, madaniyatini o‘zida namoyon etadi. Shuning uchun ham bunday birikmalarga alohida e‘tibor qaratib kelinmoqda. Chunki xalq maqollaridan anglashiladigan madaniy tushunchalar shu xalqning milliy-madaniyatini ko‘rsatuvchi omil sifatida qaralib kelinmoqda. Shuning uchun ham xalq udumlari: to‘y-marosimlari, azasi, o‘yinlari, an‘nalari maqollarda ifodalanishi bilan bunday mavzular hamisha dolzarb bo‘lib boraveradi. Bunday jihatlarni o‘zida ifodalagan maqollar talaygina. Shuning uchun ham xalq maqollarini lingvokulturalogik, etnolingvistik jihatdan tadqiq qilish muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Akbarovich, A. A. REFLECTION OF NATIONAL VALUES IN ARTICLES. *Pedagogika*, 171.
2. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab ... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – 10 bet.
3. Mamatov A. Zamonaviy lingvistika. – Toshkent, 2019. – 168 b.
4. Usmonova Sh. Lingvokulturalogiya. – Toshkent, 2019. 246 b.
5. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – Toshkent, 2013. 136 b.
6. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 32 б.
7. Қаландаров Ш.Ш. Ўзбек лингвомаданий муҳитида халқ мақоллари эвфемизацияси: Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. – Фарғона, 2019. – 41 б.
8. Маджидова Р.У. Антропоцентриқ мақолларнинг аксиологик тадқиқи (ўзбек ва рус тиллари материаллари асосида): Филол. фан. док. ... дисс. автореф. – Фарғона, 2020.
9. Мирзаалиев И.М. Қадимги туркий мақоллар семантикаси ва стилистикаси (“Девону луғати-т-турк” материали мисолида): Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2020. – 61 б.
10. Тошева Д.А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари: Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. –Тошкент, 2017. – 56 б.
11. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Шарқ, 2005
12. Шарафиддинов Х. Рифмы и ее функционально-стилистические особенности в структуре узбекских народных пословиц: Автореф. дисс. канд. ... филол. наук. – Ташкент, 1986. – 23 с.
13. Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Ҳикматнома. Ўзбек халқ мақолларининг изоҳли луғати. –Т., – Б. 1990.
14. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Yilqichilik>
15. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Kurash>

Muallif:

Axrorov Alisher Akbarovich - Guliston davlat universiteti dotsenti, PhD.

UDK: 372.881.11

THE SOLUTION OF THE PROBLEMS OF THE BASIC UNITS OF LANGUAGE STRUCTURE IN THE INTERPRETATION OF ACADEMIC AZIM HOJIYEV (MORPHEME)

AKADEMIK AZIM HOJIYEV TALQINIDA TIL QURILISHINING ASOSIY BIRLIKLARIGA OID MUAMMOLAR YECHIMI (MORFEMA)

РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ БАЗОВЫХ ЕДИНИЦ СТРУКТУРЫ ЯЗЫКА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ АКАДЕМИКА АЗИМА ХОДЖИЕВА (МОРФЕМА)

Muxudullayev Farrux

Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze,

E-mail: muxudullayevf@gmail.com

Abstract. Academician A. Hajiev was one of the rare linguists who, during his academic career, was able to positively solve the most delicate and complex theoretical problems of Uzbek linguistics in an enviable way. In this regard, it can be observed that Zaky, a linguist, created a particularly blessed work in the last twenty years of his life. In this period, it is a word, lexeme, word form, morpheme, unit form, grammatical form, categorical and non-categorical meaning, category meaning, lexical-grammatical unit, linguistic pattern, artificial word structure in the Uzbek language. , created researches worthy of attention and recognition on general theoretical issues such as the meaning of word formation and the structure of word form. Focusing on the urgent problems related to the main units of language construction, which should be solved first of all, he put forward important proposals for their solutions [1].

Key words: language unit, linguistic unit, speech unit, morpheme, morpheme, variant of morpheme, invariant, language system and structure, language science, language education, new perspective, synthetic system-structural linguistics, analytical system-structural linguistics, public discussion, essence of morpheme, word maker, form maker, maker unit, maker tool, semantic meaning, functional meaning.

Аннотация. Академик А.Хаджиев был одним из немногих лингвистов, которому за свою академическую деятельность удалось положительно решить самые тонкие и сложные теоретические проблемы узбекского языкознания. В этой связи можно отметить, что лингвист Заки создал особенно ценную работу в последние двадцать лет своей жизни. В этот период это слово, лексема, словоформа, морфема, единица, грамматическая форма, категориальное и некатегориальное значение, категориальное значение, лексико-грамматическая единица, языковой образец, искусственная структура слова в узбекском языке, создал достойные внимания и признания исследования по общетеоретическим вопросам, таким как значение словообразования и структура словоформы. Акцентируя внимание на актуальных проблемах, связанных с основными единицами языковой конструкции, которые следует решить в первую очередь, он выдвинул важные предложения по их решению [1].

Ключевые слова. Языковая единица, языковая единица, речевая единица, морфема, морфема, вариант морфемы, инвариант, языковая система и структура, языковая наука, языковое образование, новый взгляд, синтетическая системно-структурная лингвистика, аналитическая системно-структурная лингвистика, общественное обсуждение, сущность морфемы, словосоздатель, формообразователь, формообразующая единица, орудие-создатель, семантическое значение, функциональное значение.

Kirish. Bugungi kunda tilshunoslik muammolari bo'yicha uch-to'rt mutaxassisning chiqishini hisobga olmasa, kutilgan darajadagi keng jamoatchilik muhokamasi amalga oshmadi. Vaholanki, A.Hojiyev o'tgan asrning 90-yillari va yangi asr boshlarida yetakchilik qilgan sintetik (sistem-struktur) [2] yo'nalishdagi ayrim o'quv adabiyotlarini tanqid ostiga olgan, jiddiy tahrirdan o'tkazmay ulardan foydalanish mumkin emasligi haqida keskin fikr-mulohazalarni bildirgan[3]. Ammo shunga qaramasdan, olim tanqidiga uchragan darslik, o'quv qo'llanmalari ba'zi juz'iy o'zgarishlar bilan qayta nashr etilib, asosiy o'quv adabiyotlari sifatida oliy til ta'limida, xususan, filologiya va tillarni o'qitish yo'nalishi va lingvistika(o'zbek tili) mutaxassisligi bo'yicha o'quv jarayonini tashkil qilishda keng foydalanilmoqda. Shunga ko'ra, akademik A.Hojiyev e'tibor qaratgan masalalar bugungi kunda ham o'zbek tilshunosligi va til ta'limining keng jamoatchilik muhokamasini kutayotgan dolzarb muammolari hisoblanadi.

Xo'sh, ayni qaysi til birliklariga oid qarash va talqinlar muammoli bo'lib, A.Hojiyevni qoniqtirmagan? Olimning fikricha, tasnif, ta'rif va tavsiflarda qanday jiddiy xato-kamchiliklarga yo'l qo'yilganki, ular tadqiqotchini quyidagi kabi keskin va murosasiz tanqidiy hukm-xulosalar chiqarishga majbur qilgan? “ Tilni sistema sifatida o'rganishga e'tibor qaratilib, shu asosda ish yuritila boshlagach, tilning asosiy birliklari, ulardan har birining mohiyati yuzasidan yangi-yangi fikr-mulohazalar yuzaga kela boshladi... Bu ijobiy hol, albatta. Lekin bu borada eng muhim masalalar yuzasidan ham to'g'ri, aniq bir fikrga kelinganicha yo'q. ...erishilgan natijalarning ijobiysidan ko'ra salbiylari salmoqli o'rin tutadi. Buni shu holatdan o'qitish mumkinki, masalan, bir ishda til birligi sifatida leksema umuman tilga olinmasa boshqa bir ishda til birligi sifatida so'z tilga olinmaydi [4]. Ba'zi ishlarda esa leksema lisoniy birlik, so'z esa nutqiy birlik deb qaraladi[5] ... Biroq xuddi shu ishlarning o'zida bu hodusalarning, bu til birliklarining mohiyati to'g'ri yuechimini topgani yo'q.” [1]

Darhaqiqat, mazkur masalalarda hozirgi kunda ham ziddiyatli holatlar, biri-ikkinchisini inkor qiluvchi fikr-mulohazalar hukm suryapti. Ushbu maqola shu munosabat bilan yozildi. Biz unda mazkur o'ta dolzarb muammoni ijobiy hal qilish ishiga imkon qadar hissa qo'shishga, bu boradagi ayrim noaniqliklarga barham berishga harakat qildik,

O'ylaymizki, ular sizni ham befarq qoldirmaydi. Ushbu maqolada olimning morfema to'g'risidagi ta'limoti haqida fikr yuritilgan.

Kuzatishlarimizga qaraganda, A. Hojiyev keyingi yillarda ko'proq morfema bilan bog'liq masalalarga e'tibor qaratgan. Bu bejiz bo'lmay, til sistemasi va strukturasi talqinlaridagi yangicha qarashlar, yondashuvlarning bevosita yoki bilvosita morfema talqini (morfotsentrik nazariya ta'siri natijasida) bilan bog'liqligi, yuzaga kelgan vaziyat taqozosiga ko'ra (mor-femaga tilning asosiy, bosh birligi maqomi berilib, so'z ikkinchi planga tushishi munosabati bilan) oxir-oqibat morfema masalasiga kelib taqa-lishi bilan belgilanadi. Azim Hojiyev mavjud vaziyatni to'la bilgan, chuqur his qilgan holda ish ko'rdi, jamoatchilik e'tiborini sintetik tilshunoslik (sintetik, analitik tilshunoslik termin-tushunchalari o'zbek tilshunosligida ilk bor O. Bozorovlar tomonidan yangicha (sistem-struktur) va an'anaviy tilshunoslikka nisbatan qo'llanilgan[2].) yuzaga kelganini e'tirof etgan, yutuqlarini ta'kidlagan holda, yo'l qo'yilgan xato-kamchiliklarga va ularni bartaraf etish, ijobiy hal qilish yo'llarini izlab topish masalalariga qaratdi. Ta'kidlash joizki, uning tadqiqotlari tufayli o'zbek tiliga oid morfema nazariyasi aniq va izchil, mohiyatiga monand talqinlar bilan boyidi, takomillashdi, eng muhimi esa, bu boradagi o'ta murakkab va chigal muammolarni ijobiy hal qilish yo'li topildi. To'g'ri, A.Hojiyev ham muammoni biron savolga o'rin qoldirmaydigan darajadagi yechimini topmagandir, uning qarashlarini boshqacha tushunuv-chilar yoki unga qo'shilmaydiganlar, hatto qarshilar ham bordir, yana topili-shi ham ehtimoldan uzoq ham emasdir, biroq u, bizningcha, eng muhim va asosiy narsani – kalavaning uchi qayoqda ekanligini, muammo yechimining

maq-sadga muvofiq yo'nalishini to'g'ri belgilay oldi. Shunga ko'ra, Azim Hojiyev morfemaning mohiyatini o'zbek tilshunosligida aksar ko'pchilik tomonidan qabul qilinib, e'tirof etilgan, uzoq yillardan buyon o'zgarishsiz qo'llanib kelayotgan, bugun ham o'z kuchini saqlab qolgan va ilmiy bilishning tabiiy kyechimi talabiga ko'ra bevosita kuzatishda berilgan qo'shimchali so'zlarning ma'noli qismlariga ko'ra tuzilishini, ularning eng kichik, bo'linmas ma'noli qismlarini tahlil qilish asosida belgilangan talqinlarga ham, shuningdek, til sistemasining hozirgi holatiga ko'ra ma'noli qismlarga bo'linmaydigan, tayyor holdagi, lekin bizning ongimizda, uning til xoti-rasi qismida saqlanadigan, bevosita kuzatish mumkin bo'lmagan tilning har qanday eng kichik ma'noli lisoniy birligini morfema deyishga ham qo'shilmadi. Bunda u muammoning o'zbek tilining o'ziga xos agglyutinativ funktsional sistema ekanligi bilan belgilanadigan ilmiy-nazariy asoslar bilan ish ko'rdi va ayni shu sababli sistem-struktur talqinlar natijasida yanada murakkablashgan muammoni ijobiy hal qila olish kalitini topishga muvaffaq bo'ldi. Bizningcha, olimning bu boradagi asosiy qarashlari quyidagilar bilan belgilanadi:

1. Morfemani "so'zning eng kichik, bo'linmas ma'noli qismi, elementi" [3] sifatida ta'riflovchi va uni o'zak morfema, affiks morfema deb ikkiga ajratuvchi an'anaviy talqin nutqiy birlik – so'zning eng kichik ma'noli tarkibiy qismlarini alohida nom bilan atab, bir-biridan ajratish va tushuntirish uchun xizmat qilsa-da, nutqiy so'zdan tashqarida - har bir kishining til xotirasi – lisonida yashovchi, saqlanuvchi, asosiy vazifasi yangi so'z yasash yoki so'zshakl hosil qilish bo'lgan lisoniy birlikning mohiyatini belgilash, qayd etishdan mahrum bo'lib, *morfema* terminiga birkiritilgan yuqorida qayd etilgan odatdagi, an'anaviy tushuncha-tasavvurdan boshqacha talqinga yo'l qo'ymaydi. Negaki, u morfemaga shunday nom bilan atalishi lozim bo'lgan alohida til birligini aniqlash va belgilash maqsadida emas, balki aynan qo'shimchali so'z tarkibini, uning ma'noli qismlarini avvalgisidan, ya'ni so'z tarkibi sifatida ajratilgan o'zak, qo'shimchadan boshqacharoq - rus va Evropa tilshunosligida hukmron bo'lgan talqinga mos va muvofiq shaklda belgilash natijasida ishlab chiqilgan. Shuning uchun bu talqin (va unga o'xshash, mazmundosh barcha talqinlar) so'z tarkibining morfema termin-tushunchasi kiritilgunga qadar amalda bo'lgan talqinidan printsipial farq qilmaydi: avval o'zak, qo'shimcha deyilgan bo'lsa, endi o'zak (bosh, yetakchi) morfema, affiks (yoki uning ma'nodoshi qo'shimcha, affiks) morfema deyiladigan bo'ldi. Albatta, morfema termin-tushunchasining kiritilishi til birliklaridan birini bir vaqtning o'zida mohiyatiga mos nom bilan atash va lisoniy birlikligini qayd etish imkoniyatini berdi. Emik – lisoniy birliklar bo'lgan fonema, leksema terminlari qatori morfema termini bilan boyidi: termin uzukka ko'z qo'ygandek o'rniga tushdi. Shu sababli bo'lsa kerak, uni boshqa termin bilan almashtirish harakatlarining birontasi muvaffaqiyat qozonmadi. Biroq, bu terminga birkiritilgan mazmun ham shunday joyiga tushganligini bildirmaydi. Ta'kidlash joizki, morfemaning mazmun-mundariyasi umumtil emas, muayya tur-tipdagi til bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, har bir tilning o'z morfemasi, morfemik mazmun-mohiyati bo'ladi. Shu ma'noda *morfema* shaklan xalqaro (termin, atama, nomema), mazmunan milliy ma'noli til birligidir. Shu sababli o'zbek tiliga oid morfemani, garchi ular bir xil nomemaga ega bo'lsa-da, rus tiliga oid morfema bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Binobarin, A. Hojiyevning har bir til birligining mohiyati, ma'no-vazifasini uning o'z tabiati, u mansub bo'lgan til materiali asosidagina to'g'ri va aniq belgilash mumkinligi va lozimligi haqidagi ta'kidlari bejiz bo'lmay, ob'ektiv qonuniyatga asoslangan bo'lib, olimning morfemaning mohiyati, ma'no-vazifasini ocha bilishida qo'l kelgan. Inkor qilmaymiz, morfemani so'zning nutqiy namoyon bo'lgan holatidan kelib chiqib belgilaganlar ham o'zbek tili materiallari asosida ish ko'rganlar, ammo ular morfema nutqda namoyon bo'lgunga qadar lisonida, so'zlovchining til xotirasida mavjud bo'lishi, saqlanishiga e'tibor qaratmaganlar yoki buni jiddiy qabul qilmaganlar. Bevosita ko'zga tashlanib turgan mavjud reallik-nutqiy birliklar holatidagi so'zlar ularning tagida yotgan mohiyat – leksema va morfemalarni ko'rishga to'sqinlik qilgan. Bunday to'siq hamma vaqt bor va bo'ladi, undan faqat fikran, aqliy yo'l bilan idrok qilish orqali xalos bo'lish va orqadagi mohiyatni ko'rish, ilg'ash mumkin bo'ladi. Shunday abstrakt tafakkurini ishga tushirmaganlar *morfemani* bugun ham nutqiy so'zdan kelib chiqib belgilayveradilar va uni so'zning eng kichik, bo'linmas ma'noli qismi deb ta'riflaydilar. Vaholanki, bunday ta'rif lisoniy invariant birlik - morfemaning emas, balki uning nutqda voqelangan ko'rinishlari, morfemaning varianti - morfega berilishi mumkin, xolos. Chunki morfema yasama so'zda yoki yangi yasalgan so'zda va nutq jarayonida hosil qilinadigan so'zshaklda doim morf sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun mohiyatdagi morfema ko'zga ko'rinmaydi, uni talaffuz qilib yoki yozib bo'lmaydi va ta'kidlanganidek, faqat abstrakt tafakkur, aqliy bilish yo'li bilan uqiladi, anglanadi. Umumiylikni, barcha xususiyliklar uchun umumiy bo'lgan mohiyatni bilish yo'li shundan iborat. Shuning uchun *so'zning eng kichik ma'noli qismi* degan ta'rif morfemik mohiyatni qayd eta olmaydi. Morfema nutqdan, nutqdagi so'zdan tashqarida mavjud bo'lgan, o'ziga xos mohiyat - ma'no-vazifali lisoniy birlikdir. Unga ana shu mohiyati - ma'no-vazifasidan kelib chiqib va o'zbek tili materiallari asosida ta'rif berish lozim bo'ladi.

2. Morfemaning *so'zning eng kichik ma'noli qismi, elementi* degan yuqoridagi ta'rifidan ancha keyin – 80-yillarning oxiri 90- yillarning boshlarida ishlab chiqilgan va "tilning eng kichik, ma'noli birligi bo'lib, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan lisoniy birlik" ta'rif-tushun-chasini o'zida mujassam qilgan talqinlari[5] yuqoridagidan printsipial farq qilib, morfemaning bevosita kuzatishda berilgan nutqiy emas, bevosita kuzatishda berilmagan lisoniy birlikligini to'g'ri qayd etadi, ammo uning mohiyati, ma'no-vazifasi nimada? degan muhim va hal qiluvchi savolga kelganda oqsaydi - aniq javob bera olmaydi. Ta'rifda bunday savolga javob yo'q, chunki u shunday savol bilan ishlab

chiqilmagan, tadqiqotchilar o'z oldilariga bunday muhim savolni qo'yimaganlar. Shu sababli bu ta'rifda ham morfemaning mohiyati to'la ochilmay qolgan.

3. Lisoniy va nutqiy farqlanganlik, ma'noviy tasniflanganlik va bo'linmaslik omiliga ustivor ahamiyat berishning yuqori nuqtasi hisoblangan va Shavkat Rahmatullaev tomonidan ishlab chiqilgan "grammatik ma'no-li eng kichik, bo'linmas lisoniy birlik" tushunchasi [4] morfema mohiyatiga ancha yaqin kelgan bo'lsa-da [chunki bunda so'zning o'zak morfema, leksik (lug'aviy) morfema deb kelingan lug'aviy ma'noli asosi morfema emas, asli so'z (leksema) bo'lgani uchun haqli ravishda morfema doirasidan chiqari-ladi], lekin, baribir, u ham tom ma'nodagi morfemani aniqlash va belgi-lashga, uni boshqa til birliklaridan uzil-kesil ajratishga ojizlik qildi. Chunki so'z yasovchi morfemani shakl yasovchi morfema singari grammatik ma'noli birlik deyish to'g'ri bo'lmaydi. U, ta'bir joiz bo'lsa, so'z yasovchi ma'noga ega. Faqat bu ma'no semantik emas, funktsional ma'no bo'lib, bevosita anglashilib turmaydi, yashirin holda bo'ladi. Lug'aviy ma'noli asos-leksik birlikka qo'shilishi bilan uning leksik ma'no tipidagi, biroq funktsional ma'no ekanligi anglashiladi. Xuddi shu narsa uni grammatik shakl emas, so'z yasashga xizmat qilishida o'z ifodasini topadi va natijada yangi lug'aviy ma'noli so'z yasaladi. Demak, mazkur ta'rif morfemaning mohiyati bilan bog'liq bir jihatni to'g'ri qayd etib, uni lug'aviy ma'noli asosdan ajratishga, chegaralashga xizmat qilsa-da, ikkinchi tomonini aks ettirish imkoniyatiga ega emas edi. Shu sababli A.Hojiyev bu talqindan ham qoniqmadi, izlanishda davom etdi.

Ma'lumki, morfemaning yuqoridagi ta'riflaridan bir muncha keyinroq, ulardagi kamchiliklarni ma'lum darajada hisobga olgan holda, morfemaning yana bir ta'rifi yuzaga keldi. A. Hojiyev bu haqda shunday deydi: "... bu borada sezilarli yutuqlarga erishilayotgan bir paytda, morfe-maning mohiyatiga mutlaqo mos kelmaydigan ta'rif-tavsiflar ko'zga tashla-nyapti. ...E'tibor bering: "Morfemika so'zning nomustaqil tarkibiy qism-lari haqidagi ta'limot. ...So'zning o'zakdan boshqa qismlari esa undan ayri-cha qo'llanmaydi va ma'no anglatmaydi. Shuning uchun ular morfema deyiladi" [7]. Ko'rinib turibdiki, bu bilan morfemaning lisoniy birlikligi inkor qilinib, nutqiy birlik davridagi holatga qaytilgan. Chunki so'zning nutqiy birlikligini mazkur ta'rif mualliflarining o'zlari alohida ta'kidlashgan: "Leksemaning nutqiy qo'llanilishidagi varianti so'zlar bo'lib, ular turlicha matniiy qurshovlar asosida har xil xususiyatlar kasb etadi" [8]. Morfemaning aslida lisoniy birlik ekanini esa ushbu ta'rif egalari boshqalardan ko'ra ko'proq ta'kidlashgan. Demak, ular bilib yoki bilmay o'z ta'limotlariga qarshi chiqishmoqda va ta'rifning o'zida ichki ziddiyat yuzaga kelmoqda. So'zning nomustaqil qismini morfema bilan bog'lash kerak bo'lsa, uni morfema emas, morf, allamorf, morfemaning varianti deyish kerak bo'ladi. Lekin morf, allamorf yoki morfemaning varianti ularning umumlashtirilgan tipi - umumiyluk holdagi morfemaga teng bo'la oladimi? Albatta, yo'q. O'zbek tilshunosligidagi ko'plab xato-kamchiliklar ular o'rtasidagi printsipial farqni bilmaslik yoki unga e'tiborsizlik bilan qarash oqibatida yuzaga kelganligini boshqalarga qaraganda bor ovozda ta'kidlaganlar ham mazkur ta'rif mualliflaridir. Shunga qaramasdan, morfemaga ana shunday ta'rif berish afzal ko'rilgan ekan, bunga jiddiy asoslar bo'lishi aniq. Bizningcha, morfemaning namoyon bo'lish, qo'llanish, voqelanish xususiyati, yana ham aniqroq aytganda, uning namoyon bo'lgan, qo'llangan, voqelangan holatining doim ko'z oldimizda turishi, ayniqsa, so'zshakllarini kuzatish va buning natijasida an'anaviy ta'rifdan farqli holatning ilg'anib qolishi ularni o'z ta'limotlariga zid bo'lgan, ammo morfemaning avvalgi an'anaviy ta'rifidan ma'lum darajada ustun bo'lgan mazkur qarorga kelishlariga sabab bo'lgan. Bu ustunlik, biz-ningcha, shundaki, ushbu ta'rifga ko'ra avval o'zak (bosh, yetakchi, leksik) morfema deyilgan asos (lug'aviy ma'noli so'z) morfema doirasidan chiqadi, unga kirmaydi. Demak, bu bilan morfemaning doirasi chegaralangan - uning doirasiga faqat qo'shimchalargina kiradigan qilib ifodalangan.

Shu ma'noda, shu harakat, shu urinish tufayli ta'rif, haqiqatan, boshqa ta'riflardan ustun bo'lsa ustunki, sayoz emas. Chunki unda o'zbek tilining yuqorida qayd etilgan leksemaning bu kabi hollarda deyarli hamma vaqt bir mustaqil ma'nosi bilan asos bo'lib kelayotgani, o'z maqomini o'zgartirmasligi yaqqol ko'zga tashlanib turishi, anglanishidan iborat o'ziga xos xususiyati hisobga olinib ish tutilgan. Ammo, bu ta'rif ham tabiiy ravishda morfemaning mohiyatini aks ettirish imkoniyatiga ega bo'lmadi. Chunki morfemaning mohiyati so'zning nomustaqil ma'noli qismi bo'lib kelishida emas, balki ayni vazifasida – uning yangi so'z yasalishi va so'zshakli hosil qiluvchi vosita bo'lib xizmat qilishida – yasovchilik funktsiyasida.

Shu sababli A.Hojiyev morfemaning ana shu funktsional ma'nosiga e'tibor qaratib, morfemaning mohiyatini uning vazifasidan qidirishga ki-rishdi va topdi: uni yasovchi birlik, yasovchi vosita sifatida talqin qildi: "Morfema so'z yasalishi va so'z shaklining yasalishi uchun xizmat qiladigan lisoniy birlik" [9].

Xulosa. Bu shundan dalolat beradiki, morfema leksemadan farqli o'laroq, sof semantik birlik emas, uning ma'nosi bevosita anglashiladigan, mustaqil faoliyat yuritadigan ma'no sirasiga kirmaydi. Shuning uchun morfemaga ma'noviy omilga asoslanib, uni asosiy tavsiflovchi, tas-niflovchi belgi sifatida olib to'g'ri va maqsadga muvofiq ta'rif berib bo'lmaydi. Bizningcha, A.Hojiyev shunday xulosaga kelgan. Shu sababli u morfemani semantik ma'noli birlik deb emas, balki funktsional ma'noli birliklar qatoriga kiritadi, shunday birlik(yasovchi birlik) deb ataydi. Semantik va funktsional birlik tushunchalari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, asos e'tibori bilan, mohiyat nuqtai nazaridan bir-biridan farq qiladi. Semantik birlik tom ma'nodagi mustaqil birlik, uning ma'nosi bevosita, boshqa til birliklarisiz ham anglashilaveradi. Shunday xususiyatga ega birliklarnigina aslida ma'noli(semantik) birlik deyish maqsadga muvofiqdir. Aks holda, tovushga zidlab, ma'noli birliklar deyilgan ayrim birliklarning mohiyati ochilmasligi, chalkashliklar yuzaga kelishi aniq. Morfema muammosi buning yaqqol isboti. A. Hojiyev shundan kelib chiqib, morfemani funktsional ma'noli

birlik sifatida talqin qildi, uning mohiyatini shu asosda ochishga intildi va bizning nazarimizda, asosiy muammoni ijobiy hal qilib, morfemaning mohiyati nimada ekanligini aniqlab berdi. Yuqoridagilarga ko'ra, biz morfemani A.Hojiyev ta'rif asosida talqin qilish va o'qitish maqsadga muvofiqdir, deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar:

1. Ҳожиёв А. "Сўзнинг морфем таркиби" масаласига доир//ЎТА, 1998, 2-сон, 3-7- б.;Тил қурилишининг асосий бирликлари юзасидан мулоҳазалар// ЎТА, 2004,3-,4-,5-сон, 2005,4-сон; Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари//ЎТА, 2006, 5-сон, 2007, 3-сон; Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясаилишининг назарий масалалари. Т., 2010.
2. О. Бозоров, О.Бозоров.Анъанавий ва системавий тилшуносликнинг ўзаро муносабати(биринчи мақола)//Ўзбек тили ва адабиёти. 2009, 3-сон,44-50-бетлар.
3. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясаилишининг назарий масалалари. Т., 2010.
4. Rahmatullayev SH. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Darslik. T., 2006;
5. Ne'matov H.,Rasulov R. "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" T., 1995.
6. Нейматов Ҳ.,Расулов Р. "Ўзбек тили систем лексикологияси асослари" Т., 1995.37- б.; Нурмонов А, Шаҳобиддинова, Ш.,Ш Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Т.: Янги аср авлоди. 2001.46-51-б.
7. Сайфуллаева Р. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили.Т., 2009.140-б
8. Сайфуллаева Р. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Кириш, Фонетика-фонология, Графика, Талаффуз ва имло, Лексикология, Фразеология, Лексикография). Ўқув қўлланмаси. Тошкент, 2005. -30 б.
9. Hojiyev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari. T., 2010.

Muallif:

Muxudullayev Farrux - Guliston davlat universiteti o'qituvchisi. E-mail: muxudullayevf@gmail.com

UDK: 372.881.11

THEORETICAL PROBLEMS OF STUDYING SPORTS TERMS

SPORTGA OID ATAMALARNI O'RGANISHNING NAZARIY MUAMMOLARI

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ СПОРТИВНЫХ ТЕРМИНОВ

Alikulov Abdikhakim Ganiyevich

Karshi State University, Karshi, region of Kashkadarya

E-mail:qduabduxakim@ u mail

Abstract. This article reveals the terms widely used in sports, the rules for their creation, lexemes and their additions, suffixation, and prefixation. Currently, the problems of the origin of terminology, the use of terms and their role in public life are analyzed in modern language. In order to make the study of terms more exciting and also facilitate the approach to teaching sports terms, this aspect is based not only on the already familiar classical methodological approaches, terms are studied by dividing into certain linguistic layers (phonetics, morphology, vocabulary, semantics), but also on elementary techniques for deducing signs from them, which from the point of view of semantics they have a color peculiar to specific languages-rich enriches the national culture and thereby creates its own language corpus. Within the framework of the language corpus, a dictionary of terms that have no equivalents from the point of view of the linguistic and regional aspect is particularly highlighted. Terms in the function of a special layer of the dictionary, even entire terminological systems and terminology, have been the subject of various studies from linguistic, logical and scientific points of view. Every year there is a growing interest in various problems of terminology, both theoretical and practical. This follows from the unusual meaning of terminology in modern language, which directly reflects the role of science in modern language.

Keywords: sport, term, language, linguistics, approach, vocabulary, vocabulary, prefix, suffix, terminology.

Аннотация. В этой статье рассматриваются широко используемые в спорте термины, правила их создания, лексемы и их дополнения, суффиксация, префиксация. В настоящее время на современном языке проанализированы проблемы происхождения терминологии, использования терминов и их роль в общественной жизни. Чтобы изучение терминов было более увлекательным, а также облегчало подход к обучению спортивным терминам, этот аспект опирается не только на уже знакомые классические методологические подходы, термины изучаются делением на определенные языковые пласты (фонетика, морфология, лексика, семантика), но и на элементарные приемы вывода из них знаков, которые с точки зрения семантики имеют цвет, свойственный конкретным языкам-богатое обогащает национальную культуру и тем самым создает собственный языковой корпус. В рамках языкового корпуса особенно выделяется словарь терминов, не имеющих эквивалентов с точки зрения лингвистико-регионального аспекта. Термины в функции особого слоя словаря, даже целые

терминосистемы и терминология, были предметом изучения различных работ с лингвистической, логической и научной точек зрения. С каждым годом растет интерес к различным проблемам терминологии, как теоретическим, так и практическим. Это вытекает из необычного значения терминологии в современном языке, которое напрямую отражает роль науки в современном языке.

Ключевые слова: спорт, термин, язык, лингвистика, подход, лексика, лексика, префикс, суффикс, терминология.

Kirish. Sport ijtimoiy hayotning bir turi sifatida tilga ta'sir ko'rsatdi. Shu sababli, sport terminologiyasi maxsus lug'at tizimiga aylanmoqda va natijada sport terminologiyasining nisbatan kam o'rganilgan sohasi hozirgi kunda, hatto jahon tilshunoslarining qiziqishini uyg'otmoqda.

Ushbu maqola mavzusi aynan sport terminologiyasi, ya'ni uning, ayniqsa, muhim va qiziqarli jihati - sport terminologiyasini shakllantirish usullari. Shubhasiz, "maxsus lug'atning ma'lum bir qismi doimiy ravishda mutaxassislarining nutqida alohida yashaydi" va bu ma'lum darajada, ammo alohida o'rinni xalqning butun tilining bir qismini egallaydi. Shunga qaramay, shuni ta'kidlash mo'mkin-ki, bu erda umumiy lug'atdan semantik jihatdan alohida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan sportni nazarda tutadigan bunday terminologiya yo'q. Shunday qilib, umumiy til kontekstida bir xil leksemalar birma-bir amalga oshiriladi, ilmiy tilda esa ular boshqacha tarzda amalga oshiriladi-ularning to'g'ridan – to'g'ri ma'nosida (biz bu erda atamalarini nazarda tutamiz). Muayyan sport terminologiyasida semantik derivatsiya bilan bogliq ko'plab misollar buni ko'rsatadi va umumiy adabiy matnda bir xil leksemalar-atamalar butunlay boshqacha ma'noga ega: referee – рефери; out – аут; Slalom – слалом; knockdown – нокадаун.[5]

Sport terminologiyasiga kelsak, shuni ham ta'kidlash kerakki, yunon-latin morfemalari kelib chiqishi bo'yicha standart atama elementlari sifatida ishtirok etadi, ular xalqaro atama elementlariga aylandi, ular barcha Evropa, shu jumladan rus, ilmiy tillarda to'liq qabul qilinadi. Ehtimol, ingliz tilidan kelib chiqqan sport lug'ati, ayniqsa murakkab so'zlarning bir qismi sifatida, rus tilida tobora ko'proq uchraydi.

60-yillarning oxiri va 80 - yillarning boshlarida terminologiya sohasidagi tadqiqotchilar atamaning o'ziga xosligi, tilning leksik tizimidagi o'rni muammosini hal qilishdi. Ushbu bosqich monografiyalar, ilmiy-texnik lug'atlarning paydo bo'lishi va terminologiyaning mustaqil kompleks ilmiy fan sifatida tan olinishi bilan ajralib turdi. Atamalar haqidagi fan mustaqil bilim sohasi ekanligi haqidagi birinchi da'volar 1960-yillarning oxirida paydo bo'lgan. Ularning mualliflari B. N. Golovin va V. P. Petushkov. 1972-yildan keyin, yangi fanning vazifalari batafsil tavsiflangandan so'ng, "terminologiya" atamasi rus adabiyotiga qat'iy kirib keldi. Terminologik tadqiqotlar A. S. Gerd, R. Y. Kobrin, V. P. Danilenko, V. L. Alpin, L. B. Tkacheva, K. A. Averbux va boshqa olimlar tomonidan olib borilgan, terminologiya ilmiy fanining "yetuklik" bosqichini XX asrning 80-yillari deb atash mumkin: darsliklar va o'quv qo'llanmalari ishlab chiqarish davom etilmoqda, terminologiya markazlari faoliyat ko'rsatmoqda. V. M. Lelchuk, S. D. Shelov, S. V. Grinev, Y. N. Marchuk, A. V. Vasiliev kabi olimlar [6] 1990-yillarda siyosiy, iqtisodiy va boshqa sabablarga ko'ra ilm-fan rivojida turg'unlik kuzatilgan terminologiya muammolari bilan shug'ullanishgan va NOVATEUR nashrlari journali-bu sohada ishlaydigan fanlararo ekspertlar tomonidan ko'rib chiqilgan jurnal bo'lgan, terminologiya faqat yigirmanchi asrning oxirigacha davom etdi. Terminologiya va so'z yasash apparatini o'rganish muammolari bugungi kunda nafaqat dolzarbligini yo'qotibgina qolmay, balki zamonaviy jamiyatda ro'y berayotgan xalqaro jarayonlar bilan bog'liq holda yanada muhim ahamiyat kasb etdi. V. A. Tatarinov shunday yozadi: "Fanning nomi - terminologiya: terminologiya fanining ob'ekti aniqlanganda paydo bo'ldi"[3]. Terminologiya fan, tilshunoslik, ijtimoiy tadqiqotlar falsafasining yutuqlarini o'z ichiga oladi. Shunday qilib, terminologiya "tilshunoslik va maxsus lug'at, birinchi navbatda atamalarini o'rganish asosida shakllanadigan murakkab ilmiy intizom"dir. Shunga qaramay, atamalarining funktsiyasi faqat semantik tahlil bilan cheklanmaydi. V. P. Danilenko, shu ma'noda, atamalar muammosini, shu jumladan sport terminologiyasini turli tomonlardan - genetik (terminologiyada nutqning bir qismi) - leksik-semantik va so'z yasashdan boshlab ko'rib chiqish kerak, deb haqli ravishda hisoblaydi. Bundan tashqari, terminologiyaning asosi fan tilining leksik tarkibi, shuningdek, fan tilining so'z hosil qiluvchi quyi tizimi ekanligi ko'rsatilgan. (Aynan shu ikkinchi element, terminologiyaning o'ziga xos xususiyati-so'z yasovchi-bizning tahlilimiz mavzusi). Maxsus nomlarni shakllantirish jarayonida atamalarini shakllantirish haqida gap ketganda, sport atamalarining bir qismi sifatida xorijiy elementlar bilan bog'liq holda muhokama qilingan tayyor standart elementlardan foydalangan holda atamalarini shakllantirish fenomenini ajratish kerak va ular morfologik shakllanish usuli - affiksatsiya yordamida hosil bo'ladi. Ko'pgina hollarda atamalar tegishli tabiiy tilning leksik birliklari hisoblanadi. Yagona va bir xil leksik birlik tilda atama sifatida ham, atamasiz ham mavjud bo'lishi mumkin. Bunday holda, biz leksik birlikni tugatish va bekor qilish jarayonlarini ko'rib chiqishimiz va so'z funktsiyasiga e'tibor qaratishimiz kerak.

Shu ma'noda, ko'proq taniqli va yangi paydo bo'lgan sport turlari korpusida sport terminologiyasini shakllantirish usullarini tahlil qilib chiqamiz: basketbol va futboldan, qilichbozlik, kyorling va skeytbordgacha. Sport atamalarini tahlil qilish quyidagilarni o'z ichiga oladi: prefiksatsiya, prefiks-suffiksatsiya, so'z birikmasi, abbreviatsiya, semantik derivatsiya, shuningdek, sport terminologiyasidagi so'z birikmalarining chastotasi va xilma-xilligini tahlil qilishni ko'rsatamiz. Morfologik derivatsiya doirasida o'rganilgan barcha ta'lim usullarining eng keng tarqalgan usuli bu qo'shimchalardir.

O'tgan asrning 60-80-yillarida prefiks nomlar sohasida juda samarali so'z yasash usuli edi va 20-asrning oxirida uning mahsuldorligi pasaymaydi. Bizning davrimizda quyidagi prefikslar ayniqsa samarali: anti-, super -, Pseudo -. Shunday qilib, eng samarali ikkita prefiks guruhi:

1) tabiiylik va haddan tashqari qiymat bilan;

2) qarama-qarshilik va inkorning umumiy ma'nosi bilan.

“Qo'shma predmet ma'nosiga ega bo'lgan atamalarni shakllantirishda prefiks-suffiks hosil bo'lish usuli sof suffiksatsiya yoki prefiksga qaraganda kamroq xarakterlidir”.

“Prefiks-suffiks yangi so'zlarni shakllantirish usuli sifatlar sohasida ot va ergash gaplarga qaraganda faolroqdir”, garchi bizning tahlilimizda ushbu turdagi misollar mavjud emas.

Zamonaviy rus tilidagi qo'shimchalar lug'atni to'ldirishda juda samarali vositadir. Ushbu tahlil shuni ko'rsatadiki, sport terminologiyasi sohasida ham xuddi shunday holat. Qo'shimchani shakllantirishning boshqa barcha usullari bilan taqqoslaganda, 67 ta misol mavjud. Ko'p sonli qo'shimchalar orasida biz quyidagi chastotalarni ajratib ko'rsatamiz: - **ка** (17), - **ист** (13), - **ник** (7), - **ец**(7), - (**ль**) **щик** (3). Ular asl slavyan tilidan. Samarasiz qo'shimchalar: - **ун** (2); - **овик** (1), - **унья**, - **иха** (ayol suzuvchi) va suffiksoid-ing (kerling)

Shaxslarning eng keng tarqalgan nomlari ushbu qo'shimchadan kelib chiqadi, unda “asos” faoliyat ob'ektiga munosabatni ifodalaydi va asosning o'zi kasbiy faoliyat sohasini nomlaydi, bu kabi sport atamalarining ma'lum semantikasiga ishora qiladi.

So'zlarni shakllantirish darajasiga tegishli bo'lgan jinsdagi derivatga e'tibor berish kerak. Bu borada juda samarali “-chi” qo'shimchasi bo'lib, u turli formatlarga ega bo'lgan erkak shakliga o'xshash feminizatsiyalangan shakllarni hosil qiladi. Erkak ismlaridan ayol korrelyatsiyasining shakllanishi uslub neytralligiga xosdir, bu ham sport terminologiyasining o'ziga xos xususiyati: rapirist, shpajist, xokkeychi, gimnastikachi / gimnastikachi, gandbolchi, basketbolchi, voleybolchi, tennisist, figurali uchish; yoki formantsiz: chempion, rekordchi suffiksining mahsuldorlik sohasi va semantikasi nomli derivatlar. Derivatlar eng keng ma'noda mutaxassislik bo'yicha shaxslarni belgilashda eng samarali hisoblanadi. Derivatning asosiy qismi kasbiy faoliyat sohasiga ega: chavandoz-poyga qatnashadigan kishi; muxlis-ma'lum bir jamoa uchun ma'lum bir o'yinda ildiz otgan kishi (bu ma'lum bir vaqtda uning faoliyatining markazini anglatadi va bundan tashqari, professional muxlislar ham bor); qilichboz - bu bilan shug'ullanadigan kishi qilichbozlik. qo'shimchasidan tashqari, -ist qo'shimchasi hatto 14 ta misol bilan juda samarali.

XX asrning 60-90-yillarida-turli semantik guruhlarning nomlaridan atamalar shakllantirishda juda samarali bo'lgan, shuning uchun substantivning semantikasiga qarab bir nechta nom guruhlarini hosil qiladi. Sport terminologiyasida sport turi yoki vositasi nomi bo'yicha sportchilarning eng qiziqarli va samarali nomlari: gandbolchi, futbolchi, rapirist, sablist, shpajist, skeytbordchi - vosita bo'yicha; konkida uchuvchi, voleybolchi, gimnastikachi, xokkeychi, tennischi, biatlonchi, keglit - sport turi va vositasi bo'yicha keng ma'noda. biatlonchi, keglit sport turi va vositasi bo'yicha keng ma'noda. -**ист** qo'shimchasi rus tilida, shuningdek sport terminologiyasini shakllantirishda juda samarali.

Sport terminologiyasi orasida biz uchta kichik sinfni ajratamiz:

1) sport faoliyati (mutaxassisligi) yoki faoliyat ob'ekti bo'yicha shaxslarning nomlari: kurashchi (kurash), suzuvchi (suzish), eshkak eshish (eshkak eshish), murakkab so'z konkida uchuvchi (konkida + yugurish);

2) ma'lum bir sport musobaqasining ishtirokchisi: olimpiyadachi (Olimpiya o'yinlari);

3) jamoa a'zosi, dinamocho, interfiks-ov-bilan spartakchi, ya'ni “Dinamo” va “Spartak” futbol jamoalari a'zosi.

Aytgancha, oxirgi subklassning semantik maydoni “kimningdir sherigi yoki hamfikir” ma'nosi bilan kengayadi, bu asosan ushbu sport jamiyatlari muxlislariga tegishli. Shuningdek, biz inglizcha so'z birikmalarining kirib kelishini ifodalovchi -**er** qo'shimchasini, ya'ni harakat ishlab chiqaruvchisi uchun sport so'z yasovchi elementlari va rus tili qabul qilgan xalqaro xarakterga ega bo'lgan: murabbiy, bokschi atamalaridir. Aytish kerakki, ba'zi inglizcha “butun” so'zlar rus tiliga kirib, ularning fonetikasi va so'z yasovchi elementlarini saqlab qoldi (bu hozirgi holatni ko'rsatadi). Bu so'zlar yaqinda sport terminologiyasiga kirgan yangi sport turlariga ishora qiladi: darvozabon, krujka, klyushka va hokazo. Suffiksatsiya yangi davrda ham o'z funksiyalarini amalga oshiradi: transformativ, modifikatsiya, mutatsion, bu hodisalar shundan dalolat beradi. Ammo bu so'z hosil qiluvchi quyi tizimdagi jarayonlarning heterojenligini cheklamaydi. Ma'lum miqdordagi qo'shimchalar “o'chadi”, ayniqsa sifatlarining yordamchi asoslarida. Substantivatsiya so'zlarni shakllantirish usullaridan biri sifatida samaraliroq bo'ladi.

Sport terminologiyasi doirasida substantivatsiya ayniqsa samarali: terma jamoa, (o'ng, chap) chekka, (o'ng, chap) yarim o'rta, zarba beruvchi (beysbol), (o'ng, chap) hujumchi. Substantivatsiya natijasida hosil bo'lgan ushbu atamalar futbol yoki beysbol jamoalaridagi o'yinchilarni anglatadi va jinsga kelsak, ular, albatta, erkaklardir, “terma jamoa” dan tashqari Substantivatsiya sifatlar bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Bu erda “yarim” – “yarim o'rta” ning birinchi qismi bilan so'z birikmalarining misolini yoki birlashma shaklidagi substantivatlarini, ko'pincha hozirgi zamonning haqiqiy qismlarini uchratamiz: urish, hujumchi, bu o'yinchilar jamoada bajaradigan mutaxassisliklarga ishora qiladi: urish – to'pni urgan, hujumchi - hujum qilgan. Sport terminologiyasi doirasidagi so'z birikmasi bizning tahlilimizda eng samarali usullarga ishora qiladi. Tildan tashqari va til ichidagi voqelikning murakkab o'zaro munosabatlari natijasida

zamonaviy rus tilida yangi soʻzlarni shakllantirish tizimida siqilishning turli shakllari mavjud, garchi soʻz birikmasi rus tilida yangi hodisa emas. Masalan, mintaqadagi turli xil soʻz birikmalarini keltirishimiz mumkin tanlangan korpusni, shuningdek yangi soʻzlarning sport lugʻatlari korpusini oʻrganish natijalariga asoslangan sport terminologiyasi. Keng tarqalgan murakkab soʻzlarning baʼzi modellari: birinchidan, biz aniqlovchi otlardan biri boʻlgan funktsional nuqtai nazardan hosil boʻlgan nol interfiks bilan toʻgʻri maʼnoda murakkab soʻzlarni taʼkidlaymiz. Bunday misollar juda koʻp va ular bir-biridan farq qiladi: sportchi, rekordchi, yengil atletikachi, uch karra, birinchi darajali, qisqa toʻxtash (beysbol oʻyinchi), changʻichi-poygachi, changʻichi-sportchi, qayiq-kanoe, match-turnir va boshqalar.

Murakkab soʻzning boshqa tarkibiy qismining bir qismi sifatida biz butun murakkab soʻzni topamiz: sportchi - chet eldan kelib chiqqan yoki-ogʻir vaznli - hatto uchta elementdan iborat soʻz: super- + jinsi prefiksi. bu rus tilida kamdan-kam uchraydigan va ehtimoli yagona hodisadir. Xech narsaga qaramay, u til ichidagi haqiqat natijasida zamonaviy ilmiy tilning yangi imkoniyatlari va yoʻnalishlariga ishora qiladi.

Semantik tomondan oʻrganilgan atamalar nominatorisga tegishli yoki mavzu xususiyatiga ega: qayiq-kanoe, match-turnir. Ikkinchi turdagi murakkab soʻzlardagi tarkibiy elementlarning tabiati har xil, ammo, qoida tariqasida, bu soʻzlarning aksariyati mustaqil soʻzlarga tegishli. Tuzilishga koʻra, ular ot asosining kesilishini yoki murakkab soʻzning birinchi tarkibiy qismi boʻlgan sifatlar: velosiped poygasi yoki murakkab soʻzning izchil tarkibiy qismlari: skeyt bej, engil sportchi, bitta kurash, birinchi jangchi. Shuningdek, biz murakkab soʻzning birinchi komponenti sifatida raqamlarning ishtirokini sezamiz, yaʼni: miqdoriy, tartibli va jamoaviy yoki miqdoriy qoʻshimchalar: uchlik, ikki tomonlama kurash, beshkurash, koʻpkurash. Shuni ham taʼkidlash kerakki, murakkab soʻzning standart qismlari orasida xalqaro kelib chiqishi muhim oʻrin tutadi, ammo foydalanishda teng ravishda ishtirok etadigan atamalar elementlari: prefiks super-misolda kurashchi yuqorida aytib oʻtilgan ogʻir vazn; yoki (ikkinchi komponent sifatida) inglizcha “menyu” soʻzi, rus terminologiyasida xalqaro xususiyatga ega boʻlgan: sportchi, interfiks - s-bilan rekordchi. Sport terminologiyasiga tegishli boʻlgan murakkab soʻzlar orasida xalqaro xarakterga ega boʻlgan ingliz lugʻatining bosqini aniq qayd etilgan. Ushbu misollar shuni koʻrsatadiki, murakkab soʻz ikkala komponentni ham oʻz ichiga oladi, yaʼni butun murakkab soʻz. Rus tilidagi baʼzi murakkab soʻzlarga kabi oʻz ekvivalentlari mavjud, boshqalari esa faqat qarz olishni qabul qilishdi. Siqish shakli sifatida qisqartirish, shuningdek, bir nechta soʻzlarning birlashishini ifodalovchi ismlarni shakllantirishning samarali usuli hisoblanadi. Bu, shuningdek, tildagi analitiklikning bir shakli. Ammo, sport terminologiyasiga kelsak, qisqartirish hosilning samarasiz usuli hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda biz shunga oʻxshash misollarni koʻrmadik. Sport terminologiyasi sohasida biz turli xalqaro federatsiyalar va musobaqalar nomlari bilan bogʻliq qisqartmalarni topamiz: FIFA, UEFA. Semantik derivatsiya koʻplab tilshunolar tomonidan oʻrganilgan. Professor Radoslav Boskovich uning soʻz shakllanishi uchun ham, umuman til uchun ham ahamiyatini taʼkidladi. Bir soʻzning boshqasiga, ishlab chiqaruvchidan olingan tarkibiy semantik bogʻliqligini hisobga olish kerak. Yangi semantik munosabat yangi morfologik munosabatni tiklaydi. Semantik oʻzgarishlar, yaʼni ular tarkibiy oʻzgarishlarni keltirib chiqaradi va keyinchalik ular morfemalarning hosilalari, soʻz shakllanishining hosilalari shakllanishiga taʼsir qiladi. Shunday qilib, poydevorning tarkibiy bogʻliqligi lotin soʻzida aks etadi, olingan soʻzning semantik bogʻliqligi esa soʻzning maʼnosi bilan asosdan kelib chiqadi. Ushbu asosdan soʻzning maʼnosi funktsional jihatdan neytral kontekstda (mutaxassisliklar boʻyicha alohida terminologiya) semantik maydonini kengaytiradi va oʻzgartiradi va oʻz funktsiyasini majoziy maʼnoda boshlaydi. Sport terminologiyasi doirasida semantik derivatsiyaning koʻplab misollari: darvoza, kurash, granata, xalqa, harakat, yadro. Maʼnolarni tahlil qilishda lugʻatidan foydalanganmiz. Rus terminologiyasida soʻzlarni shakllantirishning boshqa tahlil qilingan usullari bilan bir qatorda biz analitik dizayn hodisasiga alohida eʼtibor beramiz. Analitik konstruksiyalar ham semantik, ham funktsional jihatdan soʻzlar bilan aniqlanadi, chunki ular kombinatsiya sifatida tashkil etilgan boʻlsa-da, maʼno va funktsiya ularni nominativ birlikka aylantiradi. Ular alohida birliklar sifatida birlashadi va komponentlar orasidagi bogʻlanish soʻzlardagi morfemalar orasidagi bogʻlanishlarga oʻxshaydi, jumlaning bitta aʼzosi funktsiyasiga ega, sinxron, hatto diaxronik tekislikda parallelliklarga ega. Affiks derivatsiyasida tanlov va barcha turdagi kombinatsiyalarning katta imkoniyatlari hammaga maʼlum, ammo analitik derivatsiya ham shu bilan tavsiflanadi. Shunday qilib, ushbu sohada modellar hosil boʻladi. Ular orasida eng koʻp “erkin” va “erkin boʻlmagan” nominativ tuzilmalar mavjud. Erkin agentlik nominatsiyalari 19 turdagi konseptual tarkibning mustaqilligini saqlab qoladi: sport muxbiri, Olimpiya chempioni, futbol jamoasi. Erkin boʻlmagan nominativ konstruksiyalar butun atamalar sifatida qabul qilinadi: Markaziy hujumchi, oʻng yarim oʻrta, chap chekka, oʻng yarim himoyachi. Analitik konstruksiyalardan foydalangan holda mavzu boʻyicha maxsus tushunchalarni shakllantirishda atamalarni shakllantirishning deyarli barcha boshqa usullari singari, maxsus standart ham shakllantiriladi. Shunga oʻxshash nomlar atribut turining nominal birikmalari shaklida hosil boʻladi. Analitik tuzilishning determinativ tarkibiy qismining funktsiyasida ot yoki birikma bilan sifat yoki kesim paydo boʻladi: bilvosita holatlar shaklida va nominativ holatda yoki predlogli tuzilishda ot. Ushbu modellarning asosiy komponenti-bu harakat predmetining predmet qiymati, harakat obʼekti, harakat natijasi yoki aktyor funktsiyalarining maʼnosi boʻlgan ot. Ushbu birikmalardagi determinatorlar (kesimlar, sifatlar, bilvosita holatlarda yoki nominativ holatda) asosiy komponent bilan birgalikda tur tushunchasini hosil qiladi.

Sport terminologiyasining bir qismi sifatida ishlaydigan kombinatsiyalar atamalarining eng samarali modellariga quyidagilar kiradi: sport terminologiyasining soʻzlarni shakllantirish usullari toʻgʻrisidagi ushbu ishning xulosasida ushbu tahlil bilan qoʻshimchaning boshqa barcha soʻzlarni shakllantirish usullaridan ustunligini taʼkidlashni talab qiladi,

morfologik soʻz shakllanishining umumiy qonuniyatlari umuman tilga tegishli. Atamalarning shakllanishi asosan umumiy adabiy tilning soʻzlarni shakllantirish modellari natijasida yuzaga keladi va koʻplab sport atamaları yangi sport turlari rivojlanishining natijasidir, va lingvistik tadqiqotlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Xulosa. Sport olamida uchraydigan “xavbek”, “kaner” hamda “vinger” kabi iboralarni kimningdir koʻmagisiz fahmlay olamiz. Lekin zamona mayli bilan paydo boʻlayotgan shunday xorijiy terminlar borki, ularning magʻzini chaqish unchalik oson emas. Misol uchun, avtobus faqat himoyaga moʻljallangan taktika hisoblanadi. Sport tarixida bu ibora ilk bor 2004-yil Joze Mouriy tomonidan himoya taktikasini izohlashda futbol sportida foydalanilgan. [8] Joze Mouriy Angliyaga koʻchib oʻtganidan keyin “avtobus” mashhur boʻlib ketdi. “Chelsi”-“Tottenxem” bellashuvidan keyin “Benazir” shunday degandi: “Tottenxem” oʻzi bilan “avtobus” olib keldi va uni darvozaga tiqib qoʻydi.

Bu kabi atamalarni koʻplab uchratishimiz mumkin. Terminologiya (atamalarning kombinatsiyasi sifatida) va terminologik tizim oʻrtasidagi farq ikkilamchi tartibli va tizimli xarakterga ega. Terminologiya ustida ishlashda tegishli fanlar va terminologik muvofiqlik usullari, shu jumladan nazariy va amaliy terminologiya usullari qoʻllaniladi. Terminologiya, jamiyat ichidagi ijtimoiy munosabatlarning aksi sifatida, sotsiologikaning obʻekti hisoblanadi. Terminologiya sohasidagi sotsiologik tadqiqotlar obʻekti terminologik birliklarning paydo boʻlishi, shakllanishi va faoliyati, ularning maʼlum bir bilim sohasi tushunchalari va hodisalari bilan oʻzaro bogʻliqligi. Xulosa qilib aytganda, sport olamidagi butun jahon tillari orqali kirib kelgan terminlarsiz tasavvur qilish qiyin. Bu oʻrinda sport atamalarning ahamiyati juda muhim oʻrin tutadi.

Adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbek tilining izohli lugʻat. 5 jildli, 2-jild.. A. Madvaliyev tahriri ostida (2006–2008) URL: <https://ziyouz.uz/durdona-toplamlar/uzbek-tilining-izohli-lugati/>
2. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020-B.379
3. V. A. Tatarinov “Termin va terminologiyaning muammolari: Mahsus kurs [Problems of terminology and terminology: Special course]- Perm: Perm. Davlat Univ., 1998. -- 157 b
4. Даниленко В. П., Русская терминология - опыт лингвистического описания, Москва, “Наука”, 1977.
5. Yarmolinets L.G. Linguistic and methodical interpretation of productive methods of term formation in the English language of sports / Krasnodar State Institute of Physical culture. Krasnodar, 1987.
6. Shagalova E.N. The latest borrowing. Sports terminology // Lexicology, lexicography, grammar. - SPb., 1996. -- S. 138-148.
8. Averbukh K. Y. Terminologik uzgaruvchanlik: nazariy va amaliy jixatlar Tilshunoslik muammolari [Terminological variability: theoretical and practical aspects Linguistic problems]. - 1986. - № 6. 38-49 betlar.
9. Alekseeva L.M. Termin va terminologiyaning muammolari: Mahsus kurs [Problems of terms and terminology: Special course]- Perm: Perm. Davlat Univ., 1998. -119 b

Muallif:

Alikulov Abdikhakim Ganiyevich - Docent, Doctor of Philosophy in Philology, the Department of “English in faculties”, Karshi State University, Karshi, region of Kashkadarya. **E-mail:** qduabduxakim@umail

UDC 372.881.11

THE PROBLEM OF NEOLOGISMS IN LINGUISTICS

TILSHUNOSLIKDA NEOLOGIZM MUAMMOSI

ПРОБЛЕМА НЕОЛОГИЗМОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

Avlaeva Saida Bozorovna

Karshi State University, Karshi, region of Kashkadarya

E-mail: saida.avlaeva@gmail.com

Abstract. This article describes the problem of neologisms and how some neologisms were coined and the contribution of several world famous writers and scientists to the coinage of neologisms. Neologisms are more than just new words; they are linguistic reflections of cultural, social, and technological changes. By studying them, linguists gain valuable insights into the processes of language evolution, cultural dynamics, and the ever-changing nature of human communication. Neologisms are not merely new words; they are dynamic forces shaping the evolution of language. Their study offers valuable insights into the complexities of human communication, cultural change, and the fascinating ways in which languages adapt and evolve. In addition, the problems of the emergence of neologisms, sources of neologisms, their role and importance in the language are discussed.

Keywords: neologisms, language, borrowings, abbreviation, linguists, neologistic boom, Greek, publication, period, tendency, to coin, character.

Annotatsiya. Ushbu maqolada neologizmlar muammosi va ba'zi neologizmlar qanday yaratilganligi hamda bir qancha mashhur yozuvchi va olimlarning neologizmlar paydo bo'lishiga qo'shgan hissasi tasvirlangan. Neologizmlar shunchaki yangi so'zlar emas; ular madaniy, ijtimoiy va texnologik o'zgarishlarning lingvistik aksidir. Ularni o'rganish orqali tilshunolar til evolyutsiyasi jarayonlari, madaniy dinamika va odamlar o'rtasidagi muloqotning doimiy o'zgaruvchan tabiati haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'ladilar. Neologizmlar shunchaki yangi so'zlar emas; ular til evolyutsiyasini shakllantiruvchi dinamik kuchlardir. Ularning tadqiqotlari insoniy muloqotning murakkabliklari, madaniy o'zgarishlar va tillarning moslashishi va rivojlanishining ajoyib usullari haqida qimmatli fikrlarni taqdim etadi. Bundan tashqari neologizm paydo bo'lish muammolari, manbalari, ularning tildagi o'rni va ahamiyati ham muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: neologizmlar, til, so'zlarni boshqa tildan o'zgarishsiz olish, qisqartmalar, neologik portlash, tilshunolar, Grek tili, nashriyot, davr, tendensiya, so'z yasash, xususiyat.

Аннотация. В данной статье описывается проблема неологизмов, способы образования некоторых неологизмов, а также вклад нескольких всемирно известных писателей и ученых в чеканку неологизмов. Неологизмы — это больше, чем просто новые слова; они являются лингвистическими отражениями культурных, социальных и технологических изменений. Изучая их, лингвисты получают ценную информацию о процессах языковой эволюции, культурной динамике и постоянно меняющейся природе человеческого общения. Неологизмы — это не просто новые слова; это динамические силы, определяющие эволюцию языка. Их исследование предлагает ценную информацию о сложностях человеческого общения, культурных изменениях и удивительных способах адаптации и развития языков. Кроме того, обсуждаются проблемы возникновения неологизмов, источники неологизмов, их роль и значение в языке.

Ключевые слова: неологизмы, язык, заимствования, аббревиатура, лингвисты, неологистический бум, греческий язык, публикации, период, тенденция, словообразование, характер.

Introduction. Every nation is understood by the culture represented through the language it keeps, and each aspect of the lifetime of nation is reflected in their vocabulary. Some words get out of usage or get transformed; new words are created to represent the truth delivered to us by mass media especially through news reporting.

At this moment English as many other languages passes through "neologistic boom". Great number of latest words and necessity of their interpretation led to creation of Special Branch of lexicology-neology-science about neologisms. Great success in development theories of neology achieved French linguists.

Neologisms, or newly coined words, are a fascinating phenomenon in linguistics. They represent a constant evolution of language, reflecting changes in society, technology, and culture. Studying neologisms offers valuable insights into how languages adapt and evolve.

There are many types of Neologisms:

- a) Semantic Neologisms: Not just new meanings, but shifts in meaning that can be subtle or dramatic.
- b) Broadening: A word's meaning expands. "Cool" used to refer to temperature, but now means "fashionable" or "great."
- c) Narrowing: A word's meaning becomes more specific. "Meat" once referred to all food, but now it's limited to flesh.
- d) Amelioration: A word's meaning becomes more positive. "Nice" originally meant "foolish," but now it's pleasant.
- e) Pejoration: A word's meaning becomes more negative. "Awful" used to mean "worthy of awe," but now it means "terrible."
- f) Lexical Neologisms: Completely new words created:
- g) Blends: Combining parts of two words. "Smog" (smoke + fog), "Brexit" (Britain + exit).
- h) Acronyms: First letters of words form a new word. "NASA" (National Aeronautics and Space Administration).
- i) Clipping: Shortening an existing word. "Fax" (facsimile), "Prof" (professor).
- j) Coinages: Inventing entirely new words. "Blog" (web log), "selfie" (self-portrait).
- k) Morphological Neologisms: Combining morphemes (meaningful units of language):
- l) Prefixation: Adding a prefix to a word. "Un-," "re-," "pre-," etc.
- m) Suffixation: Adding a suffix to a word. "-ing," "-ly," "-ness," etc.
- n) Compounding: Combining two or more words. "Blackboard," "smartphone," "high-tech."

Literature review. A neologism (from Greek *neos* 'new' + *logos* 'word') may be a newly neologism which will be within the process of entering common use, but has not yet been accepted into the mainstream language. Neologisms are often directly due to a selected *person, publication, period, or event*. The Oxford English Dictionary was the first to utilize neologisms in print in 1483 AD.(1)

Although there are general patterns of word-formation, language is not a hard and fast, rigid system; consistent with the present stage of development new words enter the vocabulary continuously, and certain tendencies of forming new words appear and should disappear again. In linguistics, a neologism is known as a recently invented word.

Neologisms are especially useful in identifying new inventions, new phenomena, or old ideas which have taken on a replacement cultural context.

New words and expressions or neologisms are created for brand spanking new things regardless of their scale of importance. They will be all-important and concern some social relationships, like a replacement sort of state “*People’s Republic*” or something threatening the very existence of humanity “*nuclear war*” or again the thing could also be quite insignificant and short-lived like “*fashions*” in dancing, clothing and hair-do or foot-wear “*roll-neck*”(1). In every case either the old words are appropriately changed in meaning or new words are borrowed, or more often coined out of the prevailing language material either consistent with the patterns and ways already productive within the language at a given stage of its development or creating new ones.

Thus, a neologism may be a newly neologism or phrase or a replacement meaning for an existing word, or a word borrowed from another language.

The intense development of science and industry has called forth the invention and introduction of an immense number of latest words and altered the meanings of old ones such as *aerobic, region, computer, isotope, feedback, penicillin, pulsar, quasar, tape-recorder, supermarket* and so on.

Linguistics of Neologism Formation: (2)

- Phonetic Similarity: Words are often created to sound like existing words, making them easier to remember and adopt. "Wok" sounds like "walk."
- Morphological Transparency: Words are often formed using familiar morphemes, making their meanings clear. "Cyberpunk" has recognizable elements.
- Semantic Domain: Neologisms are often created to fill gaps in a language's vocabulary or to address new concepts. "Blockchain" emerged with cryptocurrency.
- Social and Cultural Factors: Neologisms reflect the values, interests, and concerns of a particular society. "Woke" is a product of contemporary social discourse.

Sources of Neologisms:

- a) Technological Advancement: Technological innovations often drive neologisms. Think of terms like "podcast," "biotech," or "blockchain."
- b) Cultural Shifts: Changes in social norms, values, and ideologies can lead to new words. "Woke," "cancel culture," and "gaslighting" are examples.
- c) Borrowing from Other Languages: Languages constantly borrow words from other cultures, often reflecting globalized interactions. "Sushi," "karma," and "schadenfreude" are borrowed words.
- d) Creative Coinage: Individuals and groups may invent words for specific purposes, like marketing or slang.

Research Methodology. The laws of efficient communication demand maximum signal in minimum time. To satisfy these requirements the adaptive lexical system isn't only adding new units but readjusts the ways and means of word-formation and therefore the word building means. Thus, when radio location was invented it had been defined as radio detection and ranging which is long then convenient abbreviation out of the primary letter or letters of every word during this phrase was coined, *radar*.

The process of nomination may pass several stages. In other words, a replacement notion is known as by a terminological phrase consisting of words which in their turn are made from morphemes. The phrase could also be shortened by ellipsis or by graphical abbreviation, and this alteration of form is achieved without change of meaning. Acronyms aren't composed of existing morphemes consistent with existing word-formation patterns, but on the contrary revolutionize the system by forming new words and new morphemes out of letters. A language grows by infusion of latest words. Anyone who has been on the web for quite a couple of days knows what a *webmaster* is. Yet only a couple of years ago if we found a "*webmaster*", we wouldn't know what that person did for a living.

There are some ways to coin words you'll make words out of thin air: *googol*, a word for a really sizable amount (1 followed by 100 zeros) was coined by a nine-year-old boy. It had been the inspiration behind the naming of the Google program. The language can redefine old words. The Google name, in turn, became generalized as a verb aiming to look for something, not necessarily on the online.

You can find a ‘sandwich’ of two existing words (*web + master*) otherwise you can fuse them together: *lexpert* (*lexics + expert*), *someone who is an expert in words*. Such an amalgamated word is additionally referred to as a *portmanteau* (from French, meaning a bag for carrying clothes, one that opens on two sides) since Carroll gave them this moniker in his 1872 classic "Through the Looking-Glass". Carroll himself coined some great *portmanteaux*, like *chortle* (*chuckle + snort*), and *slithy* (*slimy + lithe*).⁽³⁾

Coining words is straightforward getting them into a dictionary and customary use is another matter. Among neologisms different categories are often distinguished.

A protologism may be a new word created within the hope that it'll become accepted. A protologism could also be no quite suggestion of a word which may be used, whereas a neologism may be a word that has been used. The term

protologism, itself a neologism, was coined by Mikhail Epstein in 2003. Neologisms do not necessarily begin as protologisms since they will arise rapidly and unintentionally.

Evolution of neologisms is another aspect for his or her study. Newly-created words entering a language tend to undergo the subsequent stages:

- Unstable - extremely new, being proposed, or getting used only by a little subculture
- Diffused - having reached a big frequency of use, but not yet having gained widespread acceptance
- Stable - having become recognizable, being en vogue, and maybe, gaining lasting acceptance
- Dated - the purpose where the word has ceased being novel, entered formal linguistic acceptance and, even may have passed into becoming a cliché.
- Passe - when a neologism becomes so culturally dated that the utilization of it avoided because its use is seen as a stigma a symbol of being out of step with the norms of a changed cultural tradition, perhaps, with the neologism dropping from the lexicon altogether.

Interpretation of Neologisms:

- a) Reflecting Societal Values: Neologisms reveal what's important in a society at a given time. The rise of "eco-friendly" terms suggests growing environmental awareness.
- b) Language Change and Adaptation: The creation and adoption of new words demonstrate how languages adapt to new concepts, technologies, and realities.
- c) Cultural Diffusion: Neologisms can spread across languages and cultures, showcasing the global nature of language evolution and the interconnectedness of societies.
- d) Lexical Innovation: Studying neologisms provides insights into the processes of word formation and the mechanisms by which languages generate new terms.

Neologisms and Language Change::

- Ephemerality: Many neologisms are short-lived and disappear quickly.
- Variability: The usage and acceptance of neologisms can vary widely across regions, social groups, and individuals.
- Dichotomy Between Innovation and Standardization: Balancing the need for new words with the need for a stable and understandable language is a constant challenge.
- Innovation: Neologisms introduce new vocabulary, enriching languages and expanding their communicative possibilities.
- Adaptation: Neologisms reflect changes in culture, technology, and society, showcasing language's dynamic adaptation.
- Evolution: The constant creation and adoption of new words contribute to the ongoing evolution of language.

Analysis and results. Sources of neologisms are often also very difference and diversified. Many samples of neologisms are often found in sciences, fiction, branding, literature, linguistic and popular culture. Here we are presenting some neologisms from different areas of act presented in Internet sources:

X-ray or rentgenograph (November 8, 1895, by Rentgen); radar (1941) from Radio Detection And Ranging; laser (1960) from Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation; lidar (late 1990s) from Light Detection And Ranging; alien space (1998); genocide (1943); homophobia (1969); islamophobia (1991);

• Words or phrases evolved from mass media content or wont to describe popular cultural phenomena (these could also be considered a spread of slang also as neologisms) include:

Internet (1974); queer core (mid 1980s); plus-size (1990s); webinar (early 2000s); wardrobe malfunction (2004); truthiness (2005); Simpsons (1989) are now in common use.

• Commerce and advertising include many compound generalized trademarks:

Consumerization; Hoover; Kleenex; Laundromat (2004)

• Linguistics, as the other science, even have created many neologisms in its metalanguage to denote terms and notions:

Hyperonym (popularized in 1980); backronym (1983); aptromm (2003; popularized by Pierce Adams); snowclone (2004); protologizm (2005); nonce words - words coined and used just for a specific occasion, usually for a special literary effect.(3)

Many neologisms have come from popular literature and have a tendency to seem in several forms. Most ordinarily, they are words derived from famous characters in literature, like **quixotic** (referring to the titular character in Don Quixote de la Mancha by Cervantes), a **scrooee** (from the most character in Dickens's A Christmas Carol). Carroll has been called "the king of neologistic poems" due to his poem, "**Jabberwocky**", which incorporated dozens of invented words. Neologisms are by definition "new", and intrinsically are often directly due to a selected individual, publication, period, or event. The term "neologism" was itself coined around 1800. So within the early 19th century, the word "neologism" was itself a neologism (4).

Neologisms tend to occur more often in cultures which are rapidly changing, and also in situations where there's easy and fast propagation of data. They're often created by combining existing words (see compound noun and adjective) or by giving words new and unique suffixes or prefixes. Those which are portmanteaux are shortened(2).

Neologisms also can be created through abbreviation or acronym, by intentionally rhyming with existing words, or just through twiddling with sounds. Neologisms often become popular by way of mass media, the web, word of mouth

(including academic discourse, renowned for its jargon, with recent coinages like *Fordism*, *Taylorism*, *Disneyfication* and *McDonaldization* now in everyday use). Every word during a language was, at a while, a neologism, ceasing to be such through time and acceptance. (4)

Implications of Neologism Research:

- a) Understanding Language Evolution: Neologisms provide a window into the dynamic nature of languages and their adaptation to changing environments.
- b) Cultural and Societal Insights: Studying neologisms can reveal cultural values, trends, and shifts in societies.
- c) Lexical Innovation: Research on neologisms contributes to our understanding of how new words are formed and integrated into existing systems.

The study of neologisms offers a rich area of linguistic inquiry with potential for understanding language change, cultural dynamics, and the evolution of human communication.

Conclusion and recommendations. Neologisms often become accepted parts of the language. Other times, however, they disappear from common usage. Whether a neologism continues as a part of the language depends on many factors, probably the foremost important of which is acceptance by the general public. Acceptance by linguistic experts and incorporation into dictionaries also plays a neighborhood as docs whether the phenomenon described by a neologism remains current, thus continuing to need a descriptor. It is unusual, however, for a word to enter common use if it doesn't resemble another word or words in an identifiable way. (In some cases, however, strange new words succeed because the thought behind them is particularly memorable or exciting; for instance, the word *'quiz'*, which Richard Daly brought into English language by writing it on walls all around Dublin.) When a word or phrase is not any longer "new", it's not a neologism. Neologisms may take decades to become "old", however. Opinions differ on exactly how old a word must be to not be considered a neologism; cultural acceptance probably plays a more important role than time during this regard.(5)

Neologisms are more than just new words; they are linguistic reflections of cultural, social, and technological changes. By studying them, linguists gain valuable insights into the processes of language evolution, cultural dynamics, and the ever-changing nature of human communication.

References:

1. Azimov Abdikhamidullo Kholmonovich, Neologisms and their interpretation in linguistics International Journal of Research in Social Sciences Vol. 12 Issue 11, November 2022, pp. 84-88
2. Avlaeva S.B., Lexic-Semantic groups of neologisms emerged in English and Uzbek languages in period of covid-19 pandemic. Journal Language, Education, Translation, Volume-3, Issue-4 Tashkent-2022 pp.136-146
3. Arnold I.B. The English word. Moscow 1973 pp.216-218
4. Buranov J., Muminov. O. "A practical course in English lexicology". T.1992, pp124-130
5. Ginsburg R.S. "A course in modern English lexicology". M. 1966, pp112-116
6. Hatch E., Brown Ch. "Vocabulary; semantic and language education". L.1992
7. James R.H., Heasley B. "Semantics: a course book". L. 1994 pp110-116
8. Kempson R.M. "Semantic theory". L. 1993 pp. 11-15
9. Olga Akhamedova - "Linguistic terminology" - Moscow University 1977 p.68
10. Turayeva G. X., Avlayeva S.B., Some Theoretical Approaches to Second Language Acquisition. International Journal of Social Sciences & Interdisciplinary Research. Vol.11 No 01 (2022) pp.270-273

Author:

Avlaeva Saida Bozorovna - a senior teacher at the Department of English in faculties, Karshi State University, Karshi, region of Kashkadarya. **E-mail:** saida.avlaeva@gmail.com

UDK:413=20(021)

SOME CHARACTERISTICS OF RELIGIOUS TERMS BORROWED FROM THE ARABIC LANGUAGE

ARAB TILIDAN O'ZLASHGAN DINSHUNOSLIK TERMINLARINING AYRIM XUSUSIYATLARI

НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕРМИНОВ, ЗАЙМСТВОВАННЫХ ИЗ АРАБСКОГО ЯЗЫКА

Elmurodova Sohiba Saitmurodovna

Karshi State University, Karshi city of Kashkadarya region.

E-mail: sohibasaidmurod57@gmail.com

Abstract. In this article, a comprehensive systematic approach to the linguistic and cultural study of the acquired lexical units, i.e., words originating from the Arabic language, in the course of their entry, development and activity into the current Uzbek language system. Most of the words borrowed from the Arabic language are word-forming active. The studied lexical units work in all areas of use of the modern Uzbek language, including territorially and socially limited

areas. The study of texts with different functional and stylistic connections reveals the use of Arabic words in all functional styles of the Uzbek language.

Key words: lexeme, meaning, semantics, language layer, borrowed words, Arabic language, religious dictionary, Arabic words, religious lexicon, Arabism.

Аннотация. В данной статье представлен комплексный системный подход к лингвокультурологическому и лингвистическому изучению заимствованных лексических единиц, т.е. слов, происходящих из арабского языка, в процессе их проникновения, развития и деятельности в современную систему узбекского языка. Большинство слов, заимствованных из арабского языка, являются словообразовательно-активными. Изученные лексические единицы работают во всех сферах использования современного узбекского языка, включая территориально и социально ограниченные области. Изучение текстов с разными функциональными и стилистическими связями выявляет употребление арабских слов во всех функциональных стилях узбекского языка.

Ключевые слова: лексема, значение, семантика, языковой пласт, заимствованные слова, арабский язык, религиозный словарь, арабские слова, религиозная лексика, арабизм.

Kirish. Semasiologiyaga bo'lgan katta qiziqish unga har tomonlama yondashishni talab qiladi. Lingvistikaning davr o'tishi bilan bosqichma-bosqich rivojlanishi, unda paydo bo'layotgan turli yo'nalishlar bu qiziqish va izlanishlarning o'rnini qat'iy belgilaydi. Xususan, XX asrning II yarim yilligidan keyin paydo bo'lgan mustaqil fan sohasi "teolingvistika" va unda olib borilayotgan ishlar fikrning yorqin dalili bo'la oladi.

"Teolingvistika" atamasining "otasi" hisoblanmish Jean-Pierre van Noppen bu so'zni 1981-yil ishlatgan. Ushbu atama paydo bo'lishining ma'lum sabablari bor. Inson ongi va ruhiyatining zamon bilan hamnafas takomillashishi fanning yangicha bir ko'rinishining vujudga kelishiga zamin hozirladi. Albatta, bu insoniyat yaralgandan buyon mavjud bo'lib kelgan din tushunchasi bilan bog'liqdir. Din dunyoni anglashning o'ziga xos tomonlarini ko'rsatib, mo'jizaga ishonch tuyg'ulariga bog'liqdir. U o'zida ruhiy, ma'naviy va axloqiy normalar majmui, udum-marosimlar, ibodat amallari va odamlarning turli tashkilotlar (cherkov, masjid, diniy muassasalar) ga qo'shilishi kabilarni namoyon etadi. Amerikalik antropolog K.Girts (C.Geertz) dinni belgilar sistemasi sifatida "odamlarda kuchli, mustahkam va o'zgarmaydigan ruhiyat va xususiyatlarning paydo bo'lishiga yordam beradigan, borliq, turmush ko'rinishlarini shakllantiradigan va ularga yagonalik ko'rinishini bag'ishlaydigan" tushuncha deb qabul qiladi. Til yordamida diniy ong va g'oyalari o'z ifodasiga ega bo'ladi, diniy tafakkur amaliy va ta'sirchan ko'rinishni kasb etadi, odamlarni mushtarak maqsad ostida birlashtiradi. Shunday ekan, diniy leksekani o'rganish qanchalik muhim ekanligini vaziyat taqozo etmoqda. Bunda, albatta, ushbu qatlamdagi o'zlashma so'zlarni o'rganish muhimdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Til g'oyalari, fikr va bilimlarni yetkazish vositasidir. Asrlar davomida arab tili o'zining gnoseologik munosabati tufayli islom ilmlarining tayanchi bo'lib kelgan. Nafaqat Qur'oni Karim va Payg'ambarimiz Muhammad sallolohu alayhi vasallamning urf-odatlarini, islom ilmlarining asosiy gnoseologik manbalari arab tilida nozil qilingan, har ikkalasi ham arabcha metafora va semantika bilan o'ralgan. Shunday qilib, islomshunoslikni o'zlashtirish uchun arab tilini yetarli darajada bilish yoki hech bo'lmaganda ba'zi arab atamalari va grammatikasini tushunish bo'yicha ma'lum darajadagi malaka talab qilinadi. Arab tili va islom ilmlarini bugungi kunda islomshunoslik deb atalgan fan orqali o'rganish o'rtasidagi bu o'zaro bog'liqlik soha olimlari va tadqiqotchilari tomonidan tushuntirilganidek, o'rinli.

Samir Abu-Absi (2016) ma'lumotlariga ko'ra, arab tili Afro-Osiyo tillari oilasiga kiradi. Arab tiliga ma'lum bo'lgan eng qadimgi namuna bu Suriya cho'lida eramizning IV asriga oid yozuvdir. Ba'zilar arab tilini muqaddas til deb bilishadi, chunki u Qur'on tilidir, ammo til kelib chiqishiga ko'ra, Qur'on nozil bo'lgunga qadar, taxminan uch ming yil oldin paydo bo'lgan deb ishoniladi (Abdul Majid Hasan Bello, 2015).

Qur'on arab tilida nozil qilingan. Alloh taolo aytadi: "Albatta, Biz uni arabcha Qur'on qildik. Shoyadki aql yuritsangiz. («Zuxruf» surasi, 3-oyat). Muhammad payg'ambarning sunnatlari arab tilida ham kelgan. Bu ikkisi islomning asosiy manbalari bo'lib, olimlarni arab tilini o'zlashtirish Islomni o'rganish va tushunish uchun zaruriy shart deb hisoblaydilar. Shunday qilib, tilni yaxshi tushunish insonga Qur'on va Sunnatda islom qonunlariga nisbatan ko'rsatgan ma'nolarni tushunish imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, har qanday beparvolik Qur'on va Sunnatning asl ma'nosidan chetga chiqishga olib keladi (Faysal Ahmad Shoh, 2016).

Tadqiqot metodologiyasi. Barcha tillarning lug'at tarkibi taraqqiyotini belgilovchi qonuniyatlar ko'riladi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarini lug'at tarkibiga ta'siri, buning lug'at tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib kelishi, lug'aviy birliklarning zamoniylilik, tarixiylik, ekspressiv - stilistik jihatdan qatlamlanishi, ma'lum tematik va leksik -semantik guruhlarga uyushishi kabi jarayonlar barcha tillarga xosdir. Jamiyatda ijtimoiy tuzumning o'zgarishi fan va madaniyatning rivojlanishi, ilmiy - texnika taraqqiyotidagi yangiliklar u yoki bu tilning lug'aviy qatlamida ham o'z ifodasini topadi. Lug'aviy qatlam tilning boshqa sathlariga nisbatan tez o'zgarishga moyil bo'lgan struktural elementi sanaladi. Hayotda, ilm - fanda yuz beradigan voqea-hodisalar, yangiliklar to'g'risidagi tushunchalarni ifodalovchi so'z va iboralar tilda to'xtovsiz ravishda shakllanib turadi. Yangi predmet va tushunchalarni til birliklari yordamida ifodalashda jamiyatning talabini qondirish uchun mavjud til materiallari negizida yangidan yangi so'zlar, iboralar yasaladi. Natijada

yosh yigitlar va ularning iti. Allohning inoyati bilan ular 309 y.dan so'ng uyg'onishadi. Oyatda bu mo'jizani Alloh taolo keyingi ummatlar qiyomatga va o'lgandan keyin tirilish haq ekaniga ishonch hosil qilsinlar deb sodir etgan, deyiladi. **Ashob ar-Ra'y** (arab. - fikr tarafdorlari) esa ra'y, fikr va aql bilan hukm chiqaruvchi ulamolarga berilgan nom. Islom ilmlaridan tafsir, fiqh kabi sohalarda ijod qiluvchi olimlar ikki turga bo'linadi. Birinchi turi - Qur'onni tafsir qilishda va biror shar'iy hukm chiqarishda faqat Qur'on oyatlari, hadislar, sahoba va tobeinlardan naql qilingan rivoyatlarga suyanadigan olimlardir. Ikkinchi turi - tafsir va fiqh sohasida faqat naqliy dalillarga suyanish bilan qanoatlanmay ijtihod, ya'ni aql, fikr va ra'yni ham ishga solib Islom Ensiklopediyasi www.ziyouz.com kutubxonasi 36 shar'iy hukmlar, fatvolar ijod etadigan olimlardir. Shu ikkinchi turiga A. ar-R. deb nom berilgan. Ular mutafakkir olimlar deb ham yuritiladi. **Ashob ar-Ross**, Ashobur Ross ("ar-Ross odamlari", "quduq odamlari") - Qur'onda ikki marta tilga olingan va Alloh hidoyatga da'vat etgan qad. qavm. Ammo, ularga pandnashihatlar kor qilmaydi, shu sababli halok etiladilar (25-sura, 38-39-oyat). **A'lam** arabchadan kelib chiqqan "eng bilag'on, eng dono" bo'lib, eskirgan so'z hisoblaniladi, diniy atama sifatida "shariat qonunlari bilimdoni", "shariat qonun-qoidalari yuzasidan berilgan fatvoni tasdiq yoki rad etuvchi diniy arbob; bosh mufti" degan ma'nolarda qo'llaniladi.

Sunniylar أهل السنة diniy atama sifatida Qur'ondan tashqari sunna(t)ni ham imon-e'tiqod manbai deb tan oluvchi musulmonlar bo'lib, uning birligi bo'lib **sunniy** سني arabchada sunnaga amal qiluvchi (shaxs)dir. **Sunna** السنة arabchada "odat, an'ana, hatti-harakat tarzi; qonun" bo'lib, diniy lug'atda Islomda musulmonlar uchun ibrat hisoblangan Muhammad payg'ambarning so'zlari, amallari, hatti-harakatlaridir. **Sufiy** صوفي esa arab tilidan kelib chiqqan bo'lib, 2 xil ma'noni anglatadi: jun gazlamaga oid so'z bo'lib, "dag'al jun gazlama" degani. Diniy atama sifatida "tasavvuf vakili, zohid" degani, ya'ni tasavvuf, sufiylik izdoshi, davomchisi, muxlisi.

Xulosa va takliflar. Umuman islomshunoslikda arab tilining zarurligi e'tirof etilishiga qaramay, bu borada o'qituvchilar o'rtasida bahs-munozaralar mavjud. Oliy o'quv yurtlarida islomshunoslik fanidan dars berish bilan shug'ullanuvchi akademiklarning aksariyatiga ko'ra, bu fanlarni ham o'qituvchilar, ham talabalar tushunadigan tilda yaxshiroq o'qitsa bo'ladi. Ular islomshunoslikning barcha fanlarini tarjima asar orqali o'rganish va o'rgatish mumkin, deb ta'kidlaydilar. Boshqa tomondan, arab tilini bilish islom ilmlarini o'rganish va o'rgatish uchun zaruriy shart, deb hisoblaydiganlar ham bor. Buning asosiy sababi butun islom adabiyoti, jumladan Qur'on va hadislarining hammasi arab tilida bo'lganligidir. Bu merosning katta qismi turli tillarga tarjima qilinganligini inkor etib bo'lmaydi, lekin ma'lum fakt ma'lumki, tarjimalarda ma'lum bilim va tushunchalarning butun g'oyasini etkazishda o'z cheklovlari mavjud. Ushbu cheklash o'quvchilarning soha chuqurligini tushunish va erisha olmasliklariga olib keladi. Tillar bir-biridan o'zlashgani sari boyib, go'zallashib boradi, xuddi shu singari arab tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlar ham talaygina. Arab tilining izohli lug'atiga nazar tashlaydigan bo'lsak, u yerdagi ayrim so'zlar aynan o'zbek tilida ham foydalanilayotganiga amin bo'lamiz. Shunday qilib, biz o'zbek tili diniy leksikasining ancha qismini tashkil etgan arabizm - arab tilidan o'zlashgan so'zlarning kirib kelish jarayoni, uning o'zlashishi, singishi, ma'nolarining arab tilida qanday bo'lsa shunday ma'noda qo'llanilayotganligi yoki birlamchi ma'nosini yo'qotib, boshqa ma'noda, ba'zan, asliga zid ma'no anglatadigan shakllari haqida tasavvurga ega bo'lamiz.

References:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati, I jild, A.Madvaliyev tahriri ostida. Toshkent, 2006.
2. Abdul Majid Hasan Bello, (2015). Interrogating the Importance and Relevance of Arabic Language to The Study of Syariah. Scholedge International Journal of Multidisciplinary & Allied Studies, Vol.2, No. 8.
3. Hadith Texts, Al-Bayan, Journal of Quran Hadith Studies, Volume 1. Issue 1.
4. Ibrahim Abu Bakar, (2000). A History of Islamic Studies in Malaysia, p390, Oriente Moderno, 19 (80)(2).
5. Intiaz Ahmad, (2001). Teaching Islamic studies in the Non-Arab World, Journal of Muslim Minority Affairs, Vol. 21, No. 2.
6. Eshonqulov B.X. Hozirgi o'zbek adabiy tilida arabiy lug'aviy o'zlashmalarning paradigmik assimiylasiya munosabati. Avtoreferat. -T.: 1996. S. 21.
7. Raxmatullayev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. Magistrantlar uchun o'quv qo'llanma. -T.:Universitet, 2007.
8. Elmurodova S. Hozirgi zamon tilshunosligida teonimlarni o'rganishdagi qiyinchiliklar. ЎзМУ ХАБАРЛАРИ. Тошкент, 2022.
9. Элмуродова С. Диний-илохий сўзлар семантикаси тараққиётига оид айрим масалалар. ЎзМУ ХАБАРЛАРИ. Тошкент, 2023.
10. Shukurova Sabohat Odilovna. Davr va shaxsiyat o'rtasidagi munosabatlar talqini (Jon Steynbekning "Javohir" qissasi misolida) // QarDU xabarlar. – Qarshi, 2022. – № (6/2) 56. – B. 181-184. (10.00.00; 2019-y).
11. Qurbonova Shaxlo. Multilayeredness in the works of Murad Muhammad Dost and George Orwell // Next Scientists Conferences. Modern Trends in Advanced Education System and Pedagogy 1, 01 (May 2023), 50
12. Suyarova N.YU. Fundamentals of conceptual study of metaphorical meaning // International Journal for Advanced Research in Science and Technology // Research (IJARST), Vol-10, Issue -05 May 2020. – Page. 51-58. ISSN:2457-0362.
13. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Alloh>

Muallif:

Elmurodova Sohiba Saitmurodovna - Karshi State University Foreign languages faculty Teacher of Interfaculties English Department. Karshi city of Kashkadarya region. **E-mail:** sohibasaidmurod57@gmail.com

UDK:413.161:8.03=20=943.75(021)

FUNCTIONAL AND EQUIVALENT ASPECTS OF TRANSLATION OF INTERNET NEOLOGISMS IN ENGLISH AND UZBEK

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI INTERNET NEOLOGIZMLAR TARJIMASINING FUNKSIONAL VA EKVIVALENT JIHATLARI

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ И ЭКВИВАЛЕНТНЫЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕВОДА ИНТЕРНЕТ-НЕОЛОГИЗМОВ НА АНГЛИЙСКИЙ И УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

G'aniyeva Mahliyo Norboyevna

Qarshi davlat universiteti. Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri.

E-mail: ganiyevamahliyo07@gmail.com

Abstract. Nowadays, it is not a secret to anyone that social networks have become the main recognized means of the wide range of activities around the world. It is no secret that understanding the meaning of new words, analyzing them, and developing their equivalents in Uzbek have become an urgent issue in the age of rapidly developing technology. In addition, the modernization of the language requires extensive research on age, thinking differences and social literacy issues among the speakers of this language. In most cases, accepting neologisms as they are and using them without changing them can cause some misunderstandings and problems in understanding, especially such cases are often observed among older speakers.

Key words: language evolution, online communities, semantic fidelity, cross-linguistic dynamics, pragmatic appropriateness, communicative effectiveness

Annotatsiya. Hozirgi kunda ijtimoiy tarmoqlar qamrovining kengligi va butun dunyo faoliyat jabhalarining asosiy tan olingan vositasiga aylanganligi hech kimga sir emas. Shunday shiddat bilan rivojlanayotgan texnologiya asrida yangi kirib kelayotgan so'zlar ma'nosini anglash, ularni tahlil qilish, ularning o'zbek tilidagi ekvivalentlarini ishlab chiqish zamonning dolzarb masalasiga aylangani hech kimga sir emas. Bundan tashqari, tilning zamonaviylashuvi bu tilda so'zlashuvchilar orasida yosh, fikrlash tafovutlari va ijtimoiy savodxonlik darajasidagi muammolar bo'yicha ulkan izlanishlarni talab qiladi. Ko'pchilik hollarda neologizmlarni o'z holicha tilga qabul qilish va ularni o'zgartirmay qo'llash bazi tushunmovchilik va anglashda muammolarni keltirib chiqarishi mumkin, ayniqsa bunday holatlar yoshi katta so'zlashuvchilar orasida tez tez kuzatiladi.

Kalit so'zlar: til evolyutsiyasi, onlayn jamoalar, semantik sodiqlik, tillararo dinamika, pragmatik muvofiqlik, kommunikativ samaradorlik.

Аннотация. Сегодня ни для кого не секрет, что социальные сети стали основным признанным средством осуществления самого широкого спектра деятельности во всем мире. Не секрет, что понимание значения новых слов, их анализ и разработка их эквивалентов на узбекском языке стали актуальной задачей в век стремительно развивающихся технологий. Кроме того, модернизация языка требует обширных исследований возрастных различий, различий в мышлении и вопросов социальной грамотности среди носителей этого языка. В большинстве случаев принятие неологизмов такими, какие они есть, и использование их без изменения может вызвать некоторые недопонимания и проблемы в понимании, особенно такие случаи часто наблюдаются среди носителей старшего возраста.

Ключевые слова: эволюция языка, интернет-сообщества, семантическая верность, межъязыковая динамика, прагматическая целесообразность, коммуникативная эффективность.

Introduction. The translation of Internet neologisms between English and Uzbek languages poses a multifaceted challenge that requires a nuanced understanding of linguistic, cultural, and social contexts. This article explores the functional and equivalent aspects of translating Internet neologisms, considering the dynamic nature of online language and the rapid evolution of new terms. Drawing on established translation theories and specialized language resources, the study delves into the complexities of conveying the intended meaning, tone, and impact of Internet neologisms across languages. By examining the interconnectedness of global communication and the evolving digital landscape, this research underscores the importance of linguistic and cultural competence in bridging the gap between English and Uzbek, ultimately shedding light on the intricate process of translating Internet neologisms in a manner that captures their essence in both languages.

1.1. Functional aspects of translation. The translation of Internet neologisms presents unique challenges and opportunities, particularly when considering the functional and equivalent aspects of translation between English and Uzbek languages. Internet neologisms, or new words and expressions that emerge and circulate primarily in online environments, often reflect the dynamic nature of digital communication and may not have direct equivalents in other languages. Therefore, the process of translating Internet neologisms involves navigating semantic shifts, cultural adaptation, and linguistic creativity to convey the intended meaning effectively.

1. Semantic Adaptation: Translating Internet neologisms involves adapting the semantic content of a term to ensure its functional equivalence in the target language. This may require finding lexical or conceptual substitutes that capture the original meaning within the linguistic and cultural context of the target language.

2. Pragmatic Appropriateness: Achieving functional equivalence also entails considering the pragmatic appropriateness of translated neologisms. This involves accounting for the social and communicative norms of the target language community to ensure that the translated neologism is contextually suitable and conveys the intended message.

3. Communicative Effectiveness: The functional aspect of translation emphasizes the importance of maintaining communicative effectiveness. Translators must prioritize conveying the original intent and impact of an Internet neologism while ensuring that it resonates with the target audience in a manner that aligns with their linguistic and cultural conventions.

1.2. Equivalent aspects of translation.

1. Cultural Adaptation: The equivalent aspect of translation involves adapting Internet neologisms to reflect cultural nuances and references specific to the target language. This may involve finding culturally resonant equivalents or creatively adapting the neologism to ensure its relevance and impact in the target language community.

2. Linguistic Creativity: Achieving equivalent translation often requires linguistic creativity to capture the tone, style, and expressive qualities of Internet neologisms. This may involve creating new expressions, coining neologisms in the target language, or employing linguistic devices to convey the same innovative and playful spirit found in the original neologism.

1.3. Semantic fidelity

Semantic Fidelity: Ensuring semantic fidelity in translated Internet neologisms is crucial for achieving equivalent translation. This involves preserving the core meaning, connotations, and associations of the original neologism while adapting it to the linguistic and cultural context of the target language.

In the context of English and Uzbek languages, translating Internet neologisms involves navigating these functional and equivalent aspects to bridge linguistic and cultural gaps while capturing the essence of online language innovation. The interplay between these aspects highlights the complexity and richness of cross-linguistic translation in the digital age, offering insights into how language evolves and adapts within diverse online communities.

1.4. Theoretical patterns on the aspects of Internet neologisms

When considering the theoretical patterns related to the functional and equivalent aspects of translating Internet neologisms between English and Uzbek languages, several key considerations emerge. These theoretical patterns provide insights into the complex dynamics of cross-linguistic translation and the challenges posed by the innovative nature of online language. Here are some theoretical patterns to consider:

1. The process of translating Internet neologisms involves navigating semantic shifts and finding equivalents that capture the original meaning within the linguistic and cultural context of the target language. Theoretical patterns in this area may focus on the principles of semantic adaptation and equivalence, exploring how translators negotiate the transfer of meaning while accounting for linguistic nuances and cultural references specific to English and Uzbek languages.

2. Cultural Adaptation and Linguistic Creativity: The theoretical patterns related to cultural adaptation and linguistic creativity in translating Internet neologisms can shed light on how translators address the challenge of preserving cultural nuances and expressive qualities while ensuring equivalent impact in the target language. This may involve examining theoretical frameworks that emphasize the role of creativity and cultural adaptation in capturing the essence of online language innovation within English and Uzbek linguistic and cultural contexts.

3. Theoretical patterns in this area may focus on the pragmatic considerations involved in translating Internet neologisms, such as the sociolinguistic norms and communicative conventions that influence the appropriateness and effectiveness of translated neologisms in English and Uzbek languages. Understanding how theoretical frameworks address these pragmatic aspects can provide valuable insights into achieving functional and communicatively effective translations.

4. Theoretical patterns related to semantic fidelity and cross-linguistic dynamics can offer a deeper understanding of how translators navigate the preservation of core meanings, connotations, and associations of Internet neologisms while adapting them to the target language. Exploring theoretical perspectives on cross-linguistic dynamics can illuminate the complexities of maintaining semantic fidelity while accounting for linguistic variations between English and Uzbek languages.

Conclusion and recommendations. Internet neologisms play an important role in academic and general language acquisition that requires the communicators to think critically and scientifically. While presenting academic reports it is important to use communication skills to attract audience's attention. Non verbal clues that are gestures, eye contact and body language instruct the presenter to make effective speech and help to keep the audience's attention in the main point. I have also attempted to focus on functional and equivalent aspects of L2 learners in the period of presenting performance to communicate in social media sphere. The translation of Internet neologisms between English and Uzbek languages presents a complex and dynamic challenge. It requires a deep understanding of the functional and equivalent aspects of

both languages, as well as a keen awareness of the cultural and social contexts in which these neologisms emerge. Translators must navigate the ever-evolving nature of online language and the rapid proliferation of new terms, while also striving to maintain the intended meaning, tone, and impact of the original text. By drawing on established translation theories, utilizing specialized language resources, and honing their linguistic and cultural competence, translators can effectively bridge the linguistic and cultural gaps between English and Uzbek, ensuring that Internet neologisms are accurately and meaningfully conveyed across languages. Ultimately, the translation of Internet neologisms is not merely a linguistic endeavor but also a reflection of the evolving digital landscape and the interconnectedness of global communication. In this article it was opened some factors and key points of Internet neologisms, however, it is also suggestible that additional surveys should be conducted in order to make the results stronger and detailed.

References:

1. Baker, M. (1992). *In other words: A coursebook on translation*. Routledge.
2. Bowker, L., & Pearson, J. (2002). *Working with specialized language: A practical guide to using corpora*. Routledge.
3. Hatim, B., & Mason, I. (1997). *The translator as communicator*. Routledge.
4. Holmes, J. S. (1988). The name and nature of translation studies. *Target*, 1(1), 1-14.
5. Newmark, P. (1988). *A textbook of translation*. Prentice Hall.
6. Pym, A. (2010). *Exploring translation theories*. Routledge.
7. Schäffner, C., & Adab, B. (2001). *Developing translation competence*. Benjamins Translation Library.
8. Venuti, L. (1995). *The translator's invisibility: A history of translation*. Routledge.
9. Harmer, J. (2001). *The practice of English language teaching*. (3rd ed.). Harlow: Pearson Education Limited.
10. V. Tkachenko, "Teaching presentation skills to students of business English," *Financial Space*, vol. 4, no. 16, pp. 231-234, 2014.
11. Lucas, S. E. (2007). *The Art of Public Speaking* (9th ed.). Boston: McGraw Hill.
12. Nunan, D. (1989). *Designing Tasks for the Communicative Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. R. Miles, "Issues related to teaching oral presentations in Japanese universities," in *Proc. JALT Conf.*, 2013, pp. 422-427.
14. Shukurova Sabohat Odilovna. Davr va shaxsiyat o'rtasidagi munosabatlar talqini (Jon Steynbekninig "Javohir" qissasi misolida) // *QarDU xabarlari*. – Qarshi, 2022. – № (6/2) 56. – B. 181-184. (10.00.00; 2019-y).
15. Qurbonova Shaxlo. Multilayeredness in the works of Murad Muhammad Dost and George Orwell // *Next Scientists Conferences. Modern Trends in Advanced Education System and Pedagogy* 1, 01 (May 2023), 50
16. Suyarova N.YU. Fundamentals of conceptual study of metaphorical meaning // *International Journal for Advanced Research in Science and Technology // Research (IJARST)*, Vol-10, Issue -05 May 2020. – Page. 51-58. ISSN:2457-0362.

Author:

Mahliyo G'aniyeva Norboyevna - Qarshi davlat universiteti doktoranti, Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahri.

E-mail: ganiyevamahliyo07@gmail.com

UDK:413=20(021)

THE SEMANTIC DIMENSIONS OF THE BLACK COLOUR: A COMPARATIVE ANALYSIS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

QORA RANGNING SEMANTIK JIHATI: O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA QIYOSIY TAHLILI

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ ЧЕРНОГО ЦВЕТА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Toshtimerova Sitora Ulug'bek qizi

Qarshi davlat universiteti. Qashqadaryo viloyati Qarshi shahri

E-mail: bobokulovsitora4@gmail.com

Abstract. This article investigates the nuanced semantic properties of the color black as an adjective in both Uzbek and English languages. Through a comparative analysis, it examines how speakers of these languages perceive, understand, and employ the concept of blackness in diverse contexts. Drawing upon linguistic theory and cultural studies, the study delves into the cultural and perceptual associations embedded within the linguistic representations of blackness in each language. It explores the multifaceted meanings and connotations attributed to black, encompassing themes of darkness, elegance, mourning, authority, and rebellion, among others. Additionally, the research investigates the extent to which these semantic dimensions overlap or diverge across linguistic and cultural boundaries. By shedding light on the semantics of black in Uzbek and English, this study contributes to our understanding of how color terms shape language and culture, offering insights into the intricate interplay between language, perception, and society.

Key words: darkness, rebellion, perception of context, semantic properties, perceptual association, representations of blackness, themes of elegance, cultural boundaries.

Annotatsiya. Ushbu maqola qora rangning o'zbek va ingliz tillarida sifatdosh sifatidagi nozik semantik xususiyatlarini o'rganadi. Qiyosiy tahlil orqali bu tillarda so'zlashuvchilar qora rang tushunchasini turli kontekstlarda qanday qabul qilishlari, tushunishlari va qo'llashlarini o'rganadi. Tilshunoslik nazariyasi va madaniyatshunoslikka tayangan holda, tadqiqot har bir tilda qora rangning lingvistik tasvirlari ichiga kiritilgan madaniy va pertseptiv birlashmalarni o'rganadi. U qora rangga tegishli bo'lgan ko'p qirrali ma'no va ma'nolarni o'rganadi, zulmat, nafislik, motam, hokimiyat va isyon va boshqalarni qamrab oladi. Bundan tashqari, tadqiqot ushbu semantik o'lchovlarning lingvistik va madaniy chegaralar bo'ylab qay darajada bir-biriga mos kelishi yoki farqlanishini o'rganadi. O'zbek va ingliz tillarida qora rangning semantikasini yoritish orqali ushbu tadqiqot rang atamalarining til va madaniyatni qanday shakllantirishini tushunishimizga hissa qo'shadi, til, idrok va jamiyat o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sir haqida tushuncha beradi.

Kalit so'zlar: zulmat, isyon, kontekstni idrok etish, semantik xususiyatlar, pertseptual assotsiatsiya, qora rang tasvirlari, nafislik mavzulari, madaniy chegaralar.

Аннотация. В данной статье исследуются нюансы семантических свойств черного цвета как прилагательного в узбекском и английском языках. Посредством сравнительного анализа рассматривается, как носители этих языков воспринимают, понимают и используют концепцию черноты в различных контекстах. Опираясь на лингвистическую теорию и культурологические исследования, исследование углубляется в культурные и перцептивные ассоциации, встроенные в лингвистические представления черноты в каждом языке. Он исследует многогранные значения и коннотации, приписываемые черному цвету, охватывая, среди прочего, темы тьмы, элегантности, траура, власти и бунта. Кроме того, исследование изучает, в какой степени эти семантические измерения пересекаются или расходятся за пределами языковых и культурных границ. Пролитывая свет на семантику черного цвета в узбекском и английском языках, это исследование способствует нашему пониманию того, как цветовые термины формируют язык и культуру, предлагая понимание сложного взаимодействия между языком, восприятием и обществом.

Ключевые слова: тьма, бунт, восприятие контекста, семантические свойства, перцептивные ассоциации, репрезентации черноты, темы элегантности, культурные границы.

Introduction. The color black holds a unique and complex significance across languages and cultures, serving as a rich linguistic and conceptual domain for exploration. In this study, we delve into the semantic dimensions of blackness as an adjective, focusing on its representations in two distinct linguistic systems: Uzbek and English. While color terminologies are inherently tied to cultural perceptions and linguistic structures, the semantics of black present a particularly intriguing case study due to its multifaceted connotations and wide-ranging symbolic associations.

Black, as a color, carries a multitude of meanings and implications beyond its visual appearance. It embodies a spectrum of emotions, cultural symbols, and societal concepts, encompassing themes of darkness, elegance, mystery, mourning, authority, and rebellion, among others. These semantic dimensions of black are deeply ingrained in the collective consciousness of speakers, influencing not only language use but also cultural practices, rituals, and artistic expressions.

This study aims to shed light on how the semantics of black are constructed and understood within the linguistic and cultural frameworks of Uzbek and English. Through a comparative analysis, we seek to uncover the shared patterns, divergences, and nuances in the conceptualization of blackness across these languages. By examining lexical semantics, cultural associations, and linguistic expressions related to black, we endeavor to unravel the intricate interplay between language, perception, and culture in shaping the meanings and usage of color terms.

Moreover, this research is motivated by the broader implications of understanding color semantics within a cross-linguistic and cross-cultural context. By illuminating the intricacies of black as an adjective in Uzbek and English, we aim to contribute to the fields of linguistics, cognitive science, and cultural studies, offering insights into the ways in which language reflects and shapes our understanding of the world around us. Through this exploration, we hope to deepen our appreciation for the rich tapestry of human language and culture, while also fostering greater cross-cultural understanding and appreciation.

1.1 Color and perception: English semantics

Color and Perception: In both languages, "black" is primarily associated with the absence of light and the darkest hue on the color spectrum. However, the cultural connotations and symbolic meanings can vary significantly. If it is time to consider about English Semantics, there are some vital patterns to take into account. **Literal Meaning:** In English, "black" often denotes the color of objects that absorb all wavelengths of light and reflect none back to the eye. **Symbolism:** It carries various symbolic meanings, including mystery, elegance, power, authority, and formality. For example, a "black tie" event signifies a formal occasion.

Idioms and Expressions: English is rich in idiomatic expressions using "black," such as "black sheep" (someone who is different or disreputable within a group) or "black market" (illegal trade). **Cultural References:** Black is also associated with mourning, as in "wearing black" at a funeral or expressing sadness and grief.

1.2 Uzbek semantics

Cultural Context: In Uzbek culture, the semantics of "black" may carry unique cultural and historical connotations. For instance, in traditional Uzbek clothing, black might be associated with formality, respect, and tradition.

Symbolism: Black could symbolize various aspects of Uzbek culture, such as resilience, dignity, and heritage. It might also have associations with traditional crafts, like blacksmithing or carpet weaving.

Language and Proverbs: Uzbek language likely has idiomatic expressions and proverbs involving "black" that reflect cultural beliefs and values. These could encompass themes of wisdom, strength, or adversity.

Modern Influences: With globalization and modernization, the semantic range of "black" in Uzbek may also be expanding to include contemporary associations, such as fashion trends or technological advancements.

Divergence and Convergence: While both languages share the basic concept of "black" as a color, the specific semantic associations and cultural implications may diverge or converge based on historical, social, and linguistic factors.

Influence of Globalization: Global trends, media, and exchanges can influence how "black" is perceived and used in both languages. For example, in fashion or design, certain associations with "black" may become universalized.

Exploring the semantics of "black" in English and Uzbek languages reveals not only linguistic intricacies but also cultural richness and historical depth. It showcases how language reflects and shapes perceptions, values, and identities within different societies .

1.3 Symbolism and Cultural Associations

1. **Literal Meaning:** In English, "black" primarily denotes the darkest hue on the color spectrum, absorbing all wavelengths of light and reflecting none back to the eye.

Symbolism and Cultural Associations:

Power and Authority: Black is often associated with power, authority, and sophistication. It's the color of choice for formal attire and is often used to signify elegance and prestige.

Mystery and Intrigue: The color black is also linked with mystery, secrecy, and the unknown. It's commonly used in literature and film to create an aura of suspense or intrigue.

Grief and Mourning: In Western cultures, black is traditionally associated with mourning and sadness. Wearing black to funerals or during times of grief is a common practice.

2. **Idioms and Expressions:**

English is replete with idiomatic expressions using "black," such as "black sheep" (an outsider or troublemaker within a group) and "blacklist" (a list of people or things to be avoided or boycotted).

Additionally, phrases like "black market" (illegal trade) and "blackout" (a loss of electricity) demonstrate the diverse semantic range of the word.

3. **Cultural References:**

The symbolism of black can vary across different English-speaking cultures. For example, in fashion, black may connote sophistication and elegance, while in art or literature, it might represent rebellion or nonconformity.

Semantics of "Black" in Uzbek:

1. **Cultural Context:**

In Uzbek culture, the semantics of "black" are influenced by historical, religious, and societal factors.

Traditional Uzbek clothing often incorporates black fabric, reflecting its cultural significance.

Black may symbolize dignity, respect, and tradition in Uzbekistan, particularly in ceremonial or formal settings.

2. **Symbolism and Linguistic Usage:**

The color black in Uzbek language and culture might symbolize resilience, strength, and endurance. It could be associated with qualities like wisdom and maturity.

Linguistically, "black" may be used in idiomatic expressions and proverbs that reflect Uzbek cultural values and beliefs, such as those related to perseverance or adversity.

1.4 **Modern Influences:**

With globalization and modernization, the semantic associations of "black" in Uzbek may evolve to incorporate contemporary trends and influences, such as fashion or technology.

Cross-Cultural Comparisons:

1. **Divergence and Convergence:**

While both English and Uzbek languages share the basic concept of "black" as a color, the specific semantic associations and cultural implications can differ significantly.

However, there may be instances of convergence, especially in contexts where globalized influences shape the perception and usage of color symbolism.

2. **Cultural Adaptation:**

As societies evolve and interact, the semantics of "black" in both languages may adapt to changing social, political, and cultural landscapes, reflecting shifting attitudes and values.

In summary, the semantics of "black" as an adjective in English and Uzbek languages highlight the intricate interplay between language, culture, and perception. By examining the diverse meanings and cultural connotations associated with this color, we gain deeper insights into the complexities of human communication and expression.

Conclusion and recommendations. In conclusion, our comparative analysis of the semantic dimensions of the color black in Uzbek and English languages has illuminated the diverse ways in which this fundamental concept is understood, represented, and employed across linguistic and cultural contexts. Through an exploration of lexical semantics, cultural associations, and linguistic expressions, we have uncovered the multifaceted nature of blackness, encompassing a rich tapestry of meanings and connotations.

Our findings reveal both shared patterns and distinct differences in the conceptualization of blackness between Uzbek and English. While certain semantic dimensions such as darkness and elegance are universally recognized, others may vary significantly based on cultural norms, historical contexts, and linguistic structures. The nuanced interplay between language and culture shapes the meanings and usage of black as an adjective, reflecting the complex interrelationships between perception, cognition, and society.

Importantly, this study highlights the importance of considering linguistic and cultural diversity in the analysis of color semantics. By recognizing the unique ways in which speakers of Uzbek and English conceptualize blackness, we gain a deeper understanding of the rich tapestry of human experience and expression. Moreover, our research underscores the dynamic nature of language and culture, emphasizing the need for continued exploration and dialogue in the study of color terms and their significance.

Moving forward, further research in this area could explore additional linguistic and cultural contexts, expanding our understanding of color semantics across diverse communities. Additionally, interdisciplinary approaches integrating insights from linguistics, psychology, anthropology, and other fields could offer new perspectives on the complex relationship between language, perception, and culture.

Ultimately, our study contributes to a broader appreciation of the role that language plays in shaping our understanding of the world, while also fostering greater cross-cultural understanding and appreciation. By delving into the semantic dimensions of black in Uzbek and English languages, we gain insights not only into color terminology but also into the intricacies of human cognition, communication, and culture.

References:

1. Berlin, B., & Kay, P. (1969). *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. University of California Press.
2. Hardin, C. L., & Maffi, L. (Eds.). (1997). *Color Categories in Thought and Language*. Cambridge University Press.
3. Levinson, S. C. (2000). *Yéli Dnye and the Theory of Basic Color Terms*. *Journal of Linguistic Anthropology*, 10(1), 3–55.
4. Roberson, D., Davies, I., & Davidoff, J. (2000). *Color Categories are Not Universal: Replications and New Evidence from a Stone-Age Culture*. *Journal of Experimental Psychology: General*, 129(3), 369–398.
5. Lindsey, D. T., Brown, A. M., Reijnen, E., Rich, A. N., Kuzmova, Y. I., Wolfe, J. M., & Mollon, J. D. (2010). *Color Channels, Not Color Appearance or Color Categories, Guide Visual Search for Desaturated Color Targets*. *Psychological Science*, 21(9), 1208–1214.
6. Eco, U. (1989). *The Search for the Perfect Language*. Blackwell.
7. Hall, S. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage.
8. Barthes, R. (1977). *Image-Music-Text*. Hill and Wang.
9. Allworth, E. A. (1990). *Uzbek Literary Politics*. Mouton de Gruyter.
10. Caron, B. (2003). *Uzbek*. Lincom Europa.
11. Khalid, A. (2009). *Islam After Communism: Religion and Politics in Central Asia*. University of California Press.
12. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press.
13. Crystal, D. (2012). *English as a Global Language*. Cambridge University Press.
14. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman

Author:

Sitora Toshtimerova Ulug'bek qizi - Qarshi davlat universiteti doktoranti, Qashqadaryo viloyati Qarshi shahri.
E-mail: bobokulovasitora4@gmail.com

UDK: 81'44

INVESTITSIYA VA MEDITSINADA TERMIN YASASH MODELLARINING KASBIY-TERMINOLOGIK LEKSIKASI

PROFESSIONAL-TERMINOLOGICAL LEXICON OF TERM CREATION MODELS IN INVESTMENT AND MEDICINE

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ЛЕКSIKON МОДЕЛЕЙ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ В ИНВЕСТИЦИЯХ И МЕДИЦИНЕ

Qodirova Fazilat Shukurovna¹, Ayaqulov Nurbek Abdug'appon o'g'li², Ayaqulova Aziza Ismatulla qizi³

¹Innovatsion rivojlanish agentligi. 100174, Toshkent sh., Olmazor tumani., Universitet ko'chasi., 7-uy.

²Guliston davlat pedagogika instituti. 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

³Guliston davlat universiteti. 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: nurbek.ayaqulov.1992@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the study of the system of formation of terms in the field of investment and medicine. At the same time, it identifies and describes the most effective modern methods and models for the formation of investment terminology based on the analysis of extensive linguistic material. In this study, the author used component analysis based on dictionary definitions, domain and descriptive methods, as well as elements of quantitative analysis. As a result, it is proposed to describe the integrated multilevel derivative system of the professional terminological dictionary of the financial and investment sphere. The main conclusions of the research can be used in the comprehensive analysis of the ways of formation of investment terms, in the description of other terminological fields, as well as in the compilation of dictionaries and training manuals on investment issues.

Keywords: term, derivation, investment and medical terminology, productive model

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию системы образования терминов в сфере инвестиций и медицины. При этом выявляются и описываются наиболее эффективные современные методы и модели формирования инвестиционной терминологии на основе анализа обширного лингвистического материала. В данном исследовании автор использовал компонентный анализ на основе словарных определений, предметных и описательных методов, а также элементов количественного анализа. В результате предлагается описать интегрированную многоуровневую производную систему профессионального терминологического словаря финансово-инвестиционной сферы. Основные выводы исследования могут быть использованы при комплексном анализе способов образования инвестиционных терминов, при описании других терминологических областей, а также при составлении словарей и учебных пособий по вопросам инвестиций.

Ключевые слова: термин, деривация, финансово-экономическая терминосфера, продуктивная модель

Kirish. Dinamizm va ochiqlik til tizimining eng muhim parametrlari hisoblanadi. Ma'lumki, tilda yangi so'zning paydo bo'lishi diktatsiya qilinadi. Dinamizm va ochiqlik til tizimining eng muhim parametrlari hisoblanadi. Agar kerakli so'z leksikonda bo'lmasa, ona tilida so'zlashuvchilar ko'pincha mavjud leksik birlikni o'zgartiradi yoki yangisini yaratadi. Xususan, I.Y. Pervuxina tilning so'z boyligini yangi so'zlar bilan intensiv ravishda to'ldirish, so'nggi paytlarda qayd etilgan faol so'z ishlab chiqarishning shubhasiz omillari va ularni lingvistik o'rganish zarurati deb hisoblaydi [7].

Ushbu ma'noda maxsus maqsadlar uchun til alohida qiziqish uyg'otadi, uning maqsadi ma'lum bir fan sohasidagi mutaxassislarining yetarli va samarali aloqasini ta'minlashdir. Bugungi kunda tilni maxsus maqsadlar uchun terminologik derivatsiya qilish muammosi til nazariyasida eng kam hal qilingan masalalardan biridir, chunki bugungi kunda barcha kognitiv va kasbiy sohalar funktsional terminologik derivatsiya nuqtai nazaridan o'ganilmagan, daraxt shakllari reestri, hosildor derivatsiya modellari, derivatsiya usullari aniqlanmagan. Mavjud ma'lumotlarni statistik qayta ishlash amalga oshirilmadi, umumlashtiruvchi nazariy xulosalar chiqarilmagan [8].

Jamiyatdagi ijtimoiy – investitsion voqelik bilan chambarchas bog'liq bo'lgan eng tez harakatlanadigan va tez o'zgarib turadigan fan-investitsiyasini aks ettiruvchi investitsion terminologiya [4] har doim tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lib kelgan, uning rivojlanishining alohida bosqichlari I.N. Shmeleva, V.N. Sanak, N.V. Mandrik, S.M. Kirsho, Z.V. Churzina, T.A. Shirokova, L.V. Jukova, O.V. Ladolina va boshqalar aytib o'tishimiz mumkin [11]. O'tkazilgan tadqiqotlar investitsion terminologiyaning turli quyi tizimlari, shu jumladan kredit-moliya, sug'urta, savdo va boshqa sohalarda amalga oshirildi. So'nggi o'n yilliklarda yurtimizda so'z iste'moli chastotasi bo'yicha yetakchi o'rinlardan birini moliyaviy faoliyat bilan bog'liq atamalar egallab turibdi.

Shu munosabat bilan ushbu ishning maqsadi investitsion sohadagi yangi atamalarning tarkibi, til tizimining turli darajalarida atama yasashining mahsuldor turlari va modellarini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotimiz vazifalari: manbalarni aniqlash, moliyaviy va bozor munosabatlarining hozirgi darajasini aks ettiruvchi atamalarni tavsiflash va tizimlashtirish; morfologik, leksik-semantik va sintaktik darajalarda tegishli atama

yasalishining asosiy mahsuldor modellarini aniqlash; affiksatsiya, metaforizatsiya va terminologik birikmaning hozirgi investitsion terminosferani shakllantirish jarayonida eng faol qo'llaniladigan vositalar sifatidagi rolini aniqlash.

Bizning tadqiqotimiz zamonaviy manbalar - yuqori ixtisoslashtirilgan va terminologik lug'atlar, ma'lumotnomalar va internet resurslari - jami 3000 dan ortiq atamalar asosida olib borildi, ishda qo'yilgan vazifalar nuqtai nazaridan batafsil ko'rib chiqildi.

Termin yaratishning eng muhim zamonaviy usuli leksik-semantik usul hisoblanadi, u barcha tillarda ixtisoslashtirilgan lug'at va terminologiyani shakllantirishda asosiy hisoblanadi va terminologik lug'atni boyitishning asosiy manbalaridan biridir.

Ma'lumki, leksik-semantik hosila usulining, shu jumladan investitsion atamalarning asosini ushbu lingvistik sohaga xos bo'lgan metaforalash jarayoni tashkil etadi, chunki zamonaviy investitsion tizim uchun yangi voqeliklarni ko'rsatishda "metaforizatsiya"ning terminlarning o'zbek tiliga ingliz tilidan vositachi rus tili yordamida o'zlashtirilganligi misollar yordamida dalillanadi. Atamalarning metaforik tuzilishi taniqli va maxsus tushunchalarni solishtirishga, ya'ni nominatsiyaga asoslangan muayyan tushunchani bildiruvchi jarayondir. Ushbu taqqoslash bitta (maxsus tushunchalar uchun ham muhim, ham muhim bo'lmagan) xususiyatlar yoki ularning kombinatsiyasi asosida yuzaga kelishi mumkin.

Ko'pincha kontseptual ma'noda metaforik atamalar zamonaviy bozor-investitsion tizim uchun yangi voqeliklarni, shuningdek, hozirda rus tilida mavjud bo'lmagan ba'zi professional va ilmiy tushunchalarni ko'rsatish uchun mo'ljallangan. Shu ma'noda, bizga investitsion terminologiyada leksik-semantik derivatsiyaning juda samarali modeli qo'shtirnoq ichida (ko'pincha topilgan) izlanishdir.

L.G.Prosvirininan fikricha, zamonaviy investitsion nutqda assotsiatsiyalar asosida va metaforik uzatish orqali shakllangan atamalar yorqin, xayoliy va esda qolarli holga keladi [9]. Masalan, investitsion atamalar: "issiq" pul - pul kapitali, haddan tashqari normal ko'payish jarayoni uchun zarur; "ko'k chip" - qimmatli qog'ozlar bozorida yuqori obro'ga va tegishli kotirovkaga ega bo'lgan kompaniyaning oddiy aksiyasi; "oltin karta" - bu ma'lum bir kafolatli depozit evaziga beriladigan yuqori daromadli jismoniy shaxslar uchun kredit kartasi; "zebra" - nol kuponli chegirmali obligatsiya bo'lib, to'plangan daromad har yili soliqqa tortiladi va hokazo. Metaforik o'tkazishga asoslangan sohaviy terminlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular nafaqat "sof" asosiy investitsion atamalardan (aqli pullar - "aqli pul", yumshoq bozor - "yumshoq bozor"), balki faqat tez-tez ishlatiladigan lug'atdan (o'lik pul; oltin salom - "oltin salom") tashkil topgan birliklar hisoblanadi.

E.V.Kolotninaning fikricha, "hozirgi paytda voqelikni metaforik modellashtirish modellarining mavjudligi haqiqatiga, ularning maksimal xilma-xilligiga va inson tomonidan voqelikni anglash va aks ettirishda muhim o'ringa, badiiy, publitsistik, ilmiy va ma'lumotlarni uzatish boshqa matnlar metafora usulining alohida samaradorligiga shubha yo'q. Shu bilan birga, A.P.Chudinov "metaforik modellarni tizimlashtirish masalasini hal qilishda natijadan ko'ra jarayon muhimroqdir", deb ta'kidlaydi[5]. Ko'rinib turibdiki, metaforik modellashtirish uchun tasniflash variantlari juda xilma-xildir va yagona variant umume'tirof etilgan bo'lishi dargumon.

Xususan, quyidagi konseptual metafora turlaridan ayrimlarini aniqlash maqsadga muvofiq ko'rinadi:

– **"tabiat"**ning metaforik modeli ("ayiq" - "buqalar" birja savdosining asosiy ishtirokchilari bo'lib, ular ikkita qarama-qarshi strategiyaga amal qiladilar; "mulk alligatori" - ko'chmas mulk sohasida ipoteka to'lovlari qiymati, mulk. soliqlar, sug'urta va texnik xizmat ko'rsatish, u ishlab chiqaradigan daromaddan ko'ra ko'proq ijara mulki bo'lib, egasini salbiy pul oqimi bilan qoldiradi;

"valyuta iloni" - Yevropa mamlakatlari valyuta kurslarini korrelyatsiya qilish tizimi va boshqalar);

– **"shaxs"** metaforik modeli ("bosh" – "biror narsaning boshi" kontseptual metaforasiga asoslanadi; "yuz" – masalan, "moliyaviy javobgar shaxs"; "miya" – masalan, "miya ketishi" jarayoni. ommaviy emigratsiya va boshq.);

– **"hayot – o'lim"** metaforik modeli ("o'lik aktivlar" – daromad keltirmaydigan aktivlar; "o'lik renta" – foydalanilmagan mulk uchun to'langan ijara; "o'lik kapital" - daromad keltirmaydigan investitsiyalarga qo'yilgan kapital; "o'lik" bozor va boshqalar);

– metaforik model "buyumlar/hujjatlar" ("paket" – masalan, "hujjatlar yoki qimmatli qog'ozlar to'plami"; "kitob" – masalan, "chek daftarchasi"; "oyna" – masalan, "hisob oynasi")

– bank tizimini qisqa muddatli mablag'lar bilan ta'minlash usuli;

"soyabon" - masalan, "narx soyabon", "soliq soyabon" - kompaniya soliqlarini kamaytirish; "shamdon" - yuqori ko'rsatilgan diagramma,

qimmatli qog'ozlarning ma'lum muddatdagi ochilish va yopilish narxlarining pastligi va boshqalar;

– "harakat"ning metaforik modeli (aylanma (naqd bo'lmagan aylanma); o'tkazma (pul o'tkazmasi); tarafkashlik (import taraflama); bo'shliq (naqd) – korxonalar uchun bank tomonidan o'z vaqtida taqdim etilgan mablag'larning vaqtincha etishmasligi.

overdraft asosida qilingan xarajatlarni to'lash va boshqalar);

– metaforik model "rang" (oq (yoqa); ko'k (chip); qora bozor (naqd, seshanba, almashuv kursi); qizil (rezervatsiya); oltin (obligatsiya); yashil (valyuta); sariq (kitob) va boshqalar.)

Kuzatishlarimizga ko'ra, "oltin" sifatdoshi ayniqsa investitsion sohada samarali bo'lib, bu oltinning boylik, kuch, kuch, pul tushunchalari bilan assotsiativ bog'liqligini bildiradi (to'planishning oltin qoidasi, oltin paritet, oltin qazlar, oltin parashyut). Masalan, oltin burchlar, oltin kishanlar, oltin bozorlar va boshqalar)

Berilgan konseptual metaforik turlar to'plami, albatta, ularning to'liq tavsifi bo'lib ko'rinmaydi (ularning soni cheksiz bo'lishi mumkin, shuningdek, assotsiativ tavsifning imkoniyatlari). Shu bilan birga, amalga oshirilgan lingvistik-statistik jarayonlar shuni ko'rsatadiki, investitsion ixtisoslashgan lug'atni shakllantirishning leksik-semantik usuli unchalik samarasiz bo'lib, jahon globallashuvining kuchayishi tendentsiyalari fonida sezilarli salohiyatga ega, bu esa, albatta, qarz olish jarayonlari bilan birga keladi. lingvistik soha.

Ko'pgina atamalar sintaktik yo'l bilan shakllangan bo'lib, ular bizning kuzatishlarimizga ko'ra, investitsion terminosferada maxsus birliklarni atama hosil qilishning eng samarali usuli hisoblanadi. Sintaktik terminologik nominatsiyaning asosi va natijasi terminologik iboralar – qo'shma atamalardir. I.T.Tixonovning fikricha, barcha qo'shma atamalar tarkibida ikkita element mavjud: aniqlanayotgan asosiy komponent va ta'rifga ega modellar eng samarali hisoblanadi: *buxgalteriya hisobi, analitik hisob, sintetik hisob; faol-passiv hisob, balansdan tashqari hisob, joriy hisob, sintetik hisob* [11]. Bunday terminologik iboralarning asosiy komponenti hodisalar, ob'ektlar, jarayonlar, xususiyatlar, harakatlar va boshqalar nomlari, masalan: "*pul muomalasi*", "*qattiq valyuta*", "*valyuta fyucherslari*", "*jahon pullari*", "*investitsiya barometrlari*" va boshqalar.

Tadqiqotlarimiz natijasida, o'zbek tilida investitsiya va tibbiyot sohasida eng samarali terminlar va iboralar quyidagi modellar asosida shakllanadi:

– OT + OT (byudjet taqchilligi, kapitalning qochishi, depozitlarni indeksatsiya qilish, narxlarning moslashuvchanligi, naqd pul nisbati, egizak defitsit, omonatchi, rivojlanish banki va boshqalar);

– Sifat + ot (yalpi talab, valyuta dempingi, moliyaviy bozorlar, naqd bo'lmagan pullar, milliy daromad, buxgalteriya standarti, tsiklik

moliyaviy taqchillik, tashqi qarz va boshqalar);

– Sifat + Ot + Ot (sof kapital oqimi, kredit imtiyozli davri, bilvosita tadbirkor solig'i, imtiyozli huquq, sof kapital chiqib ketish, marjinal soliq stavkasi va boshqalar);

– Ot + Sifat + Ot (hisoblash usuli, xalqaro munosabatlarni o'lchash, yalpi talabning egiluvchanligi, Markaziy bank aralashuvi, jotoniy shaxslarning marketingi va boshqalar);

– Sifat + Sifat + Ot (yalpi milliy mahsulot, xalqaro valyuta tizimi, qisqaruvchi fiskal siyosat, xalqaro investitsion munosabatlar, nominal yalpi talab, qattiq pul-kredit siyosati, kengaytiruvchi fiskal siyosat va boshqalar);

– Sifat + Ot + Sifat (korporativ marketing tizimi, shartnomaviy marketing tizimi va boshqalar);

– Ishtirokchi + ot (sabit investitsiyalar, rag'batlantiruvchi marketing, sarflangan xarajatlar, marketingga qarshi kurash, kiritilgan investitsiyalar va boshqalar);

– Sifat + Sifat + Sifat + Ot (yalpi xususiy ichki investitsiyalar, xalqaro pul birliklari, nominal yalpi milliy mahsulot, sof xususiy ichki investitsiyalar va boshqalar);

– Sifat + Ot + Ot + Ot (marginal xarajat tizimi, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Davlat bandlik jamg'armasi va boshqalar);

– Ot + Ot + Sifat + Ot (qimmatli qog'ozlar bozorining chuqurligi va boshqalar);

– Sifat + Ot + Birlashma + Ot (yakuniy tovarlar va xizmatlar);

– Ot + Old gap + Sifat + Ot (aylanma oqimdagi muvozanat va boshqalar).

Demak, jahondagi tez o'zgaruvchan investitsion vaziyat natijasida uni aks ettiruvchi terminologik tizim ham jadal rivojlanish bosqichida. Ko'pgina chet tilidagi atamalar rus investitsion terminlar tizimiga kirib, umumiy tilga kirib boradi, bu, albatta, investitsion terminologiya muammolarini o'rganish jarayonlarini faollashtiradi [10].

O'zlashtirilgan va yangi salgan atama birliklari tilda o'zlashtirilgan, o'ziga xos so'z yasash vositalaridan foydalangan holda zamonaviy rus tilining so'z yasash modellariga ko'ra yangi atamalar yaratish uchun asos bo'lib, shuningdek, ushbu tilda qurilgan yangi birliklarning paydo bo'lishini bashorat qilishga yordam beradi. uning samarali modellariga.

Rivojlanishning hozirgi bosqichida professional terminologik lug'at fondi doimiy ravishda zamonaviy rus tilining turli samarali so'z yasash modellarini va usullaridan foydalangan holda yaratilgan moliyaviy-investitsion sohaning ko'plab yangi terminologik birliklari bilan to'ldirilmoqda. Bundan tashqari, ularning har biri ham afzalliklarga, ham kamchiliklarga ega. Xususan, investitsion sohada atama yasashning morfologik usuli doirasida qo'shimcha va prefiksatsiya eng faol va keng tarqalgan, ko'pincha semantik antonimik leksemalarni hosil qiluvchi deb e'tirof etiladi.

Metaforik qayta mulohaza yuritish usuli ham investitsion terminologiya tizimida semantik hosil qilishning ancha samarali jarayoni bo'lib, asosan mavhum lug'at sohasida qo'llaniladi. Ishda keltirilgan ko'plab misollar investitsiya va moliyaning zamonaviy subtyllari tomonidan qo'llaniladigan metafora vositalarining keng doirasini ko'rsatadi. Qolaversa, qo'shma atamalar sohasida ko'pincha metaforaviy o'zgarishlar sintaktik o'zgarishlar bilan birga amalga oshiriladi.

Natijalar. Zamonaviy til tizimining barcha darajalarida yangi atamalarni yaratishning turli xil usullaridan foydalanadi: tovushlarni almashish va so'zdagi urg'uni ko'chirish, birikma, konvertatsiya, qisqartirish, substantivizatsiya,

sifatlash, teskari so'z yasash va boshqa fonologik, leksik- so'z yasashining semantik va sintaktik usullari. Biroq, har birining so'z yasash jarayonida qo'llanish darajasi va ulushi sezilarli darajada farq qiladi [2], shu jumladan ushbu maqolada ko'rib chiqilgan sohaga nisbatan - investitsion terminlar. Investitsion terminologiya, eng tez rivojlanayotgan va tez o'zgaruvchan fan - iqtisodni aks ettiradi [4], jamiyatdagi ijtimoiy-investitsion voqeliklar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning rivojlanishining alohida bosqichlari M.V.Kitaigorodskaya, I.N.Shmeleva, V.N.Sanak, N.V.Mandrik, S.M.Kirsho, Z.V.Churzina, T. A. Shirokova, L. V. Jukova, O.V. Lodolina va boshqalar.asarlarida har doim tadqiqotchilarning diqqat markazida bo'lgan; olib borilgan tadqiqotlar investitsion terminologiyaning turli quyi tizimlari, jumladan, kredit-moliya, sug'urta, savdo va boshqalar sohasida amalga oshirildi.

Terminologik derivatsiyaning asosiy usullari (shu jumladan investitsion terminosferada), qoida tariqasida, til tizimining ma'lum darajasiga (morfologik, leksik-semantik, sintaktik) asoslanadi, shuningdek o'zlashgan so'zlar va terminlarni shakllantirishning aralash usullarini o'z ichiga oladi. Ulardan ba'zilarini ko'rib chiqamiz. *Morfologik usul* bir yoki bir nechta ishlab chiqarish asoslari asosida yangi atamalarni (derivatlarni) shakllantirishni va turli xil so'z-ta'lim affiksalaridan foydalanishni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, qo'shimchalar eng samarali so'z yasash usuli hisoblanadi hisoblanadi. Masalan:

- **or/ - er** qo'shimchasi bilan atamalar (*homiy, auditor, ekspeditor, menejer, startup, blogger, reyder, franchayzer* va boshqalar).

- **-sh, -ish, -ash** qo'shimchali terminlar (*diskontlash, investitsiyalash, tasdiqlash, bojxona rasmiylashtirish, depozitlash, kreditlash, litsenziyalash, begonalashtirish, qaytarish, o'zlashtirish va boshqalar*);

- **dagi** qo'shimchali terminlar (*trenddagi, insaytdagi, rebrendagi, yevrodagi, dollardagi, autsorsingdagi va boshqalar*);

- **chi** qo'shimchali terminlar (*iqtisodchi, auksionchi, konstantchi, reklama beruvchi, chartchi va boshqalar*);

- **izm** qo'shimchasi bilan yasalgan terminlar (*kapitalizm, bilateralizm, anatosizm, ikki tomonlamalik, karerizm, korporatizm, lobbizm, proteksionizm, regionalizm va boshqalar*).

Investitsion atamalarni derivatsiya qilishning bir xil darajada keng tarqalgan usuli bu **prefiksatsiya** bo'lib, u asosan kategorik-kontseptual nominatsiya bilan otlarga ta'sir qiladigan qo'shimchadan farqli o'laroq, terminologik iboralarni tashkil etuvchi sifatlarda ko'proq uchraydi. Shu bilan birga, otlar yangi investitsion terminlarni yaratishda ham samarali asos bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqot natijasida quyidagi prefikslar investitsion terminosferaning maxsus birliklarini shakllantirishda yordam beradi:

re- prefiksli terminlar (*revalvatsiya, rekapitalizatsiya, reconversiya va boshqalar*);

de-/ dis/z- prefiksli terminlar (*denominatsiya, devalvatsiya, disorganizatsiya, monopoliyadan chiqarish, deprivatizatsiya, deindustriyalashtirish, tartibga solish, tartibsizlik, dezinformatsiya va boshqalar*);

kontra- prefiksli shartlar (*kontragent, kontragent, pudratchi, kontrakt, kontrabalans, kontrakt, kontrakambio* (qaytariladigan veksel) va boshqalar);

anti- prefiksli terminlar (*monopoliyaga qarshi, dempingga qarshi, inflyatsiyaga qarshi, tanishuvga qarshi, foydali va boshqalar*);

giper- prefiksi bilan atamalar (*giperinflyatsiya, gipermarket va boshqalar*).

Bu model investitsion terminologiyada kammahsul usullardan hisoblanadi. Bundan tashqari terminlarni shakllantirishda – **qayta** so'zi bilan qo'llaniladigan terminologik birikmalar aniqlandi. Masalan investitsionot, investitsiya, meditsina va boshqa shu kabi soha terminlariga *qayta baholash, qayta taqsimlash, qayta hisoblash, qayta sotish, qayta diskontlash, qayta tayinlash, qayta garovga qo'yish, qayta joylashtirish, qayta operatsiya qilish* va boshqalar);

- prefikssiz terminlar - (*valyutasiz, naqd pulsiz, zararsiz, qabul qilinmaydigan, xavf-xatarsiz va boshqalar*).

Muhokama. Ko'p sonli turli soha terminlarini tahlil qilish natijasida, terminlarni shakllanishida qo'llaniladigan affiksalar, atama yasashining leksik-semantik usuliga nisbatan afzalligi, ushbu usulning atama tarkibida uning kategorik mansubligini aks ettirish imkonini berishi, so'z yasovchi vositalar yoki xususiyatlar nomlariga mansublik tushunchasini ifodalashga imkon beruvchi qo'shimchalar mavjud ekanligi aniqlandi. Terminlarni yasashda eng muhim zamonaviy usul leksik-semantik usul hisoblanadi, u barcha tillardagi ixtisoslashtirilgan lug'at va terminologiyani shakllantirishda asosiy usul hisoblanadi va lug'at zaxirasini to'ldirishning asosiy manbalaridan biri hisoblanadi.

Ma'lumki, leksik-semantik hosila usulining, shu jumladan investitsion atamalarning asosini ushbu lingvistik sohaga xos bo'lgan metaforalash jarayoni tashkil etadi, chunki zamonaviy investitsion tizim uchun yangi voqeliklarni ko'rsatishda o'zbek tiliga ingliz tilidan o'zlashtirilgan, chunki kirish vaqtida ma'lum bir qator kasbiy va ilmiy tushunchalarni bildiruvchi mos keladigan ruscha bir ma'noli atamalar mavjud emas. Shunday qilib, dunyodagi tez o'zgaruvchan investitsion vaziyat natijasida uni aks ettiruvchi terminlar tizimi jadal rivojlanish bosqichida. Ko'plab xorijiy terminlar mamlakatimizdagi investitsion terminlar tizimiga kirib bormoqda, bu esa o'z navbatida, investitsion terminologiya muammolarini o'rganish jarayonlarini faollashtiradi.

Tilda o'zlashtirilgan va yangi yaratilgan terminlar birliklari zamonaviy tilining so'z yasovchi modellari yuzasidan yangi terminlarni yaratish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga so'z yasovchi vositalaridan foydalangan holda,

uning samarali modellari asosida qurilgan yangi birliklarning paydo bo'lishini tilshunoslikda investitsion terminlarning yanada faol ishlatilishiga sabab bo'ladi.

Terminlarning metaforik qurilishi taniqli va maxsus tushunchalarni solishtirishga, ya'ni taniqli tushunchani bildiruvchi so'z bilan maxsus tushunchani ko'rsatishga asoslanadi. Ushbu taqqoslash bitta (maxsus tushunchalar uchun ham muhim, ham muhim bo'lmagan) xususiyatlar yoki ularning kombinatsiyasi asosida yuzaga kelishi mumkin.

Ko'pincha kontseptual ma'noda metaforik atamalar zamonaviy bozor-investitsion tizim uchun yangi voqeliklarni, shuningdek, hozirda rus tilida mavjud bo'lmagan ba'zi professional va ilmiy tushunchalarni ko'rsatish uchun mo'ljallangan. Shu ma'noda, bizga investitsion terminologiyada leksik-semantik derivatsiyaning ancha samarali modeli qo'shtirnoq ichida qo'yilgandek tuyuladi (bu ko'pincha lug'atlarda, ma'lumotnomalarda, gazeta va jurnal maqolalarida uchraydi). Bizning fikrimizcha, zamonaviy investitsion nutqda atamalar assotsiatsiyalar asosida shakllanadi va metaforik uzatish orqali jonli, tasavvurli va esda qolarli bo'ladi.

Masalan, investitsion atamalar: "issiq" pul - normal takror ishlab chiqarish jarayoni uchun juda zarur bo'lgan pul kapitali; "ko'k chip" - qimmatli qog'ozlar bozorida yuqori obro'ga va tegishli kotirovkaga ega bo'lgan kompaniyaning oddiy aksiyasi; "oltin karta" - bu ma'lum bir kafolatli depozit evaziga beriladigan yuqori daromadli jismoniy shaxslar uchun kredit kartasi; "zebra" - bu nol kuponli chegirmali obligatsiya bo'lib, to'plangan daromad har yili soliqqa tortiladi va hokazo.

Metaforik uzatishga asoslangan investitsion atamalarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular nafaqat "sof" asosiy investitsion atamalardan (aqli pullar, yumshoq bozor), balki faqat umumiy lug'atdan (o'lik pul; oltin salom - "oltin salom") tashkil topgan birliklardan iborat.

Xulosa. Rivojlanishning hozirgi bosqichida kasbiy-terminologik lug'at fondi doimiy ravishda ko'plab yangi terminologik birliklar hisobiga to'ldirilmoqda. Zamonaviy o'zbek tilining turli xil samarali so'zlarni shakllantirish modellari va usullari yordamida yaratilgan moliyaviy-investitsion soha bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bundan tashqari, ularning har biri ham afzalliklarga, ham kamchiliklarga ega. Xususan, investitsion soha terminlarini shakllantirishning morfologik usuli doirasida semantikada antonimik leksemalarni yaratuvchi qo'shimchalar va prefikslar eng faol va keng tarqalgani hisoblanadi.

Tovar-pul munosabatlari sohasidagi zamonaviy derivatsiya jarayonlarini o'rganish eng faol aloqalarni aniqlashga imkon beradi. Shu bilan birga eng ko'p talab qilinadigan so'zlarni shakllantirish mexanizmlari, lingvistik ong tomonidan ijtimoiy hayotning yangi voqeliklarini o'zlashtirish uchun xizmat qiladi.

Shu munosabat bilan biz taklif qilgan zamonaviy investitsion terminologiyaning hosilaviy turlari va modellarini ko'p darajali tavsiflash va tizimlashtirish kontseptsiyasi ma'lum nazariy qiziqish uyg'otishi mumkin va tadqiqotning amaliy natijalari ko'p tomonlama o'rganishda ta'kidlanishi mumkin.

Ushbu manba bozor moliya sohasi terminlarini yaratish turlari va modellari, shuningdek shunga o'xshash fan va terminologik sohalarni o'rganishda, investitsion mavzular bo'yicha o'quv qo'llanmalari va maxsus lug'atlarni yozishda xizmat qiladi.

Investitsion terminlar sohasidagi maxsus birliklarning atama hosil qilishning eng samarali usuli, bizning kuzatishlarimizga ko'ra, sintaktik bo'lib, uning asosini terminologik iboralar – asarda turli mahsuldor modellarda keltirilgan qo'shma atamalar tashkil etadi.

Dastlab transformatsion grammatikada qo'llanilgan terminologik birliklarning hosilalanish tarixini o'rganish orqali tavsifi o'z chegaralaridan tashqariga chiqdi, bu esa, shubhasiz, so'z yasalihi, sintaksis va derivatologiya nazariyasining rivojlanishiga xizmat qildi. Xuddi shunday yondashuv moliya, tadbirkorlik va biznes bilan bog'liq bo'lgan Investitsion sohaning kelib chiqishini o'rganishda ham dolzarbdir.

Tovar-pul munosabatlari sohasidagi zamonaviy derivativ jarayonlarni o'rganish eng mashhur so'z yasalihi mexanizmlarining eng faol bo'g'inlarini aniqlash, ijtimoiy hayotning yangi voqeliklarini lingvistik ong bilan o'zlashtirish yo'llari va vositalarini aniqlash imkonini beradi. .

Shu munosabat bilan biz taklif etayotgan ko'p bosqichli ishlab chiqarish turlarini tavsiflash va tizimlashtirish kontseptsiyasini ishlab chiqarish va zamonaviy investitsionotga moslashtirish modellari.

Terminologiya ma'lum bir nazariy qiziqish uyg'otishi mumkin va tadqiqotning amaliy natijalari bozor va moliya sohasida atamalar yaratish turlari va modellarini ko'p tomonlama o'rganishda, shuningdek, o'xshash predmet-terminologik sohalarni o'rganishda talabga ega bo'lishi mumkin. , investitsion mavzularda darsliklar va maxsus lug'atlar yozish.

Adabiyotlar:

1. Заримбетов А. А., Ешниязова Э. Н. Изучение экономической терминологии как производящей базы словообразования // Молодой ученый. 2017. № 20. С. 489–491.
2. Колотнина Е. В. Метафорическое моделирование действительности в русском и английском экономическом дискурсе: дис. ... канд. филол. наук. Екатеринбург, 2001. 261 с.
3. Ayaqulov N. et al. Sport Terms Borrowed from Different Languages into Uzbek Language //International Journal of Linguistics, Literature and Translation. – 2019. – Т. 2. – №. 6. – С. 292451.

4. Первухина И. Ю. Продуктивные типы и модели современного словообразования: на материале Нижегородской прессы конца XX – начала XXI века: автореф. дис. канд. филол. наук. Нижний Новгород, 2007. 22 с.
5. Плаксин В. А. Особенности функционирования терминологической сферы «Банковская деятельность» в предметно-терминологической области «Экономическая деятельность» // Вестник Академии знаний. 2018. № 24 (1). С. 229–236.
6. O'G A. N. A. A. et al. Anglicisms in sport terminology of the Uzbek language and its difficulties in translation // European science review. – 2019. – №. 9-10. – С. 54-57.
7. Saparboevich A. O., Ayakulov N. A reflection Of Stylistic Features In The Semantics Of English Phraseological Units Related To Sports Sphere // International Journal of Scientific and Technology Research. – 2019. – Т. 8. – №. 12. – С. 3906-3911.
8. Просвирнина Л. Г. Метафорические термины в английском экономическом дискурсе // Язык и культура. 2015. № 2 (30). С. 84–89.
9. Сулова Л. В. Особенности иноязычных экономических терминов в структурно-семантическом и переводческом аспектах // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2018. № 5–1 (83). С. 199–204.
10. Тихонова И. Т. Деривационные процессы в современной лексике на примере финансовой терминологии // Вестник Череповецкого государственного университета. 2013. Т. 1. № 3 (49). С. 92–99.
11. Чудинов А. П. Структурный и когнитивный аспекты исследования метафорического моделирования (регулярной многозначности) // Лингвистика: Бюллетень Уральского лингвистического общества. 2001. № 6. С. 38–53.

Mualliflar:

Qodirova Fazilat Shukurovna - (DSc), prof. Innovatsion rivojlanish agentligi, Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha maslahatchisi
Ayaqulov Nurbek Abdug'appon o'g'li - Guliston davlat pedagogika instituti, Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektori, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. nurbek.ayaqulov.1992@gmail.com
Ayaqulova Aziza Ismatulla qizi - Guliston davlat universiteti doktoranti.

УДК 808.2(07)

TRANSLATION AS A SPECIAL TYPE OF SPEECH

ПЕРЕВОД КАК ОСОБЫЙ ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

TARJIMA NUTQ FAOLIYATNING MAXSUS TURI SIFATIDA

Кулбаева Саодат Сафаровна, Хакимова Фарангиз Надировна
Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze.
E-mail: farangizh84@gmail.com

Abstract. In practice, the task of translation is to search for correlative and parallel ways of expressing the content of the original - from the composition of the means of another language; translation always deals with different styles of the national language; it always takes into account their relationship and interpenetration, as well as the forms of relationship between the means of expression and the expressed content.

Keywords: transformation, bilingualism, linguistics, translation, language teaching methods, context.

Аннотация. Практически задачей перевода являются поиски соотносительных и параллельных способов выражения содержания подлинника — из состава средств другого языка; перевод всегда имеет дело с различными стилями общенационального языка, он всегда учитывает их соотношение и взаимопроникновение, равно как и формы отношения средств выражения к выражаемому содержанию.

Ключевые слова: трансформация, двуязычие, лингвистика, перевод, преподавания языка-методики, контекст.

Annotatsiya. Tarjimaning vazifasi asl nusxaning mazmunini boshqa til vositalari tarkibidan ifodalashning korrelyativ va parallel usullarini izlashdan iborat; Tarjima har doim ona tilning turli usublari bilan bog'liq bo'lib, u doimo ularning munosabati va o'zaro ta'sirini, shuningdek, ifoda vositalari va ifodalangan mazmun o'rtasidagi munosabatlar shakllarini hisobga oladi.

Kalit so'zlar: transformatsiya, ikki tillilik, tilshunoslik, tarjima, til o'qitish usullari, kontekst.

Введение. Перевод - это особый вид речевой деятельности, привлекающей внимание различных специалистов: литературоведов, психологов, этнографов и лингвистов.

Что касается лингвистики, то она имеет самое непосредственное и прямое отношение к переводу. Оживленному интересу к переводческой деятельности в немалой степени способствовали достижения в области машинного перевода, которые повлекли за собой изучение лингвистических аспектов перевода. [1].

Лингвистическая теория перевода тесно связана с одним из важных разделов языкознания - сопоставительной лингвистикой. Сопоставительная лингвистика во многом решает практические задачи изучения иностранного языка. "Сопоставительная лингвистика преследует в первую очередь практическую цель - облегчить овладение вторым (т.е. иностранным) языком. В то же время сопоставительный анализ двух языков имеет прямой выход не только в методику изучения иностранных языков, но и в теорию перевода. Теория перевода тесно связана с изучением проблем двуязычия.

Двуязычие обычно определяется как сосуществование и взаимодействие родного и некоторого количества неродных языков.

Содержание обычно определяется как сосуществование и взаимодействие языка, усвоенного в раннем детстве путём подражания окружающим, взрослым или выученным первым. Нередко родным считается язык, который повседневно используется основной массой народа, включающий данное лицо или группу лиц.

Впрочем, в подобных случаях можно говорить не о родном языке, а о языке родителей или же языке своей национальности. Бывают случаи, когда человек называет своим родным не тот язык, на котором говорили его родители, и не тот, на котором говорит большинство его соплеменников, а язык другого, более крупного народа. Причины тут могут быть самые разнообразные: желание овладеть языком более крупного народа, изучить условия его жизни, произведения художественной литературы, написанные на этом языке и др.

Объект исследования и используемые методы

При двуязычии родной язык является доминантным, основным, определяющим. Родной язык способен выражать мысли любого содержания, выполнять все стоящие перед ним задачи, выступая в своих функциональных разновидностях (функциональных стилях).

Для практики вузовского обучения очень важно определить, какой язык для студента (студентов) является родным. От этого, в частности, зависит выбор методики преподавания языка-методики преподавания родного языка или методики преподавания неродного языка.

Родным для каждого человека обычно оказывается один язык, даже когда этот человек владеет несколькими языками. Но человек может владеть и вторым родным языком (теоретически - третьим, четвертым и т.д.), если степень владения языками примерно равна, если ни один язык не обладает заметными преимуществами, если языки с одинаковым успехом выполняют все коммуникативные задачи и экспрессивные функции и т.д. Такое терминологическое употребление терминов "родной язык", "второй родной язык" вполне оправдано с лингвистической точки зрения.

Л.В.Щерба придавал важное значение различению двуязычия в зависимости от его экстенсивности. Он выделял двуязычие индивидуальное и массовое, подразделяя массовое на полное, если двуязычен весь народ, и частичное, если двуязычна часть (значительная) народа. [7].

Напротив, при двуязычии существует параллельная связь эквивалентных средств двух языков с существующей в сознании говорящих единой системой понятий, которая служит общей мыслительной базой для двух сосуществующих языков, которые взаимодействуют между собой. Таким образом, каждому понятию (каждому элементу плана содержания) соответствуют два плана выражения: один план определяется первым языком, другой - вторым. Перевод, мысленная перекодировка текста с одного языка на другой осуществляется без всяких затруднений, автоматически.

Перевод предполагает не только тесное соприкосновение языковых систем, но и соприкосновение разных культур и разных цивилизаций, в конечном итоге - разных реалий.

Полученные результаты и их анализ

Сущность процесса перевода выясняется в значительной степени при обращении к реальной действительности, к реальной ситуации. Перевод, осуществляемый человеком, представляет собой порождение текста на переводящем языке равнозначному тексту на исходном языке по заданным соответствиям с обязательным обращением к действительности.

Теория закономерных, соответствий, разработанная в трудах таких видных представителей отечественной переводческой школы, как А.В.Федоров и Я.И. Рецкер, оказала и продолжает оказывать значительное влияние на разработку лингвистической теории перевода и на практику его преподавания как языковой дисциплины. Именно эта теория лежит в основе большинства учебников и практических пособий по переводу. Положительное значение этой теории заключается прежде всего в том, что вместо неясных и нередко субъективно окрашенных рассуждений об адекватности она впервые предложила подход к переводческой проблематике, основанный на лингвистических принципах. [4,5].

Многочисленные ценные обобщения, которые удалось сделать сторонникам этой теории, нашли применение и в работах по машинному переводу.

Вместе с тем обнаруживалась уязвимость теоретического принципа, лежащего в основе установления закономерных соответствий между языком оригинала и языком перевода. Речь идет о том методе сопоставительного анализа, сущность которого заключается в том, что от формальной категории как от объективной данности (например, от определенного типа слов, словообразовательных моделей, от порядка слов, от двусоставных предложений с определенным типом подлежащего и т.д.) исследователь идет к определению ее значений в одном языке и далее к выражающим эти значения формальным типам слов, к одинаковому или отличному порядку слов, двусоставным или односоставным предложениям и т.п.). [5].

Так, Л.С.Бархударов, справедливо указывающим на то, что "в отличие от внутриязыковой трансформации..., трансформация переводческая заключается в изменении не языковых единиц, а речевых произведений", в одной из своих работ пишет о переводе на уровне слов, морфем и даже фонем. При этом приводятся такие примеры, как англ. *lady*- русск. леди ("перевод на уровне фонем") и англ. *president*- русск. председатель ("перевод на уровне морфем").[2]. Что касается первого примера, то даже если считать транслитерацию (передачу написанного при помощи одной алфавитной системы средствами другой алфавитной системы) переводом, то и в этом случае совершенно ясно, что, во-первых, это слово, будучи однажды подвергнутым транслитерации в процессе заимствования, в дальнейшем не транслитерировалось каждый раз заново, а использовалось переводчиками как готовая единица и, во-вторых (что ещё важнее), выбор именно этого варианта при переводе, то есть леди, а не дама, жена или богородица определяется контекстом речевого произведения и невозможен без учета последнего. То же самое можно сказать и в отношении другого примера. Разумеется, никто не переводит *president* поморфемно (*presid – ent*)- председатель); а сам выбор именно этого варианта, т.е. председатель, а не президент и в этом случае зависит от речевого контекста. [6]. Нетрудно заметить, что та же закономерность наблюдается и при сопоставлении слов.

Заключение. Вся сущность лингвистической проблемы перевода заключается именно в том, что в процессе перевода происходит актуализация языковых средств на уровне речи, того как и на уровне языка семантико-функциональная сторона языковых знаков, как правило, не совпадает. Иными словами, отношения эквивалентности устанавливаются не непосредственно между знаком исходного языка и знаком переводящего языка, а между знаком исходного языка + контекст и знаком переводящего языка + контекст, то есть между речевыми произведениями. [3].

Функциональные характеристики речевого произведения тесно переплетаются друг с другом. При этом функциональная роль казалось бы однотипных языковых средств может варьировать в зависимости от других функциональных параметров данного речевого произведения. Так, просторечная лексика в речи персонажей выполняют идентифицирующую функцию, придавая этой речи определенную социальную окраску, эти функции передаются переводчиком с помощью разговорно-просторечной лексики переводимого языка.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. М., 1966. 608 с.
2. Бархударов Л. С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода / Л. С. Бархударов. М.: Междунар. Отношения. 1975. 240 с.
3. Каде О. проблема перевода в свете теории коммуникации / О. Каде // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. М.: Междунар. Отношения, 1978. с. 69–90.
4. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвистической теории перевода / Я. И. Рецкер. М., 1974. 216 с.
5. Федоров А. В. Основы общей теории перевода / А. В. Федоров. М., 1983.
6. Хакимова Ш.Р. Лингвострановедческие и кросс-культурные термины в современных англоязычных текстах/ *Til va adabiyot va ta'lim. Toshkent: 2022.2-Maxsus son.V. 32-34*
7. Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика : (газетно-информационный и военно-публицистический перевод) / А. Д. Швейцер. М., 1973.

Авторы:

Кулбаева С.С.- к.п.н., доцент кафедры “Русского языка и литературы” Гулистанского государственного университета

Хакимова Ф.Н. - Студентка кафедры “Русского языка и литературы” Гулистанского государственного университета.

UDC 372.882

**"STREAM OF CONSCIOUSNESS" AND SYNTAX IN THE WORLD LITERATURE OF THE 20TH CENTURY
(ON THE EXAMPLE OF JAMES JOYCE'S NOVEL "ULYSSES")**

XX ASR JAHON ADABIYOTIDA "ONG OQIMI" VA SINTAKSIS (JEYMS JOYSNING "ULISS" ROMANI
MISOLIDA)

«ПОТОК СОЗНАНИЯ» И СИНТАКСИС В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА
ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА «УЛИСС»)

Pulatova Sayyora Yuldashovna

Termiz davlat universiteti. 190111. Surxondaryo viloyati, Termiz shahri, Fayzulla Xo'jayev ko'chasi, 43- uy.

E-mail: pulatovas79@gmail.com

Abstract. In the translation process, syntactic transformation methods are used as widely as other methods. This article highlights the syntactic features of the novel "Ulysses" by the famous Irish writer James Joyce, written in the "stream of consciousness" style used in the world modernist literature of the 20th century, and their syntactic transformations reflected in the TL.

Key words: stream of consciousness, linguopragmatic elements, the syntactic transformation, the primary protagonists, modernist literature, the internal monologue.

Annotatsiya. Tarjima jarayonida sintaktik transformatsiya usullaridan ham boshqa usullar kabi keng qamrovda foydalaniladi. Mazkur maqolamizda 20-asr jahon modernism adabiyotida qo'llanilgan "ong oqimi" uslubida ijod qilgan taniqli Irland yozuvchisi James Joysning "Ulyss" nomli romanining aslyatdagi mavjud sintaktik xususiyatlari va uning TT da aks etgan sintaktik o'zgarishlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ong oqimi, lingvopragmatik elementlar, sintaktik transformatsiya, birlamchi qahramonlar, modernistik adabiyot, ichki monolog.

Аннотация. В процессе перевода методы синтаксической трансформации используются так же широко, как и другие методы. В данной статье выделены синтаксические особенности романа «Улисс» известного ирландского писателя Джеймса Джойса, написанный в стиле «поток сознания», используемый в мировой модернистской литературе XX века, и их синтаксические преобразования, отраженные в ПЯ.

Ключевые слова: поток сознания, лингвопрагматические элементы, синтаксическая трансформация, главные действующие лица, модернистская литература, внутренний монолог.

Introduction. It is well recognized that transformation techniques that result in the best possible translation generation are crucial. Because of this, the translator—either directly or via an intermediate language—meets sentences with distinct syntactic patterns while translating from English into Uzbek. Because of this, the translator utilizes a number of syntactic modification techniques. Therefore, syntactic transformation techniques like zero, functional replacement, place replacement, expansion, reduction, antonymic translation, addition, and omission are used when performing a sufficient translation from the original.

Research object and applied methods. This article discusses the linguopragmatic elements of the activation of the syntactic transformation approach using James Joyce's novel "Ulysses" as an example by an experienced uzbek translator I. Gofurov (2008) through the Russian translation made by V. Khinkis, S. Khorudzhi). The fundamental computational changes for every kind of phrase are identified in this procedure.

It is well recognized that English literature has played a significant role in the development of world literature throughout history, and that its greatest national traditions have made significant contributions to this field's growth and enrichment.

Prominent English authors, poets, and playwrights have drawn inspiration from the works of English literary greats such as Christopher Marlowe, William Shakespeare, Daniel Defoe, Charles Dickens, Jonathan Swift, George Byron, Bernard Shaw, John Galsworthy, and others[1].

Modernism, postmodernism, and modernist literature are only a few of the literary trends that set English modernist literature apart from other literary movements throughout the early 20th century. Conversely, the works of well-known writers from this era, such as James Joyce, Virginia Woolf, Samuel Beckett, David Herbert Lawrence, Richard Aldington, and others, take up a lot of space since they had a significant impact and reflect contemporary shifts in both social and political life. and spiritual principles found in this era's English literature[2].

Thus, it can be concluded that this time period had a significant influence on the growth of experimental literary techniques and styles.

It must be acknowledged that three very talented authors—Marcel Proust, James Joyce, and Franz Kafka—became well-known worldwide for their writings at the start of the 20th century by creating world literature that followed this literary trend. There has been a "shift" in global literature. One of the first authors to utilize the "stream of consciousness"

literary style popular in 20th-century modernist literature was James Joyce a representative author of English literature who used it in his work “Ulysses” to develop events related to other people as well as the primary protagonists Leopold Bloom and Stephen Dedalus. Therefore, there were hundreds of new joycists, or modernists with a fresh aesthetic, and modernist literature had a significant impact on world literature[2].

Obtained results and their analysis. Obviously, we only experience one mental event at a time since our minds move quickly. In the first edition of “Sense and Intelligence”, published in 1855, Alexander Bain introduced the phrase “Stream of consciousness” by writing, “One general consciousness.” It is simpler to link experiences from several senses to experiences of the same feeling when there is flow, or the coincidence of feelings in the same brain pathway. On the other hand, according to David Lodge, this word originated with William James, the father of American psychology, who used it in his (1890) book “Principles of Psychology.” The content of this stream is every idea that an individual is capable of cognizing.

Wikipedia provides a succinct explanation of the “stream of consciousness”: the creative technique and narrative form known as “stream of consciousness” (French *Courant de conscience*) is characterized by experiences, connections, recollections, and other elements that are frequently disconnected from logic or causation. Through verbal documentation of mental manifestations, the link found in 20th-century modernist literature is transferred and immediately represents the mental life of the character. It is built on correlations between auditory, visual, and other elements. Consciousness is frequently accompanied with a variety of syntactic errors, including the usage of parcellations and ellipses, as well as a total rejection of punctuation. Moreover, the phrase “stream of consciousness” describes the way ideas pass through awareness[8].

Hu Jane uses the following definition from the author of the William James book that she mentions in her essay “Stream of Consciousness”: “A constant stream of consciousness”: A natural descriptive metaphor, “river” or “stream” refers to a flow of ideas, awareness, or subjective existence. It is also referred to as a “inner monologue” because it describes a narrative method where the speaker addresses the audience or intended recipient in an attempt to swiftly offer a textual counterpart of a character's cognitive processes frequently recognized by invented methods like missing punctuation, grammatically wrong words, and a string of unconnected sensations [4].

Until a character's thoughts are condensed, arranged, or otherwise changed to create narrative coherence or meaning, the stream of consciousness approach aims to capture their general state of mind. The way that humans think is more in line with “reality”. Stream of consciousness is another narrative method that keeps ties to modernist art styles including Cubism, German Expressionism, and modernist film.

D.F.Zigidulina according to Rudnev's perspective in the article “Stream of Consciousness,” the “stream of consciousness” argues that syntactic errors, disproportions, and direct linkages are ways in which mental activity is revised [3].

We must take into account that “stream of consciousness” is a literary method used in literature to represent a character's point of view by capturing, in written form, the mental processes of the character in a free-form internal monologue or in connection with his emotional response to outside events.

The modernist movement is strongly linked to the use of stream of consciousness in storytelling. May Sinclair coined the phrase for the first time in literature in 1918 while referring to the first two volumes of Dorothy Richardson's *Pilgrimage* in “The Egoist”. The two modernist novels that made the most use of it are William Faulkner's “The Sound and the Fury” and James Joyce's “Ulysses”[2].

It is evident that internal monologue is distinct from dialogue in that it is essentially an imagined instrument used to represent the speaker's thoughts, which are heard in the head or directed towards oneself- a literary movement that developed as a result of a dialectical phenomenal process being artistically expressed.

The New Webster English Dictionary defines this technique as follows: “Refers to a literary technique in which plot and character are revealed through the ideas, sensations, and other mental processes of the character, without reference to him[4]. This definition serves as a primer for understanding the essence of this approach. Without taking into consideration “conventional syntactic structure,” literary style elements such as emotional expression, narrative and character perception, and other mental processes are highlighted.

Stream of consciousness is best described by Oregon State University professor Liz Delph as follows: A narrative technique known as “stream of consciousness” aims to authentically portray a character's train of thinking. Numerous faulty connections, cyclical repetition, emotive observations, odd—or nonexistent—punctuation and syntax—all of these things aid in our comprehension of the character's mental state and worldview. Goal: they aim to illustrate the brain's spatial organization. Not a stream of thinking, and according to the writers, this is how humans reason in coherent, ordered, and sometimes even full sentences[6]. Literary critic T. Joraev states: “While it may appear simple to record the intricate process of writing a stream of consciousness, it is actually a sophisticated creative endeavor. Associative plots are typically necessary for the form and style of works created in this approach, and they end up serving as the primary kind of plot. In turn, the associated plot is a distinct picture[2].

For instance, we provide an extract on the stream of consciousness, which is the internal monologue of Leopold Bloom's wife Molly in a stream of consciousness, from the translation of the Irish author James Joyce's work "Ulysses" into Uzbek via Russian. Certainly syntactic transformations are reflected in TL:

Table 1.

Examples of stream of consciousness and their transformations

“Ulysses”(original)	Russian translation	Uzbek translation
<p>... especially then still I like that in him polite to old women like and waiters and beggars too hes not proud out of nothing but not always if ever he got anything really serious the matter with him its much better for them you go into a hospital where everything is clean but I suppose Id have to dring it into him for a month yes and then wed have a hospital nurse next thing on the carpet have him staying there til they throw him out or a nun maybe like the smutty photo he has shes as much a nun as Im not yes because theyre so weak and puling when there sick they went a woman to get wellif his nose bleeds youd think it was O tragik... Ulysses,[7;P.1218.]</p>	<p>...особенно тогда но пожалуй мне нравится в нем такая деликатность со старухами и с прислугой и даже с нищими он не пыжится попусту хотя не всегда если вдруг с ним правда что-то серьезное тогда закавыка в том что конечно следует лечь в больницу где все чистое но его ведь надо сначала уговаривать целый месяц да а потом тут же на сцену появляется медсестра и он там будет торчать покуда не выкинут или скажем монахиня наподобие той что у него на этом похабном снимочке такая же она монахиня как я да потому что когда они заболеют до того слабые хнычут нуждаются в нас чтоб выздороветь у него кровь из носу пойдет так по его виду подумаешь тут Ах... [10;P.342].</p>	<p>... айникса ўшанда лекин очигини айтганда Полдиннинг қари қартанлару хизматкорлару ва хатто тиланчиларга мулозамат қилиши менга ёқади у димоқ-фироқ қилиб юрмайди албатта ҳар доим ҳам шундай эмаску-я мабодо жиддийроқ тоби қочган бўлса унда яхшиси касалхонага ётиш у ерда ҳаммаси тоза озода лекин уни бунга камида бир ой кўндириш керак бўлади ва у то ташқарига чиқариб ташламагунларича ётаверади ёки роҳиба аёл анави уятсиз суратдагига ўхшаган нимаси роҳиба экан тусингга ўлай кейин бу эрқаклар бир касал бўлмасин шунақанги ожиз бўлиб қолишади: инграшади мингирлашади биз бўлмасак тузалиб кетишлари ҳам даргумон бурнидан қон келади афт-башарасига қарасанг кўрқиб кетасан Оҳ дейсан бу қандай фожеа... [9;P.768].</p>

Conclusion. As we previously stated, the use of the "Stream of Consciousness" is frequently accompanied by a number of syntactic errors, including examples of parcellation and ellipses, as well as a full rejection of punctuation.

List of used literature:

1. Бақоева М., Муратова Э., Очилова Э. English literature Tashkent: 2010. (Дарслик 209 бет).
2. Холбеков М.Х. Инглиз адабиёти классиклари. Био-библиографик қўлланма. Жиззах: ЖДПИ, 2014, Б.75- 88.
3. Загидулина Д.Ф. "Поток сознания" как показатель роста и трансформации художественной литературы. // Казанский лингвистический журнал, 2021, том 4, № 2, с. 180.
4. Hu, Jane. "Stream of Consciousness." The Routledge Encyclopedia of Modernism. : Taylor and Francis, 2016. Date Accessed 7 Jul. 2023 <https://www.rem.routledge.com/articles/stream-of-consciousness>. doi:10.4324/9781135000356-REM1103-1
5. New Webster's dictionary of the English language. India. Surjeet publications. Fifth reprint. 1989. 1824 pages. P.1513.
6. <https://liberalarts.oregonstate.edu/wlfw/hat-stream-consciousness>
7. <https://www.planetebook.com/free-ebooks/ulysses.pdf> 1305 pp.
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Stream_of_consciousness
9. James Joyce. Ulysses sarguzashtlari. Tashkent-"Uzbekistan" 2013. Translated by Ibrahim Gafurov. 840 b.
10. James Joyce. Ulysses. "Izdatelskaya Gruppy "Azbukha-Atticus", 2014.
- V. Khinkis., S. Khoruzhiy perevod, 2000., Vol 1.

Author:

Pulatova Sayyora Yuldashovna - Termiz davlat universiteti, Surxondaryo viloyati Termiz shahri, Dilnavo ko'chasi 12b uy 4-xonadon. E-mail: pulatovas79@gmail.com

UDK: 891.709

**THE USE OF MYSTICAL-SUFI TERMS IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI.
(IN THE EXAMPLE OF “NAZM UL-JAWAHIR”)**

ALISHER NAVOIY IJODIDA IRFONiy-TASAVVUFiy ISTILOHLARNING QO‘LLANISHI
(“NAZM UL-JAVOHIR” ASARI MISOLIDA)

УПОТРЕБЛЕНИЕ МИСТИКО-СУФИЙСКИХ ТЕРМИНОВ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ
(НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «НАЗМ УЛЬ-ДЖАВАХИР»)

Eshniyazova Maysara Beknazarovna

Samarqand davlat universiteti, 140104, Samarqand viloyati Samarqand shahri Universitet xiyoboni, 15

E-mail: maysaraeshniyazova300477@gmail.com

Abstract. Alisher Navoi enriched the artistic and scientific literature of the Turkic and Persian peoples with rare works, reflected on topics related to all areas of his time, and showed the criteria of life relationships. "Nazm ul-javahir", which is considered one of such works, consists of 268 rubai's dedicated to the commentaries on wisdom, and the poetic fragments are diverse in terms of subject. In them, observations about the world and man, the essence of life, the criteria of living, the dignity of humanity, personal education and maturity, deep reflections and unique thoughts are expressed. The cornerstone of the perfect society and the concept of a perfect human being put forward in the rubai's in the work is, without a doubt, awareness of enlightenment. In this small article, observations were made about the use of terms expressing mystical-sufistic concepts in "Nazm ul-javahir" rubai, their content, and the significance of the poet's artistic goal.

Key words: mysticism, gnosis, rubai, istilah, idea, artistic goal, lyrical hero.

Аннотация: Алишер Навои обогатил художественную и научную литературу тюркских и персидских народов редкими произведениями, отразил темы, связанные со всеми областями его времени, и показал критерии жизненных отношений. «Назм уль-джавахир», считающийся одним из таких произведений, состоит из 268 рубаев, посвященных комментариям к мудрости, причем стихотворные фрагменты разнообразны по тематике. В них выражены наблюдения о мире и человеке, сущности жизни, критериях жизни, достоинстве человечества, образовании и зрелости личности, глубокие размышления и уникальные мысли. Краеугольным камнем совершенного общества и концепции совершенного человека, выдвинутой в рубаи в произведении, несомненно, является осознание просветления. В этой небольшой статье были сделаны наблюдения об использовании терминов, выражающих мистико-суфийские понятия в рубаи «Назм уль-Джавахир», их содержании, значении художественной цели поэта.

Ключевые слова: мистика, гнозис, рубаи, истила, идея, художественная цель, лирический герой.

Kirish. Buyuk mutafakkir Hazrat Alisher Navoiy ijodiy merosi umuminsoniy qadriyatlarining mukammal badiiy ifodasi sifatida asrlar osha kitobxonlar e'tiborini jalb etib kelmoqda. Hatto muallif hayotlik vaqtidayoq uning ijodi tadqiq etila boshlagani ham, yillar davomida turli millatlar va elatlar, shuningdek bugungi kun adabiyotshunosligi, dinshunosligi, falsafasi va boshqa qator sohalarida Navoiy ijodiga murojaat qilinayotganligi ham so'z san'atkorining o'lmas merosi nechog'lik qadr-qimmat kasb etishini namoyon etib turibdi.

Alisher Navoiy turkiy va forsiy xalqlar badiiy va ilmiy adabiyotini nodir asarlar ila boyitish bilan birga, o'z davrining barcha sohalariga aloqador mavzular haqida fikr yuritib, hayotiy munosabatlar mezonlarini ko'rsatib berdi. Alloma o'z ijodi orqali komil inson g'oyasini targ'ib etar ekan, bu daraja, avvalo, shar'iy-tasavvufiy bilimlarga egalik hamda ularga amal qilishda qat'iyat talab qilinishini e'tirof etdi, ma'rifatullohni o'rganish, anglash va qalb pokligiga, ko'ngil bog'liqligiga erishishni muhim insoniy burch va vazifa deb bildi. "Nazm ul-javohir" ana shunday asarlaridan biridir.

"Nazm ul-javohir" 268 ta hikmat sharhiga bag'ishlangan ruboiylardan iborat bo'lib, she'riy parchalar mavzu jihatidan rang-barang. Ularda olam va odam haqidagi mushohadalar, hayotning mohiyati, tiriklikning mezonlari, insoniylikning qadr-qimmat, shaxs tarbiyasi va kamoloti to'g'risida chuqur mulohaza, o'tkir xulosalar, noyob fikrlar bayon qilingan. Alisher Navoiy tomonidan asardagi ruboiylarda ilgari surilgan bosh g'oya shundayki, mukammal jamiyat va komil inson konsepsiyasining tamal toshi, asosi, shubhasiz, ma'rifatullohdan xabardorlikdir.

To'rt buyuk xalifaning so'nggisi Hazrati Ali (r.a.)ning "Nasr ul-laoliy" asaridagi hikmatlarning she'riy talqini, tarjimai sifatida yaratilgan "Nazm ul-javohir" asarida Alisher Navoiyning irfoniy-tasavvufiy g'oyalari keng ifoda etilgan. Muallifning shoirlar salohiyati asosida turkiy ruboiylar ko'rinishida in'ikos topgan hikmatlar sharhida tasavvufga aloqador bir qator istilohlardan unumli foydalanilgan, xususan, shariat ahkomlari va qoidalari, tariqat maqomlari haqida ilmiy-nazariy ta'riflar berilmasa-da (zero, muallifning maqsadi bu emas), axloqiy-falsafiy, irfoniy-tasavvufiy g'oyalarni ifodalashda bevosita va bilvosita bunday istilohlarga murojaat qilingan. Ushbu maqolada muallifning irfoniy-tasavvufiy istilohlarni qo'llash borasidagi poetikasi ochib berilgan.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti qilib Alisher Navoiyning “To‘la asarlar to‘plami”ning 10-jildidan o‘rin olgan “Nazm ul-javohir” asari olingan. O‘rni bilan Qur‘oni karim va hadisi shariflarga, tasavvufga oid manbalarga murojaat qilingan. Maqolada qiyosiy-tarixiy tahlil, sharh, tavsif va tasnif, manbalar bilan ishlash usullaridan foydalanilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Barchaga ma'lumki, shariatning asosiy ustunlari imon, namoz, ro'za, zakot, haj atamallari bilan yuritiladi. Mo'min-musulmon uchun ularni ado etish ibodat sanalgan. Temuriylar davrida ham shar'iy hukmlarga amal qilishga alohida e'tibor qaratilgan. “Nazm ul-javohir” asarida aynan shu mavzularda yaratilgan ruboiylar mavjud bo'lib, Navoiy, jumladan, imon masalasiga juda ko'p o'rinda to'xtaladi. Ruboiylar debochasining imon masalasiga bag'ishlanishi ham bejiz emas:

Iymoni aningki kufrig'a sotir erur,
Chin nukta demakka ul kishi qodir erur,
Har kimsaki iymon ishida mohir erur,
Iymonini bilki, otidin zohir erur. [2]

Keyingi ruboiylarida shoir bu mavzuda fikrini davom ettirib, ishda sustkashlikning sababi imon zaifligidan ekanligi (25-ruboiy), hayo, vafo va saxo kabi uch sifat iymondan bino bo'lishi (32-ruboiy), himmat ham, davlat qasrining asosi ham imon bilan oliylik rutbasiga erishishi (162-ruboiy) haqidagi mulohazalarini bayon qilar ekan, ularning Rasululloh (s.a.v.) hadislariga qanchalik hamohangligini anglash qiyin emas. Zero, imon keyingi barcha amallarning debochasi, poydevori, eshigidir. Shu bois Navoiy yozadi:

Iymon topqon kishiga Haq rahmatidin
G'am yo'q shayton vasvasa-yu zahmatidin,
Iymong'a mador o'ldi ko'ngul quvvatidin,
Ko'ngul aro quvvat o'ldi din sihhatidin. [2]

Istiloh sifatida “salot” deb ham atalgan, barcha mo'min-musulmonlar uchun buyurilgan namoz haqida marhamat qilingan oyatlar va hadislar juda ko'p. Ularda bu amalning farz va sunnatlari, ado etish qoidalari, ahamiyati, foydalari va tark etishning zararlari haqida batafsil bayon etilgan. Shuningdek, tungi nafl namozlar borasida ham ko'rsatmalar mavjud. Hazrati Ali (r.a.)ning “Salot ul-layli baho un-nahori” – “Tunda o'qilgan namoz kunduzga go'zallik bag'ishlaydi” hikmati ham ana shunday ko'rsatmalardan biridir. Bu hikmatning sharhi sifatida yaratilgan ruboiyda Navoiy dastlab fikrini namozni ado etishda beparvolik qilmaslik bilan boshlaydi. Bu mantiqan juda to'g'ri yo'l bo'lib, kunduzgi namozlarda, ya'ni farz va sunnat namozlarida sustkashlikka yo'l qo'ygan banda tungi nafl namozlarini bajarishga umuman bo'yin egmaydi, kunduzgi namozlarda xushu' va huzuni his qilmagan obid tunda sajdaga bosh qo'yish uchun shirin uyqusidan kecha olmaydi. Shu bois Navoiy avval umuman namoz borasidagi amrlarga itoat lozimligi haqida o'git berib, keyin tungi namozning fazilati to'g'risida gapiradi. Demak, ko'rinadiki, shoir faqatgina hikmatlarning nazmiy bayonini yaratmasdan, ularni to'ldirib, mazmunini boyitib, qamrovini kengaytirib, ahamiyatini yorqinroq ochib berishga e'tibor qaratgan:

Ko'p qilma namoz amrida beparvoliq,
Rak'at bila qil oh xadangin yoliq,
Qilsang kecha sajdag'a jabinfarsoliq,
Kunduzunga ul namoz erur zeboliq. [2]

Shariatning navbatdagi talabi ro'za ibodatini ado etishdir. Bu so'zni Navoiy ikkita ruboiysida qo'llaydi: “ro'za” (125-ruboiy) va “savm” (195-ruboiy) shaklida. Navoiyning nazdida ro'za shunchaki zohid bajarishi kerak bo'lgan farz amalgina emas, balki uning nafi juda ulkan. Bu ibodatni ado etishni xohlagan kishi nafi bilan qattiq kurashishi lozim bo'lsa-da, lekin banda bu yo'lda qat'iy bardavom bo'lishi lozim. Shu orqali ro'zador avval badan salomatligiga erishadi, bugina emas, ruhga poklik maskani yetadi: yeb-ichmoqdan tiyilish ila tanani tozalasa, nafsini tarbiyalash, tilni, quloqni, qo'lni, qadamni, qalbni ro'zador qilish orqali kishining siyrati ham poklanadi, natijada ruhga “safo davlati” yetadi:

Doim tut o'zunga ro'zaning mehnatini
Kim, ruhqa yetkurur safo davlatini,
Sihhat tilasang, qilg'il aning niyatini
Kim, ro'zada qo'ydilar badan sihhatini. [2]

Zakot tushunchasi shariatning ahkomidan biri sifatida qo'ldagi moldan haqdorlarga belgilangan miqdorini berish amalini ifoda etadi. Zakot berishning o'ziga xos qoidalari, shuningdek bajaruvchi uchun va'da qilingan bir necha yaxshiliklar mavjud. Zakotning mazmunida aslida nisobga yetgan moldan ulush berish sinovigina emas, balki undan molga baraka yog'ilishi haqidagi Haqning va'dasidan kelib chiqib Alisher Navoiy 14-ruboiysida zakot haqida yozarkan, uning manfaati shu dunyoning o'zida yetishini, ya'ni berilgan zakotning barakasidan mol-davlati ziyoda bo'lishini aytadi:

Gar molni asbobi najot aylagasen,
Darveshga sadqasini bot aylagasen,
Molingdin agar sarfi zakot aylagasen,
Ko'prak bo'lurig'a iltifot aylagasen. [2]

Ruboiyga e'tibor qilinsa, dastlabki ikki misrada "asbobi najot", "darvesh", "sadaqa" tushunchalari qo'llangan. Navoiy bu ruboiy orqali shunday ma'rifiy g'oyani o'quvchiga bildirmoqdaki, banda o'ziga berilgan mol-mulkdan hisob kuni so'raladi, shuning uchun najotga tiriklik vaqtidan tayyorgarlik ko'rmoq kerak: berilgan mulk ne'matidan (zakotga nisobi yetmagan bo'lsa-da) darveshlarga, muhtojlarga tez-tez sadaqa chiqarmoq kerak, moli zakotga yetganlar esa Alloh amrini bajarishga jiddi jahd qilishlari darkor. Ana shunda moli ham najot, ham rozilik, ham baraka sababchisi bo'ladi.

"Nazm ul-javohir"dagi ruboiylar matnida boshqa irfoniy istilohlar ham talaygina: shukr, ibodat, yaxshi amal, do'zax, tarki dunyo qilmoq, ehson, qazo, uqbo (oxirat), sadaqa, qiyomat, din, sidq ahli va shu kabi tushunchalar Alisher Navoiyning irfoniy-tasavvufiy, ma'rifiy-axloqiy g'oyalarini ifodalashga xizmat qilgan.

Tasavvufning tariqat bosqichida solik egallashi kerak bo'lgan bir qancha maqomot mavjud. Adabiyotshunos N.Komilovning "Tasavvuf" asarida maqomot haqida quyidagi fikrlar keltirilgan: «Maqomot» — maqom (manzil, bekat) so'zining ko'pligi bo'lib, solikning ruhiy-ma'naviy kamoloti bosqichlarini anglatadi. Abu Nasr Sarroj tariqatning quyidagi maqomlarini qayd etgan: 1. Tavba. 2. Vara' (parhez, taqvo). 3. Zuhd. 4. Faqr. 5. Sabr. 6. Xavf. 7. Rajo (umidvorlik). 8. Tavakkul. 9. Rizo". [7]

"Nazm ul-javohir"dagi ruboiylar tarkibida shar'iy bilimlarni o'rganish va amal qilishga da'vat etishdan tashqari, tasavvufiy maqomotlarni egallash borasidagi fikrlarning she'riy talqinlarini ham o'qish mumkin.

Tasavvufda "tavba" tushunchasi kufrdan, shariat man etgan nahyi va yomon ishlardan, Haqning g'ayri bo'lgan narsalardan qaytish, zamima axloqdan hamida axloqqa o'tishni o'z ichiga olib, uning mohiyati o'z nuqsonlarini ko'ra bilish, o'zining ahvolini anglash, qabih ishlar, qabih fe'l va qabih fikrdan qaytish, dunyoning ma'nisizligi, arzimasligini anglab, zulm-u adolatsizlikdan qaytishni ham bildirar ekan, asarda bu mavzu, bu g'oya qalamga olingan ko'plab ruboiylarni o'qish mumkin. Jumladan, hirs-u havasdan yiroq bo'lish, nafsni yengish, barcha axloqiy illatlardan saqlanish, poklanish Navoiy ijodida tavba maqomining ko'rinishlari sifatida bayon etilgan. Insonning tavba qilishiga sababchi bo'lgan birlamchi tuyg'u nafsdur. Nafsning bir qancha martabalari bo'lib, nafsni ammora ular ichida eng sarkashidir. Nafsni ammordan qaytariq bandlar asarda 20 dan ortiq. Jumladan, "Istirohat un-nafsi fil-ya'si" – "Jonning huzuri birovdan umidvor bo'lmaslikdadir" hikmati sharhi berilgan ruboiyga e'tibor berylik:

Haqdin durur elga ahli ta'yid o'lmoq,
Navmid o'lub tolibi tajrid o'lmoq,
Chun ya's durur osudayi jovid o'lmoq,
Rohat yeturur nafsqa navmid o'lmoq. [2]

Alisher Navoiy hikmatning talqinida balog'at ilmiga tayangan holda kengroq tafakkur qiladi: elga yordam beruvchi quvvat ahlidan bo'lish Haqdan berilgan ne'mat va amrdir; lekin ulardan umidvor bo'lmaslik, ta'ma qilmaslik, qilganiga javob kutmaslik, nafsni bu illatdan qutultirish lozim. Zero, bandadan umidsizlik kishiga abadiy osudalik baxsh etib, nafsqa rohat, jonga huzur, ruhga erkinlik beradi. Bandaning bu holati, ya'ni Allohdan boshqasidan umidvor bo'lmaslik qalbni faqat Yaratgan zotga bog'lashga – rajo maqomiga yo'l ochadi, solikning darajasini oshiradi, ko'ngilni vasldan umidvorlik tuyg'usi bilan nurlantiradi, yashnatadi. Shu bois Navoiy hikmatni ruboiyning to'rtinchi misrasida xulosaviy fikr sifatida keltiradi. She'rda ta'did va takrir san'atidan foydalanish orqali shoir aytilmoqchi bo'lgan fikrni kuchaytirgan, asosiy g'oyani ochuvchi "noumidlik" tushunchasini bo'rttirib tasvir etgan. Oxirgi satrda kesimning mantiqiy urg'u talabi bilan gap boshida keltirilishi xulosada ifodalangan natijani – banda erishadigan holatni ta'kidlab, diqqatni tortadigan shaklda ifodalab berishga xizmat qilgan.

Nafs martabalarining birinchisi hisoblangan nafsni ammorani yengib o'tish uchun kishidan uning 12 sifatni zabun qilish talab qilinadi: shirk, kufr, jahl, g'aflat, gunohi kabiralar, kibr, hirs, baxillik, shahvat, g'azab, hasad, kin-advovat. [6]. Hazrati Ali (r.a.)ning hikmatlari orasida aynan shu illatlardan bandani ogohlikka chaqiruvchi hukmlarni ham ko'plab uchratish mumkin. "Jud bimo tajidu sadaq al-amri" – "Nimaiki topsang, sadaqa qil" hikmati Navoiy shuuri bilan nazmga solingan shunday ruboiylardan biri quyidagicha:

Maydoni saxo ichra jalodat ko'rguz,
Topqonni berur amrig'a odat ko'rguz,
Buxl aylasa, nafsingga adovat ko'rguz,
Har nimaki topilsa, saxovat ko'rguz. [2]

Nafs shunday sarkashki, Haq amriga, payg'ambar (s.a.v.) sunnatiga amal qilishdan bosh tortishi, buysunmasligi mumkin. Ayniqsa, berilgan moldan xayr-ehson va sadaqa chiqarish borasida nafsda baxillik bo'lishi odamga xos xislatlardan. Nafaqa, ehson, sadaqa Alloh azza va jalla "Qur'oni karim"ning bir necha oyatlarida marhamat qilib, bandalarni ogohlantirib o'tgan farz amallardandir. Jumladan, "Baqara" surasining 195-oyatida "Alloh yo'lida (boyliklaringizdan) sarflangiz va o'z qo'llaringiz (baxillik qilish) bilan o'z'laringizni halokatga tashlamangiz! (Barcha ishlarni) chiroyli qilingiz. Albatta, Alloh chiroyli (ish) qiluvchilarni yaxshi ko'radi", - deb marhamat qilingan hamda bu oyat avvalida baxillik qilish halokatga sabab bo'lishi uqtirilgan bo'lsa, oxirida ehson qiluvchi saxiy kishilarning Allohga mahjub ekanligi aytilgan. Shu bois Navoiy ham saxovat maydonida qahramonlik, ulug'lik ko'rgizishni, topgan mol-u nasibasidan (bu ne'matlar Allohnik ekanligini, bandaga sinov uchun berilganligini unutmagan holda) sadaqa, ehson, nafaqa berish amriga itoat qilib, bu amalni doimiy odat qilishni uqtiradi. Nafs esa baxillik sifati bilan bandaga bu ishda

jiddi jahd qilish uchun xalaqit beradi, uni itoatsizlikka chorlaydi. Bunday dushman nafs bilan adovatlashish va uni sindirishga qarshi harakat qilib, neki topsa, saxovat ko'rsatish eng to'g'ri yo'ldir. Yana bir ruboiysida "Nafs aylasa buxli, mone' bo'lg'il, ...Ko'p bergin-u ozg'a lek qone' bo'lg'il" desa, boshqasida "Nafs amrida har nechaki tolping'aysen, Ko'p garchi butunlik tilasang, sing'aysen" deya ogohlantiradi. 68-69-ruboiylarida nafs kasalligi hirsdan yetishi haqida ta'kidlanib, uning davosi shu illatni daf etishlikda ekanligi uqtiriladi:

Hirs ofatini nafs havosi bilg'il,
Qo'ymoq ani nafs muddaosi bilg'il,
Nafsing'alam hirs balosi bilg'il,
Kechmak mundin aning davosi bilg'il. [2]

"Nafs" va "hirs" kalimalarini she'rda bir necha o'rinda takrorlash orqali shu ikki tushunchaga urg'u berilar ekar, shoir bu so'zlarni tilga olganda ularning sifatlarini istiora san'ati orqali yorqinroq aks ettiradi: hirs bir o'rinda ofat deyilsa, boshqa o'rinda balo ekanligi aytiladi. Nafs esa tashxis san'ati asosida jonlantirilib, o'quvchi ko'z o'ngida tirik raqib timsolini gavdalandiradi: bu dushmanning orzusi, maqsad-muddaosi bor va bu banda uchun kulfat keltiradi. Faqat poklangan nafsgina uni yengishi, undan kecha olishi mumkin.

Tasavvufda navbatdagi maqom – vara' haqida quyidagicha izoh berilgan: "Vara'" so'zining ma'nosi parhez, taqvo bo'lib, bo'lg'anishlardan, ma'naviy zarar keltiradigan shubhalardan saqlanish demakdir. Shibliyning ko'rsatishicha, vara'ning uch ko'rinishi bor: til vara'si, ya'ni tilni bema'ni gaplar uchun ishlatmaslik, g'iybat-tuhmatga berilmaslik; ko'z vara'si – shubhali narsalardan saqlanish, g'aliz shakllarga boqmaslik; qalb vara'si, ya'ni past himmatni tark etish va noxush qiliqlarni qilmaslik. Ko'ngil man etgan jamiki narsalardan parhez qilish, tamadan saqlanish, mahrumlikdan qo'rqishdan hazar qilish. Xullas, tilga, ko'zga, quloqqa va oyoqqa band solish". [7] Demak, vara' keng tushuncha bo'lib, gunohga eltuvchi a'zolar pokligi uchun to'liq saqlanishni anglatar ekan, "Nazm ul-javohir"dagi deyarli barcha ruboiylarda ushbu maqomning holatlarini, mazmunini, in'ikosini ko'rish mumkin. Xususan, til parhezi borasida – tilni teyish, minnat qilmaslik, xushmuomalalik, shukr, yaxshi hamsuhbat bo'lish, va'daga amal qilish, ravon so'zlash, nodonga sukut, qisqa gapirish, rost so'z, til va dil birligi; ko'z parhezi – Allohdan qo'rqib yig'lash, sevimli kishini ko'rish; qalb parhezi – yordam berish, qalbn yumshoq saqlash, xulq parheziga amal qilish – odob, ota-onaga mehribonlik, qiyinchiliklarni yashirish, chiroyli amal, xatolarni tuzatish, yaxshilikni o'ylash, kamtarlik, hayo, vafo, saxiylik, ehson, sadaqa, halimlik, bosiqlik, adolat, haqni ado etish, ilmli bo'lish, qadrlash, tavoze'li bo'lish, xotirjamlik va boshqa bir qator insoniy fazilatlar to'g'rilik yo'li sifatida ko'rsatib o'tiladi. Shariat va tariqat talablarini bajarish esa parhezning adosi bilan mukammallik kasb etadi. Shu bois Hazrati Ali (r.a.)ning "Saloh ud-dini fil-vara'i va fasoduhu fit-tama'i" – "Dinning salomatligi – Xudodan qo'rqishda, fasodi esa tamagirlikdir" hikmati Alisher Navoiy talqinida quyidagi she'riy ko'rinishda sharhlanadi:

Dinkim, anga af'oli taba'din bo'ldi,
Qalqon anga "azza man qana" din bo'ldi.
Andoqki, saloh anga vara'din bo'ldi,
Bilgilki, fasod anga tama'din bo'ldi. [2]

Demak, din – Allohdan qo'rqib, uning amrlariga buysunish, taqiqlariga amal qilish. Bu yo'ldagi qiyinchiliklarni, xususan, tama'ni (hirs, ochko'zlik, tilanchilikni) sabr va parhez bilan yengib o'tish orqali salohga (osoyishtalikka, to'g'rilikka, zuhd-u taqvoga) erishish mumkin. Navoiy hikmatning mazmunini kuchaytirish, mulohazasini asoslash uchun sabr maqomi bilan vara' maqomini uyg'unlikda tilga oladi va fikrining dalili uchun "Azza man qana" ("Qanoat qilgan kishi izzat topadi") hukmini iqtibos qilib keltiradi.

Tasavvufning keyingi maqomi "zuhd" – taom va ichimlikdan, dunyo moliga egalikdan saqlanish. Junayd Bag'dodiy so'zi bilan aytganda, "Zuhd – qo'lni mulkdan xoli tutish, dilni esa Haqdan o'zga har narsadan pok saqlash demak". "Nazm ul-javohir"da bu tushuncha 17-, 80-, 103-, 195-ruboiylarda tilga olingan. Masalan, "Batn ul-mar'i aduvvuhu" – "Kishining qorni uning dushmanidir" hikmati navoiyona talqinida quyidagicha nazm qilinadi:

Har kimgaki ko'p taom yemak fandur,
Bilgilki, najosatqa tani maskandur,
Qorning bila do'st bo'lmasang, ahsandur,
Nevchunki, er o'g'lig'a qorin dushmandur. [2]

E'tibor qilinsa, Navoiy taomlanish odobi haqida so'z boshlaydi va uni me'yor tushunchasi bilan chegaralaydi. Zero, sufiylar taomlanish tananing ibodatga yarashi uchun yetarli bo'lishi tarafdori hisoblanishgan. Me'yordan ko'p ovqatlanishni o'ziga odat qilgan kishi tanasi najosat maskani bo'lib qoladi, deydi Navoiy. Haqiqatan, qorin g'amini yeydigan bandani asta-sekin g'aflat bosadi, ibodatlarda sustkashlikka yo'l qo'yadi, dangasalik kasaliga yo'liqadi, bora-bora asl maqsaddan yiroqlashadi: Alloh bilan do'stlik o'rnini qorin bilan do'stlik egallaydi. Bu – katta adashish. Navoiy fikrini mantiq ipiga shunday kuchli teradi va uni qat'iy hukm – hikmat bilan xulosalaydi. Qorin, ya'ni nafsning dushmanligi keltirib chiqaradigan xavflardan eng yomoni – qalbn qotib qolishidir. Yana bir ruboiysida Navoiy aynan shu haqida yozadi:

Ko'p to'ma yer el arosidin ixroj o'l,
Savm ahli aro bosh qo'y-u sohib toj o'l,

Kim qalbi daqiq erur, anga muhtoj o‘l,
To‘qluq chu ko‘ngulni qatiq aylar, och o‘l. [2]

Shu joyda “Kimki dunyodan parhez qilsa, uning qalbi tajalliyot nuri kiradigan joyga aylanadi” hadisini eslash o‘rinli bo‘ladi. Zuhd maqomini egallamaslik toat-ibodatlarining to‘liq bo‘lmasligiga sabab bo‘ladi. Bu haqda Navoiy keyingi ruboiysida yozadi:

Gar emas esang zuhdg‘a damsoz hanuz,
Fisq ichra qilur esang tak-u toz hanuz,
Ko‘p angla bir o‘lsa jurm nosoz hanuz,
Gar ming o‘lsa toat, erur oz hanuz. [2]

Aynan shu ruboiyda zuhd maqomi faqat moddiyatdan emas, balki fe‘l-atvordagi illatlardan ham parhez qilish ma‘nosiga ega bo‘lib, ibodatlarining soni emas, sifatiga, zohiri emas, botiniga e‘tibor qaratish lozimligiga ishora qiladi.

“Faqirlik” deb ataluvchi maqom tasavvufda qashshoqlik, benavollik, ulug‘vor ilohiy mohiyat kasb etish bolib, so‘fiylar nazdida Xudoga bandalikni sidqidildan oliy darajada bajo keltirish, banlalikdan sharaf topish, niyozmandlik va talabgorlikda yo‘ldagi tuproq misol nom-u nishonsiz bo‘lish, Iloh nazdida o‘zini zarra, balki zarradan ham kam deb hisoblash va shu martabada komillik rutbasini qozonishdir. Mazkur maqomi haqidagi ruboiylar “Nazm ul-javohir”da anchagina bo‘lib, ularda “faqr” atamasi tilga olinishi bilan birga, faqirlik martabasining ulug‘ligi, faqir kishining sifatleri, bu yo‘lda bandaning holatlari qanday bo‘lishi haqida so‘z boradi. Faqirlik bandaning shunday darajasiki, u dunyo matohlaridan ustunlikka erishadi, ruh nafs qutqusidan ozod bo‘ladi, qalb go‘zallashadi, ko‘ngil eng katta boylik – Haq diydoridan umidvor bo‘ladi. O‘z navbatida, bu toifaga yaqinlik ham tarbiya maktabi, zavq sababchisi, rohat ulashuvchi, islohg‘a yo‘llovchi. Shu bois A.Navoiy ruboiylarida bu mavzu keng doirada qamrab olinadi. Johillar bilan emas, faqr ahli bilan suhbatdosh bo‘lish ne‘matlar shukrini ziyoda qilishi (49-ruboiy), cho‘ntagida jahon moli bo‘lsa ham, faqir ahli qalbning pokligida, uning boyligidan ko‘ngli orom olishi (63-ruboiy), Haqning oldida mansab-u boylik, mol-mulk aziz emas, balki faqr talabgori, faqlar faqiri aziz bo‘lishi (84-ruboiy), jahonda benishonlik, faqr ahli yo‘lida notavonlik yaxshi amallardan ekanligi (104-ruboiy), qurumsoq va haqir boylar faqir ahliidan zaifligi (121-ruboiy), asosiy faqirlik – ishqqa muhtojlik ko‘ngillarni nurlantirishi (137-ruboiy), shuhrat to‘ni o‘rniga faqirlik libosini kiyish donolikdan ekanligi (210-ruboiy), faqr yo‘lida kuch va iqtidor topmagan kimsa baxtsiz bo‘lishi (253-ruboiy) bayon qilingach, faqirlik qalbni rohatga eltishi haqida xulosa chiqariladi:

Istar esang osudaliq, ish tajrid et,
Faqr ichra o‘zungni moyili tafriid et.
Ko‘nglungni zamon bahrasidin navmid et,
Nafsingg‘a bu ishni rohibi jovid et. [2]

Sabr maqomi, tasavvufshunos olim N.Komilovning yozishicha, so‘fiylar tilida qiyinchiliklardan shikoyat qilmaslik, ayniqsa, Xudodan boshqaga nola-iltijo qilmaslikni bildiradi. Darhaqiqat, mukammal saodat yo‘li ham sabr orqali bosib o‘tiladi: muammolar, har turli balolar, qiyinchiliklarga bardosh berish bilan solik toblanadi; nafsni mag‘lub qilish ham, asl maqsadga yetish ham sabr orqali amalga oshadi. “Bashshir nafsaka biz-zafari ba‘d as-sabri” – “Sabrdan keyin zafar kelishini o‘zingga bashorat qil” hikmati sharhida Alisher Navoiy gapni sabrning eng qiyin sinovi bo‘lmish nafsni yengish paytidagi xizmatiga urgu berish bilan boshlaydi:

Nafs uyiga sabr ila imorat angla,
Besabrlig‘in aning sharorat angla,
Ish sabr sori anga ishorat angla,
Sabrni zafar sori bashorat angla. [2]

Sabr maqomi haqidagi ushbu da‘vat nafsning uyida sabrdan imorat solish – u bilan ko‘rashishda doimiy talab qilinadigan talab ekanligiga ishoradir. Shu bois ikkinchi misrada besabrlilik yomonlik, yaramaslik ekanligi ta‘kidlanadi. Har ishda, shuningdek nafs bilan kurash ishida doim sabr qilish zafarga eltadi. Solikning g‘alabasi nafsni poklash orqali ruhni asliga birlashtirish manziliga erishishidadir. Lekin bu maqom ancha mashaqqatli bo‘lib, kishi ko‘p qiynalishi, azob chekishi muqarrar. Navoiy buni bilgani uchun bandani ogohlantiradi, ya‘ni sabrga yetish uchun ham sabr qilish lozimligini ta‘kidlaydi:

Sabr archi kishiga ranj afzun aylar,
Oxir kishi folini humoyun aylar,
Sabring nechakim ko‘ngulni mahzun aylar,
Ham sabr seni zafarg‘a maqrun aylar. [2]

Ruboiylarda aynan shu mavzuni davom ettirilib, hirsni qanoat olovida yondirish va shu yo‘l bilan ashaddiy dushmanni yo‘q qilish haqida ko‘rsatma beriladi. Navoiy bir she‘rida “Hirs o‘lsa, qanoat o‘tig‘a yoq ani, Ya‘niki adam rishtasig‘a toq ani” desa, boshqa ruboiysida “Tarki tama’ ayla, hokimi davron bo‘l, Ya‘niki qanoat ayla-vu sulton bo‘l” deydi.

Sabr-qanoat sobirni olib boradigan manzil qayer, sabr qiluvchining g‘alabasi nimada? Bu – Ruhning g‘alabasi, Xoliq roziligi, Haq diydori. Shu bois shar‘iy-tariqiy amallarda bu maqomni bosib o‘tgan banda bilishi kerakki,

Har kimki falak zulm-u inodig'a yetar,
Sabr aylagan oxir e'tiqodig'a yetar,
Chun bo'ldi sabur, tengri dodig'a yetar,
Sobir kishi oqibat murodig'a yetar. [2]

Tasavvufning "xavf" deb ataluvchi maqomi bandaning iymoni sinovi bo'lib, u qo'rquvni ifodalaydi. Solik maqsad yo'ldan adashishdan, nafs qutqulariga uchishdan, ibodatlariga riyoni aralashtirib qo'yishdan, Robbini norozi qilib qo'yishdan, uning marhamatidan benasib qolishdan qo'rqadi. "Nazm ul-javohir"da xavf maqomi bilan bog'liq holatlar bayon qilingan ruboiylar ham mavjud. "Ya'man ul-xoyifu izo vasala ila mo xofaxu" – "Nimaga xavfsirab yurgan bo'lsang, o'shanga uchraganingdan keyin emin bo'lib qolasan" hikmati sharhida Navoiy shunday deydi:

Xoifg'aki xavf yuz ziyondin erdi,
Bal ham anga xonumondin erdi,
Emin bo'lur ar xavf anga jondin erdi,
Chun yetti angaki xavfi ondin erdi. [2]

Demak, bandaga turli narsalardan qo'rquv yetishi mumkin, bu xavfdan faqat unga uchragandan keyin omonlik bo'lar ekan, oshiq banda uchun xavf maqsadi yo'ldagi doimiy hamroh sanaladi, u Haq diydoriga erishgandan keyingina bandani tark etadi. So'nggi manzilga yetishguncha solikning Allohdan qo'rquvi uning qalbida bo'ladi. Navoiy "Haq vahmidin ulki yig'lamoq fan qilg'ay, Ul ashk aning ko'zini ravshan qilg'ay", - deydi. Mana shu xavf holatida to'kilgan yoshlar ko'zni ravshan qiladiki, Haq vasli nasib qilganda oshiq Robbini pok nigoh, pokiza nazar bilan yorqin ko'rishga musharraf bo'ladi.

"Rajo" deb atalgan galdagi maqom umidvorlikni, ya'ni qalbning kelajakda Mahbub basliga yetishidan umidvorligi, xavfdan qutulish umidini ifodalaydi. U Alisher Navoiy ruboiylarida xavf maqomi bilan birga ifodalanadi. Masalan, 59-ruboiy shunday misralardan iborat:

Haqdin emin bo'lubki jon topqaysen,
G'ayridin xavfi begaron topqaysen,
Andinki rajoyi jovidon topqaysen,
Xavf aylaki, g'ayridin amon topqaysen. [2]

Demak, bandaga Haqdan boshqasidan hadsiz xavf yetadi, faqat Allohni degan kimsaning joni eminlik topadi, yolg'iz O'zidan abadiy umidvorlikkina o'zgalardan omonlik bera oladi. Bu she'rda "o'zga" – Haqdan boshqa barcha mavjudlik – jonli va jonsiz olam va undagi yaratilqlardir.

Tasavvufda "tavakkul" atamasi barcha yaxshi-yomon ishlarni Allohdan deb bilish, barcha hollarda va amallarda doimo O'ziga suyanishni ifodalaydi. Bu maqomda imon sohibi Xudodan boshqa barcha narsalar, hatto o'zining mavjudligi va borlig'i ham Xudodan ekaniga ishonadi, qiladigan amallarining hammasi Tangrining qudrati sababli ekanligini anglaydi. Xalq orasida "O'ziga tavakkal" iborasi ham shundan kelib chiqqan. "Nazm ul-javohir"da bu maqom haqida mulohazalar bayon qilingan ruboiylar uchraydi. Jumladan, 22-ruboiyda shunday deyiladi:

Har ishdaki haqqa multamas bo'lg'usidur,
Ish sa'b esa tengri choraras bo'lg'usidur,
Har yo'lg'aki ko'nglungga havas bo'lg'usidur,
Tengriga tavakkul sanga bas bo'lg'usidur. [2]

Har ishda banda So'ralg'uvchisiga yuzlanishi lozim, chunki barcha mushkulotlarning chorasoz yagona Allohdir. Shuning uchun Tangriga tavakkal qilish banda uchun kifoya qiladi. "Tavakkul maqomidagi banda shariat buyurgan amallarini ham hech ikkilanishsiz ado etadi, kimki sustkashlikka yo'l qo'ysa, iymon zaifligidandir", - deydi Navoiy 25-ruboiysida. Demak, Allohga tavakkal qilish iymondandir va u ikki dunyo saodatiga erishtiradi. Bandaning murodig'a yetishi ham tavakkuldan (181-ruboiy), oshiqning behad qadr topishi ham aynan tavakkuldan (171-ruboiy).

Keyingi maqom – "rizo"ning ma'nosi rozilik demakdir. Rizo – berilgan taqdirga rozilik, qadarda bitilgan hukmga buysunish, shuningdek Haqning roziligiga erishish. Navoiy 41-ruboiysida "Haq kimdagi, dahr ibtilosi ko'pdur, Yo'q bok, agar Haqqa rizosi ko'pdur" deyilganda ham aynan shu maqom nazarda tutilgan. Rozilik – bu dunyo tashvishlaridan qutulish, uning dardini aritishga sabab bo'luvchi sifatdir. Navoiy buni e'tirof etib, "Har kimgaki, ko'ngli dardi nobud kerak, Har neki qazodin o'lsa, xushnud kerak", - deydi.

Tasavvuf tariqatidagi mazkur maqomlar orqali banda poklanib boradi: taomlanish, uxlash, gapirish kabi amallarda me'yorni ushlab va nomaqbul ishlardan parhez qilish bilan badan, amal va qalb pokligiga erishiladi. Shu asosda iymon mustahkamlanib, Allohning cheksiz qudratini ko'rish va idrok etish orqali Haqni tanishga yo'l ochiladi. Banda ilohiy ma'rifat orqali Haqiqatga yetishadi. Natijada banda o'zidan foniy bo'lib, boqiyni topadi. "Tola umru man qasara ta'abahu" – "Oz qiynalgnlarning umri uzun bo'ladi" hikmati sharhi sifatida yaratilgan quyidagi ruboiyda shoir fanoga erishgan oshiqning vaqti xush bo'lishini e'tirof etishi bejiz emas:

Xush vaqti fano bazmi sori borg'onning,
Yo'ldin o'z'luk qaydini qaytarg'onning,
Qisqordi hayoti g'am ichin yorg'onning,

Umri uzun o‘ldi ranji qisqorg‘onning. [2]

“Nazm ul-javohir” asaridagi ruboiylar ma‘no-mohiyati, mavzu va mazmun ko‘lami, dolzarb masalalarga bag‘ishlangani bilan har biri nazmdagi bir javohirdir. E‘tibor qilinsa, asar go‘yo bir umr yo‘lida qilinishi lozim bo‘lgan amallar yo‘riqnomasi kabi. Asarni o‘qigan va uqqan sari shirasi chiqib, mazasi ham tanaga, ham ko‘ngilga rohat, quvvat bag‘ishlaydi.

Xulosa. Yuqoridagi fikrlar asosida quyidagilarni xulosa qilish mumkin:

Alisher Navoiy “Nazm ul-javohir” asarida Hazrat Ali (r.a.)ning hikmatlarining she‘riy talqinini yaratgan ekan, ularning badiiy jihatdan ham mukammal bo‘lishiga harakat qiladi. Asardagi ruboiylar ba‘zan hikmatlarning to‘g‘ridan to‘g‘ri sharhi sifatida yaratilgan bo‘lsa, boshqasida mutafakkir hayotiy kuzatishlari, tajribalari, axloqiy-didaktik g‘oyalari, tasavvufiy qarashlari ifodalani, hikmatlar shoir xulosalarini quvvatlantiruvchi manba sifatida keltiriladi.

Alisher Navoiy ruboiylarida lirik qahramon – shoirning o‘zi, lekin u “Qur‘on” oyatlaridan, o‘ziga g‘oyadosh bo‘lgan zotlar – Rasululloh (s.a.v.), Hazrat Ali (r.a.)ning fikrlaridan oziqlanadi. Shu bilan birga, shoir muqaddas Kalomga, bu zotlarning qarashlariga g‘oyaviy jihatdan yaqinligini, ular bilan hamfikr, shaxs tarbiyasida hammaslak ekanligini bildirib o‘tadi.

Muallif (lirik qahramon) ruboiylarda goh donishmand mutasavvuf, goh orif zot, goh mudarris, goh munaqqid, goh faylasuf timsolida gavdalanadi, yillar davomida orttirilgan tajriba natijasida quyma satrlarda mulohazalarini bayon etadi.

Ruboiylar leksikasida irfoniy-tasavvufiy tushunchalarni ifodalovchi atamalar salmoqli o‘rin egallaydi, lekin Navoiy bunday birliklarni nazariy jihatdan sharhlaymaydi, balki ularni badiiy maqsad uchun xizmat qildiradi, ularning ma‘nosini keng ifodalashga, olam va odam munosabatlarini aks ettirishga, insoniyat taqdiriga bog‘liqligini va daxldorligini ko‘rsatishga, o‘quvchi uchun manfaatli qirralarini yoritishga e‘tibor qaratadi.

Ruboiylarda irfoniy-tasavvufiy tushunchalar ba‘zan manbasiga mos arabiy kalimalar bilan, ba‘zan turkiy yoki forsiy so‘zlar bilan qo‘llansa-da, o‘quvchining bunday so‘zlar ma‘nosini anglashida qiyinchilik tug‘ilmaydi, chunki Navoiy ruboiylarda sodda, xalqona, yengil uslubni tanlaydi, she‘rlar matnida murakkab ifodalar, tushunilishi qiyin yoki tagdor iboralar deyarli uchramaydi. Bu holat asarning o‘qishli bo‘lishini, kitobxon xotirasida oson qolishini ta‘minlaydi.

Ruboiylarda takrir, tazod, tanosib, ta‘did, ishtiyoq kabi badiiy tasvir vositalariga juda ko‘p o‘rinlarda murojaat qilingan. Mazkur badiiy san‘atlar muallif fikrining ta‘kidi, kuchaytirilishi, ta‘sirchanligining oshirilishiga yordam bergan.

Ruboiylarda irfoniy-tasavvufiy atamalar axloqiy-falsafiy, ma‘naviy-ma‘rifiy tushunchalar bilan uyg‘un holatda ishlatilganligi asarning qadr-qimmatini, hayotiylikini, dolzarbligini yanada oshirgan. Zero, tasavvufning bosh maqsadi ham komil axloq sohiblarini tarbiyalashdan iboratdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qur‘oni karim ma‘nolar tarjimasini. Tarjimon va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. – www.ziyouz.com kutubxonasi.
2. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 10-jild. Nazm ul-javohir. – Toshkent, 2013.
3. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati. 4 tomlik. 1-4-tomlar. – Toshkent, “FAN” nashriyoti, 1983-1985-yillar.
4. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-jomi‘ as-sahih. (1-jild). Arabchadan Zokirjon Ismoil tarjimasini. – Toshkent, 1991.
5. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Darslik. – Toshkent, “Tamaddun”, 2019.
6. Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок. – Тошкент, “Маънавият”, 1998.
7. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 2009.

Muallif:

Eshniyazova Maysara Beknazarovna - Samarqand davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi.

E-mail: eshniyazovamaysara300477@gmail.com

UDK 372.882

BOBUR CHET EL OLIMLARI NAZDIDA

BABUR THROUGH THE EYES OF FOREIGN SCIENTISTS

БАБУР ГЛАЗАМИ ИНОСТРАННЫХ УЧЕНЫХ

Mamadaliyev Ahmadali

Andijon davlat chet tillari instituti, 170100, Andijon shahar Boburshox ko‘chasi 5 uy.

E-mail: nodiran@mail.ru

Abstract. In the article we would like to briefly dwell on the work of Jean-Paul Roux “Babur. History of the Great Mogols”, about the author, about the events described, about the description of Babur’s physiognomy, childhood and his family, since, as it seems to us, this aspect has not been sufficiently studied. About the work “Babur. The History of the Great Mogols” by Professor Jan-Paul Roux, Islamic scholar, ethnographer, historian and literary critic from France.

Key words: Great Mogols, great and famous personality, Turkic genius, genius of Islam, Indian genius, Babur’s physiognomy, Bobur’s name.

Annotatsiya. Maqolada biz Jan-Pol Runing “Bobur. Buyuk Mo‘g‘ullar tarixi” kitobi, uning muallifi, kitobdagi voqeliklar haqida qisqacha to‘xtalib, uning Bobur siymosiga, bolaligiga, oilasiga bergan tafsiri haqida ma‘lumot berilgan, chunki, bizningcha, ushbu kitob va yuqoridagi masalalar bugungi kunda kam o‘rganilgan. Frantsiyalik islomshunos, etnograf, tarixchi va adabiyotshunos olim, professor Jan-Pol Runing “Bobur. Buyuk Mo‘g‘ullar tarixi” asari haqida.

Kalit so‘zlar: Buyuk Mo‘g‘ullar, buyuk va mashhur odam, turk dahosi, islom dahosi, hind dahosi, Bobur siymosi, Bobur ismi.

Аннотация. В статье мы хотим в кратце остоновиться о произведении Жан-Поль Ру «Бабура. История Великих Маголов», об авторе, об описываемых событиях, об описании физиономии, детства и семьи Бабура так как, как нам кажется, эти стороны вাপроса недостаточно изучены. О произведнии "Бабура. История великих маголов" профессора Джан-Поля Ру, исломовед, этнограф, историк и литературовед из Франции.

Ключевые слова: Великие Маголы, великий и знаменитый человек, тюркский гений, гений ислама, индийский гений, физиономия Бабура, имя Бобура.

Kirish. G‘arbda, jumladan, Fransiyada ham Bobur va Boburiylar haqida ko‘p ishlar qilingan [1], [2]. Ushbu kitobning muallifi Jan-Pol Ru 5-yanvar 1925-yili Parij shahrida tug‘ilib, 2009-yili 84 yoshida vafot etgan. U Osiyo tirik tillari milliy instituti va Luvr institutida o‘qigan. 27 yoshida milliy tadqiqot markazida ish boshlagan. Luvr institutida professor ilmiy darajasini olgan va u yerda islom san‘atidan dars bergan. U Sharq, Osiyo va chog‘ishtirma din tarixiga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy asarlar yozgan. U turk va mo‘g‘ul halqlari tarixi va mifologiyasining bilimdoni sifatida mashhurdir. U Parijda Katta Saroy va Oranjereyada ikkita katta islom san‘ati ko‘rgazmasini tashkil qildi. Shu tariqa jamoaning islom san‘atiga bo‘lgan qiziqishini orttirib, 2003-yili Luvr muzeyida Islom san‘ati bo‘limini tashkil qildi. Shuningdek, u “O‘rta Osiyo, uning tarihi va tsivilizatsiyasi” (1997), “Temurlang” (1991), “Bobur. Buyuk Mo‘g‘ullar tarixi” (1986) asarlarining ham muallifidir.

Tadqiqot ob‘ekti va qo‘llanilgan metodlar

Asar muqaddimasida muallif odam hayoti sahna asariga o‘xshash ekanligini, asarda esa ishtirokchilar ismlari keltirilishligini, shuningday biror odamning hayoti xaqida gap ketganda shunday qonundan foydalanish mumkinligini, G‘arb o‘quvchilariga Bobirnomadagi 1500 ta odamlar ismini eslab qolish qiyinligi va ularning ko‘pchiligi omonimligi tufayli kitobning boshida ko‘p uchraydigan va mashhur shaxslarning ismlari, tug‘ilgan yillari va vafoti keltiriladi.

Muallif o‘z kitobini asosan “Boburnoma”ga asoslanib yozganini, jumladan tarjimalardan [4; 5; 6; 7], birinchi manbaalardan [8; 9; 10; 11] o‘sha davr va Boburga taalluqli bo‘lgan asarlarni dunyoning ko‘pchilik mamlakatlari kutubxonalarida saqlanayotgan va chop etilgan asarlar bilan tanishib chiqqanligini aytadi. Kitobda go‘yoki Jan-Pol Ru Bobur bilan birga yurganday seziladi.

Shuningdek, kishilar, joylar, mamlakatlar va turli nomlarning yozilishini izohlaydi.

Asarning kirish qismida Jan-Pol Ru o‘zining qanday qilib Bobur shaxsiga, uning asarlariga bog‘lanib qolganini quydagicha ifodalaydi: “Bu odamni G‘arbda haqiqatdan ham kam bilishadi. Lekin, u meni o‘ziga shubhasiz rom qilgan shaxslardandir. Ishonchim komilki, yozuvchi o‘zini maftun qilmagan shaxsiga o‘zining ko‘p yillik umrini baxshida qila olmaydi. Yoki unga nisbatan qalbida kuchli nafrat bo‘lishi kerak. Ilimlilik tarixchiga xos emas...Bu yerda shijoat kerak, hech bo‘lmasa ozroq bo‘lsada muhabbat kerak bo‘ladi” [2].

Jan-Pol Ru to‘rt marta “Nega Bobur?” so‘rog‘ini qo‘yadi va quydagicha asoslaydi: U o‘zining birinchi ishi Boburning nevarasi Akbarning siyosiy faoliyatiga bag‘ishlanganligini va shu tufayli Hindistonga borgani “So‘ng, ko‘zlarim qamashib, men uning ajdodlari Hindistonda bunyod qilgan, ta‘rifi yo‘q yodgorliklarni: turk dahosi, islom dahosi va hind dahosini zavq-shavq ila tomosha qildim. So‘ng uni uchratdim. Bu Qobulda kuz kuning birida bo‘lgan edi... Men uning qabriga piyoda birin-ketin bejirimgina bog‘lar uchrab turadigan chang tepalik orqali bordim. ...balki butunlay burkanib olgan bu ayollar yoki quyoshda qorayib butun yuzini chuqur ajinlar bosgan muloyim va jilmayib turuvchi bu chol tufaylimi, yana kim bilsin? Ohirat va jannatni kutib yotgan Bobur qabri ustidagi tosh tufaylimi, uzoq sukutda bo‘ldim” va u yana davom etadi “O‘shandan buyon uni hech qachon tark etmadim, uni o‘qidim, uning ba‘zi she‘rlarini yod olishga harakat qildim, ayniqsa, u bosgan izlarni bosishga harakat qildim. U o‘z umri davomida qo‘ygan qadamlarini, uzoq yo‘llarni bosib o‘tishga urindim, hayolini doimo o‘ziga tortgan Samarqandga, uni maftun qilgan Xirotda, zabt qilish hayoli ko‘p qiynagan Qandaxorga, orzulari ro‘yobga chiqishini besamar kutgan Qunduzga, Buxoroga, Toshkentga, u tug‘ilgan kichik Andijon shahrini o‘z bag‘riga olgan Farg‘onaga kirishga ruhsat ololmay jig‘i-biyronim chiqib, noumid yana Samarqandga qaytdim” va u Bobur Hindistonda bo‘lgan barcha joylarda bo‘lganini Chvatning g‘arbiy shahri Ko‘hat orqali Xanbarni kezib chiqqanini, Dehliga, Agraga, Loharga borganini, Boburda katta taasurot qoldirgan G‘aznaning janubidagi katta ko‘lni, Istolif bozorining yaqinidagi Bobur barpo qilgan, hozirda daraxtlari juda keksayib qolgan, yarim qurigan bog‘da dam olishni yaxshi ko‘rishligini yozadi.

U ikkinchisida shunday yozadi: “Agar voqea bu sodir bo‘lib o‘tgan bir ish bo‘lsada, agar tarix uni qayta jonlantirishga erisholmasa, agar bizga to‘g‘ridan-to‘g‘ri taalluqli ekanligini, biz u orqali barhayot ekanligimizni va bizning nabiralarimiz ham o‘z hayotlarini shular orqali davom ettirishlarini tarixchi his qilmasa, tarixning ahvoli ne kechadi?”

Bobur hayotini bunchalar ehtirosli qiluvchi bu bugunda bo'layotgan, o'tmishda bo'lib o'tgan narsalarning hozirda ham o'zaro shunchalar bog'likligidadir" [2].

Uchinchisida Jan-Pol Ru asarga baho beradi "...uning Xotiralari ("Vaqiat" yoki "Bobirnoma"), bizgacha yetib kelgan holatida dunyo tan olgan shox asardir. U Xindistonni eng mukammal tariflagan eron geografi Al-Beruniydan so'ng, moziydan o'zi haqida, davri haqida va shu davrda bo'lib o'tgan voqialar hakida eng sara ma'lumotlarni o'z ichiga olgan asardir" [2].

To'rtinchisida esa Jan-Pol Ru Boburning har tomonlama ustunlikka ega bo'lgan davr, Temuriylar uyg'onish davrida tug'ilib yashaganligini, bu asrda fan va madaniyatning gullab yashnaganligini va tsivilizatsiya musulmon dunyosini o'zining eng yuksak cho'qqisiga chiqarib qo'yganligini "Shubhasiz, doimo quloq eshitmagan mo'l-ko'lchilik bo'lgan davrlarda, ulkan yaratuvchilik bo'lganidan, ko'pincha, urf-odatlar buzildi, jamiyat tahqirlandi yoki shubha ostida qoldi va harbiy va siyosiy hayyat aql bavar qilmaydigan darajada tanazzulga uchradi. Lekin, albatta, dunyoning bu qismida o'ta nozik did, buyuk chuqur g'oyalar va usullar, hech qachon ko'rilmagan bunday hayot zavqi, bunchalar shavq-zavqqa intilish va bunday g'aroyib jo'shqinlik hech qachon ko'rilmagan. Fanda, san'atda, rassomchilikda, qurilishda, raqs, musiqa, adabiyot, hunarmanchilikda...bunday cho'qqilar zabt etilmagan" [2]. Shu o'rinda u o'zining "Temurlan" [3]. kitobida Boburiylar sulolasi tarixini boshidan, Temurdan boshlamasa to'liq bo'lmasligini o'ylab ushbu "Temurlan" kitobini yozganini aytadi (Bu kitob ham, bizningcha, o'rganilishga loyiq kitob bo'lib, o'z o'rganuvchisini kutib turibdi).

Olingan natijalar va ularning tahlili

Bu yerda biz Jan-Pol Runing Bobur haqidagi ta'rifini to'laroq yetkazish maqsadida uning ta'rif matnini aslida berishga qaror qildik:

"Bobur o'n yillar davomida taqdirning hamma ko'rguliklarini boshidan o'tkazdi. Taqdir uch marta unga Osiyoning eng nufuzli Samarqand taxtini in'om etdi, so'ng uni darbadar chavondoza, ta'qibdagi qochqin, bosqinchilar sardori, Toshkentdagi mo'g'ul xonining oldida kamsitilgan saroy ayoniga aylantirdi. Agar u Qobul mamlakatining Qobuliston shoxiga aylangan bo'lsa, bu yana o'zini xavf-hatarga qo'yish, o'zini yanada xavotirroq yumushga urish, aql bovar qilmaydigan qirchillama qish vaqtida Hindu Qush tog'ini kesib o'tish, Hindistonga g'arot qilish, bosh ko'targan jangarilardan omon qolishlar.

U o'z hayoti davomida to umrining oxirigacha turli ehtiroslar, turfa xohishlar, turli xursandchiliklar va butunlay noumidliklar, aqlga sig'maydigan havoii orzular, o'ta oshirib yuborishlar, hamma g'ayrioddiyliklar, hamma chegaralardan chiqib ketishliklar, erta omadsiz uylanish, o'z sevgan ayoliga cheksiz muhabbat bilan bog'lanib qolish – bu o'z navbatida boshqa ayollari bo'lishiga monelik qilmaydi – bir afg'on qabilasining boshlig'ining qizi bilan romantik uchrashuvlar, oilasiga fidoii muhabbat, ayniqsa o'z qondosh ayollarga, aql bavar qilmaydigan darajada do'stlikka sadoqat; uni o'lib qoladi deyishgacha olib boradigan kasalliklar; xayratlanarli rostlik, musulmon dini aqidalariga sodiqlik, uyatli va bir muddat gunohli ishlarni boshidan o'tkazdi. Jismonan va aqlan buyuklik ato etilgan Bobur o'ta mag'rur, ayniqsa, or-nomusli, g'ayrioddiy odam edi.

Bobur tarixning eng buyuk shaxslaridan edi. Boburning tomirida mug'ul va turk qoni oqayotgan bo'lsada, uni Chingizxoniga yoki Temurlangga qiyoslab bo'lmagan bo'lar edi. Biroq u buyuk jahongir edi, O'z g'alabalari sho'lasii bilan uni bosib ketadigan jahongirlardan uning 12 mingdan oshmagan kishi bilan qirg'inbarotsiz, katta vayronalarsiz, o'ta tejamkorlik bilan qilgan amali abadiyroq va sermahsulroqdir" [2].

Jan-Pol Ru kitobining kirish qismini quyudagi so'zlar bilan tugatadi: Xenri do' Manterlan "ko'p hollarda buyuk odam bilan mashhur odamni almashtirib yuboradilar" deganda u haq edi. "Bobur biz tomonlarda mashhur emas; u oddiygina buyuk odamdir" [2].

Kitobning birinchi bobi XV asrdagi turk osiyosi ta'rifii, Temur imperiyasi, uning vorislari, turkmanlar, O'smonli turklar, o'zbeklar, mo'g'uliston va Hindiston haqida gapirilib, ikkinchi bobda Temuriylar uyg'onish davri va Yevropa renessansi haqida, o'sha davrdagi ijtimoiy hayot; adabiyot, rassomchilik, arxitektura, ranglar san'ati, musiqa va fan haqida to'xtaladi va o'sha davr turk dunyosi xaritasini keltiradi.

Uchinchi bobda esa Bobur haqida malumot beriladi. Bunda Boburning shakli-shamoyili, uning qobilyati, ichki dunyosi, uning yutuq-kamchiliklari, uning davlat arbobi, sarkarda va diniy etiqodi yoritib beriladi.

To'rtinchi bob "Birinchi qadamlar" deb atalib, Farg'ona vodiysi voqealari, Samarqandga qilingan birinchi yurish, Andijonni bo'lib olinishi haqida gap ketadi.

Beshinchi bobda Boburning Samarqandga ikkinchi bor yurishi, Saripulda Shayboniyxondan yengilib, vatansiz darbadarligi, Toshkentga borishi, Qobul sari ketishi va Xusravshox bilan uchrashishi bayoni keltiriladi.

Oldinchi bobda Boburning Qobuldagi hukumdorligi, Qobul voqealari, Hindistonga birinchi yurishlari, Husayn Bayqoroga yordamga borishi, Xirotda bo'lishi, qahraton qishda tog' osha Qabulga qaytish, Qobuldagi bosh ko'tarishlar, Temuriylar sulalosiining tugatilishi va Qandaxor yurishi haqida gapiriladi.

Yettinchi bob "Podishox" deb nomlanib, mo'g'ul podsholari dinastiyasini tuzilishi, Qobul qo'zg'oloni, shox Ismoil va Shayboniyxonning yengilishi, Boburning uchinchi bor Samarqandni olishi, o'zbeklarning g'ozot yurishi, Kabulga qaytish, Qandaxorni zabt etish, ichkilikka, nashavandlikka berilish, o'q otar qurollarni takomillashtirish, Hind sari yurish va turk yurtlariga davo qilish haqida.

Sakkizinchi bob Hindiston zabtiga bag'ishlangan bo'lib, Davlatxonni bartaraf qilinishi, Panapat jangi, Boburning Dehliga kirishi, tinchlik o'rnatilishining debochasi, g'ozot urishinig boshlanishi, shoxona ziyofatlar, Bobirga suyuqasd, Sharqqa yurish haqida yoziladi.

To'qqizinchi bobda Boburnomaning tugatilishi, Bobir hayotinig oxirgi oylari, Humoyunning Agraga kelishi, Badaxshon voqealari, Boburning Loxarda bo'lishi, Boburning o'z jonini fido qilishi, Boburning kasalligi; uning vafoti, dafn marosimi va Boburning qabri haqida gapiriladi.

Ilovada: Boburning adabiy merosi; ayollari; bolalari; Temuriylar shaharsozligi va shaharlari Yevropa va Usmonli turklarniki bilan solishtirib beriladi; Temuriylarning saqlanib qolgan eng mashhur qo'lyozmalari; xranalogiya; unvonlar so'zligi; Chingizxon, Temur va Bobur sajaralari ko'rsatkichi; bibliografiya; mundarija va kartalar berilgan.

Bobir siymosi haqida kam ma'lumot bo'lganligi uchun biz bu yerda uning siymosiga, bolaligiga, bolalari va ayolariga bag'ishlangan ta'riflarga ko'proq to'xtashga qaror qildik.

Jan-Pol Ru Bobur siymosini ta'riflashga harakat qiladi. Buning uchun u 1527-yili Rajputdagi g'alabadan so'ng Bobur o'zini podshox va g'oziy deb e'lon qilgan va umrinig ohirlarida chizilgan bir minatyurani asos qilib oladi. Bu rasmda Bobur siymosi asliga yaqin chizilganligini, o'sha davrga kelib Akbarshox tomonidan butun islom dunyosiga portret chizishga butunlay yangicha islomiy huquq berilganligi bilan asoslaydi.

U yerda Bobur hukimdor ust-boshida, boshida toj bilan gavdalanirilgan. U ancha uzun soqol qo'ygan va shu asosda Jan-Pol Ru yozadi "Boburdan ulkan bir latofat ufurib turadi. U o'rta bo'yli, baquvvat odam bo'lgan bo'lsada, bular uning nafisligi va nasli-nasabligiga halal bermas edi. O'ta hayoliy bo'lmasada, lekin rassomlar jangchi va sportchining qo'liga mos kelmaydigan qilib ishlagan cho'ziq va nozik qo'llar. Uning yuzi cho'ziq, yonoqlari biroz burtib chiqqan: ko'zinig kesimi keng, bo'liq qoboqlar ostida joylashgan, qop-qora; tikka-tikka qoshlari biroz egma, qarashlari sinchkov. Burni chiroyli, biroz go'shdorrog va ozrog do'ng. Nafis marjon (yoka) iyagi ostidagi cho'qqi soqoli bo'ylab borib uning yanoqlarini yopib turadi, gohida ingichka, gohida yo'g'on mo'ylabi lab uzra javlon uradi. Og'zi – kichkina, istehzo bilan kulib turadi va ko'pincha xayrihoxlik, agarki bepisandlik bo'lmasa. Butun yuzidan qattiqqo'llik, fazilat, qaxri qattiqlik, vazminlik yog'ilib turadi, shuningdek, biroz mayuslik ham ko'zga tashlanadi" [2].

Bobur ota tomonidan Temuriylardan bo'lib, Abu Said mirzoning beshinchi yoki oltinchi bolasi Umarshayx Mirzoning to'ng'ich o'g'li edi. Ona tomondan esa Qutlug' Nigorxonim Yunusxonning besh qizidan biri edi. Ular Chingizxonning o'g'li Chig'otoyxon avlodining o'n birinchi avlodidan edi. Yunusxon Toshkent xoni bo'lib, Umarshayx Mirzoni o'z o'g'illari qatorida ko'rar edi.

Boburga Zahiriddin Muhammad (din rahnomasi Muhammad) ismini odatda Ahroriy deb ataluvchi oilaning rahnomasi Xoja Nasiriddin Ubaydulloh qo'ygan edi. Jan-Pol Ru Bobur ismini Turk-Mo'g'ul an'analariga asosan berilgan deydi va u Babar, Baber yoki Babr talaffuz qilini "qoplon" yoki boshqa yovvoyi hayvonlar nomini bildirishi mumkinligini aytadi. Bu aqidaviy ma'noni ham bildirishi mumkin deydi Jan-Pol Ru. Odatda xutba Zahiridin Muhammad Bobur nomiga o'qitilar edi, G'alabadan so'ng esa Zahiriddin Bobur Muhammad podshox G'oziy, kundalik hayotda esa Bobir Podshox yoki Bobir Shox deb atalar edi. Bobur yozadi "Ushbu tarixqacha Temurbekning avlodini bovujudi saltanat mirzo derlar edi, ushbu navbat buyurdumkim, meni podshoh denglar" [12].

Boburning ko'p atkalari bo'lgan: avvalo Shayx Mozid Beg, otasinig eng taniqli beglaridan bo'lib, urf-odat ishlariga bepsand bo'lsada, davlatni boshqarish ishlarini juda yaxshi bilgan. So'ng, Bobo Quli Beg, u ham boshqaruv ishlarini yaxshi bilish bilan birga usta sarkarda edi, lekin benomoz edi, ro'za tutmas va zulimkor odam edi. U 1495-yili Samarqand sultoni tomonidan o'ldirildi. Qisqa muddat Boburga Xudayberdi atkalik qildi. U 1495- yili Isfara qamalida o'q tegib o'ldi.

Boburda bir umr kuchli taassurot qoldirgan, bu unga ism qo'ygan Hoja Ubaydulloh edi. Bobir bu avliyodan mazlumlarga, ayniqsa dehqonlarga rahm-shafqat qilishni, o'zizlarni qudratlilardan himoya qilishni, adolatni o'rgandi va butun umri davomida bunga amal qilishga harakat qildi.

Uning vafotidan so'ng unga Hazrati Mavlona Xoja ma'naviy rahnamo bo'ldi. U Temur saltanati davridagi ko'plab Shayxislomlar chiqqan oiladan edi. Hech qachon qo'rqinch nimaligini bilmaydigan bunday odam ko'rilmagan edi. Bobur uni avliyo deb hisoblar edi. Ahmad tanbal va uning sheriklari bu kishini 1498-yili Andijonda osib o'ldirdilar. Shu asnoda ko'pchilik Boburning yaqinlari ham qurbon bo'ldilar.

Fors tarixchisi Xondamirning yozishcha Bobur yoshligining ko'p qismi tug'ilgan shahri Andijonda o'tgan. Boburning yoshligidagi yolg'iz ma'lum voqea, uning besh yoshida Samarqandga borishi va amakivachchasi, Sulton Ahmad Mirzoning qiziga, unashtirilishidir. Samarqand unda juda katta taassurot qoldirgan edi. U butun umr bu shaharga erishish orzusida harakatlar qildi. Uch marta Samarqandni egalladi.

Bobur tarbiyasiga har tomonlama e'tibor berishdi. U turli xil sport turlari bilan shug'ullandi: chavondozlik, kamonchilik, qilichbozlik va suzish. O'z davrida shaxzodalar bu sohalarni mukammal bilishlari kerak edi. Aqliy-ma'naviy tarbiyani esa saroyning eng bilimdon kishilaridan o'rgandi. Kichik shaharlarda madaniyat darajasi poytaxtdagiday bo'lmasada, Temuriylar uyg'onish davrida madaniyat, san'at keng quloch yoygan, va viloyatlarda ham poytaxtga taqlid qilinar edi.

Chuqur diniy va ma'naviy ta'limni Bobur Hoja Ubaydulloh va so'ngra Mavlono Xojadan o'rgandi. Ular Boburni shahar va oila muhitidagi yomon odatlardan asradilar. Ichkilikni yaxshi ko'radigan otasi uni ham ichishga undaganda Bobur uzr aytib, Mavloni Xoja yo'lidan borib, "bu gunohga berilmas", "ogohlikda va Allohdan qo'rqib" yashar edi.

Bobur hayotida ayollar o'ziga xos o'rin tutganlar. Musulmon qonunlari bir vaqtning o'zida to'rtta xotin va cheklanmagan miqdorda kanizaklarga ega bo'lish huquqini beradi. Bobur bu huquqlardan qisman moyillikdan, qisman an'analariga sodiqlikdan, qisman siyosat yo'lida foydalangan. Bo'ydoqlik unga ko'proq ma'qul bo'lganday ko'rinadi. U buni ochiq aytmasada, u butun umrini yolg'izlikda o'tkazgan Mir Alisher haqida gapirganda tushunish mumkin. "Uning na o'g'li, na qizi, na oilasi bo'lmadi: u hayotni ozod va tushovsiz bosib o'tdi".

Boburning ayollarga bo'lgan ishqiy munosabatlari haqida ko'p ma'lumotlar yo'q. Haqiqiy musulmonchilikda u buyuk iffat egasi edi. She'riyat kishi yuragining to'ridagini oshkor qiladi. Bobur she'rlarining ba'zi birlari shaxvoniy, ba'zilari so'fiylik an'alariga mos edi.

U birin-ketin o'zining uchta amakivachchalariga uylandi: Sulton Mahmud Mirzoning qizi Zaynab Sulton Begim. Unga Qobul olingan 1504-1505-yillarda onasining xohishi bilan uylangan edi. U ikki-uch yildan so'ng saraton kasali bilan vafot etdi. Va Sulton Ahmad Mirzoning ikki qizi – besh yoshida unashtirilgan Aysha Sulton Begim va Hirotda uchratgan Ma'suma Sulton Begimga uylangan edi. Ayshaga birinchi bo'lib uylangan edi, lekin unga hech ham ko'ngli bo'lmadi. Bobur Samrqandni olganda Aysha unga bir qiz hadya qildi, lekin u ko'p yashamadi. Bu uning birinchi bolasi edi. U Boburni 1503-yili Toshkent talovidan bir oz oldin mo'g'ul xoni Mahmudxonning xotini va o'zining onasi maslahati bilan tashlab ketdi. Bobur Ma'sumaga Hirotdagi qisqa uchrashuvdan keyin, bir-biriga ko'ngil qo'yib uylandi. U ham bir qiz hadya qildi, lekin tug'ish vaqtidagi dard bilan olamdan o'tdi. Uning ayollari ichida eng yaqini Humoyunning onasi edi. Uni Bobur Mohim der edi. Uning haqiqiy ismi hech qaerda keltirilmagan. Undan beshta bola bo'ldi, lekin ulardan to'rttasi yoshligidayoq o'tib ketishdi, Boburning vorisi Humoyungina qoldi. Keyingilari mo'g'ul shaxzodalari oilasidan bo'lgan Gul Rux Begim va oddiy oiladan bo'lgan Dildor og'acha edi. U Gulbadan begimning onasi edi. 1519-yili Bobur afg'on qabilasidan bo'lgan Bibi Muborakaga yaxshi ko'rib uylandi. U bola ko'rmay o'tdi, lekin u Boburga juda bog'lanib qolgan edi. Keyichalik u Boburning hokini Agradan Kabulga olib keltirdi.

Boburning joriyalarining soni aniq emas. Kitobda Eron shohi Shoh Tahmas tomonidan sovg'a qilingan ikki qiz; Gulnor og'acha va Norgul og'acha haqida gapiriladi va ular haqida Gulbadan Begim o'zining kitobida to'y-marosimlarda eslaydi.

Boburnig aniq qancha bolasi bo'lganligi haqida aniq ma'lumot yo'q. Boburnomada ulardan ikki yoki uchtasining o'lganligi haqida gapiriladi. Jumladan, 1526-yili tug'ilgan va Bobur uni ko'rmagan va qalbida e'zozlagan, ikki yoshlar atrofida nobud bo'lgan o'g'li Farruxdir.

Jan-Pol Runing fikricha Boburning o'n yettita farzandi bo'lgan, shulardan sakkiztasi yoshligida o'tib ketgan va to'qqiztasi yashab qolgan. Xotinlarining ichida faqat ikkitasi tug'mas edi: Zaynab Sulton Begim va Bibi Mubaraka. Hammasidan ham ko'proq Mohim farzandini yo'qotdi, beshta boladan faqat Xumoyunnigina voyaga yetkaza oldi. Dildor ham beshta bola ko'rdi, lekin u ulardan bittasinigina yo'qotdi.

Qizlar haqida kam gapiriladi. Faqat 1523-yillar atrofida tug'ilgan Gulbadan Begim o'z esdaliklari bilan mashhur bo'ldi. Uning tug'ishgan singillaridan biri Mo'g'ul imperiyasining oliy tabaqali Salima Sulton Begimning onasi edi.

O'g'illar, albatta, yaxshiroq tanish. To'ng'ichi – Humoyun – taxt vorisi, otasining vafotidan yigirma olti yil so'ng, otasining yoshida, 1556 yili olamdan o'tdi. O'sha yili Kamron ham dunyodan ketdi. U qirq olti yoki qirq yetti yoshlarda edi. Askariy undan bir yoki ikki yosh ko'proq yashadi. U qirq bir yoshda edi. Eng kenjasi Hindol yanada yoshroq, o'ttiz uch yoshda, 1551-yili vafot etdi. Oilaning eng keksasi, Gulbadan bo'lib, u sakson yoshlarida 1603-yili olamdan o'tdi.

Xulosa. Fikrimiz yakunida shuni aytish kerakki, frantsuz olimi Jan-Pol Runing ilmiy izlanishlari, yozgan asarlari o'tgan asrlarda chet ellarga olib ketilgan tarixiy manbalar asosida yaratilgan. Shu sababli ushbu olimning buyuk ajdodlarimiz haqidagi yangi ma'lumotlari tariximizni yangi nazar bilan o'rganishga, boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Xolbekov M. Ulug' adibimiz frantsuz sharqshunosligi sahifalarida. // Bobur abadiyati "Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarining jahon madaniyati tarixida tutgan o'rni" mavzusidagi xalqaro anjuman materiallari 27-28 oktyabr. 2017 yil Andijon). – Toshkent "BAYOZ" 2018.
2. Jan-Paul Roux « Histoire des Grands Moghols. Babur ». – Paris: Fayard, 1986
3. Jan-Paul Roux. Tamerlan. – Paris: Fayard, 1991.
4. A. Pavet de Courteille « Mémoires de Baber (Zahir ed-Din Mohamed) », traduit pour la première fois sur le texte djachataï 2 vol., Paris, 1871 (vol. I, 476 pages, vol. II, 467 pages).
5. Jean-Louis Bacqué-Grammont « Le livre de Babur », traduit du turc, collection UNESCO d'oeuvres représentatives. UNESCO, Paris, 1980 (478 p.).
6. Annette Sussannah Beveridge «The Babur-name in English (Memoirs of Babur) by Zahiru'd din Muhammad Babur Padishah Ghazi, translated from the Original Turki Text 2 vol., Londres, 1921.
7. J. Levden et W.Ersrine "Memoirs of Zahir ed-Din Muhammad Babur, Emperor of Hindustan".
8. Le ms. Dit d'Elphinstone acheté à Peschawar en 1810.

9. Le ms. De Hyderabad, 1700.

10. Le ms. De Boukhara 1714 (d'Ilminski).

12. Бобурнома, Тошкент, Юлдузча 1990

13. Захириддин Мухаммад Бабур. Бабуриды. Библиография. Автор-составитель Ш.Ш. Рустамхужаев, Москва, Издательство восточной литературы 2016.

Muallif:

Mamadaliyev Ahmadali - ADCHTI fransuz tili nazariyasi va amaliyoti kafedrası dotsenti, Fransiya Respublikasi Akademik Palma ordeni kavaleri va ofitseri.

UDK 372.882

COMPOSITIONAL ORIGINALITY, THEME AND CONTENT OF THE WORK "TURKISH GULISTAN OR MORALITY"

“TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ” ASARININIG KOMPOZITSION O‘ZIGA XOSLIGI, MAVZU VA MUNDARIJASI

КОМПОЗИЦИОННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ, ТЕМА И СОДЕРЖАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ТУРЕЦКИЙ ГУЛИСТАН, ИЛИ МОРАЛЬ»

Mustanov Ubaydulla Zulpanovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti. 130100. Jizzax viloyati, Jizzax shahri, Sharof Rashidov ko‘chasi, 4- uy.

E-mail: Mustanov-Ubaydulla@gmail.com

Abstract. This article analyzes issues such as Abdulla Avlani's moral views, the role of moral and didactic works in Eastern literature, compositional uniqueness, theme and content of the work "Turkish Gulistan or Ethics" ("Turkiy Guliston yoxud axloq").

Keywords: fiction, ethics, education, didactics, didactic literature, types of didactic literature, "Turkish Gulistan or ethics".

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Avloniyning axloqiy qarashlari, sharq adabiyotida axloqiy-didaktik asarlarning o‘rni, “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarininig kompozitsion o‘ziga xosligi, mavzu va mundarijasi kabi masalalar tahlil qilngan.

Kalit so‘zlar: badiiy adabiyot, axloq, tarbiya, didaktika, didaktik adabiyot, didaktik adabiyotning turlari, “Turkiy Guliston yoxud axloq”.

Аннотация. В данной статье анализируются такие вопросы, как нравственные взгляды Абдуллы Авлани, роль нравственно-дидактических произведений в восточной литературе, композиционное своеобразие, тема и содержание произведения «Турецкий Гулистан или Этика» (“Turkiy Guliston yoxud axloq”).

Ключевые слова: художественная литература, этика, образование, дидактика, дидактическая литература, виды дидактической литературы, «Турецкий Гулистан или этика».

Kirish. Shoir har bir axloqiy tushunchani talqin qilar ekan, uni bevosita o‘z davrining masalalari bilan bog‘laydi. Kitobga o‘sha zamon nafasini olib kirishga muvaffaq bo‘ladi. Avloniy xuddi shunday masalalarni “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarida gavdalanitirishga harakat qildi.

Ushbu asar “Axloq”, “Tarbiya”, “Yaxshi xulqlar”, “Yomon xulqlar” deb nomlangan qismlarga bo‘linadi. Asarda insonlarni “yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilm” axloq haqida fikr yuritiladi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida Usmon Azimning “Saylanma”si olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy usullardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Axloq bu - xulqlar majmuyi. Xulq esa, ezgulik yoxud razillikni muayyan bir insonda namoyon bo‘lish shakli. Binobarin, har bir xulq ezgulik va oliyjanoblikning yoki razillik va tadbirlikning timsoli. Shu jihatdan ular yaxshi va yomonga bo‘linadi. Mana shular asarning mavzu, mundarijasi, desak adashmaymiz.

Avloniy yaxshi va yomon xulqlarni bo‘lgan holda, ularning shakllanishi uchun ma‘lum bir sharoit, tarbiya kerak deydi. Kishilar tug‘ilishdan yomon bo‘lib tug‘ilmaydilar. Ularni muayyan sharoit yomon qiladi. Demak, hamma narsa tarbiyaga bog‘liq.

Asarda “Tarbiyaning zamoni” degan qism bor. Unda tarbiyaning uyda, so‘ngra maktab, madrasada olib borilishi haqida gap ketar ekan, bunday ishga imkonsiz xalqning og‘ir moddiy tirikchiligi achinish bilan qayd qilingan.

“Maqsadi pul, maslagi shuhrat, yuqori maktablarda o‘qimagan, “usuli ta’lim” ko‘rmagan muallimlar”, “matlablari osh, maqsadlari chopon, darslari beintihon, isloh yaqinidan yurmagan muddarislar,” [1] o‘tkir hajv ostiga olinadi.

Yoki “Tama” bobida zamonasida “Tama noni birla qorun to‘yg‘uzodirg‘on kishilarning hisobi yo‘q‘ligini oshkor etadi. Yana bir o‘rinda esa, mustamlaka Turkistondagi erksizlik, chorizm tazyiqi, mehnatkashning mashaqqatli tirikchiligi haqida so‘z ochadi: “Biz osiyoliklar, xususan, turkistonliklar dumba sotib, chandir chaynaymiz. Qaymoq berib sut oshiyimiz, non o‘rniga kesak tishlaymiz”.

Avloniy adolatni har bir millatning ozod va baxtli bo‘lish huquqini dunyoning asosi deb bildi, birovga jabr qiluvchining yoqasi hech qachon jazodan qutila olmasligini aytdi. Zulmni qoralar ekan, mazlumning ohidan o‘tkur narsa yo‘q:

Hazar qil ohidan, avg‘onidan u mazlumning,

Bir oh birla so‘lur boshing`a butun asorat aslo,

deya quvvatsizlar g‘amini ko‘tarib chiqdi.

Abdulla Avloniy “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarida insonda uchraydigan yaxshi va yomon xulqlar, ko‘plab xislatlarni bosh mavzu sifatida ko‘tarib chiqdi. Har bir ichki tuyg‘ularni ifodalashda adibning ko‘z oldiga komil inson gavdalangan bo‘lsa ajab emas.

Aql insonlarning piri komili murshidi yagonasidir. Ruh ushlovchi, aql boshlovchidir...

Muallif o‘z fikrini yanada aniqroq va ravshanroq anglatish uchun shunday muqoyasa keltiradi:

“Hayvonlar o‘zlariga bo‘laklar tarafidin keladurg‘on zulm va jabrlarni shox tish, tumshuq va tirnoqlari ila qaytarurlar. Lekin inson...aql va idroki soyasida o‘ziga keladurg‘on zarar va zulmlardan saqlanur. Yer yuzidagi hayvonlarni asir qilib, bo‘ynidan boylab, iplarining uchini qo‘llariga bergan insonlarning aqlidur”.

Hukamolardan biri:

Har narsa ko‘paysa arzon bo‘lur, aql esa, ilm va tajriba soyasida qancha ko‘paysa shuncha qimmatbaho bo‘lur, - demish! Avloniy qarashlarida Navoiy inson haqidagi mashhur “inson - xilqat toji” nuqtai nazarining ta‘siri yaqqol sezilib turadi. Uning fikricha ham, aql faqat insondagina nasib etgan sifatdir, jahonning ziynati esa oqil insonlardir.

Yuqorida Avloniy aqlning ilm va tajriba soyasida kamol topishiga ishora qilgan edi. Darhaqiqat, bular uzviy tushunchalardir. Ilm ham insonlarning madori hayoti, rahbari najot, boringki, dunyoning izzati. U inson uchun g‘oyat oliy va muqaddas bir fazilat.

Muallif bu fazilatlarni shunchaki qayd etmaydi, uning konkret hayotiy, amaliy ahamiyati ustida ham to‘xtab o‘tadi. Uning insonni kamolotga yetkazishda bosh omil ekanligini atroflicha dalillashga harakat qiladi. Ilm egallash esa, o‘z - o‘zidan bo‘lmaydi, albatta. U har bir kishidan muayyan layoqat va qobiliyat talab etadi. Chunonchi, sinchkovlik har bir narsaga ibrat nazari bilan qaray olish, sa‘y - g‘ayrat, shijoat kabilar shunday sifatlar jumlasiga kiradi.

“Inson ibrat nazari ila boqub, dunyo kitobidan o‘z qadr - hissasini bilib olmagi lozimdur”, - deb yozadi Avloniy. - Ma‘rifat sohibi bo‘lmak uchun ahvoli olamdan xabardor bo‘lmak kerak. Shuning uchun aql sohiblari fatonat egalari o‘z o‘zlariga foydasi bo‘lsa - bo‘lmasa sinchiklab qaragan narsalaridan bir hissa olmay qo‘ymaslar” [1].

Ziyraklik, ochiq fikrli bo‘lishga intilishning ham ahamiyati katta. Bular hammasi yoshlikdan boshlanadi. Umr - g‘animat. Uni behuda ishlar bilan o‘tkazib yuborish jinoyatdir. Adib zehn va idrokni quvvatlantirish uchun o‘qish - yozishni o‘rganishga ulgurgan har bir bolani har xil kitoblar, gazeta va jurnallar o‘qishga va shu orqali dunyoning bordi - keldisini anglash, u haqda fikr yurita olish darajasiga erishishga chorlaydi.

Ilm olish riyozat chekishni, sa‘y - g‘ayratni talab etadi. Adibning obrazli ifodasiga ko‘ra, ilm bamisoli bodomning ichidagi mag‘iz. Uni qo‘lga kiritish uchun mehnat qilish, chaqib po‘chog‘idan ajratib olish kerak.

Avloniyning vijdon haqidagi fikr-mulohazalari ham diqqatga sazovor. Uningcha, vijdon - aql va tafakkur mezon. Umuman olganda, bunday yondashish vijdonning ahamiyatini va mohiyatini to‘g‘ri tushunishga yordam beradi. Lekin unda biroz konkretlik yetishmaydi. Vijdon tarozusining aql va hikmatga muvofiq ishlarga muhabbat qo‘ydirib, qabohat va yomon ishlardan nafrat etilishi aslida to‘g‘ri tushuntirish. Biroq uning to‘g‘rilik darajasi yaxshi yoki yomon deb nomlanadigan muayyan hodisaga nisbatan qo‘llanilgandagina konkretlashadi. Adibning yaxshi va yomon tushunchalarni anglashida esa ma‘lum mavhumlik yo‘q emas. U bularni talqin qilganda ko‘pincha aqlga muvofiq, keladigan, muvofiq kelmaydigan prinsipdan kelib chiqadi.

“Agar ahmoq odam bo‘lsang, o‘z tug‘ishgan birodaringni ham sevmasliging mumkin, lekin vatanni, u qanday bo‘lmasin, sevmaslik mumkin emas. Ammo bu muhabbat uning mavjud ahvolidan bir umr mamnun bo‘lib qolmasligi, balki uni mukammallashtirishga chanqoq intilishdan iborat bo‘lmog‘i lozim”[1], - degan edi donishmandlardan biri.

Vatan tuyg‘usi eng insoniy, eng mo‘tabar tuyg‘ulardan biri. Vatanni shunchaki sevish mumkin emas. Uning dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan onadek muqaddas. Uni qadrlash, e‘zozlash uning shodlik va quvonchiga sherik bo‘lish, g‘am-hasratini baham ko‘rish farzandning burchi. Avloniy vatan va uning oldidagi burchi shunday tushunadi. Farzandlar ham har yil bo‘ladi. Onaning baxtiga sherik bo‘lib baxtsizligida yolg‘iz tashlab ketuvchi farzandlar ham topiladi. Vatanning ham husnkor tabiati bog‘ - rog‘larini hush ko‘radigan,

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

lekin tashvish va g'amlarini o'ylamaydigan farzandlari yo'q emas. Vatanni u qanday bo'lmasin sevish kerak.

“Muallif o'z fikrini xilma-xil misollar bilan asoslashga harakat qiladi. Masalan, u shunday misolni keltiradi: ayrim kishilar o'z hovli- joylarini mol - mulklarini sotib, Makkaga ziyoratga borishadi. Hatto shularning ham aksariyati yana o'z vatanlariga qaytib keladilar. Buning sababi yani ularni tortib keladigan quvvat o'z vatanlari tuproqlarining mehr - u muhabbatidir...” - deydi [1].

Bas shunday ekan, uning uchun jonlarini fido etmoq kerakdir:

Vatan, vatan deya jonim tanimdan olsa ravon,
Bango na g'am qolur, avlodima o'y - u vatanim.
Quborga do'nsa tanim, yo'q vujudi zeri vahm,
Charoki, o'z vatanim xokidur go'r-u kafanim.

Tilga, madaniyatga muhabbat esa, har bir kishining xalqiga bo'lgan muhabbatidir: “Har bir millatning dunyoda borligini ko'rsatadurg'on oynayi hayoti til va adabiyotdir”,- deb yozadi adib.

So'z - noyob gavhardir. Uning sharafi benihoya. Har qanday qimmatbaho gavhar uning oldida sadaf ham bo'la olmaydi:

So'z guharig'a erur oncha sharaf-
Kim, bo'la olmas anga guhar sadaf.

Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”ida so'z ta'rifiga bag'ishlangan bob shu satrlar bilan boshlanadi [2]. “Bahoriston” tahlilida no'noq sho'ir hadeb o'zining xom — xatala she'rini maqtayverganda:”qani edi shu she'ring butunlay yozilmaganda,” [3] -deydi Jomiy.

So'z mas'uliyati, so'z qadri Jomiyga, Navoiyga qanday yuksak qo'yilgan bo'lsa, Avloniy ham tilga, adabiyotga shunday mas'uliyat bilan yondashadi.

Buyuk mutafakkir so'z qudratiga yuksak baho berdi, xilma-xil misollar bilan uni ko'klarga ko'tardi, tilni po'lat xanjarga, so'zni unga qadalgan injularga qiyos qildi. Misol uchun: Masih (Isoning laqabi) yaxshi so'z bilan o'lganni tiriltirgani uchun “jonbaxsh” laqabini oladi. So'z Xalilni o'tga tashlaydi.

Avloniy ham so'zning inson qadr- qimmatini belgilashdagi roliga umuminsoniy qarashlardan kelib chiqib baho berdi. So'zning ma'nosiga alohida diqqat qildi. Til va so'z odobi haqidagi umuminsoniy fikrlarni davom ettirdi:

“So'z insonning daraja kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadurgan tarozudur. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatini so'zlagan so'zidan bilurlar...”

Avloniy “Haqqoniyat” deb atalgan bobda quyidagi misolni ibrat qilib ko'rsatadi. Chopar hayotini tahlikaga qo'yib, tog'-u toshlar, qir va cho'llar oshadi, xabarni yetkazadi. Chopar olib kelgan xabar, ehtimol, mudhish bo'lishi mumkin. Shunda ham aql egalari uni o'ldirmaydilar. Chunki u haqiqatni yetkazadi. Mana shuning uchun ham Avloniy rostlik va to'g'riso'zlikni insonning eng insoniy sifatlaridan biri deb bildi.

“Haqqoniyat” deb, ishda to'g'rilik, so'zda rostlikka aytiladi. Inson bo'stoni salomatga, gulzori saodatga haqqoniyat yo'li bilan chiqar. Insoniyatning ildizi rahmdillik, haqshunoslik, odillik kabi eng yaxshi sifatning onasi haqqoniyatdir...

Bu nuqta jadidlarimizning dunyoqarashini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Ismoilbek Gasprinskiy aytadi: “Ovrupada madaniyat bor, ammo haqqoniyat yo'q”. Haqqoniyat esa, Avloniy ta'kidlaganidek: “ishda to'g'rilik, so'zda rostlikdir” [1]. Hayo, iffat o'ylab chiqarilgan tushunchalar emas. U asrlar bo'yi inson tushunchasi bilan birgalikda shakllangan. Inson odobini hayo va iffatsiz tasavvur qilish qiyin. Avloniy hayo deganda “ishda, so'zda adabga rioya qilmoq”ni tushunadi, uni insoniylikning muhim belgisi deb biladi.

Avloniy xulq haqida umuman gapirib qo'ya qolmay, unga konkret yondashishga harakat qiladi. Adibning diqqat markazida hamisha umuminsoniylik mezoni yotadi. Bu mezon islomiy axloqqa suyanadi va u kishilarni shu paytga qadar ota-bobolarimiz tarbiyasiga xizmat qilib kelgan turmush qoidalari bilan bog'laydi.

Shunday tushunchalar bor, ularning nomini eshitganimizdanoq borligimizni iliq va yoqimli hislar chulg'ab oladi. Agar ular bo'lmaganda hayot zulmatdan, tirikchilik vahshiyona kun o'tkazmoqdan iborat bo'lib qolardi. Muhabbat, sadoqat, xayrixohlik, oliyjanoblik kabilar, hayotga nur, umrga mazmun baxsh etadi. Insonning sharafli mavqeyida bularning o'rni alohida.

Muhabbatning qamrovi keng. Vatanga muhabbat, xalqqa muhabbat, do'stga, yorga muhabbat... Lekin uning mazmunida bir narsa aniq. Muhabbat kingadir, nimagadir chanqoq bir intilish. Uni o'zining jon-tani deb bilish, butun borlig'ini unga baxshida etish tuyg'usi bilan yonish. Uni baxtiyor va shodon ko'rmoqqa, baxtiyor va shodon etmoqqa bo'lgan buyuk ishtiyoq. U mo'jizalar yaratishga qodir. U sahrani bo'stonga aylantira oladi. Toshidan gul undiradi.

Shuning uchun Avloniy o'z asarida “Muhabbat” bobiga alohida to'xtalib o'tgan. Kishilarni yaxshilikka undash, yomonlikdan qaytarish, dunyodagi barcha insonlarga ezgulik istagi bilan yashash chinakam oliyjanoblikdir. Odamlar umr bo'yi bir-birlari bilan aloqada bo'ladilar, o'zaro yordamga, hamkorlikka hojat sezadilar. Shunday ekan xayrixohlik, oliyjanoblik insonlar hayotida katta ahamiyat kasb etadi.

Kishilar fe'l - atvorlariga, orzu-intilishlariga ko'ra bir-birlariga yaqinlashadilar yoxud uzoqlashadilar. Yaxshilik do'stlikni vujudga keltiradi. Agar bu do'stlik maslak va manfaatlar birligi asosida qurilsa, benihoyat mustahkam va samarali bo'ladi. Umrni kush va mazmunli o'tkazish uchun bunday do'stlik juda kerak.

Munislik deb, har kim o'z tengi, maslakdoshini topib, ulfat bo'lmakni aytilur. Dunyoning lazzati sodiq do'stlar ila suhbat qilmakdan iborat, - deb yozadi Avloniy.

Do'stlik deyilganda, hamisha sadoqat ko'zda tutiladi. Negaki, bu tushunchalar bir-biriga benihoya yaqin. Demak, do'stlik birinchi navbatda hamdardlik, hamkorlik, hamdastlik. Do'stlik o'z vafosi, sadoqati bilan mustahkam. Bu borada Navoiy ham o'xshatishlarini, o'zining "Hayrat ul-abror" asarida keltirib o'tgan. Masalan: Vafosiz yor - ziyosiz sham; ziyosiz sham - muz sumalak kabi [2].

Abdulla Avloniyning axloqiy qarashlari mumtoz adabiyotimizning boy zaminida shakllandi. Unung do'stlik va sadoqat haqidagi fikrlari adabiyotimizdagi axloqiy qarashlarning tadrijiy davomi edi.

"Turkiy Guliston..."da "Yomon xulqlar" deb nomlangan bo'lim bor. Unda kishilarga xos 18 qusur haqida gap ketadi. Bularning hammasini jamlaydigan bo'lsak, asosan bir narsaga - jaholatga kelib bog'lanadi. Muallif nazdida ularning aksariyati uchun xos bo'lgan xususiyat johillikdir. Shu boisdan adib tanqid tig'ini jaholatga qaratadi. Uni insoniyat uchun eng katta illat deb biladi.

G'azab - shaqovat, buzuqlik - safohat, hamoqat, yalqovlik - adolat, xasislik- xasosat, tanparvarlik - raxovat, takabburlik - anoniyat, chaqimchilik - namimat, g'iybat, qo'rqoqlik - jibonat, hasad, yolg'onchilik - kizb, nifoq, tama' kabilar ko'pincha shundan kelib chiqadi. Jaholat sodda qilib aytganda, ilmsizlik, nodonlikdir. Unday kishilar fikr yuritishga, mushohadadan mahrum bo'ladi. U haqda aytilgan ko'pgina ma'lum va mashhur fikrlarni misol qilsak ham o'rinli bo'ladi:

Aflotun hakim: "Johilning yaxshi niyati fozilning fisumati zararliroqdur. Inson eng yuqishlik bir kasaldan saqlangan kabi johildan hazar qilmak lozimdur",- demish.

Xulosa. Avloniy jaholatni ikki turga bo'lib, tushuntirib berdi: - biri jahli basit, ikkinchisi - jahli mukarrab. Birinchisi, u qadar dahshatli emas. Ular bir narsani bilmasalar, bilmasliklarini e'tirof qiladilar. Ikkinchisi, yomon. Ular bir narsani bilmaydilar va bunga iqror ham bo'lmaydilar. Ularni xalq "o'zi bilarmon" deb ataydi. Lekin davosiz dard yo'q. Uning yagona darmoni - aql va fikr. Inson o'zini qo'lga olib, nafsini jilovlab, yon atrofga ibrat nazari bilan boqsa, sa'y-g'ayrat qilsa, undan xalos bo'la oladi. Yomon xulq: loqaydlik, adovat, xushyoqmaslik - bular barchasi inson tanasidagi yomon dard kabi uni ichda yemirib boradi. Yaxshi xulq esa insoning yuziga nur beradi, ko'zini charog'on etadi, o'zini tiyrak, yashovchan, hayotsevar qiladi. Negaki, buyuk "Avesto"da aytilgan ezgu niyat, ezgu so'z, ezgu amal inson vujudini poklovchi omillari xulqini bezovchi fazilatlar, yoshartiruvchi darmonlar. Bejizga ham buyuk mutafakkirlarimiz o'z asarlarini "Guliston", "Bo'ston", "Bahoriston", "Turkiy Guliston" deb atamaganlar!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Avloniy. Tanlangan asarlar to'plami. T.: "Ma'naviyat". 2009. I-jild. 37-b
2. А.Навоий. Хамса. Т.:«ЎзФА». 1960. 33-6.
3. Жомий. Баҳористон. Т.: "Шарк".1997. 27-6

Muallif:

Mustanov Ubaydulla Zulpanovich - JDPU o'qituvchisi.

UDK 372.882

METAPHOR IN USMAN AZIM'S POETRY

USMON AZIM SHE'RIYATIDA METAFORA

МЕТАФОРА В ПОЭЗИИ УСМАНА АЗИМА

Uskanov Kaxramon Xolikulovich

Jizzax davlat pedagogika universiteti. 130100. Jizzax viloyati, Jizzax shahri, Sharof Rashidov ko'chasi, 4- uy.

E-mail: Uskanov-Kaxramon2024@gmail.com

Abstractio In this article, the most used type of meaning transfer method in the Uzbek language is metaphor, its different characteristics from other means of meaning transfer, the similarities and differences between metaphor and simile, The role of metaphor and its specific aspects are revealed in Usman Azim's poetry.

Keywords: transfer of meaning, own meaning, figurative meaning, methods of transfer of meaning, metaphor, metaphor and simile.

Annotatsiyayo Ushbu maqolada o'zbek tilida ma'no ko'chish usullaridan eng ko'p qo'llaniladigan turi metafora, uning boshqa ma'no ko'chish usullaridan farqli xususiyatlari, metofaraning o'xshatish bilan o'zaro o'xshash va farqli tomonlari, Usmon Azim she'riyatida metaforaning o'rni va o'ziga xos jihatlari ochib berilgan.

Kalit soʻzlar: maʼno koʻchishi, oʻz maʼno, koʻchma maʼno, maʼno koʻchish usullari, metofara, metofara va oʻxshatishning oʻzaro farqli xususiyatlari.

Аннотация. В данной статье говорится о том, что наиболее используемым видом способа передачи смысла в узбекском языке является метафора, ее отличия от других средств передачи смысла, сходства и различия между метафорой и сравнением, раскрываются роль метафоры и ее специфические аспекты в поэзии Усмана Азима.

Ключевые слова: передача смысла, собственный смысл, переносный смысл, способы передачи смысла, метафора, метафора и сравнение.

Kirish. Narsa-buyum, voqea va hodisalar oʻrtasidagi oʻzaro oʻxshashlikka asoslangan maʼno koʻchishiga metofara deyiladi. Metofara koʻchma maʼno hosil qilishning eng keng tarqalgan usullaridan biri boʻlib, mumtoz adabiyotshunosligimizda “istiora” deb yuritilgan. Metoforaning ikki turini farqlash lozim: lingvistik metofara va xususiy-muallif metaforalari. Lingvistik metaforalar til taraqqiyoti bilan bogʻliq hodisa hisoblanadi. “Bunday metaforalar asosan, atash, nomlash vazifasini bajarganligi uchun ularda uslubiy boʻyoq, ekspressivlik, binobarin, ular ifodalagan nutq predmetiga nisbatan subʼektiv munosabat aks etmaydi.” [1].

Faqatgina maʼlum bir soʻzning maʼno doirasi kengayadi hamda yangi tushunchalarni atash uchun xizmat qiladi. Masalan: odamning oyogʻi – stolning oyogʻi, odamning koʻzi – uzukning koʻzi, koʻylakning etagi – togʻning etagi kabi. Xususiy-muallif metaforalari esa yozuvchining estetik maqsadi, yaʼni borliqni subʼektiv munosabatini qoʻshib ifodalagan holda nomlashi asosida yuzaga keladi. Ular uslubiy jihatdan boʻyoqdorlikka va voqelikni obrazli tasvirlash xususiyatiga ega boʻladi. Shuning uchun ham badiiy matnda qahramonning his-tuygʻularini taʼsirchan, yorqin boʻyoqlarda, aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Xususiy-muallif metaforalarida hamisha konnotativ maʼno mavjud boʻladi. “Metofara orqali maʼno koʻchishida konnotativ maʼno yorqinroq aks etadi. Masalan, ot, eshak, qoʻy, it, boʻri, tulki, yoʻlbars, boyoʻgʻli, musicha, burgut, lochin, qaldirgʻoch, bulbul kabi hayvon va qushlarning nomlari boʻlgan leksemalar mavjudki, bu soʻzlar oʻz maʼnosidan tashqari, koʻchma maʼnoda juda keng qoʻllanadi. Oʻning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, qoʻyning yuvoshligi, itning vafodorligi, mushukning ephilligi, tulkinging ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchliligi, lochinning koʻzi oʻtkirliigi kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda koʻchiriladi, natijada konnotativ maʼno yuzaga keladi hamda matnning taʼsirchanligi oshadi.” [2]

Tadqiqot obyekti va qoʻllanilgan metodlar

Tadqiqot obyekti sifatida Usmon Azimning “Saylanma”si olindi. Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy usullardan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili

Metofara bilan oʻxshatish konstruksiyaning oʻzaro farqi haqida tilshunoslarimiz oʻzlarining fikrlarini aytib oʻtishgan. Ularda asosan quyidagi farqlar sanab oʻtiladi: 1. Oʻxshatishda soʻzlar oʻz maʼnosi bilan ishtirok etadi. Metofarada soʻzlar doimo koʻchma maʼnoda boʻladi. 2. Oʻxshatishda ikki komponent - oʻxshatiluvchi obyekt va oʻxshovchi obraz qiyoslanadi. Metofara esa bir komponentli boʻladi. 3. Oʻxshatishlarda kengayish imkoniyati koʻp, bir gap hatto abzats darajasida kengayishi mumkin. Metaforalar esa soʻz yoki soʻz birikmasidan iborat boʻladi. 4. Oʻxshatishda maxsus koʻrsatkichlar boʻladi: -dek, -day, -simon, -larcha, kabi, singari, oʻxshamoq va boshqalar. Metaforalarda bunday koʻrsatkichlar boʻlmaydi. Buni quyidagi misoldan ham koʻrish mumkin: Olim tulkiday ayyor odam. Oʻxshatish konstruksiya. Bunda Olim – oʻxshatish subʼekti, tulki-oʻxshatish etaloni, ayyor-oʻxshatish asosi, -day – oʻxshatishning shakliy koʻrsatkichi. Bu toʻliq oʻxshatish. Olim – tulki. Bu qisqargan oʻxshatish, chunki gapda oʻxshatish asosi (qaysi xususiyati oʻxshashligi) va koʻrsatkichi ifodalanmagan. Voy, tulki-ey... (Olimga nisbatan ishlatilmoqda) Bu metofara hisoblanadi. Chunki Olimning ayyorligi obrazli tarzda ifodalanyapti, butunlay qayta nomlanyapti. Metaforalarga misollar: 1. Eshshak, bu nima qilganing? 2. Qamoqxonalarning “telegrafi” (gap tashuvchi, aygʻoqchi) juda aniq ishlaydi. 3.– Koʻksiga pichoq sanchibdi, –dedi barak navbatchisi. –Battar boʻlsin! Itga it oʻlimi. Mahbuslar baribir uni tirik qoʻyishmasdi. 4.– Oshga pashsha tushdi, aka! – dedi qoʻrqa-pisa... “Devoriy gazeta” oʻlgur keldi. 5. Qishdan qolgan qargʻalar. 6. Buqalamun bilan uchrashuv. (S.Ahmad) 7. Otabek bu choʻltogʻ supurgini tanidi va uning istehzolarini payqadi (A.Qodiriy) [3].

Tilshunoslikda mazmuniy jihatdan metaforalarning uch turi, yaʼni odatiy metaforalar, jonlantirish va sinestetik metaforalar farqlanadi[4]. Yuqorida koʻrib oʻtilgan metaforalarning barchasi, asosan, odatiy metaforalardir.

Sinestetik metaforalarda bir sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushuncha boshqa sezgi organi bilan idrok etiladigan narsa-tushunchaga oʻxshatiladi, yaqinlashtiriladi va shu asosda koʻchma maʼno yuzaga keladi. Masalan: Shirin tabassum, shirin gap, shirin uy; engil tabassum, engil nigoh, engil qadam, ogʻir tush, ogʻir gap, ogʻir masala kabi. Bu misollarda keltirilgan shirin, engil, ogʻir sifatlarida sinestetik metofara sodir boʻlgan. Maza-taʼm maʼnosini bildiruvchi “shirin” va oʻlchovni ifodalovchi “yengil” soʻzlari “yoqimli” maʼnosida, “ogʻir” soʻzi esa “yoqimsiz” maʼnosida kelgan.

Metaforaning paydo boʻlishi va lingvopoetik vosita sifatida amalda boʻlishiga eʼtibor berilsa, bir qator jihatlar mavjudligi koʻzga tashlanadi. Avvalo, metofara nutq jarayonida hosil boʻladi. Uning shakllanishi toʻgʻridan toʻgʻri insonning fikrlash doirasi, tafakkuri qamrovi bilan bogʻliq. Inson faoliyati juda ham serqirra boʻlib, u tabiat va jamiyatda boʻlayotgan har bir oʻzgarishni kuzatib boradi, voqea-hodisalarga, narsalar va shaxslar haqidagi bilimlarini tinimsiz

ravishda boyitib boradi, ular haqidagi fikr va tasavvurlarini ma'lum bir obrazlar sifatida ongida muhrlaydi. Bu falsafiy xulosalar o'zni kelganda ko'chma ma'no kasb etib nutqqa ko'chadi. Tilshunos M.Yo'ldoshev metafora va o'xshatish orasida quyidagi farqlar mavjudligini ko'rsatadi: "1. O'xshatishda so'zlar o'z ma'nosi bilan ishtirok etadi. Metaforada so'zlar doimo ko'chma ma'noda bo'ladi. 2. O'xshatishda ikki komponent – o'xshatiluvchi ob'ekt va o'xshovchi obraz qiyoslanadi. Metafora esa bir komponentli bo'ladi. 3. O'xshatishlarda kengayish imkoniyati ko'p, bir gap hatto abzats darajasida kengayishi mumkin. Metaforalar esa so'z yoki so'z birikmasidan iborat bo'ladi. 4. O'xshatishda maxsus ko'rsatkichlar bo'ladi: **-dek, -day, -simon, -larcha,-kabi, -singari, o'xshamoq** va boshqalar. Metaforalarda bunday ko'rsatkichlar bo'lmaydi. Buni quyidagi misoldan ham ko'rish mumkin: **Karim tulkiday ayyor odam**. O'xshatish konstruksiya. Bunda Karim – o'xshatish sub'ekti, tulki – o'xshatish etaloni, ayyor – o'xshatish asosi, -day – o'xshatishning shakli ko'rsatkichi. Bu to'liq o'xshatish. Karim tulki. Bu qisqargan o'xshatish, chunki gapda o'xshatish asosi (qaysi xususiyat o'xshashligi) va ko'rsatkichi ifodalangan. Voy, tulki-ey... (Karimga nisbatan ishlatilmoqda). Bu metafora hisoblanadi. Chunki Karimning ayyorligi obrazli tarzda ifodalanayapti. Butunlay qayta nomlanayapti" [5].

Usmon Azim she'riyatida qo'llanilgan lingvopoetik vositalar orasida metaforalar muhim o'rin tutadi. Metaforalar ko'pchilik adabiyotlarda ta'kidlanganidek, o'z lingvopoetik xususiyatiga ko'ra doimiy va individual metaforalarga bo'linadi. Usmon Azim she'riyati tilidagi metaforalar tuzilish tabiatiga ko'ra ikki xil ekanligi kuzatiladi: **a) sodda metaforalar b) kengaytirilgan metaforalar**.

Sodda metaforalar bir leksik ma'noni anglatuvchi (sodda, yasama, qo'shma, juft) so'zdan iborta bo'ladi: gulim, gulzorim, ko'zim kabi;

Kengaytirilgan metaforalar ikki yoki undan ortiq so'zlardan tashkil topadi: oltin xanjar, taqdir azalim v.h;

Usmon Azim she'rlarida sodda metaforalardan unumli foydalanilgan. Biz ishimizda shuning uchun sodda metaforalarga ko'proq to'xtaldik. Shoirning quyidagi she'rida "**gulim**" metaforasi shu vazifada qo'llanilgan. Lirik qahramon o'z sevgilisiga nomini aytib murojaat qilmay, unga "**gulim**" deb murojaat qilayapti:

... *Gulim, sovuq boqma, qo'rqaman,*

Qo'rqaman boz bo'ladi paydo —

Olti qit'a, to'rt bahri ulkan,

Huvillagan dahshatli fazo...

"Sen yo`q etting.Besarhad fazo" 73-bet

yoki

Men nechun yongan dilimni so'ndirolmayman, gulim,

Kul bo'lishga qismatimni ko'ndirolmayman, gulim.

Kim bilir otashda yongan kunlarimning qadrini,

Kecha qalblarni nurimga to'ldirolmayman, gulim

Men nechun yongan dilimni so'ndirolmayman, gulim 178-bet.

Tilshunoslikda eng ko'p murojaat qilinadigan lingvopoetik vositalardan biri metafora hisoblanadi. Yuqoridagi misoldan ham anglashiladiki, bu usulda muallif narsa yoki tushunchalar o'rtasida o'xshashlik mavjudligiga asoslanib, bir narsaga hos belgi-xususiyatlarni boshqa bir narsaga ko'chiradi va shu tariqa nom ko'chish hodisasini yuzaga keltiradi. Masalan, yuqorida keltirilgan misolda ishtirok etgan "**gulim**" so'zi metaforik qo'llanilmoqda, chunki mazkur misolda metafora gul va odamning semantik aloqadorligi nomiga ko'chgan. Barcha so'z san'atkorlari, ijodkorlar qatori Usmon Azim ham o'z she'rlarida tilimizdagi poetik ta'sirchan, obrazli so'zlarni metaforik ma'noda qo'llash orqali she'riy asarlari tilining shirali, ifodali, obrazli va go'zal bo'lishiga muvaffaq bo'lgan.

Metaforalar, yuqorida ko'rib o'tganimizdek, shoirning o'z fikrlarini kitobxonga ta'sir qiladigan darajada obrazli qilib ifodalash vositasi sifatida she'riy asarlarning hamma ko'rinishlarida u yoki bu tarzda namoyon bo'ladi. Poetik matnlarda yozuvchining o'z oldiga qo'ygan maqsadiga bog'liq holda she'rda tasvirlangan mavzuning qanday ekanligiga qarab lisoniy vositalar muhim uslubiy vazifa bajarishga xizmat qiladi. Bunday vositalar uslubiyatga oid ishlarda ifoda-tasvir vositalari, badiiy matnning o'ziga xosligini ta'minlovchi, bo'yoqdorlikni yuzaga keltiruvchi estetik hodisa sifatida ham ahamiyatli hisoblanadi. Agar matnda lingvopoetik vosita o'rinli qo'llanilsa, asarda muallif tomonidan tanlangan obraz badiiy bo'yoqlarda o'quvchi yoki tinglovchi ko'z ongida aks etadi. Badiiy matnda qo'llanilgan metaforalar o'z ta'sirchanlik xususiyati bilan o'quvchining his-tuyg'ulariga ta'sir etadi, uni zavqlantiradi, turli ruhiy holatlarga soladi. Bundan tashqari, metaforalar kishiga o'z fikrlarini tilda mavjud bo'lgan vositalar yordamida uzundan-uzun jumlar orqali ifodalashdan qutqaradi. Metaforalar yordamida yozuvchining fikrlari qisqa va aniq, sodda va obrazli tarzda o'z ifodasini topadi.

Usmon Azim ijodida qo'llanilgan metaforalar birgina shoirning ifodalamoqchi bo'lgan fikrlari pardozi sifatida ko'rinmay, shoirning ruhiyati, ichki kechinmalari va his-tuyg'ularining obrazliligi bilan yaxlit holda o'quvchiga etkaziladi.

Ma'lumki, badiiy matnlarda shoir tomonidan muomalaga kiritilgan ma'noning tabiat va jamiyatdagi ma'lum bir o'xshashlik asosida ko'chishi metaforaning asosiy, muhim belgilaridan hisoblanadi. Og'zaki va yozma nutqda, ayniqsa,

inson ruhiyati, kechinmalari tasviriga asoslangan poetik matnlarda emotsional - ekspressiv munosabat ifodalashning eng qulay vositasi bo'lgan metaforalar obrazlilikka asoslanadi. Quyidagi misolga e'tibor qilaylik:

*Qancha shirin damdan kechmog'im mumkin,
Faqat sen o'ynagin, quvongin, kulgin.
Sen mening taqdirim, oxir azalim,
Sen mening bahorim, oyim, g'azalim*
“Derazadan boqar sohibjamol oy” 79-bet.

Yuqorida berilgan parcha **kengaytilgan metaforaga** misol bo'ladi. She'riyatda kengaytilgan metaforalar she'rning o'noqiligini ta'minlaydi. Bo'yoqdorlik va ta'sirchanlik asosida metaforik ma'no hosil qilish badiiy matnlarda qo'llanuvchi lingvopoetik vositalarga xos xususiyat hisoblanadi. Usmon Azim ijodida qo'llanilgan metaforalarda shoirming salbiy yo'ijobiy munosabatda bo'lishi shoirming she'rda kimga qarata murojaat qilayotganligi, uni qanday baholashi, qanday birliklar vositasida unga munosabat bildirishiga bog'liq bo'ladi. Shoir quyidagi she'rida boshqa shoirlar ijodida uchramaydigan metaforani qo'llagan:

*Endi mendan ketdi ixtiyor!
Yuragimni qo'yib kaftimga
Shivirlayman besabr, takror:
Qiblanamom, yo'l ko'rsat menga!*
“Rash giybatning to'lqinlarida” 82-bet

Mana bu parchada esa u yorga nisbatan to'g'ridan to'g'ri murojaat qilmaydi, balki unga nisbatan kutilmagan metafora qo'llaydi:

*Xavotir ichinda deding: “Men ketdim...”
To'xtading. Xo'rsinding. Jo'nading shitob.
Kuzgi chorbog' aro yo'qolding, yiding,
Atlas liboslarga belangan sarob* 86-bet

Metaforalarning o'ziga xos xususiyatlari badiiy matn doirasida qaraluvchi she'riy asarlarda bo'rtib turadi. Shuning uchun Usmon Azim ijodida qo'llanilgan metaforalarning o'ziga xos jihatlari aniqlashda ularning shoir she'riyatida tutgan o'rni alohida e'tibor qaratish lozim. She'riy matnlarda Usmon Azim boshqa lingvopoetik vositalar qatori metaforalarni qanday maqsadda qo'llashiga qarab bu vositaning bajaradigan vazifasi va badiiy estetik qiymatini belgilash mumkin. Usmon Azim o'z she'riyatida metaforani qo'llashda shu vositaning estetik vazifasini ta'minlashga harakat qiladi. Uning she'rlarida metafora o'zi bog'liq bo'lgan matnda etakchilik qiladi. Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, Usmon Azim ijodida tilning boshqa ifoda-tasvir vositalari qatori metaforaning o'ziga xos estetik vazifasi boshqa matnlarga nisbatan yaqqol namoyon bo'ladi. Usmon Azim tomonidan tanlangan va she'riy asarlar tilida mahorat bilan qo'llanilgan metafora she'rlarda aniqlik va ta'sirchanlik, jozibadorlik va ohangdorlik kabi xususiyatlarini ko'rsatadi. Ayniqsa, shoir tomonidan sevimli yorga nisbatan qo'llanilgan metaforalar shoir she'riyati bilan tanishgan kitobxonni turli ichki kechinmalarga, ruhiy holatlarga soladi, o'quvchini shoirming xayolot olamiga tomon etaklaydi, uning estetik tafakkuri qamrovini sezilarli darajada kengaytiradi. Shoir she'rlarida qo'llanilgan lingvopoetik vositalar bilan tanishgan kitobxon metaforalarni anglash jarayonida ulardan ta'sirlanadi hamda Usmon Azim she'riy asarlari quvvatini his etadi. Shoirming o'ziga xos uslubi shundan dalolat beradiki, u o'z qahramoni ichki kechinmalarini anglagan, uning g'am-qayg'ulariga sherik bo'lgan holda hayotiy voqea-hodisalarga obrazlilik nuqtai nazaridan yondashadi va shunga xos metaforalarni tanlaydi.

Quyida u yorga nisbatan **“she'rim”** metaforasini qo'llaydi:

*Ammo, sen kelmassan, yo'qotgan she'rim,
Hamon turibdirsan ostonada tik.
Kutasan: “Qaytgin”, deb aytadi ering,
Yana ochiladi yopilgan eshik* 87-bet

Boshqa bir o'rinda esa unga “Panohim” deb murojaat qiladi:

Panohim, uchyapmiz yulduzlar aro,
Yulduzlar ichida eng go'zali — siz! 113-bet

Tilimiz so'z va iboralarga, turli xil vositalarga qay darajada boy bo'lmasin, kishilar fikrlarini har doim ham ko'zlanganidek ifodalay olmaydilar. Tilimiz lug'at tarkibidagi ma'lumot, xabar yetkazishga xizmat qiluvchi vositalar, leksik birliklar kishiga o'z subektiv-emotsional munosabatini o'z istagi darajasida aniq va ta'sirchan, yorqin, obrazli qilib ifodalashga, baholashga har doim ham imkon bermaydi. Bu esa ijodkorga tilimiz lug'at tarkibidan joy olgan o'z kommunikativ maqsadiga mos keluvchi so'z va iboralarni metaforik qo'llashiga zamin hozirlaydi. Mana uning bir she'rda ayolga nisbatan qo'llagan metaforalari:

*Behisht gulshanlari topdilar zavol,
Qiyomat gullarni ayladi g'orat.
Sen, ey, farishtalar hamdami — ayol,*

Do‘zaxda qolganing bo‘lsin muborak!

*Do‘stlaring bor edi — payg‘ambar, rasul —
Har biri o‘zicha yaratgan olam.*

*Ey, podshoh qismatga sadoqatli qul,
Qutlug‘ bo‘lsin yangi shayton do‘stlar ham.*

*Uni-ku gapirmay... O‘tdi u — ertak,
O‘tli hislarini poyingga yozdi.*

*Sen, ey, olovlarda muzlagan erka,
Muzda uyg‘onishning lazzi sozmi?*

“ Behisht gulshanlari topdilar zavol” 144-bet

Mana bu she‘rda esa lingvopoetik vositalarning, ya‘ni metafora (oppoq qo‘lcha) va jonlantirishning o‘zaro uyg‘unlik hosil qilganligi seziladi:

Men ko‘cha kezaman. Yog‘a boshlar qor,

Oppoq qo‘lchalarni yelkamga tashlab.

Sokin shivirlaydi: “Nima gaping bor?”—

Qadamim tovshidan uyg‘ongan uylar.

117-bet

Xulosa. Lingvopoetik vositalardan biri bo‘lgan metaforalar Usmon Azim she‘riyatida faol qo‘llanilib, she‘riy asarlar tilining o‘ziga xosligini ta‘minlashga xizmat qiladi, hamda shoirning hayotiy voqea-hodisalarga, insoniy munosabatlarga ijodiy yondashuviga bog‘liq holda hosil bo‘ladi. Metaforalar poetik matnlarda obrazlilik hosil qiluvchi lingvopoetik vosita sifatida Usmon Azimning badiiy-estetik tafakkuri hosilasi sifatida uning o‘ziga xos individual uslubini belgilab beradi. Ular she‘riy matnlarda kutilmagan obrazlilik hosil qiladi, Usmon Azimga fikr ifodalashda ancha qulaylik yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mukarramov M. O‘zbek tilida o‘xshatish. –T., 1976, 13-b.; Abdurahmonov Sh. O‘zbek badiiy nutqida kulgi qo‘zg‘atuvchi lisoniy vositalar. ND.-T., 1997, 105-b
2. Mamadaliyeva M. O‘zbek tilida nominativ birliklarning konnotativ aspekti. ND.-T., 1998, 12-b
3. M.Yo‘ldoshev. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari T: 2008 y. .
4. Миртаджиев М. Переносные значения и их манифестация в узбекском языке. АДД.-Т., 1989, с-13.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. –Toshkent: Fan, 2007, 78-bet.

Muallif:

Uskanov Kaxramon Xolikulovich - JDPU o‘qituvchisi.

Ijtimoiy fanlar

UDC 372.81

THE SIGNIFICANCE OF THE WORKS OF TORA SULEYMAN IN THE SPIRITUAL EDUCATION OF THE CREATORS OF NEW UZBEKISTAN

YANGI O'ZBEKISTON BUNYODKORLARINI MA'NAVIV JIHATDAN TARBIYALASHDA TO'RA SULAYMON ASARLARINING AHAMIYATI

ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТОРА СУЛЕЙМАНА В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИИ СОЗДАТЕЛЕЙ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

Mahmudov Ravshanbek

Guliston davlat universiteti. 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: ravshanbek.jalilovich@mail.ru

Abstract. Tora Suleyman is a people's poet of Uzbekistan, professor of Gulistan State University, author of about thirty books. Bakhshi poet. A creator who devoted his folk oral creativity to written literature. Living in the village of Syrdarya region, he was known as a creator in Uzbekistan, and more than a hundred poems were sung. Tora Solaymon is a word jeweler, historian, agronom, rancher, linguist, literary scholar.

Keywords: motherland singer, mother, beauty, nature, life is going on, sequential spring.

Annotatsiya. To'ra Sulaymon – O'zbekiston xalq shoiri, Guliston davlat universiteti professori, o'ttizga yaqin kitoblar muallifi. Baxshi shoir. Xalq og'zaki ijodini yozma adabiyotga omuxta qilgan ijodkor. Sirdaryo viloyati qishlog'ida yashab O'zbekistonda ijodkor sifatida tanilgan va yuzdan ortiq she'rlari qo'shiq bo'lgan. To'ra Sulaymon – so'z zargari, tarixchi, agronom, chorvador, tilshunos, adabiyotshuos olim.

Kalit so'zlar: ona-Vatan kuychisi, ona, go'zallik, tabiat, umr o'tmoqda, ketma bahor, gul bir yon, chaman bir yon, tavallo, yig'lar, soxtadan-soxta, holimda.

Аннотация. Тора Сулейман – народный поэт Узбекистана, профессор Гулистанского государственного университета, автор около тридцати книг. Бакши поэт. Творческий человек, стремящийся к письменной литературе, к устному народному творчеству. Живя в селе Сырдарьинской области, он был известен в Узбекистане как создатель и написал более ста стихотворений. Тора Соломон-ювелир слова, историк, агроном, скотовод, лингвист, литературовед.

Ключевые слова: певец Родины, мать, красота, природа, жизнь идет, весна в ряд, цветок в одну сторону, всадник в одну сторону, тавалло, плачет.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 14-fevraldagi 90-F sonli Farmoyishi bilan tasdiqlangan "2024-yilda adabiyot, madaniyat va san'at, ilm-fan sohalarini atqqli namoyondalarining tavallud sanalarini munosib nishonlash hamda faoliyatini keng targ'ib etish dasturi"da "O'zbekiston xalq shoiri To'ra Sulaymon tavalludining 90 yilligi bo'yicha 6 bandedan iborat amalga oshiriladigan ishlar belgilab berilgan."

To'ra Sulaymon taxminan o'z qo'li bilan yozgan tarjimai holida 1934-yil 1-fevralda hozirgi Jizzax viloyati, Baxmal tumanidagi Aldashmon qishlog'ida tug'ilgan. Avtobiografik xarakterdagi "Davlat odami" asarida yozishicha aslida To'ra Sulaymon 1932-1933-yillarda tug'ilganini 3-4 yoshligida ukasini qo'lidan yetaklb yuradigan bola bo'lganida 1937-yillarda Jizzax viloyatining Qirqsadoq qishlog'ida qisqa vaqt yashashganini keyinchalik esa poyezdda Sirdaryo viloyati hozirgi Baxt shahri stansiyasiga kelganliklarini yozadi. To'ra Sulaymon va Aldashmonlik aholi Sirdaryo viloyatini, cho'lni o'zlashtirish bahonasida hozirgi Sayxunobod tumaniga ko'chirib keltiriladi va qamishlardan bo'lgan chaylalarga, yerto'lalarga joylashtiriladi. "Davlat odami" asarida yozilishicha To'ra Sulaymonlar oilasi qisqa muddatda Sirdaryo tumaniga ko'chib o'tishadi. Qisqasi, tog'li, bog'li fusunkor qishloqda tug'ilgan To'ra Sulaymonlar oilasi Sirdaryolik bo'lib qoladi. Sirdaryo tumanidagi maktablarda o'qiydi. 1952-yildan maktabni tugatganidan so'ng a'lochi o'quvchi sifatida o'sha davr sharoitiga ko'ra maktablarda oliy ma'lumotli o'qituvchilarni yetishmasligi sababli tumandagi 20-maktabda 3 yil matematika fani o'qituvchisi bo'lib ishlaydi.

1956-yilda To'ra Sulaymon Toshkent xalq xo'jaligi instituti (hozirgi Toshkent iqtisodiyot universiteti) kunduzgi bo'limiga o'qishga kiradi. Bir necha oy institutda o'qiganidan keyin o'qishni tashlab ketadi. Sababi, birinchidan, oliy matematika fani ko'p o'qitilgani bo'lsa, ikkinchi sababi 3-4yosh kichik yigit qizlar bilan o'qish To'ra Sulaymonga yoqmaydi. 1958- yilda To'ra Sulaymon Toshkent davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston milliy universiteti) Jurnalistika fakulteti kunduzgi bo'limiga o'qishga kiradi. 1964-yilda To'ra Sulaymon Toshkent davlat universiteti (hozirgi O'zbekiston milliy universiteti) Jurnalistika fakulteti sirtqi bo'limini tugatadi. 1958-1963-yillarda hozirgi Mirzaobod timanidagi 19-maktabda ona tili va adabiyoti fanidan dars beradi. 1963-yildan "Guliston" tumanlararo gazetasida ishlagan. 1968-yildan "Sirdaryo haqiqati" gazetasida faoliyat ko'rsatadi. 1968-yilda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zozligiga qabul

qilinadi. 1970-yildan boshlab To'ra Sulaymon O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Sirdaryo viloyati bo'limida faoliyat ko'rsatadi.

1992-yilda To'ra Sulaymonga "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi", 1999-yilda "O'zbekiston xalq shoiri", 2001-yilda Guliston davlat universiteti faxriy professori unvonlariga sazovor bo'lgan. 2005-yil 9-sentabrda To'ra Sulaymon Guliston shahrida vafot etdi. Vasiyatiga ko'ra otasi yotgan qabristonga Sayxunobod tumani Rashidov qishlog'iga dafn qilingan.

Asosiy qism. To'ra Sulaymonning ijodi 1950-yillarda boshlangan. Maktabda va "Guliston" gazetasida ishlab yurgan vaqtlaridan boshlab xabarlar, she'rlar yoza boshlagan. Birinchi to'plami 1962-yilda "Istar ko'ngil" nomida Toshkentda 5000 nusxada chop etilgan. Keyinchalik "Qora soch" (1965), "Men qayga borar bo'lsam" (1965), "Gul ko'chat" (1968), "Jahongashta" (1970), "Intizor" (1973), "Hamqishloqlarim" (1973), "Sirdaryo qo'shiqlari" (1974), "Iltijo" (1976), "Alhazar" (1976), "To'yboshi" (1977), "Sizni eslayman" (1980), "Qora ko'zginam" (1981), "Istar ko'ngil" (1984), "Gulshan" (1988), "Sarvinoz" (1989), "Xarsang" (1994), "Jahonnoma" (1996), "Gul bir yon, chaman bir yon" (1996), "Yovqochdi" (1998), "Sayxon" (2003), "Nazarkarda", "Shams qamar", "Mamlakatning tayanch nuqtasi" vafotidan keyin "Sensiz yolg'iz g'arib bo'ldim" (2013), "To'ra Sulaymon tanlangan asarlar" (2020) kitoblari chop etilgan.

To'ra Sulaymon qoldirgan ma'naviy me'rosi bugungi Yangi O'zbekiston bunyodkorlari tarbiyalashda hayotiy qo'llanma, darslik vazifani bajarmoqda.

Adabiyot – so'z san'ati. Adabiyot – inson aql-zakovatini, madaniyatini, ma'naviyatini, ilmini o'stiradi, hayotiga mazmun-mohiyat baxsh etadi, yashashdan maqsadini aniqlashtirib olishiga yordam beradi. Bugungi hayotimizni ma'naviyatsiz tasavvur qilish mumkin emas. Ma'naviyat nima? Ma'naviyat – aql-idrok, fahm-farosat, did, bilimlilik, ma'rifatlilik, madaniyatlilik, chiroyli kiyinish, ravon gapirish, xushmuomalalik, qalbi kenglilik kabilardir.

Ilm-fanda – ma'naviy munosabatlar, ma'naviy ehtiyojlar, ma'naviy manfaatlar, ma'naviy qadriyatlar, ma'naviy jasorat, ma'naviy illatlar, ma'naviy xurujlar, ma'naviy tahdidlar kabi tushunchalar mavjud. Bugungi eng zarur, eng katta, eng muhim vazifalardan biri yoshlarni barkamol, yetuk insonlar, Uchinchi Renessans bunyodkorlari qilib tarbiyalashdan iborat. Demak, yosh avlodni ota-onasini, tengdoshini, o'rtoq'ini, xotin- qizlarni, o'zidan kattalarni, kichiklarni hurmat qilishga, ehtiyotlashga o'rgatish va ularga amal qilishni singdirish eng dolzarb vazifalardan yana biridir. Agar statistikaga e'tibor bersak, yoshlar o'rtasidagi jinoyatchilik, afsuski o'sganligini ko'ramiz. Buning sababi nimada? Bizningcha, ma'rifatsizlikda, ota-onaning loqaydligida, ma'naviyatsizlikda, ta'lim-tarbiyaning nihoyatda tanazzulga yuz tutganligidadir. Yolg'onni benihoyat darajada ko'payganligida, maqtanishni ko'pligidadir. Buning uchun nima qilish kerak? Bugun kitob o'qi degan gapni o'zi kamlilik qiladi. Yoshlarga badiiy kitoblarni o'qitishning yangicha usullarini o'ylab topish kerak. Ya'ni, badiiy kitoblarni ko'p o'qigan o'quvchilarni oliy o'quv yurtlariga balki imtiyozli qabul qilish yoki imtihon, test topshirishlarida qandaydir imtiyozlar berish usullarini o'ylab ko'rish kerakdir.

Xohlaysizmi-yo'qmi badiiy kitob inson dunyoqarashini o'stiradi, o'zgartiradi, kengaytiradi, mustaqil fikrlashga o'rgatadi. Yaxshi yomon, foyda-ziyoni savob-gunohni, halol-haromni farqiga borishni o'rgatadi.

"Hamma narsani o'qiyverish yaramaydi, dilda tug'ilgan savollarga javob bera oladigan kitoblarnigina o'qish kerak", - degan edi mashhur rus yozuvchisi Lev Tolstoy.

"Agar bolalarimiz aqlli bo'lishini istasangiz, ularga ertaklar o'qib bering. Agar yanada aqlliroq bo'lishlarini xohlasangiz, undan-da ko'proq ertak o'qib bering", - degan edi jahonga mashhur olim Albert Eynshteyn.

To'ra Sulaymon " Imtihon " she'rida: "Sharmu hayo, aslida, xonadondin boshlanur, Adovat yo bir nopok, yo yomondin boshlanur, El orasinda fitna Yosumandin boshlanur, Xon magar badkor bo'lsa, o't qo'rg'ondin boshlanur", deganida haq edi.

Yuqoridagi mutafakkirlarning fikrlaridan ko'rinib turibdiki, hayotda ma'noli, maqsadli, aql-idrokka suyanib yashash vositasi kitobdir.

To'ra Sulaymonning dostonlari, ocherklari, she'rlari, ertaklari Yangi O'zbekiston yoshlarini tarbiyalashda, ularni zamon talabiga javob beradigan yetuk insonlar, mutaxassislar bo'lib yetishishlarida katta ma'naviy, ma'rifiy ahamiyatga ega. To'ra Sulaymon hayoti va ijodini o'rganish uchun 8-sinf maktab darsligiga kiritilgan.

To'ra Sulaymon – Sirdaryoning yuragi, obro'-e'tibori, or-nomusi, vijdoni, bulbuli edi. Shoirdan Vatanni sevishni, ardoqlashni, hurmatlashni, e'zozlashni, sadoqatni o'rganishimiz kerak. Bu yuksak tuyg'ularni yoshlar yuragiga singdirishimiz zarur.

2023-yil 22-dekabrda bo'lib o'tgan Respublika Ma'naviyat va ma'rifat Kengashining kengaytirilgan yig'ilishidagi Prezident Shavkat Mirziyovning "Yangi hayot uchun, yangi O'zbekiston uchun" yoki "Ma'naviyat va ma'rifat – milliy yuksalish poydevori", "Ma'rifatparvar ajdodlarimizning merosi – bugun biz qurayotgan huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyati uchun poydevor bo'lib xizmat qilishi tabiiy", "Ma'naviyat hayotimizda yangi kuch, yangi harakatga aylanishi kerak", deb xalqni ayniqsa ziyolilar e'tiborlarini ma'naviyatga qaratishlarida juda katta falsafiy ma'no bor. "Ma'naviyat boshqa sohalaridan oldinda yurishi, yangi kuchga, yangi harakatga aylanishi kerak", - dedilar mamlakat yetakchisi. Demak, har bir O'zbekistonlik aql-zakovatini, fahm-farosatini, didini, madaniyatini o'stirishi uchun intilishi uchun kitob o'qishi kerak. Aql-zakovat, fahm-farosat avvalo ota-ona qoni orqali o'tadi. Ikkinchidan, ta'lim- tarbiya, badiiy asarlar vositasida hosil qilinadi. Shu jihatdan olganda, To'ra Sulaymon asarlari bilimdon, tarbiyalangan– tarbiyachilik

vazifasini bajara oladi. Shoir asarlari nima uchun tarbiyachilik, hayot darsligi vazifasini bajarishini sababi, nasihatlari, saboqlari xalq tilida, sodda, tushunarli yozilganligida, ifodalanganligidadir. Har qanday yoshdagi odam To'ra Sulaymon asarlarini tushuna biladi, ma'no oladi, aql oladi, ma'naviyatlanadi, ma'rifatlanadi. Maktab o'qituvchilari o'quvchilarga shoir ma'naviy merosini kengroq tushuntirishlarida bu o'quv qo'llanma ham yordamchilik vazifasini bajaradi deb umid qilamiz.

Shoir ilgari surgan eskirmas, o'lmas fikrlari, g'oyalari yillar o'tgan sari ahamiyati oshib bormoqda. Shuning uchun To'ra Sulaymon asarlari qayta-qayta nashr etilmoqda. Vatandarlik, ogohlik, sergaklik, ona-yurtga, tabiatga, go'zallikka oshiqlik, onalarni e'zozlash, loqaydlikka, nohalolikka qarshi kurashish To'ra Sulaymon asarlaridagi o'lmas, eskirmas g'oyalardir.

“Vatanga muhabbat va sadoqat tuyg'ularini, ezgu g'oyalarni tarannum etishda o'zbek adabiyoti hamisha mustahkam zamin bo'lib kelgan va ishonamanki, doimo shunday bo'lib qoladi” [1],- degan edi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev. To'ra Sulaymon ma'naviy, ilmiy merosi, ilgari surgan g'oyalari, maqsadlari abadiyatga xizmat qilishiga shubha yo'q. Iqtidorli, iste'dotli yozuvchi Nabijon Boqiy aytganidek, To'ra Sulaymonning ikkinchi umri davom etmoqda.

“Istar ko'ngil”. Birinchi kitob birinchi farzandday gap. E'zozli, o'ta hurmatli bo'ladi. Birinchi kitob qanday bo'lsa keyingilari ham shunday bo'ladi degan gap bor. “Istar ko'ngil” Toshkentda 1962-yilda besh ming nusxada chop etilgan. Bu kitob To'ra Sulaymon uchun juda e'zozli edi. Yigirma ikkita she'rlari jamlangan bu mo'jazgina to'plam o'zbek adabiyotiga yosh bir iqtidor, iste'dod, talant kirib kelganligidan xabar edi. To'plamda o'z davri taqozasiga ko'ra partiya, sovet, inqilob kabi tushunchalar aks etgan she'rlar bilan bir qatorda, tabiat, sevgi, muhabbat, inson mavzularidagi she'rlar ham o'rin olgandi. Tabiiyki, shoir bu birinchi to'plamdan ko'ngli to'lmay 1984-yilda yangi she'rlari bilan to'ldirib, eskilarini butunlay tashlab yuborib, yana qaytadan “Istar ko'ngil” nomi ostida nashr qildirgan. To'ra Sulaymon o'ziga va o'zgalarga talabchan ijodkor edi.

1994 yilda To'ra Sulaymon tavalludining 60 yilligi munosabati bilan qilgan “Yurak ehtiyoji” nomli suhbatimizda:

R.Mahmudov – ilk she'r, ilk bor matbuotda chiqish, ilk to'plam kishi xotirasidan hech qachon ko'tarilmaydi. Bu haqida to'liqroq gapirib bersangiz.

T.Sulaymon – ilk mashqlarimni ko'tarasiga tashlab yuborganman. Siyqa, sayoz, “ura-ura” bop bo'lgani uchun, to'g'rirog'i, shaytoniy edi, deb javob bergan edi. To'ra Sulaymon o'z ijodidan qoniqmaydigan, o'z ustida doimo ishlaydigan, izlanadigan ijodkor edi. Shoirning bu to'plami haqida negadir biror bir tanqidchi yoki adabiyotshunos taqriz yozmagan, munosabat bildirmagan. Buning sababini shoir yuqorida tilga olingan suhbatimizda shunday izohlaydi:

“...Keyin adabiyotshunoslaringiz ijodkorlarni bo'lib, taqsimlab olishgan. Biridan olib, biriga solib yotishadi. Men bironta ...shunos bilan “bor tovog'im – kel tovog'im” qilisha olmadim. Olmayman ham. Sababi, menda na amal bor, na tamal. Men nima uchun bunday demoqdaman? Siz ham kuzatgan bo'lsangiz kerak, kim (qaysi ijodkor) otga mingudek bo'ldi deguncha, o'sha ...shunoslar ot qo'yib, yopirilib, o'sha hamkasbimizni ko'kka ko'tarishga kirishib ketishadi azamatlar. Uyalmay-netmay” [2].

“Hamqishloqlarim”. Bu to'plam chop etilganida To'ra Sulaymonning (1965) “Qorasoch”, “Men qayga borar bo'lsam” (1965), “Jahongashta” (1970), “Intizor” (1973) kitoblari mashhur edi. Bu kitoblardan tashqari To'ra Sulaymonning turkum she'rlari “Sharq yulduzi”, “Guliston”, “O'zbekiston madaniyati”, “Sirdaryo haqiqati” kabi jurnallarda va gazetalarda chop etilib xalq o'rtasida mashhur bo'lib tanilib qolgan shoir edi.

Har bir insonda qandaydir qarzdorlik hissi bo'ladi. Shoirida ona Vatandan, xalqidan, adabiyot ixlosmandlaridan haqdorlik, qarzdorlik ancha kuchli edi. To'ra Sulaymon garchi Jizzax viloyatida tug'ilgan bo'lsada, Sirdaryo viloyatida yashaydi. Xalqning asosiy tirikchiligi dehqonchilik, paxtachilik, chorvachilik edi. Demak, Mirzacho'lni o'zlashtirishga Farg'ona, Andijon, Namangan, Samarqand, Qashqadaryo kabi viloyatlardan yosh, vatanparvar cho'lquvarlar kelishgan edilar. Ularni kecha-kunduz og'ir mehnat qilayotganliklari shoirmi ilhomlantiradi, o'ylantiradi, hayratlantiradi. Ularga qanday, nima yordam bersam bo'ladi, deb ko'p o'ylaydi. Shoorni quroli - so'z. Demak, chiroyli, maqtoqli so'zlarim orqali ularni ko'nglini, ruhini ko'taraman deb ahd qiladi va natijada turli maqolalar, ocherklar, xabarlar yozib gazeta, jurnallarda e'lon qiladi. Matbuotda e'lon qilingan ocherklarini to'plab “Hamqishloqlarim” nomli kitobini chop ettiradi. Kitob Toshkentdagi nashriyotda o'n ming nusxada chop etiladi. “Hamqishloqlarim” to'plamiga “Bugun chin arafadir”, “Shamsiqamar”, “O'zbek she'riyatining manasi”, “Xush ko'rdik, safo ko'rdik”, “Hamqishloqlarim”, “Qaldirg'och”, “Intizor” (hikoya)si kiritilgan. [3]

To'ra Sulaymon “Hamqishloqlarim” kitobini maqolalar yoki ocherklar deb atamagan. Negaki, kitobda O'zbekiston xalq yozuvchisi, Davlat mukofoti sohibi Hamid G'ulom, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi, kursdoshi, bolalar shoiri Tursunboy Adashboyev o'z davrida ilg'or paxtakor bo'lib, yuzlab yoshlarni paxta terish mashinada paxta terishga rag'batlantirgan, ergashtirgan Shamsiqamar To'xtayeva haqida qiziqarli voqealar hikoya qilingan edi.

Shoir Shamsiqamar terimchi qiz bahonasida ilg'or paxtakorlar – Mehnat Qahramonlari Shoyimardon Qudratov, Mamajon Dadajonov, Javod Ko'chiyevlar haqida ham ma'lumotlar berib o'tgan. Shoir ona-yurti qahramonlarini xalqqa tanitishni, ulug'lashni ijodkorlik burchi deb bilgan. Chunki To'ra Sulaymon hayotda ko'rgan, bilgan, eshitgan har bir

voqea, hodisaga mas’uliyat bilan qaragan, yondashgan. Bugungi o’quvchilarda vatanparvarlik, mehnatsevarlik xislatlarini o’stirishda To’ra Sulaymon she’rlarining ham ahamiyati beqiyosdir.

To’ra Sulaymonning “Sirdaryo qo’shiqlari”(1974), “Iltijo” (1976) kitoblari ham nashr etilgan.

“Iltijo”. Kitob Toshkentda G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyotida o’n ming nusxada chop etilgan. To’plamga xalq ohangida yozilgan yigirmatta she’rlari jamlangan. To’plamga kirgan “Bo’ston kezaman”, “Iltijo”, “Sog’inish”, “Guldasta”, “Bo’lsa”, “Sozchi qo’shig’i”, “Bolamov”, “Xush ko’rdik”, “Bog’bon qo’shig’i”, “Ko’z va qosh”, “Do’mbiram” she’rlari mashhur hofizlar tomonidan chiroyli kuylar bastalanib qo’shiq qilinib, kuylangan.

Olam munavvarligi–
oy bilan, quyosh bilan,
Qora yer gavharligi –
mehnatu bardosh bilan,
Elning baxtiyorligi –
jondosh, vatandosh bilan,
Ko’nglimiz bahorligi –
elikdosh, eldosh bilan!

Bahor, ketma mening bog’imdan.[4]

Taxminan ellik besh yillar oldin yozilgan bu she’r go’yo bugun yozilganday, davr aks etganday hozirgi yoshlar uchunday tuyuladi. Shoirning iqtidori, talanti ulug’ligi hayotdan, jamiyatdan ilgarilab ketganligida bilinadi. “Guldasta” she’rida shoir yozadi:

O’z xalqning baxtin kuylab, shoir topdi e’tibor
Tulporlarining qanotida “uchqur” degan xati bor
Oldni ko’rar ko’zlarida tuman tarlon o’ti bor,
Sinov payti-poygalarda olib bergan zoti bor.
Shoir saman yo’rg’asini ming yo’rtog’ga alishmas.

Bu she’r O’zbekiston xalq shoiri, Davlat mukofoti sohibi, ustoz Mirtemirga bag’ishlab yozilgan. Bu she’r go’yo To’ra Sulaymonning o’ziga ham tegishli deyiladi. Mirtemir domla To’ra Sulaymondagi baxshilikni, oddiylikni, ilmlilikni, so’z qo’llash san’atiga ustaligini ko’ra bilgan. Shuning uchun ham ular ota-boladay, ko’ngli yaqin bir-birini nihoyatda yaxshi tushunishgan. Soatlab, kunlab suhbatlasha olishgan. To’ra Sulaymon ustozlari hurmatiga, e’zoziga o’z so’zi, gapi, she’rlari, dostonlari, ertaklari, maqolalari bilan sazovor bo’la olgan ijodkor edi. O’qituvchilar o’quvchilarga, talabalarga bu she’r orqali shogird - ustoz munosabatlari qanday bo’lishi lozimligini tushuntirishi mumkin bo’ladi.

Suhbatlarimizdan birida Sizni Mirtemir domlani shogirdi deyishadi... deb so’radim:

-Mirtemir akaning shogirdiman, deyish uchun u kishining qilgan ishlarining yuzdan birini qilish kerak bo’ladi. Shogird darajasiga yeta olmadim. Lekin ota-bola singari, xatto undan ham ziyoda, ko’nglimiz yaqin edi, deb javob bergandi. To’ra Sulaymon ustozini juda ulug’ ko’rardi. Mirtemirni 90 yillik yubileyida To’ra Sulaymon yelib-yugurib xizmat qilgan. Guliston shahridagi Olim Xo’jayev nomli musiqali drama teatridagi ijodiy kechada Abdulla Oripov, Jumaniyoz Jabborov, Halima Xudoyberdiyeva, Muhammad Yusuf kabi barcha ijodkorlar tashrif buyurishgan edi. Ustozining 90 yillik tadbiridan keyin Abdulla Oripov rahbarligidagi ijodkorlarni Mirzaobod tumani T. Ahmedov qishlog’idagi hovlisiga taklif qilib, mehmon qilgan edi.

Samarqand, suqsurlar makonimisan,
Yo qo’shiq o’lkasi, yo konimisan,
Yo shoir g’azali, yo jonimisan,
Yo kuycha darmoni - dostonimisan.

Samarqand-ko’z ochib tug’ilgan yurtim,
Samarqand – zuvalam yo’g’rilgan yurtim.

Hozirgi Jizzax viloyati Baxmal tumani ilgari Samarqand viloyati G’allaorol tumani hisoblangan. Shoir “Do’mbiram” she’rida kindik qoni to’kilgan ona tuprog’i –jahonga mashhur Samarqandni ulug’laydi. Samarqand-haqiqatan ham sakkizinchi mo’jiza shahar, yurt hisoblanadi. Samarqand bilan g’ururlanmaydigan ijodkor yo’q. Samarqand ikkinchi Uyg’onish davrida jahonning ilm-fan, madaniyat poytaxti bo’lganligi uchun ijodkorlarga doimo ilhom bag’ishlab turadi.

“Alhazar”. To’ra Sulaymonning “Mushtum kutubxonasi” seriyasida chop etilgan “Alhazar” (1976) to’plamiga satirik she’rlari, hajviyalari kiritilgan. To’plamga o’n beshta asari jamlangan. “Alhazar” kitobi chop etilganidan keyin qisqa vaqt ichida mashhur bo’lib ketdi. Chunki, to’plamdagi “Oqpadar” she’ri so’z ustalari tomonidan turli tadbirlarda eng ko’p o’qiladigan, ota-onalarni e’tiborini tortadigan, hayotda uchrab turadigan voqealarga asoslangan voqeband she’r edi.

Hayosiz inson bag’ri tosh bo’ladi,
Qilmishin ko’rib ko’ngling g’ash bo’ladi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

Otasi qartayganda ro‘zg‘origa

Aqli butun yigitlar bosh bo‘ladi.

Shoirning “Oqpadar” she‘ri voqeband asar. Mamlakatda ahyon-ahyonda uchrab turadigan salbiy hodisa haqida. Ayrim mo‘rt, o‘zining mustaqil fikri, gapi yo‘q yigitlar ota-onasi qartayganda xotinini gapiga kirib, bo‘ysinib shaharga yoki xotinining ota-onasini ko‘chib ketayotgan yoshlarning qiliqlari, xulqlari to‘g‘risidagi fojeaviy feleton. Afsuski, hayotda xotini chizgan chizig‘idan chiqa olmaydigan ota-onasini turmush o‘rtog‘iga almashtirib yuborayotgan yigitlarni borligi ham bor gap.

Oqpadar chol-kampirni tashlab ketdi.
Ko‘ksin o‘rtab, ko‘nglini g‘ashlab ketdi,
Sovuq suvga qo‘l urmas tannozi,
Yetaklab qayoqqadir boshlab ketdi. [5]

Bu she‘rni to‘ylarda so‘z ustalari tomonidan ko‘p bora o‘qilishiga sabab ayrim yigitlar uylanganlaridan keyin xotinini gapidan chiqa olmay, ota-onasi xizmatini qilmay, faqat xotini buyrug‘ini, aytganini bajaradiganlar ham hayotda borligi uchun shoir bundaylarni oqpadar deb ataydi. Oqpadar – otasi oq qilgan, la‘natlagan, yuz o‘g‘irgan ma‘nolarida keladi. Ota farzandidan osonlikcha yuz o‘g‘irmaydi. Bu she‘r To‘ra Sulaymonning keng xalq o‘rtasida mashhur bo‘lishiga yana bir sabab xalos. Bu she‘rni yanada mashhur bo‘lishiga kuy bastalanib, qo‘shiq qilib kuylanishidir.

Shoirning “Oqpadar” she‘rini komik artist Nazrullo Yoqub o‘g‘li birinchi bo‘lib kuyga solib, qo‘shiq qilib ijro qilgan. Keyinchalik O‘zbekiston xalq hofizi Faxriddin Umarov ham qo‘shiq qilib kuylagan.

“Alhazar” to‘plamida shoirning bir necha odob-axloqqa, halollikka oid “Oykumush” turkumida “Ayrim to‘yxatlarga o‘xshatma”, “Palaqmon”, “Bola tug‘dim boshi yo‘q”, “To‘g‘anoq”, “Moltopar”, “Mashoyihlardan qolgan gap”, “Savodsiz”, “Ko‘chirmachidan”, “Oltin qafas”, “Topqir edim- toptalib qolmay” hajviyalari nihoyatda qiziqarli hayot, mustaqil turmush, halollik, poraxo‘rlik, nopoklik, savodsizlik, bilimsizlik, farosatsizlik kabi eng dolzarb o‘nlab masalalar qamrab olinganligi bilan ham ahamiyatlidir.

To‘ra Sulaymonning “Alhazar” to‘plamidagi “Sen so‘rama, men aytmay”, “Alhazar”, “Yo‘liqdim”, “Tashladim”, “Oltin qafas”, “Gapdan gap”, “Mushmas” kabi achchiq, kinoyali, kulgili, nimkosa tagidagi gaplari aks etgan qatralari nihoyatda dolzarb masalalarni qamrab olgan. Bu to‘plam o‘quvchi, talaba - yoshlar uchun axloq fanidan darslik vazifasini bajaradi. Bu asarlar To‘ra Sulaymonni hayotni yaxshi biladigan tarbiyachi, pedagog shoirligidan dalolat beradi.

Guliston shahrida To‘ra Sulaymon nomida yozgi anfiyatr qurilgan va faoliyat ko‘rsatmoqda. Shuningdek, Guliston shahridagi ko‘chalardan biriga To‘ra Sulaymon nomi berilgan. Guliston davlat universitetida “To‘ra Sulaymon o‘quv xonasi”, ijodkor talabalar o‘rtasida “To‘ra Sulaymon stendiyasi” tashkil etilgan. “Mard o‘g‘lon” davlat mukofoti sohibi, “Kitobxon talaba” Respublika bosqichi g‘olibi, “Yil talabasi” g‘olibi, shoir Yorqinjon Hayitboyev To‘ra Sulaymon nomli stendiyaning birinchi sohibi bo‘lgan. Sirdaryo viloyati Mirzaobod tumanidagi Turg‘un Ahmedov qishlog‘ida shoir yashagan hovli “To‘ra Sulaymon uy-muzeyi”ga aylantirilmoqda. [6.59]

To‘ra Sulaymonning yuzlab she‘rlari xalqimizning sevimli san‘atkorlari Faxriddin Umarov, Sherali Jo‘rayev, Oxunjon Madaliyev, Abdurauf Olimov, Toshpo‘lat Matkarimov, Dilmurod Axmedov, Asatullo Xoliqov, G‘iyos Boytoyev, Shomahmud Shorasulov, Dilshod Raxmanovlar tomonidankuy bastalanib qo‘shiq qilib kuylanmoqda. To‘ra Sulaymon mazmunli-maqsdadli, falsafiy she‘rlari, dostonlari, maqolalari bilan maktab o‘quvchilari, talabalar- yoshlarimiz bilimni, ma‘naviyatini, ma‘rifatini o‘stirishga o‘z hissasini qo‘shib kelmoqda.

2024-yil Sirdaryo viloyatida To‘ra Sulaymon yili deb nomlandi. Ulug‘, sevimli, yurtdosh shoirning 90 yillik to‘yi munosabati bilan viloyatdagi maktablarda, litseylarda, kollejlarda, texnikumlarda, oliy o‘quv yurtlarida uchrashuvlar, suhbatlar, sport musobaqalari, ilmiy konferensiyalar o‘tkazish rejalashtirilgan.

Xulosa qilib aytganda, To‘ra Sulaymondan yigirma beshta kitoblari, bir necha dolzarb mavzulardagi maqolalari, hikoyalari ma‘naviy meros sifatida qoldi.

Muqaddas qo‘shiq kuychisi, Guliston davlat universiteti professori, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, O‘zbekiston xalq shoiri To‘ra Sulaymon 1934-yil 1-fevralda Jizzax viloyati, Baxmal tumani Aldashmon qishlog‘ida tug‘ilgan. Taxminan uch-to‘rt yoshlarida ota-onasi quloq qilingani sababli Sirdaryo viloyati, Sirdaryo tumaniga ko‘chib kelishgan. Aldashmon bulutlarga yaqin, tog‘li, fayzli, nihoyatda go‘zal qishloq. Ayniqsa, bahor, yoz oylarida nihoyatda fusunkor bo‘ladi. Ob-havosi toza, bahor Sirdaryoga nisbatan salkam bir oy keyin, kech boshlanadi.

Tog‘lari qoyali, bog‘lari bolli,
Og‘ushi yoz bo‘yi salqin, soyali.
Soyi, sayhonlari suqsur, so‘nali,
Behishtga bergusiz manzil, ma‘vosi
Baxmal samosida bulbul navosi.

Baxmal tumani mamlakatimizning eng fayzli, inson hissiyatlarini uyg‘otuvchi jannatmakon maskanlaridan biri.

Aldashmon, Qo‘ng‘irga saratonda kel,
Shikor etmoq bo‘lsang, qahratonda kel.

Yaxshi niyat, yaxshi o‘y, paymonda kel,
Mehmondan boshlanar gapning sirasi,
Baxmal tog‘larida bulbul navosi.

To‘ra Sulaymonning ona Vatani haqidagi “Baxmal bog‘larida” she‘rini o‘qigan har bir inson bu go‘shani ko‘rishni istab, sevib qoladi, go‘zalligiga maftun bo‘ladi. To‘ra Sulaymon she‘rlari oddiy, sodda, har qanday inson o‘qisa tushunadigan qilib yozilgan. Shoir ona-yurtini Aldashmonni, Sirdaryoni yaxshi ko‘radi. Nafaqat yaxshi ko‘radi, balki e‘zozlaydi, hurmatlaydi. Shuning uchun ijodkorning yetmish-sakson foiz she‘rlari ona-Vatan, ona-yurti go‘zalligi, urf-odatlarini, insonlarining fe‘l-atvorlari, mardliklari, adolatparvarliklari haqidadir.[7]

Shoirning “Ota makon” she‘ri ona-yurtiga, Vatani, xalqimizga madhiya desa bo‘ladi.

Toshlarin tavof qil, tuprog‘ini o‘p,
Gardin ko‘zga surtib tug‘rosini o‘p,
Har sahar yukinib bayrog‘ini o‘p,
Bu Ota Makondir,
Bu Ona Yurtdir.

To‘ra Sulaymon ijodining o‘ziga xosligi shundaki, oddiy so‘zlar tizmasiga katta, zarvorli yuk yuklashni yaxshi biladi. Sodda, o‘ynoqi, mazmunli bu satrlarini barcha yosh-u qari baravariga tushuna oladi. Shoir she‘rxonlarni bugungi kundagi salohiyatini yaxshi bilgani uchun ham juda sodda, tushunarli qilib yozadi.

Azaldan ardoqli, or-nomusli el,
To‘qson to‘qqiz bo‘vli, biy, bo‘lisli el,
Sabr-qanoatli, qut, qomusli el,
Bu Ota-Makondir, Bu Ona-Yurtdir,
Bu qadim Turondir-jon ichra jondir.

Shoir Ona yurti, Ota Makonini tarixini, o‘tmishini yaxshi biladi. “Boshing qo‘yib topin ostonasiga, Zog‘ yo‘lata ko‘rma Ark qal‘asiga, Hamisha tayyor tur himoyasiga, Bu Ota Makondir, bu Ona Yurtdir”, deb bong uradi shoir. Mana Vatanni sevish, vatanparvarlik belgisi. To‘ra Sulaymonda ona yurtiga nisbatan benihoyat katta mehr-muhabbat bor. Shoirning avtobiografik xarakteridagi “Davlat odami” asarini o‘qigan kitobxon insonga ona yurt qanchalik zarur, ahamiyatli, qimmatli, e‘zozli ekanligini sabablarini kengroq, yorqinroq tushunganday bo‘ladi. Chunki shoir Vatansizlikni, “kelgindi”likni boshidan kechirgan.

Bizga ma‘lumki, mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyin ramzlarimizni o‘zgartirish zaruriyati tug‘ildi. O‘zbekiston madhiyasini yaratish bo‘yicha tanlov e‘lon qilindi. Mamlakatimizdagi minglab ijodkorlar qatori To‘ra Sulaymon ham ona-yurtini madh etib o‘ndan ortiq asarlar yaratdi. Shoir taxminan besh yuzga yaqin she‘rlar yozgan bo‘lsa, ularning to‘qson foizi ona-yurt haqidadir. Shoirning ayniqsa, “Muqaddas qo‘shiq” she‘rida ifodalangan g‘oyalarning ulug‘vorligi, sermazmunlilik, vaznining yengilligi, satrlarining soddaligi, tushunariligi jihatdan boshqa she‘rlaridan ajralib turadi. Shoirning “Faxriya” she‘rini o‘qigan har qanday insonni sergaklantiradi, hayratlantiradi, mamlakat go‘zalligidan, fusunkorligidan o‘rtantiradi.

Chiroyda Tong yulduzi bilan yonma-yon o‘lka,
Har bir tamal toshining o‘zi bir doston o‘lka,
Kechmishi, kechirmishi dunyoga ayon o‘lka,
Jon fido qilsa arzir jannat makonim mening.

Yoki:

Sen muqaddas beshigim, onam, ona tilimsan,
O‘z aytar qo‘shig‘imsan, ertam, ezguligimsan.
Men seningsiz yasholmam, ko‘kday manguligimsan,
Boladay ko‘zga yaqin Sir, Zarafshonim mening.

To‘ra Sulaymonning yigirma to‘rt qatorli she‘rida yoshlar butun O‘zbekistonni tarixi, buguni, kelajagi haqidagi bilimga, ma‘lumotga ega bo‘lishi mumkin. Shoirning ulug‘ligi, o‘lmasligi, unutilmasligining belgilaridan biri yurt tarixini yaxshi bilishi, g‘ururlanishi va yoshlarga o‘git berishi bilan ham ahamiyatlidir.[8]

Xulosa: To‘ra Sulaymon o‘zini Ergash Jumanbulbulni shogirdi sifatida ko‘radi. “Ergash Jumanbulbul o‘g‘li el kezadi” turkumida “Yetolmadim”, “Tangriga tavallo”, “Yig‘lar I”, “Yig‘lar II”, “Soxtadan soxta”, “Xolinda I”, “Xolinda II”, “Aylanay II”, “Bo‘ldi”, “Ustivor”, “Imtixon”, “Biri Sirdaryo bo‘lsa, ul biri Zarafshondir” kabi asarlar yaratib, haqiqatan ham ulug‘ shoirga shogird ekanligini isbotladi. Yurtimiz yutuqlaridan quvonib, kamchiliklaridan kuyinib asarlar yaratdi. Ayniqsa, To‘ra Sulaymonning otashli, ko‘plab tilshunos va boshqa ko‘plab ...shunos olimlar ayta olmagan, hammani oyoqqa qalqitadigan, ziyolilarni o‘ylantirib yurgan, o‘zbek tili muommalari, o‘zbek tiliga hurmatsizlik, nutq madaniyati, savodsizlik haqidagi dolzarb maqolalari ko‘pchilikni e‘tiboriga tushdi. “Til-o‘zagimizning, o‘zligimizning o‘ziga bekligimizning bosh belgisi” nomli maqolasi radio tili, televideniye tili, notiqlik san‘ati, og‘zaki nutq, nutq madaniyati, qisqasi muomila tili haqidagi eng dolzarb masalaga bag‘ishlangan edi.

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

“Endi o‘zimizning sof o‘zbekona iboralarimiz, atamalarimiz o‘rniga g‘aliz, qo‘pol, haqoratimiz birikmalarning aytilayotganiga, yozilayotganiga e‘tibor bersangiz bormi?” To‘ra Sulaymon bu maqolasida ulug‘ tilshunos olimday fikr yuritadi. Til ilmining bilimdoni ekanligini ko‘rsatadi.

“O‘zbekiston xalq shoiri, Guliston davlat universiteti professori sifatida men ham, qo‘-y-e, -e, menga nima deb chillaxonaga kirib ketib, ko‘zga ko‘zoynakni yopishtirib, to‘rtko‘z bo‘lib olib bo‘lar-bo‘lmas jo‘qiyona shig‘irlarni yozib, yo ilmiy ishlar bilan shug‘ullanib (sadag‘asi ketay o‘sha shig‘orlarning bilan palag‘da ilmiy ishlarini deydi odam bo‘lsa, koshki), ko‘kragimni zaxga berib yotsam bo‘lar edi. Gap ana shu menga nima-a-a-ya deyishda! Bu ketishda tilimizning ahvoli nima kechadi deb men o‘ylamasam, siz qayg‘urmasangiz, u esa qilar ishni bir chekkaga yig‘ishtirib qo‘yib tijoratchilikka urib ketsa (hijolat bo‘lmasdan), alaloqibat nima bo‘ladi?!” deb bong uradi shoir. Ijodkor jamiyatda faolligi bilan ajralib turadi. Hayotdagi yutuqlardan xursand bo‘lib kamchiliklardan kuyina bilib, oddiy kishilardan kamida o‘n qadam oldinda yurishi zarur bo‘ladi. Bizning To‘ra Sulaymon mana shunday ilg‘or fikrlaydigan olim-shoir edi. To‘ra Sulaymonning “Bir kaft zar, bir hovuch gavhar” maqolasi katta axloqshunos-faylasuf olim, donishmand ekanligini ko‘rsatuvchi asardir.

Andishasiz odamni odam deb ayta ko‘rma,
Gap qotar bo‘lsa magar, ortingga qayta ko‘rma.

yoki:

Keksalik mo‘ralab eshiq qoqmoqda,
Bolalik qaytadan qaytarilmoqda...
Bizdan erta kunga nelar qolmoqda?
Umr o‘tmoqdadir, umr o‘tmoqda.

Shoirning “Umr o‘tmoqdadir daryo misol” she‘ri har qanday insonni o‘tgan umriga, yoshligiga, orqasiga qarashga majbur qiladi. Umr o‘qar daryo, uni mazmunli, maqsadli, foydali o‘tkazishga da‘vat qiluvchi bu she‘rni katta bir hayot haqidagi asar desa bo‘ladi.

To‘ra Sulaymon - baxshi shoir.

To‘ra Sulaymon-yozuvchi.

To‘ra Sulaymon – dostonchi, baxshi.

To‘ra Sulaymon – tarbiyachi.

To‘ra Sulaymon – tarjimon.

To‘ra Sulaymon – tilshunos, adabiyotshunos.

To‘ra Sulaymon – axloqshunos – faylasuf.

To‘ra Sulaymon – tuproqshunos olim.

To‘ra Sulaymon – oqibatli, mehribon do‘st, eng asosiysi, katta harflarda yoziladigan INSON edi.

To‘ra Sulaymon – vatan, ona yurt kuychisi. To‘ra Sulaymon - tarbiyachi. Shoirning “Alhazar” to‘plamidagi “Sen so‘rama, men aytmay”, “Oqqadar”, “Alhazar”, “Yo‘liqdim”, “Tashladim”, “Oltin qafas”, “Gapdan gap”, “Mushmas” kabi asarlari To‘ra Sulaymon iqtidorini, iste‘dodini ko‘rsatuvchi, isbotlovchi kitobxonning his-tuyg‘usini uyg‘otuvchi, tarbiyalovchi asarlar sirasiga kiradi.

To‘ra Sulaymonning “Iltijo”, “Yovqochdi”, “Sarvinoz”, “Jahonnoma”, “Gulshan”, “Gul bir yon, chaman bir yon” kabi o‘ttizga yaqin to‘plamlari xalqimizning ma‘naviy mulkiga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent. “O‘zbekiston” nashriyoti 2021.
2. Mahmudov. R. Yurak ehtiyoji. (suhbat) Monografiya. “Odamlar – mening kutubxonam”. Toshkent, “O‘zbekiston” nashriyoti, 1998.
3. Mahmudov R. Xalq shoiri. Monografiya. “Tafakkurning olmos qirralari”. Toshkent, 1996.
4. To‘ra Sulaymon. Saylanma. Toshkent. “Sharq” nashriyoti. 2020.
5. To‘ra Sulaymon “Sensiz yolg‘iz g‘arib bo‘ldim...” Toshkent. “Movaunnahr” nashriyoti. 2017.
6. Mahmudov. R. To‘ra Sulaymon. Risola. Guliston. 2004.
7. Mahmudov R. To‘ra Sulaymon. Risola. Guliston “Ziyo” nashriyoti 2005.
8. Mahmudov R. To‘ra Sulaymon. Monografiya. Toshkent. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2008.
9. Mahmudov, R. J. (2020). Problems of studying the scientific heritage of Hussein Wayz Kashifi. Bulletin of Gulistan State University, 2020(3), 60-66.
10. Mahmudov, R. J. (2021). Socio-political, spiritual and moral views of Zainiddin Vasifi. Bulletin of Gulistan State University, 2021(1), 55-63.

Muallif:

Mahmudov Ravshanbek - Guliston davlat universiteti professori, falsafa fanlari nomzodi.

E-mail: ravshanbek.jalilovich@mail.ru

УДК:336.371

IMPACT OF PRIVATE LOANS ON PRIVATE BUSINESS AS A FACTOR OF EXPANDING SMALL BUSINESS OPPORTUNITIES

IMTIYOZLI KREDITLARNING XUSUSIY TADBIRKORLIKKA TA'SIRI, KICHIK BIZNES IMKONIYATLARINI KENGAYTIRISHNI OMILI SIFATIDA

ВЛИЯНИЕ ЧАСТНЫХ КРЕДИТОВ НА ЧАСТНЫЙ БИЗНЕС КАК ФАКТОР РАСШИРЕНИЯ ВОЗМОЖНОСТЕЙ МАЛОГО БИЗНЕСА

Мирзаева Шахноза Маматовна

Гулистон давлат университети. 120100. Сирдарё вилояти, Гулистон шаҳри, 4-мавзе.

E-mail: mirzaeva-sh2024@gmail.com

Abstract. Small and medium-sized enterprises (SMEs) are the backbone of economies around the world, and they have a significant impact on employment and innovation development. However, the financing of small and medium-sized businesses remains one of the most urgent problems today, which is especially noticeable in developing countries. We can cite preferential loans as one of the methods of financing the small business sector. With its favorable conditions, preferential loans serve as a good tool for financing the small business sector, and have emerged as a powerful tool for expanding the capabilities of small businesses and developing private entrepreneurship. This article focuses on the impact of the preferential lending system on private entrepreneurship and their role in small business development.

Key words: Small business, entrepreneurial activity, preferential loans, financing methods.

Annotatsiya. Kichik va o'rta korxonalar (KO'B) butun dunyo bo'ylab iqtisodiyotning tayanchi bo'lib, ish bilan ta'minlash, innovatsiyalar rivojlanishida kichik va o'rta korxonalarni sezilarli ta'siri bor. Biroq, kichik va o'rta biznes sohasini moliyalashtirish bugungi kunda eng dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda bu ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'zga tashlanadi. Kichik biznes sohasini moliyalashtirish usullaridan biri sifatida imtiyozli kreditlarni keltirishimiz mumkin. Imtiyozli kreditlar o'zining qulay shart-sharoitlari bilan kichik biznes sohasini moliyalashtirishda yaxshi vosita bo'lib xizmat qiladi, kichik biznesning imkoniyatlarini kengaytirish va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda kuchli vosita sifatida maydonga chiqdi. Ushbu maqolada imtiyozli kreditlash tizimini xususiy tadbirkorlikka ta'siri va ularni kichik biznes rivojlantirish ro'li haqida to'xtalinadi.

Kalit so'zlar: Kichik biznes, tadbirkorlik faoliyati, imtiyozli kreditlar, moliyashtirish usullar.

Аннотация. Малые и средние предприятия (МСП) являются основой экономики во всем мире и оказывают значительное влияние на занятость и инновационное развитие. Однако финансирование малого и среднего бизнеса остается сегодня одной из наиболее актуальных проблем, что особенно заметно в развивающихся странах. В качестве одного из способов финансирования сектора малого бизнеса можно назвать льготное кредитование. Благодаря своим выгодным условиям льготные кредиты служат хорошим инструментом финансирования сектора малого бизнеса, а также стали мощным инструментом расширения возможностей малого бизнеса и развития частного предпринимательства. В данной статье речь идет о влиянии системы льготного кредитования на частное предпринимательство и его роли в развитии малого бизнеса.

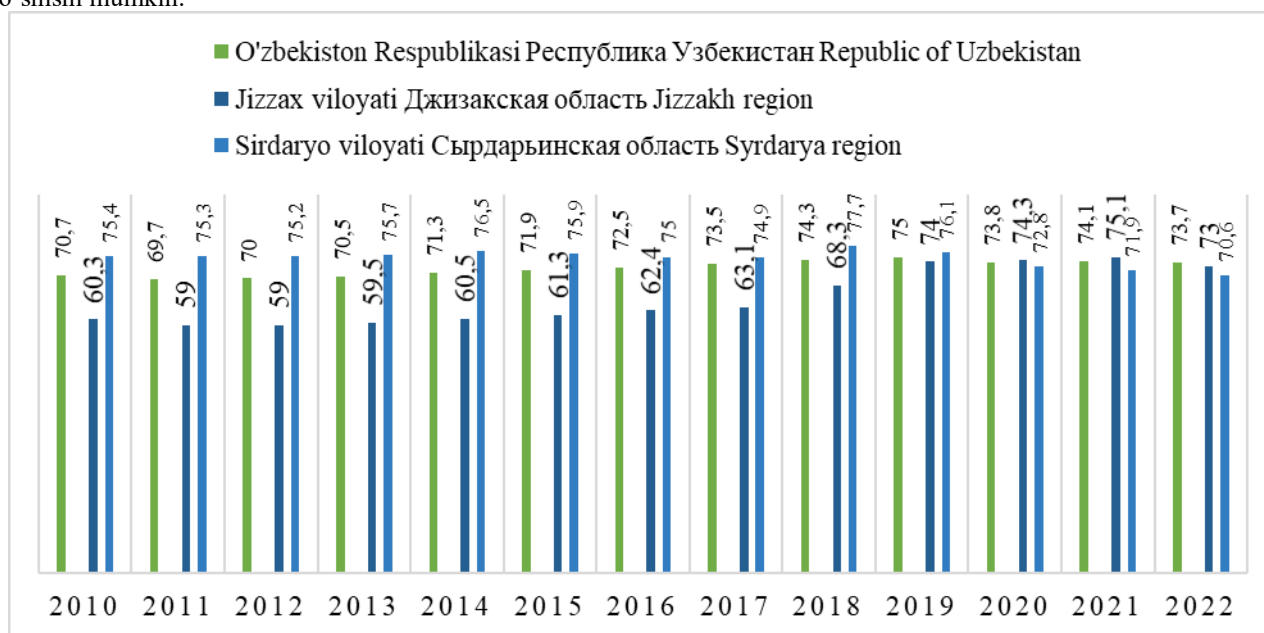
Ключевые слова: Малый бизнес, предпринимательская деятельность, льготные кредиты, методы финансирования.

Kirish: O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini barqarorlashtirish, har tomonlama iqtisodiy o'sish erishish, iqtisodiyotni xususan bozor iqtisodiyotga o'tishni tezlashtiruvchi eng optimal usullaridan biri bu kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish hisoblanadi. Shularni inobatga olgan holda, mamlakatimizda tadbirkorlikni rivojlantirish, uni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, xususiy tadbirkorlikda tashabbus ko'rsatish, uni rag'batlantirishga bag'ishlangan bir qancha qonun, farmon va qarorlar qabul qilindi. Erkin bozor munosabatlarining keng ravnaq topishi kishilar hayotida, ularning turmush tarzida, ma'naviy va hayotiy ko'nikmalarida namoyon bo'lmoqda [1-5]. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlanishi nafaqat iqtisodiyotni barqarorligi ta'minlash, xo'jalik aloqalarini tuzatish, raqobatni rivojlantirish va bozorlarimizni iste'mol tavarlari bilan to'ldirish, innovatsiyalarni qabul qilish va iqtisodiy maqsadlarni ham ta'minlamoqda. Mamlakatimizda kichik biznesni va xususiy tadbirkorlikni yanada barqaror qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlarini kuchaytirish, tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash borasidagi ishlarni tashkil qilish tizimini tubdan takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar, shuningdek, tadbirkorlik subyektlarining moliyaviy resurslar va ishlab chiqarish infratuzilmasidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish to'g'risida" 2019-yil 13-avgustdagi PF-5780-son Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi huzuridagi Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2019-yil 13-avgustdagi PQ-4417-son qarorlari qabul qilingan.

Imtiyozli kreditlar, shuningdek, imtiyozli yoki subsidiyalik kreditlar sifatida ham tanilgan, hukumatlar, notijorat tashkilotlari yoki rivojlanish moliya institutlari tomonidan maqsadli tarmoqlarni, jumladan, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash uchun taqdim etiladigan moliyaviy vositalardir. An'anaviy kreditlardan farqli o'laroq, imtiyozli kreditlar odatda past foiz stavkalari, uzoqroq to'lash muddatlari va yanada moslashuvchan shartlarga ega bo'lib, ularni moliyalashtirishda qiyinchiliklarga duch keladigan tadbirkorlar uchun ochiq qiladi.

Tadbirkorlik faoliyatidagi eng muhim to'siqlardan biri bu boshlang'ich kapitalning yetishmasligi. Imtiyozli kreditlar tadbirkorlarni o'z biznesini boshlash yoki kengaytirish uchun zarur mablag' bilan ta'minlash orqali bu bo'shliqni bartaraf etadi. Imtiyozli kreditlar pastroq foiz stavkalari va yengillashtirilgan garov talablari bilan moliyalashtirishni taklif qilish orqali kichik biznesga asbob-uskunalar, inventarizatsiya, marketing va boshqa muhim jihatlarga sarmoya kiritish uchun zarur bo'lgan kapitaldan foydalanish imkonini beradi.

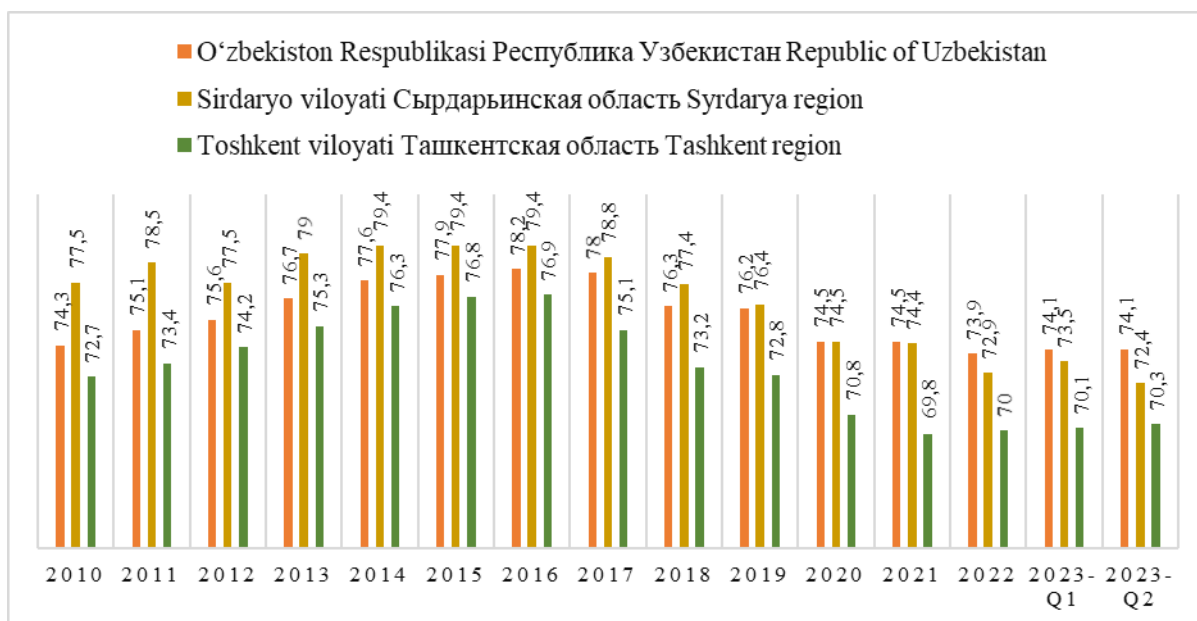
Imtiyozli kreditlar nafaqat tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yishga, balki o'sish va kengayishiga ham yordam beradi. Tadbirkorlar ushbu mablag'lardan texnologiyani yangilash, qo'shimcha xodimlarni yollash, yangi bozorlarni o'rganish yoki mahsulot takliflarini diversifikatsiya qilish uchun foydalanishlari mumkin. Buning natijasida kichik korxonalar o'z mahsuldorligini, raqobatbardoshligini va daromadlarini oshirishi, umumiy iqtisodiy taraqqiyotga hissa qo'shishi mumkin.

1-rasm. O'zbekiston Respublikasi viloyatlar kesimida aholining faollik darajasi. (6)

O'zbekiston Respublikasi viloyatlar kesimida aholining faollik darajasi so'nggi yillarda sezilarli darajada o'sganini ko'rishimiz mumkin. 2022-yilda Jizzax viloyatida faol aholi 73% ni, Sirdaryo viloyatida esa 70,6% ni tashkil qiladi. 2016-2022 yillarda Jizzax viloyatida aholining faolligi 10,5%ga o'sganligi grafikimizda yaqqol namoyon bo'lgan. (1-rasm) Taxlilni chuqurroq davom ettirsak Respublikamizda oxirgi besh yilda bu ko'rsatkich 1,2%ga oshgan va 2022-yilda 73,7%ni tashkil qiladi. Innovatsiyalar tadbirkorlik muvaffaqiyatining markazida yotadi. Imtiyozli kreditlar tadbirkorlarga innovatsion g'oyalar, tadqiqot va ishlanmalar, mahsulot xizmatlarni yaxshilash uchun moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydi. Bu ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqish, noyob biznes modellarini yaratish yoki barqaror amaliyotlarni yo'lga qo'yish bo'ladimi, arzon moliyalashtirishdan foydalanish tadbirkorlarni o'z sohalarida ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirishga undaydi.

O'zbekiston Respublikasi kichik tadbirkorlik subyektlarining jami bandlikdagi ulushi viloyatlar kesimida ko'rishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi 2023-yilda jami bandlikdagi ulushi 74,1 % (foiz)ni, Sirdaryo viloyatida esa bu ko'rsatkich 72,5 % (foiz) ni, Toshkent viloyati jami bandlikdagi ulushi 70,3% (foiz)ni tashkil qiladi (2-rasm). Taxlilni chuqurroq davom ettirsak Respublikamizda oxirgi besh yilda bu ko'rsatkich, Sirdaryo viloyati bandlik ulushi Toshkent viloyatining bandlik ulushidan 2,1% (foiz)ga yuqoriligi grafikimizda namoyon bo'lgan. Kichik biznes, ayniqsa, ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan iqtisodlarda yoki norasmiy sektorlarda ish o'rinlarini yaratishda muhim vositadir. Imtiyozli kreditlar orqali tadbirkorlarning imkoniyatlarini kengaytirish orqali hukumatlar va tashkilotlar bandlik imkoniyatlarini rag'batlantirishi, qashshoqlikni kamaytirishi va inklyuziv o'sishni rag'batlantirishi mumkin. Kichik biznesning kengayishi va rivojlanishi natijasida ular nafaqat o'z korxonalarida, balki ta'minot zanjirlari va mahalliy hamjamiyatlarda ham ish o'rinlari yaratib, ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlar va barqarorlikni ta'minlamoqda.

2-rasm. Kichik tadbirkorlik subyektlarining jami bandlikdagi ulushi. (7)

Tadbirkorlik tabiatan xavflarni o'z ichiga oladi va an'anaviy moliyalashtirish variantlariga kirish yuqori foiz stavkalari va qat'iy to'lov shartlari tufayli bu risklarni kuchaytirishi mumkin. Imtiyozli kreditlar tadbirkorlarni arzon sarmoya va moslashuvchan to'lov jadvallari bilan ta'minlash orqali moliyaviy zaifliklardan himoya qiladi. Bu defolt va bankrotlik xavfini yumshatib, kichik biznesga iqtisodiy noaniqliklarga bardosh berish va uzoq muddatli barqarorlikka erishish imkonini beradi.

Imtiyozli kreditlar kichik biznes uchun ko'plab imtiyozlar bersa-da, ularning samaradorligi turli omillar, jumladan, ariza berish jarayonlarining shaffofligi, tegishli monitoring mexanizmlari va barqaror moliyalashtirish manbalariga bog'liq. Bundan tashqari, xususiy tadbirkorlikka imtiyozli kreditlarning ta'sirini maksimal darajada oshirish uchun moliyaviy savodxonlik, salohiyatni oshirish va bozorga kirish kabi masalalarni hal etish zarur.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, imtiyozli kreditlar kichik biznesning imkoniyatlarini kengaytirish, xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Imtiyozli kreditlar tadbirkorlarga arzon sarmoyadan foydalanish imkoniyatini berish, biznes o'sishi va innovatsiyalarni rag'batlantirish, bandlik imkoniyatlarini yaratish va moliyaviy risklarni yumshatish orqali jonli va barqaror iqtisodiyotni shakllantirishga hissa qo'shadi. Siyosatchilar, moliya institutlari va rivojlanish agentliklari kichik biznesni qo'llab-quvvatlash muhimligini tan olishda davom etar ekan, imtiyozli kreditlarning keng tarqalishi butun dunyo bo'ylab inklyuziv va barqaror iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirishi mumkin. Bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, mamlakatimizda tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish bugungi kunda davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Prezidentimizning so'zlari bilan aytganda, biz faqat faol tadbirkorlik, tinimsiz mehnat va intilish orqali taraqqiyotga, farovon hayotga erisha olamiz.

Foydanilgan adabiyotlar:

1. Гражданский кодекс Российской Федерации. Части первая и вторая, -М. : Издво-НоваяВолна,1996.–512с.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi huzuridagi Kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida" 2019-yil 13-avgustdagi PQ-4417-son qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-avgustdagi "Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasini tashkil qilish to'g'risida"gi qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 5-oktabrdagi "Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha choratadbirlar to'g'risida"gi farmoni.
5. Bakhtiyarovna, Y. E. (2019). Portfolio as an assessment tool for individualized instruction. Достижения науки и образования, (5 (46)).
6. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/labor-market-2> dan foydalanib muallif ishlanmasi
7. <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/small-business-and-entrepreneurship-2> dan foydalanib muallif ishlanmasi.

Муаллиф:

Мирзаева Шахноза Маматовна - Гулистон давлат университети 2-босқич магистранти.

UDK 372.83

SOCIAL ENVIRONMENT AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF RESILIENCE

IJTIMOIY MUHIT – HAYOTIY BARDOSHLILIKNI RIVOJLANTIRUVCHI OMIL SIFATIDA

СОЦИАЛЬНАЯ СРЕДА КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЖИЗНЕУСТОЙЧИВОСТИ

Mannabova E'zoza Baxromjon qizi

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi. 100011. Toshkent shahri, Abdulla Qodiriy ko'chasi, 11- uy.

E-mail: mannabovaezoza@gmail.com

Abstract. Social environment is a set of material, economic, social, political and spiritual conditions for the existence, formation and activity of individuals and social groups. The social macro environment encompasses the economy, public institutions, social consciousness, and culture. The social microenvironment includes the immediate environment of a person - family, work, study and other groups. The relationship between human hardiness and society's hardiness is largely related to specific mechanisms of deep agreement. The social environment plays an important role in the development of many characteristics of a person and is one of the basic tools for the formation of hardiness.

Key words: social environment, life endurance, ustanovka, social cultural myths, social institution, personality crises, Positive disintegration, negative disintegration.

Annotatsiya. Ijtimoiy muhit – shaxslar va ijtimoiy guruhlarning mavjudligi, shakllanishi va faoliyati uchun moddiy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy sharoitlar to'plami. Ijtimoiy makro muhit iqtisodiyot, jamoat institutlari, ijtimoiy ong va madaniyatni qamrab oladi. Ijtimoiy mikro muhit insonning bevosita atrofini – oila, mehnat, o'quv va boshqa guruhlarni o'z ichiga oladi. Insonning hayotiy bardoshlilik va jamiyatning bardoshlilik o'rtasidagi munosabatlar ko'p jihatdan o'ziga xos chuqur kelishuv mexanizmlari bilan bog'liq. Ijtimoiy muhit shaxsdagi ko'plab xususiyatlar rivojlanishida muhim ahamiyatni egallagan holda hayotiy bardoshlilik shakllanishiga ham tayanch vositalardandir.

Kalit so'zlar: ijtimoiy muhit, hayotiy bardoshlilik, ustanovka, ijtimoiy madaniy afsonalar, ijtimoiy institut, shaxs inqirozlari, Ijobiy dezintegratsiya, salbiy dezintegratsiya.

Аннотация. Социальная среда – это совокупность материальных, экономических, социальных, политических и духовных условий существования, формирования и деятельности индивидов и социальных групп. Социальная макросреда охватывает экономику, государственные институты, общественное сознание и культуру. Социальная микросреда включает в себя ближайшее окружение человека - семью, работу, учебу и другие группы. Взаимосвязь жизнестойкости человека и жизнестойкости общества во многом связана со специфическими механизмами глубокого согласия. Социальная среда играет важную роль в развитии многих характеристик личности и является одним из основных инструментов формирования *жизнестойкости*.

Ключевые слова: социальная среда, жизнестойкость, установка, социокультурные мифы, социальный институт, кризисы личности, позитивная дезинтеграция, негативная дезинтеграция.

Kirish. Ijtimoiy muhit ijtimoiy-iqtisodiy shakllanish turiga, ma'lum qatlamlarning ichidagi farqlariga, maishiy va kasbiy farqlarga bog'liq ("shahar muhiti", "qishloq muhiti", "ishlab chiqarish muhiti", "badiiy muhit" va boshqalar). Ijtimoiy iqtisodiy shakllanish o'zining tarixiy, demografik, geografik va milliy konkretligida ma'lum bir ijtimoiy muhitni shakllantiradi. Bu esa u yoki bu turmush tarzini va undan keyin fikrlash va xulq-atvorni keltirib chiqaradi.

Shaxsning hayotiy bardoshlilik jamiyatning bardoshlilik bilan bog'liq bo'lib, jamiyatda aylanib yuradigan mazmun-mohiyat bilan boyitiladi.

O'z navbatida, jamiyat faoliyatining barqarorligi insonning global va bir lahzali ijtimoiy muammolarni hal qilish, shaxsiy manfaatlarni jamiyat manfaatlari bilan chin dildan bog'lash va bunda axloqiy, psixologik tayanchni his qilish istagi bilan bog'liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, insonning hayotiy bardoshlilik va jamiyatning bardoshlilik o'rtasidagi munosabatlar ko'p jihatdan o'ziga xos chuqur kelishuv mexanizmlari bilan bog'liq. Ushbu mexanizmlar tarixiy rivojlanish jarayonida, odamlarning irodasi va ongidan holi tarzda shakllanadi. Ular milliy manfaatlar va qadriyatlarga, tarixiy va madaniy an'analarga, milliy davlatchilik, yaqin va kelakakdagi istiqbollar asosida shakllangan ideallarga, aholining aksariyati tomonidan qo'llab-quvvatlanuvchi prinsiplarga asoslanadi. Ushbu mexanizmlar axloq, madaniyat, din bilan mustahkamlanuvchi majburiy normalar va talablar xususiyatiga ega bo'ladi. Tashqi tahdid yoki boshqa tarixiy qiyinchiliklar davomida, bu mexanizmlar faollashib, millatni birlashtiradi, unga nafaqat omon qolish, balki tiklanish imkoniyatini beradi [1].

MATERIAL VA METOD. Ijtimoiy tadqiqotlar jamiyatda ijtimoiy afsona va uning antipodi – jamoaviy ongning uyg'unligini rivojlanishadi muhimlikni ko'rsatadi. Adabiyotda afsona, mifologiya va uning vazifalariga juda ko'p ta'riflar berilgan. V.Vund afsonani xalq tafakkuri mahsuli deb talqin qildi, K.G.Yum afsonalar insonning ma'naviy hayotining namunalari va tuzilmalarini ochib berishiga e'tibor qaratdi. Afsonalar ma'lum jamiyatda qabul qilingan qadriyatlar tizimini

tasdiqladi, muayyan xatti-harakatlar normalarini qoʻllab-quvvatlaydi va ayrimlarini esa cheklaydi. Mifologiya insoniyat mavjudligining asosiy antinomiyalarini yengishga, shaxs, jamiyat va tabiatni uygʻunlashtirishga qaratilgan [2]. Afsonada odam dushmanlik xarakteridagi voqealardan hissiy himoya topishi mumkin boʻladi. Bu afsonaning psixoterapevtik roli.

Hozirgi zamonning ijtimoiy-madaniy afsonalari turli-tuman ustanovkali dunyoqarashlarga toʻla. Ijtimoiy-madaniy afsonaning ramzlari jamiyatning turli guruhlarida orasida oʻxshash tasvirlar, munosabat, his-tuygʻularni uygʻotish orqali millatning birlashishiga hissa qoʻshishi mumkin. Ijtimoiy-madaniy afsonaning deformatsiyasi jamiyatdagi oʻzgarishlar natijasida yuzaga kelishi mumkin. R.A.Zobov va V.N.Kelasevning taʼkidlashicha, ijtimoiy-madaniy afsonaga moddiy urgʻu berilishi juda yoqimsiz holat sanalib, bu jamiyatning degumanizatsiyasida, madaniyat darajasining pasayishida namoyon boʻladi va inson moslashuvchanligining pasayishiga olib keladi.

Ijtimoiy-madaniy afsonalarning yoʻq qilinishi natijasida jamiyatda giyohvandlik, aholining alkogolizatsiyasi, oʻz joniga qasd qilish holatlari va jinoyatchilik kuchayadi.

Ijtimoiy jamiyat inqiroz davrida oʻz aʼzolarining psixologik holatini tartibga solishning ikkita yoʻlini – yangi afsonalar yaratish yoki mavjud voqelikni dadillik bilan baholashni amalga oshiradi [1].

Ijtimoiy-madaniy afsonaning aksi kollektiv ongdir. Kollektiv ong deganda ijtimoiy tizimning ijtimoiy voqelikni ham ilmiy, ham axloq, huquq, sanʼat, madaniyat shaklida aks ettirish qobiliyati tushuniladi [3].

Shuni taʼkidlash kerakki, jamiyatning izchil rivojlanishi ijtimoiy hayotning barcha tarkibiy qismlari – normalar, huquq, axloq, fan, sanʼat, din bir-biri bilan uygʻunlashganda sodir boʻladi. Biroq, uygʻunlik uzoq tarixiy rivojlanish jarayonida ushbu muvofiqlashtirishni amalga oshiradigan ijtimoiy institutlar (oila, taʼlim va tarbiya institutlari va b.) faoliyati asosida erishiladi [1].

Bir institutning ikkinchisidan yaqqol ustunlikka erishishi kollektiv ong darajasi va jamiyatni qoʻllab-quvvatlash bilan qiyin vaziyatlarni yengish qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatini keskin kamaytiradi.

Bu davrda bu holat axloq va axloq toifalari rolining pasayishi bilan namoyon boʻladi, shu bilan birgalikda shaxsiy qiziqish, individualizm, moddiy ragʻbat va muvaffaqiyat ortidan ergashishga asoslangan ratsionallik xususiyati ortib ketadi.

Hozirgi vaqtda oʻzgaruvchan dunyoda oʻzgarish qobiliyati katta ahamiyatga ega. Inson uchun eng sezilarli narsa – bu turmush tarzi, moddiy farovonlik, jismoniy va psixologik xavfsizlik hissi oʻzgarishiga olib keladigan ijtimoiy oʻzgarishlar sanaladi.

Tadqiqotlarda qayd etilgan ushbu ijtimoiy davrlarning oʻziga xos xususiyatlari Z.Bauman, Y.Xabermas, U.Bek, E.Xobsbaum, F.Fukuyama va boshqa olimlarning taʼkidlashicha, odamlar ijtimoiy gʻoyalar va qadriyatlar zarariga shaxsiy maqsad va qadriyatlarga tobora koʻproq eʼtibor qaratmoqdalar. Bizning davrimizga xos boʻlgan umumiy ijtimoiy noaniqlik juda ham kuchli individual kuchdir. Agar XX asrning oʻrtalarida. “qoʻrquv”, “muammolar” odamlarni birlashtirgan va butun ijtimoiy guruhlarning xatti-harakatlari taktikasini shakllantirgan boʻlsa, keyin zamonaviy jamiyatda koʻp oʻzgaruvchan va oldindan aytib boʻlmaydigan vaziyatlar bilan individual ong va individual moslashuvchanlik mexanizmlarini shakllantirdi. Ijtimoiy hamjihatlik ikkinchi darajaga tushib qolmoqda [4].

Taniqli sotsiolog E.Toʻffler oʻz asarlarida tasvirlangan va tahlil qilingan yana bir muhim xususiyat – bu jamiyatning texnologik va ijtimoiy oʻzgarishlari, yangi axborot sivilizatsiyasining paydo boʻlishidir. Yangi axborot sivilizatsiyasida nafaqat iqtisodiyot, balki barcha rol tuzilmalari ham oʻzgarib boradi. Toʻxtamaslik va eng muhimi, oʻzgarishlarning ulkan tezligi sanoat sivilizatsiyasiga haqiqiy tahdid soladi, uning usullari, qadriyatlari, institutlarini yoʻq qilish bilan xavotirli sanaladi.

Inqirozlar – psixologik qayta qurilishga, psixologik shakllanishlarning paydo boʻlishiga olib keladigan davr. Shaxs tomonidan shaxsiy inqirozni boshdan kechirish natijalari uning chidamliligini oshirishi, uning hayot holati va xatti-harakatlarini tushinishiga ijobiy taʼsir koʻrsatishi bilan birga shaxs degradatsiyasiga (aksilrivojlanishiga) olib kelishi ham mumkin.

V.V.Kozlov shaxsiy inqirozlarning uch turini aniqladi: moddiy, ijtimoiy va maʼnaviy. Muallif adolatsizlik hissi (68,2%), umidsizlik hissi (59,2%), oʻziga ishonchsizlik (38,3%), yolgʻizlik hissi (29,4%), qoʻrquv (27,6%), qiymat tizimining oʻzgarishi (23,6%) kabi barcha inqirozlarga xos boʻlgan tajribalarni qayd etgan boʻlsa-da, u oʻziga ishonchsizlik, hayotning adolatsizligi kabi eng aniq his-tuygʻular ijtimoiy inqirozga xos ekanligini taʼkidlaydi.

Bu inqiroz taʼsir qiladigan “men” podstrukturasi tabiati bilan bogʻliq: “Ijtimoiy men” markazi – bu ijtimoiy rol, mavqedir. Shuning uchun asosiy oʻzgarishlar “mening jamiyatdagi ishtirokim”dan kelib chiqadi [5].

NATIJA VA MUHOKAMA. Demak, adolatsizlik hissi insonning shaxsiy inqirozlarining eng muhim tarkibiy qismi ekanligini taʼkidlash mumkin. Ijtimoiy oʻzgarish davrida oʻz joniga qasd qilishning eng keng tarqalgan sababi qashshoq aholi orasida adolatsizlik hissidir. Haqiqatni qabul qilishni istamaslik, istiqbollarga ishonmaslik (baxtli kelajak hissining yoʻqligi), shu bilan birga bagʻrikenglikning yoʻqligi kabi xususiyatlar bilan xarakterlanadi.

Xususan, Vengriyada oʻz joniga qasd qilish sabablarini oʻrganish mobaynida shu maʼlum boʻldiki, kuchli ijtimoiy-iqtisodiy oʻzgarishlar davrida odamlar oʻz joniga qasd qilishning sababi qashshoqlik emas, balki sotsialistik jamiyatda hamma teng boʻlishi kerak degan ong fonidagi qashshoqlik ekan. Qashshoqlik ijtimoiy adolatsizlik sifatida qaraladi [6].

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

Inqiroz sharoitida shaxs rivojlanishining ikkita vektorini ajratish mumkin. Ijobiy dezintegratsiya - bu inqiroz shaxsning yangi sifatga, yaxlitlikning yangi darajasiga o'tishi uchun ma'lum bir shart. Ushbu turdagi dezintegratsiya bardoshlilikning oshishi, konstruktivlikning ustunligi va ijodiy salohiyatning oshishi bilan ajralib turadi. Bu qiyin hayotiy vaziyatlarni, yosh bilan bog'liq inqirozlarni yengishga yordam beradigan xususiyat hayotiy bardoshlilikdir. Ammo shaxs rivojlanishining bunday yo'nalishi inqirozli, ekstremal vaziyatlarda hamma odamlarda ham namoyon bo'lmasligi mumkin.

Salbiy dezintegratsiya shaxsning halokatli o'zgarishi, ijtimoiy autizmga moyillik, umumiy barqarorlikning pasayishi, psixopatik siljishlar, depressiyalar bilan birga keladi [5].

Sotsiologlarning ma'lumotlari ijtimoiy inqiroz manzarasini o'zida aks ettiradi. Bu shaxs darajasida motivatsiya darajasi va tuzilishi, hayotiy nuqtai nazari, so'nggi 10-20-yil ichida shakllangan jamiyatning turli ijtimoiy qatlamlaridan bo'lgan odamlarni belgilashdagi sezilarli farqlarda namoyon bo'ladi [7].

XULOSA. Shaxsning hayotiy bardoshlilikning rivojlanishi va namoyon bo'lish xususiyatlari ko'p jihatdan jamiyat darajasida va shaxsning individualligi darajasida sodir bo'ladigan jarayonlarning o'zaro ta'siri bilan belgilanadi. Agar jamiyat darajasida bu davlat boshqaruvining maqbul tizimini ishlab chiqish bilan bog'liq bo'lsa, u holda shaxs darajasida uning jamoaviy ongning ushbu natijalariga ongli ijodiy munosabati muhimdir. Demak shaxsning hayotiy bardoshli bo'lishida mikrodarajada oila vazifador bo'lsa, makro darajada jamiyat vazifador bo'ladi. Shu munosabat bilan mavjud hayotiy bardoshlilikni ijtimoiy tajriba asosida keyingi avlodga yetkazishga barchamiz mas'ulmiz.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Зобов Р. А., Келасьев В. Н. Социальная мифология России и проблемы адаптации: учебное пособие / под общей ред. В. Н. Келасьева. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1997. – 140 с.
2. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 377
3. Субетто А. И., Селезнева Н. А. Общественный интеллект и образование на рубеже XXI века // Идеи Н. В. Кондратьева и динамика общества на рубеже третьего тысячелетия. – М., 1995. – С. 375
4. Полюшкевич О. А. Перспективы социально-культурного развития: тенденции индивидуализма и солидаризма // Психология индивидуальности: материалы III Всерос. науч. конф., г. Москва в 2-х ч. / отв. А. Б. Орлов; Гос. ун-т – Высшая школа экономики; Рос. гуманитар. науч. фонд. – М.: Изд. дом Гос. ун-т – Высшая школа экономики, 2010. – Ч. 2. – С. 164
5. Козлов В. В., Лукин-Григорьев В. В. Кризис как фундаментальная категория жизни. // Соц. психология: Практика. Теория. Эксперимент. Практика. – Т. 2 / под ред. В. В. Козлова. – Ярославль: МАПН, 2000. – С. 94
6. Патаки Ф. Социально-психологические вопросы смены поколений // Социально-психологические и нравственные аспекты изучения личности. – М., 1988. – С. 11
7. Зараковский Г. М. Качество жизни населения: Психологические составляющие. – М.: Смысл, 2009. – 319 с.

Muallif:

Mannabova E'zoza Baxromjon qizi - O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti,

E-mail: mannabovaezoza@gmail.com

CONTENTS

PEDAGOGY

Turdiboev Dilshod Xamidovich. PREPARATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS FOR PEDAGOGICAL ACTIVITIES BASED ON INTERNATIONAL ASSESSMENT CRITERIA.....	3
Annakulova Dildora Baymuratovna. EFFECTIVENESS OF USING INTERACTIVE TECHNIQUES IN NON-TRADITIONAL MUSIC LESSONS.....	6
Sagdullayev Jaxongir Axmadjon o'g'li. METHODOICAL ANALYSIS OF THE TENDENCY OF YOUNG PEOPLE TO CRIME AND IMPROVEMENT OF THE WORLDVIEW AIMED AT CRIME PREVENTION.....	9
Abdukadirova Laura Yulbarsovna. THEORETICAL FOUNDATIONS OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING: THE EXISTENTIAL-HUMANISTIC APPROACH.....	12
Yangiyev Shavkat. A METHODOLOGICAL MODEL OF DEVELOPMENT OF STUDENTS' BASIC COMPETENCES IN EDUCATIONAL CLUSTER CONDITIONS.....	16
Axnazarova Diyora Erkin qizi. PSYCHOLOGICAL RESEARCHES IN THE FIELD OF GENDER EQUALITY.....	19
Azamkulov Gayrat Otakuziyevich. FUNDAMENTALS OF DEVELOPING MUSICAL AND CREATIVE SKILLS OF STUDENTS.....	21
Islamova Durdonaxon Rustamxon qizi. FORMING TYPES OF EDUCATION THROUGH TOURISM ACTIVITIES IN YOUTH.....	24
Umirova Nilufar Amanbaevna, Maxamadieva Qundizoy Xonimkul kizi, Musakaeva Sabina Rishatovna. EDUCATIONAL AND COGNITIVE METHODS IN EXPERIMENTAL CHEMISTRY.....	26
Ibragimova Shoirra Kosimovna. PEDAGOGICAL APPROACHES IN PROVIDING YOUNG PEOPLE'S GUIDANCE TO THE CHOICE OF A PROFESSION.....	30
Baltayeva Nodira Timur qizi. THE ROLE OF SYNONYMS IN TEACHING ENGLISH.....	32
Abdullaev Baxtiyor Abduraxmanovich. PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR THE USE OF PROBLEM-BASED LEARNING TECHNOLOGY.....	35
Mavlyanov Mo'minjon Akramovich, O'rozboyev Mirjalol Abdivosi o'g'li. MODERN APPROACHES TO ORGANIZING LABORATORY CLASSES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	38
Mirxoliqova Charos Xabibullaevna. METHODS OF FORMING EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS.....	43
Murodova Shaxodat Shamurzayevna. THE IMPORTANCE OF NON-STANDARD ASSIGNMENTS IN COMPUTER EDUCATION.....	46
Latipov Bobur. THE IMPORTANCE OF NON-VERBAL (OR VERBAL) ORAL PRESENTATION SKILLS FOR YOUNG LEARNERS IN ACADEMIC ESTABLISHMENTS.....	49
Erkinova Sevinch Mahmanazar qizi. EXPLORING INNOVATIVE APPROACHES TO LANGUAGE ACQUISITION FOR CHILDREN.....	51
Mirzoeva Nigora Shavkatjonovna, Rashidova Oynisa Xhusniddin kizi. DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING OF FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS THROUGH INDEPENDENT EDUCATION.....	55
Raxmonova Munirabonu G'ulomjon qizi. DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING SKILL OF PHILOLOGY STUDENTS – THE KEY TO ACADEMIC SUCCESS.....	59
Xolnazarova Dildora Mamatmuratovna. PROCESS OF DEVELOPMENT OF LEGAL CULTURE IN STUDENTS IN EDUCATION INFORMATION.....	64
Xasanova Gulnaza Raxatjanovna. PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF IMPROVING STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING COMPETENCY UNDER THE CONDITIONS OF THE CREDIT-MODULE SYSTEM.....	68
Murodova Aziza Baxtiyorovna. STANDARD FOR MANAGING THE ORGANIZATION OF PRESCHOOL EDUCATION IN FRANCE.....	72
Norboeva Umida Erkin qizi. ENTOMOPATHOGENIC NEMATODES ARE A NEW PROSPECTIVE DIRECTION OF FIGHTING AGAINST THRIPS IN CUCUMBER CULTIVATION IN SURKHONDARYO GREENHOUSES.....	77
Ruzieva Shoxida Fatilloevna. THE CURRENT STATE OF ACADEMIC MOBILITY IN THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION (In the example of Bukhara State University).....	80
Akhmatkulova Makhfuza Shukhrat qizi, Yakhyoeva Gulkhumor Shukhrat qizi. TEACHING ENGLISH TO CHILDREN OF 6-8 AGES ON THE BASIS OF EXCITING GAMES (In the example of "I Spy" game).....	85
Imanov Baxtiyor Berdievich. CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR LESSON ANALYSIS AND ASSESSMENT OF ITS QUALITY.....	89
Karimova Malika Abdi-Xafizovna. WORKING WITH TEXT TO DEVELOP STUDENTS' READING SKILLS.....	93
Ahtamqulov Muhriddin Ahtamqul o'g'li. METHODS OF ORGANIZING THE TEACHING OF ALGORITHMIC LANGUAGES AND PROGRAMMING COURSES IN AN ELECTRONIC LEARNING ENVIRONMENT.....	95
Xasanov Baxrom Boktiboyevich. USING AN INTEGRATIVE APPROACH IN THE EDUCATIONAL PROCESS.....	100
Abdulkarimov Xabibullo. QUALITATIVE AND QUANTITATIVE INDICATORS OF THE LESSON.....	102

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

Axmedova Shoiraxon Bilalxanovna. PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF COMPUTER SCIENCE TEACHERS DURING THE PERIOD OF TRAINING.....	106
O'ng'aroy Diyorjon Rustam o'g'li. THE ROLE AND EFFICIENCY OF VIRTUAL TECHNOLOGIES IN EDUCATION OF ROBOTICS.....	110
Hamrokulova Kamola G'ayratovna. FAMILY PROBLEMS AND WAYS TO SOLVE THEM.....	114
Jumanova Ug'ilo'y Sodiqjonovna. METHODS FOR DETERMINING AND PREVENTING" PROFESSIONAL EXHAUSTION " IN A PERSON'S PROFESSIONAL ACTIVITIES.....	117

PHILOLOGY

Mirhaydarova Nodira Haitboevna. INTERPRETATION OF LEXEMES WITH THE GENERAL MEANING OF "ДУХОБХОСТЬ" IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE RUSSIAN LANGUAGE.....	123
Muxiddinova Saboxat Axmadjanovna. FEATURES OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK.....	127
Xamraev Fozilbek Yuldoshevich. THE ROLE OF DIALECTS IN THE NATIONALIZATION OF FOREIGN WORDS.....	130
Jo'raqulov Sardor Mashrab o'g'li. ROLE OF ALISHER NAVOY IN KIT'A GENRE DEVELOPMENT.....	134
Hayitova Mahliyo Ilhom qizi. PHRASEOLOGICAL UNITS FORMED ON THE BASIS OF THE LAXEMA "WATER" IN UZBEK LANGUAGE.....	138
Axrоров Alisher Akbarovich. LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF FOLK PROVERBS.....	142
Muxudullayev Farrux. THE SOLUTION OF THE PROBLEMS OF THE BASIC UNITS OF LANGUAGE STRUCTURE IN THE INTERPRETATION OF ACADEMIC AZIM HOJIYEV (MORPHEME).....	145
Alikulov Abdikhakim Ganiyevich. THEORETICAL PROBLEMS OF STUDYING SPORTS TERMS.....	149
Avlaeva Saida Bozorovna. THE PROBLEM OF NEOLOGISMS IN LINGUISTICS.....	153
Elmurodova Sohiba Saitmurodovna. SOME CHARACTERISTICS OF RELIGIOUS TERMS BORROWED FROM THE ARABIC LANGUAGE.....	157
G'aniyeva Mahliyo Norboyevna. FUNCTIONAL AND EQUIVALENT ASPECTS OF TRANSLATION OF INTERNET NEOLOGISMS IN ENGLISH AND UZBEK.....	161
Toshtimerova Sitora Ulug'bek qizi. THE SEMANTIC DIMENSIONS OF THE BLACK COLOUR: A COMPARATIVE ANALYSIS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES.....	163
Qodirova Fazilat Shukurovna, Ayaqulov Nurbek Abdug'appon o'g'li, Ayaqulova Aziza Ismatulla qizi. INVESTITSIYA VA MEDITSINADA TERMIN YASASH MODELLARINING KASBIY-TERMINOLOGIK LEKSIKASI.....	167
Кулбаева Саодат Сафаровна, Хакимова Фарангиз Надировна. TRANSLATION AS A SPECIAL TYPE OF SPEECH.....	172
Pulatova Sayyora Yuldashovna. "STREAM OF CONSCIOUSNESS" AND SYNTAX IN THE WORLD LITERATURE OF THE 20TH CENTURY (ON THE EXAMPLE OF JAMES JOYCE'S NOVEL "ULYSSES").....	175
Eshniyazova Maysara Beknazarovna. THE USE OF MYSTICAL-SUFI TERMS IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI (USING THE EXAMPLE OF THE WORK "NAZM UL-JAWAHIR").....	178
Mamadaliyev Ahmadali. BABUR THROUGH THE EYES OF FOREIGN SCIENTISTS.....	184
Mustanov Ubaydulla Zulpanovich. COMPOSITIONAL ORIGINALITY, THEME AND CONTENT OF THE WORK "TURKISH GULISTAN OR MORALITY".....	189
Uskanov Kaxramon Xolikulovich. METAPHOR IN USMAN AZIM'S POETRY.....	192

SOCIAL SCIENCES

Mahmudov Ravshanbek. THE SIGNIFICANCE OF THE WORKS OF TORA SULEYMAN IN THE SPIRITUAL EDUCATION OF THE CREATORS OF NEW UZBEKISTAN.....	197
Mirzaeva Shaxnoza Mamatovna. IMPACT OF PRIVATE LOANS ON PRIVATE BUSINESS AS A FACTOR OF EXPANDING SMALL BUSINESS OPPORTUNITIES.....	204
Mannabova E'zoza Baxromjon qizi. SOCIAL ENVIRONMENT AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF RESILIENCE.....	207

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA

Turdiboyev Dilshod Xamidovich. BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI XALQARO BAHOLASH MEZONLARI ASOSIDA PEDAGOGIK FAOLIYATGA TAYYORLASH.....	3
Annakulova Dildora Baymurotovna. NOAN'ANAVIY MUSIQA DARSLARIDA INTERFAOL USLUBLARINI QO'LLASHNING SAMARADORLIGI.....	6
Sagdullayev Jaxongir Axmadjon o'g'li. YOSHLARNING JINOYATGA MOYILLIGI VA JINOYATCHILIKNING OLDINI OLISHGA QARATILGAN DUNYOQARASHNI TAKOMILLASHTIRISHNING METODIK TAHLILI.....	9
Абдукадирова Лаура Юльбарсовна. ПСИХОЛОГИК ФАРОВОНЛИКНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ: ЭКЗИСТЕНЦИАЛ-ГУМАНИСТИК ЁНДАШУВ.....	12
Yangiyev Shavkat. TA'LIM KLASTERI SHAROITIDA TALABALARNING TAYANCH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK MODEL.....	16
Axnazarova Diyora Erkin qizi. GENDER TENGLIGI SOHASIDAGI PSIXOLOGIK TADQIQOTLAR.....	19
Azamkulov Gayrat Otakuziyevich. TALABALARNING MUSIQIY-IJODIY QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISH ASOSLARI.....	21
Исламова Дурдонахон Рустамхон кизи. ЁШЛАРДА ТУРИЗМ ФАОЛИЯТИ ОРҚАЛИ ТАРБИЯ ТУРЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ.....	24
Umirova Nilufar Amanbayevna, Maxamadiyeva Qundizoy Xonimkul qizi, Musakayeva Sabina Rishatovna. EKSPERIMENTAL KIMYODA TA'LIMIY VA KOGNITIV METODLAR.....	26
Ibragimova Shoira Kosimovna. YOSHLARNI KASB TANLASHGA YO'NALTIRISHNI TA'MINLASHDA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR.....	30
Baltayeva Nodira Timur qizi. INGLIZ TILINI O'QITISHDA SINONIM SO'ZLARINING O'RN.....	32
Abdullayev Baxtiyor Abduraxmanovich. MUAMMOLI O'QITISH TEXNOLOGIYASINI QO'LLASHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK ASOSLARI.....	35
Mavlyanov Mo'minjon Akramovich, O'rozboyev Mirjalol Abdivosi o'g'li. OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA LABORATORIYA MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISHDA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR.....	38
Mirxoliqova Charos Xabibullayevna. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA HISSIY INTELLEKTNI SHAKLLANTIRISH USULLARI.....	43
Murodova Shaxodat Shamurzayevna. INFORMATIKA TA'LIMIDA NOSTANDART TOPSHIRIQLARNING AHAMIYATI.....	46
Latipov Bobur. AKADEMIK MUASSASALARDA YOSH O'QUVCHILAR UCHUN VERBAL BO'LMAGAN (YOKI VERBAL) OG'ZAKI TAQDIMOT KO'NIKMALARINING AHAMIYATI.....	49
Erkinova Sevinch Mahmanazar qizi. BOLALAR UCHUN CHET TILINI O'ZLASHTIRISHDA INNOVATSION YONDASHUVLARNI O'RGANISH.....	51
Mirzoyeva Nigora Shavkatjonovna, Rashidova Oynisa Xusniddin kizi. MUSTAQIL TA'LIM VOSITASIDA BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH.....	55
Raxmonova Munirabonu G'ulomjon qizi. FILOLOG TALABALARNING TANQIDIY FIKRLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANTIRISH – AKADEMIK MUVAFFAQIYAT KALITI.....	59
Холназарова Дилдора Маматмуратовна. ТАЪЛИМНИ АХБОРОТЛАШТИРИШДА ТАЛАБАЛАРДА ХУКУҚИЙ МАДАНИЯТНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИ.....	64
Xasanova Gulnaza Raxatjanovna. KREDIT-MODUL TIZIMI SHAROITIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM OLISH KOMPETENTLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI.....	68
Murodova Aziza Baxtiyorovna. FRANSIYADA MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTINI BOSHQARISH STANDARTI.....	72
Norboyeva Umida Erkin qizi. SURXONDARYO ISSIQXONALARIDA BODRING YETISHTIRISHDA TRIPSLARGA QARSHI KURASHNING YANGI ISTIQBOLLI YO'NALISHI ENTOMOPATOGEN NEMATODALAR.....	77
Ruziyeva Shoxida Fatilloevna. OLIY TA'LIMNI RIVOJLANTIRISHDA AKADEMIK MOBILLIKNING MAVJUD AHVOLI (Buxoro davlat universiteti misolida).....	80
Akhmatkulova Makhfuza Shukhrat qizi, Yakhyoeva Gulkhumor Shukhrat qizi. 6-8 YOSHDAGI BOLALARGA INGLIZ TILINI QIZIQARLI O'YINLAR ASOSIDA O'QITISH. ("I Spy" o'yini misolida).....	85
Иманов Бахтиёр Бердиевич. ДАРС ТАҲЛИЛИ ВА УНИНГ СИФАТИНИ БАҲОЛАШНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ.....	89
Каримова Малика Абди-Хафизовна. TALABALARNING O'QISH MAHORATINI RIVOJLANTIRISH UCHUN MATN BILAN ISHLASH.....	93
Ahtamqulov Muhridin Ahtamqul o'g'li. ELEKTRON TA'LIM MUHITIDA ALGORITMIK TILLAR VA DASTURLASH KURSINI O'QITISHNI TASHKIL ETISH USULLARI.....	95
Xasanov Vaxrom Boktiboyevich. TA'LIM JARAYONIDA INTEGRATIV YONDASHUVDAN FOYDALANISH.....	100
Абдукаримов Хабибулло. ДАРСНИНГ СИФАТ ВА МИҚДОР КЎРСАТКИЧЛАРИ.....	102

*** GULISTON DAVLAT UNIVERSITETI AXBOROTNOMASI ***

*** Gumanitar – ijtimoiy fanlar seriyasi, 2024. № 2 ***

Axmedova Shoiraxon Bilalxanovna. INFORMATIKA O'QITUVCHILARINING MALAKA OSHIRISH JARAYONIDA IJODIY QOBILİYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI.....	106
O'ng'arov Diyorjon Rustam o'g'li. ROBOTATEXNIKA FANINI O'QITISHDA VIRTUAL TEXNOLOGIYALARNING O'RNI VA SAMARDORLIGI.....	110
Hamrokulova Kamola G'ayratovna. OILA MUAMMOLARI VA ULARNI HAL QILISH USULLARI.....	114
Jumanova Ug'illov Sodiqjonovna. SHAXS KASBIY FAOLIYATIDA "KASBIY TOLIQLASHNI" ANIQLASH VA UNING OLDINI OLISH USULLARI.....	117

FILOLOGIYA

Мирхайдарова Нодира Ҳантбоевна. РУС ТИЛИДАГИ "ДУХОВНОСТЬ" УМУМИЙ СЕМАЛИ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРДАГИ ТАЛҚИНИ.....	123
Muxiddinova Saboxat Axmadjanovna. INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING XUSUSIYATLARI.....	127
Xamrayev Fozilbek Yuldoshevich. XORIJIY SO'ZLARNI MILLIYLASHTIRISHDA SHEVALARNING O'RNI.....	130
Jo'raqulov Sardor Mashrab o'g'li. QIT'A JANRI TARAQQIYOTIDA ALISHER NAVOIYNING O'RNI.....	134
Hayitova Mahliyo Ilhom qizi. O'ZBEK TILIDA "SUV" LEKSEMASI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR.....	138
Axrоров Alisher Akbarovich. XALQ MAQOLLARINING LINGVOKULTURALOGIK XUSUSIYATLARI.....	142
Muxudullayev Farrux. AKADEMIK AZIM HOJIYEV TALQINIDA TIL QURILISHINING ASOSIY BIRLIKLARIGA OID MUAMMOLAR YECHIMI (MORFEMA).....	145
Alikulov Abdikhakim Ganiyevich. SPORTGA OID ATAMALARNI O'RGANISHNING NAZARIY MUAMMOLARI.....	149
Avlaeva Saida Bozorovna. TILSHUNOSLIKDA NEOLOGIZM MUAMMOSI.....	153
Elmurodova Sohiba Saitmurodovna. ARAB TILIDAN O'ZLASHGAN DINSHUNOSLIK TERMINLARINING AYRIM XUSUSIYATLARI.....	157
G'aniyeva Mahliyo Norboyevna. INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI INTERNET NEOLOGIZMLAR TARJIMASINING FUNKSIONAL VA EKVIVALENT JIHATLARI.....	161
Toshfimerova Sitara Ulug'bek qizi. QORA RANGNING SEMANTIK JIHATI: O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA QIYOSIY TAHLILI.....	163
Qodirova Fazilat Shukurovna, Ayaqulov Nurbek Abdug'appon o'g'li, Ayaqulova Aziza Ismatulla qizi. PROFESSIONAL-TERMINOLOGICAL LEXICON OF TERM CREATION MODELS IN INVESTMENT AND MEDICINE.....	167
Kulbayeva Saodat Safarovna, Xakimova Farangiz Nadirovna. TARJIMA NUTQ FAOLIYATNING MAXSUS TURI SIFATIDA.....	172
Pulatova Sayyora Yuldashovna. XX ASR JAHON ADABIYOTIDA "ONG OQIMI" VA SINTAKSIS (JEYMS JOYSNING "ULISS" ROMANI MISOLIDA).....	175
Eshniyazova Maysara Beknazarovna. ALISHER NAVOIY IJODIDA IRFONIY-TASAVVUFIIY ISTILOHLARNING QO'LLANISHI ("NAZM UL-JAVOHIR" ASARI MISOLIDA).....	178
Mamadaliyev Ahmadali. BOBUR CHET EL OLIMLARI NAZDIDA.....	184
Mustanov Ubaydulla Zulpanovich. "TURKIY GULISTON YOXUD AXLOQ" ASARINING KOMPOZITSION O'ZIGA XOSLIGI, MAVZU VA MUNDARIJASI.....	189
Uskanov Kaxramon Xolikulovich. USMON AZIM SHE'RIYATIDA METAFORA.....	192

IJTIMOIIY FANLAR

Mahmudov Ravshanbek. YANGI O'ZBEKISTON BUNYODKORLARINI MA'NAVIY JIHATDAN TARBIYALASHDA TO'RA SULAYMON ASARLARINING AHAMIYATI.....	197
Mirzayeva Shaxnoza Mamatovna. I MTIYOZLI KREDITLARNING XUSUSIY TADBIRKORLIKKA TA'SIRI, KICHIK BIZNES IMKONIYATLARINI KENGAYTIRISHNI OMILI SIFATIDA.....	204
Mannabova E'zoza Baxromjon qizi. ITIMOIIY MUHIT – HAYOTIIY BARDOSHLILIKNI RIVOJLANTIRUVCHI OMIL SIFATIDA.....	207

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Турдибоев Дилшод Хамидович. ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ КРИТЕРИЙ ОЦЕНКИ.....	3
Аннакулова Дилдора Баймуратовна. ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА НЕТРАДИЦИОННЫХ УРОКАХ МУЗЫКИ.....	6
Сагдуллаев Жахонгир Ахмаджон угли. МЕТОДИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СКЛОННОСТИ МОЛОДЕЖИ К ПРЕСТУПНОСТИ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ, НАПРАВЛЕННОЕ НА ПРОФИЛАКТИКУ ПРЕСТУПНОСТИ.	9
Абдукадирова Лаура Юльбарсовна. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ: ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНО-ГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД.....	12
Янгиев Шавкат. МЕТОДИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ БАЗОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КЛАСТЕРА.....	16
Ахназарова Диёра Эркин кизи. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА.....	19
Азамкулов Гайрат Отакузиевич. ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНО-ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ.....	21
Исламова Дурдонахон Рустамхон кизи. ФОРМИРОВАНИЕ ВИДОВ ОБРАЗОВАНИЯ У МОЛОДЕЖИ ЧЕРЕЗ ТУРИСТСКУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.....	24
Умирова Нилуфар Аманбаевна, Махамадиева Кундизой Хонимкул кизи, Мусакаева Сабина Ришатовна. ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ И КОГНИТИВНЫЕ МЕТОДЫ В ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЙ ХИМИИ.....	26
Ибрагимова Шонра Косимовна. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В ОБЕСПЕЧЕНИИ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ СПРАВОЧНОЙ ПРИ ВЫБОРЕ ПРОФЕССИИ.....	30
Балтаева Нодира Тимур кизи. РОЛЬ СИНОНИМОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ.....	32
Абдуллаев Бахтиёр Абдурахманович. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ.....	35
Мавлянов Муминжон Акрамович, Урозбоев Миржалол Абдивоси угли. СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ЛАБОРАТОРНЫХ ЗАНЯТИЙ В ВЫСШИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЕ.....	38
Мирхоликова Чарос Хабибуллаевна. МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ.....	43
Муродова Шаходат Шамурзаевна. ВАЖНОСТЬ НЕСТАНДАРТНЫХ ЗАДАНИЙ В КОМПЬЮТЕРНОМ ОБРАЗОВАНИИ.....	46
Латипов Бобур. ВАЖНОСТЬ НАВЫКОВ НЕВЕРБАЛЬНОЙ (ИЛИ ВЕРБАЛЬНОЙ) УСТНОЙ ПРЕЗЕНТАЦИИ ДЛЯ МОЛОДЫХ УЧАЩИХСЯ АКАДЕМИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ.....	49
Эркинова Севинч Махманазар кизи. ИЗУЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ К ОВЛАДЕНИЮ ЯЗЫКОМ ДЕТЬМИ.....	51
Мирзоева Нигора Шавкатжоновна, Рашидова Ойниса Хусниддин кизи. РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ.....	55
Рахмонова Мунирабону Гуломжон кизи. РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ – ЗАЛОГ АКАДЕМИЧЕСКИХ УСПЕХОВ.....	59
Холназарова Дилдора Маматмуратовна. ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ У СТУДЕНТОВ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБРАЗОВАНИИ.....	64
Хасанова Гулназа Рахатжановна. ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЫШЕНИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ.....	68
Муродова Азиза Бахтиёровна. СТАНДАРТ УПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ВО ФРАНЦИИ.....	72
Норбоева Умида Эркин кизи. ЭНТОМОПАТОГЕННЫЕ НЕМАТОДЫ – НОВОЕ ПЕРСПЕКТИВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ БОРЬБЫ С ТРИПСАМИ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ ОГУРЦОВ В СУРХОНДАРЬИНСКИХ ТЕПЛИЦАХ.....	77
Рузиева Шохида Фатиллоевна.СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ В РАЗВИТИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ (В примере Бухарского государственного университета).....	80
Ахматкулова Махфуза Шухрат кизи, Яхёева Гулхумор Шухрат кизи. ОБУЧЕНИЕ ДЕТЕЙ 6-8 ЛЕТНЕГО ВОЗРАСТА АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ УВЛЕКАТЕЛЬНЫХ ИГР (На примере игры «I Spy»).....	85
Иманов Бахтиёр Бердиевич. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ АНАЛИЗА УРОКА И ОЦЕНКИ ЕГО КАЧЕСТВА.....	89
Каримова Малика Абди-Хафизовна.РАБОТА С ТЕКСТОМ ДЛЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ У СТУДЕНТОВ.....	93
Ахтамкулов Мухриддин Ахтамкул угли. МЕТОДЫ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ АЛГОРИТМИЧЕСКИХ ЯЗЫКОВ И КУРСОВ ПРОГРАММИРОВАНИЯ В СРЕДЕ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ.....	95
Хасанов Бахром Боктибоевич. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	100
Абдукаримов Хабибулло.КАЧЕСТВЕННЫЕ И КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЗАНЯТИЯ.....	102

Ахмедова Шоирахон Билалхановна. ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ В ПЕРИОД ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ.....	106
Унгаров Диёржон Рустам угли. РОЛЬ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВИРТУАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РОБОТИКА НАУК.....	110
Хамрокулова Камола Гайратовна. ПРОБЛЕМЫ В СЕМЬЕ И СПОСОБЫ ИХ РЕШЕНИЯ.....	114
Жуманова Угилой Содикджановна. СПОСОБЫ ВЫЯВЛЕНИЯ И ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ “ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ” В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА.....	117

ФИЛОЛОГИЯ

Мирхайдарова Нодири Хаитбоевна. ТОЛКОВАНИЕ ЛЕКСЕМ С ОБЩИМ ЗНАЧЕНИЕМ "ДУХОВНОСТЬ" В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	123
Мухиддинова Сабохат Ахмаджановна. ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ.....	127
Хамраев Фозилбек Юлдошевч. РОЛЬ ДИАЛЕКТОВ В НАЦИОНАЛИЗАЦИИ ИНОСТРАННЫХ СЛОВ.....	130
Журакулов Сардор Машраб угли. РОЛЬ АЛИШЕРА НАВОЯ В РАЗВИТИИ ЖАНРА КИТЫ.....	134
Хайитова Махлиё Илхом кизи. ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ НА ОСНОВЕ ЛАКСЕМЫ "ВОДА" В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ.....	138
Ахроров Алишер Акбарович. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦ.....	142
Мухудуллаев Фаррух. РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ БАЗОВЫХ ЕДИНИЦ СТРУКТУРЫ ЯЗЫКА В ИНТЕРПРЕТАЦИИ АКАДЕМИКА АЗИМА ХОДЖИЕВА (МОРФЕМА).....	145
Аликулов Абдихаким Ганиевич. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ СПОРТИВНЫХ ТЕРМИНОВ.....	149
Авлиева Саида Бозоровна. ПРОБЛЕМА НЕОЛОГИЗМОВ В ЛИНГВИСТИКЕ.....	153
Элмуродова Сохиба Саитмуродовна. НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕРМИНОВ, ЗАИМСТВОВАННЫХ ИЗ АРАБСКОГО ЯЗЫКА.....	157
Ганиева Махлиё Норбоевна. ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ И ЭКВИВАЛЕНТНЫЕ АСПЕКТЫ ПЕРЕВОДА ИНТЕРНЕТ-НЕОЛОГИЗМОВ НА АНГЛИЙСКИЙ И УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК.....	161
Тоштимерова Ситора Улугбек кизи. СЕМАНТИЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ ЧЕРНОГО ЦВЕТА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.....	163
Кодирова Фазилят Шукуровна, Аякулов Нурбек Абдуганпор угли, Аякулова Азиза Исмадулла кизи. ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ЛЕКСИКОН МОДЕЛЕЙ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ В ИНВЕСТИЦИЯХ И МЕДИЦИНЕ.....	167
Кулбаева Саодат Сафаровна, Хакимова Фарангиз Надировна. ПЕРЕВОД КАК ОСОБЫЙ ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	172
Пулатова Сайёра Юлдашовна. «ПОТОК СОЗНАНИЯ» И СИНТАКСИС В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА «УЛИСС»).....	175
Эшниязова Майсара Бекназаровна. УПОТРЕБЛЕНИЕ МИСТИКО-СУФИЙСКИХ ТЕРМИНОВ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «НАЗМ УЛЬ-ДЖАВАХИР»).....	178
Мамадалиев Ахмадали. БАБУР ГЛАЗАМИ ИНОСТРАННЫХ УЧЕНЫХ.....	184
Мустанов Убайдулла Зулпанович. КОМПОЗИЦИОННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ, ТЕМА И СОДЕРЖАНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ТУРЕЦКИЙ ГУЛИСТАН, ИЛИ МОРАЛЬ».....	189
Усканов Кахрамон Холикулович. МЕТАФОРА В ПОЭЗИИ УСМАНА АЗИМА.....	192

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Махмудов Равшанбек. ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ТОРА СУЛЕЙМАНА В ДУХОВНОМ ВОСПИТАНИЕ СОЗДАТЕЛИ НОВЫХ УЗБЕКИСТАН.....	197
Мирзаева Шахноза Маматовна. ВЛИЯНИЕ ЧАСТНЫХ КРЕДИТОВ НА ЧАСТНЫЙ БИЗНЕС КАК ФАКТОР РАСШИРЕНИЯ ВОЗМОЖНОСТЕЙ МАЛОГО БИЗНЕСА.....	204
Маннабова Эъзоза Бахромжон кизи. СОЦИАЛЬНАЯ СРЕДА КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЖИЗНЕУСТОЙЧИВОСТИ.....	207

“Guliston davlat universiteti axborotnomasi” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

1. “Guliston davlat universiteti axborotnomasi” ilmiy jurnali quyidagi sohalar bo'yicha ilmiy maqolalarni o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi:
 - Tabiiy, qishloq xo'jaligi, texnika fanlari (fizika, biologiya, qishloq xo'jaligi, texnika).
 - Gumanitar - ijtimoiy fanlar (pedagogika, filologiya, ijtimoiy fanlar).
2. E'lon qilinadigan maqolalarga bo'lgan asosiy talablar: ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi; maqolaning hajmi: adabiyotlar ro'yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 9-10 betgacha; maqola nomi, annotatsiya (180-200 ta so'z) va tayanch so'zlar (8-10 ta) ingliz, o'zbek va rus tillarida keltiriladi.
3. Maqola boshida UDK, mavzu, muallifning F.I.O.(to'liq yozilishi kerak), tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning E-mail, annotatsiya (namunaga qarang) berilib, keyin matn keltiriladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro'yxati (kiril va lotin imlosida, namunaga qarang) albatta keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e'lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.
4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 12 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,5; abzats 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap tomon 3 sm, o'ng tomon 1,5 sm.

Namuna:

UDK 581.14

REPRODUCTION CHARACTERISTICS OF GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE) IN THE ARID ZONES OF UZBEKISTAN
O'ZBEKISTONNING QURG'OQCHIL MINTAQASIDA GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE)NING REPRODUKTSIYASI
РЕПРОДУКЦИЯ GOBELIA PACHYCARPA (FABACEAE) В АРИДНОЙ ЗОНЕ УЗБЕКИСТАНА

Botirova Laziza Axmadjon qizi¹, Karimova Inobatxon²

¹Guliston davlat universiteti, 120100. Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, IV mikrorayon.

²Andijon qishloq xo'jaligi instituti, 150100. Andijon shahri, Uvaysiy ko'chasi 12-uy.

E-mail: liliya_15@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the reproduction processes of 3 populations of *Goebelia pachycarpa* (C.A.Mey.) Bunge in the arid zones of Uzbekistan. While studying the reproductive biology of plants the works of Sasyperova I.F. (1993), Ashurmetov A.A. and Karshibaev H.K. (2002) were used. Seed production of plants was defined according to the methods of Ashurmetov A.A. (1982) and Zlobin Yu.A. (2002). Reproduction strategies of species were determined by Ramenskiy –Grime system.(Abstract 180-200 ta so'zdan kam bo'lmashligi kerak).

Keywords: *Goebelia pachycarpa*, reproduction, reproduction strategy, seed productivity, dissemination, seed and vegetative reproduction, diaspore, seed renewal (8-10 ta).

Annotatsiya. Ushbu maqola *Goebelia pachycarpa* (C.A.Mey.) turining 2 ta populyatsiyasida.....(180-200 ta so'zdan kam bo'lmashligi kerak)

Tayanch so'zlar: *Goebelia pachycarpa*, reproduksiya, (8-10 ta).

Аннотация. Данная статья посвящена к двум популяциям *Goebelia pachycarpa* (C.A.Mey.).....(180-200 шт.)

Ключевые слова: *Goebelia pachycarpa*, репродукция, 8-10 шт.

Matn keltiriladi:

Kirish. Muammoning dorzarbligi asoslanadi va maqsad ko'rsatiladi (maqolaning maqsadi ... aniqlash, ishlab chiqish, tavsiya berish, tasdiqlash, baholash, yechimini topish, ...).

Tadqiqot ob'ekti va qo'llanilgan metodlar...

Olingan natijalar va ularning tahlili...

Xulosa, rahmatnoma (majburiy emas) ketma-ketlikda keltiriladi.

5. Foydalanilgan adabiyotlarga havola to'rtburchak qavsda [1], jadval va rasmlarga havolalar esa dumaloq qavslarda keltiriladi (1-jadval), (2-rasm). Jadval va rasmlar matndan keyin berilishi lozim. Ularning umumiy soni 5 tadan oshmasligi kerak.

6. Adabiyotlar ro'yxati matnda kelishi bo'yicha keltiriladi, masalan [1], [2],

Adabiyotlar ro'yxati: (adabiyotlar nomi asl (original) holda keltiriladi)

Kitoblar: Muallif, nomi, shahar, nashriyot, yil va betlar keltiriladi (Namuna: 1. Иванов И.И. Лекарственные средства. - М.: Медицина, 1997. - 328 с.)

Maqolalar: Muallif, maqola nomi // Jurnal nomi, yil, №, betlar. (2. Каримова С.К. Адир минтақасининг лола турлари. // Ўзб. биол. журн., 2009. - № 2. - Б. 10-18.)

Аvtoreferatlar: Muallif, nomi: doktorlik. diss. avtoreferati, shahar, yil, betlar. (3. Ходжаев Д.Х. Влияние микроэлементов на урожайность хлопчатника: Автореф. дисс... д-ра биол.наук.- Москва, 1995. - 35 с.)

Tezislari: Mualliflar, nomi // To'plam nomi, shahar, yil va betlar. (4. Каршибаев Х.К., Ахмедов Г.А. Биоэкологические исследования видов янтaka // Материалы Респуб. науч. конф. “Кормовые растения Узбекистана”. - Гулистан, 2006. - С. 15-17.)

7. Adabiyotlar ro'yxati qo'shimcha lotin imlosida takror keltiriladi:

References:

1. Ivanov I.I. Lekarstvennie sredstva. - M.: Medisina, 1997. - 328 s. (in Russian)

2. Karimova S.K. Adir mintaqasi lola turlari // O'zb. biol. jurn., 2009. - № 2. - B. 10-18.

3. Ходжаев Д.Х. Влияние микроэлементов на урожайность хлопчатника: Автореф. дисс... д-ра биол. наук.- Москва, 1995. - 35 с. (in Russian)

4. Karshibaev X.K., Ahmedov G.A. Bioekologicheskie issledovaniya vidov yantaka // Materiali Respub. nauch. konf. “Kormovie rasteniya Uzbekistana”. - Gulistan, 2006. - S. 15-17. (in Russian)

8. Tahririyat fizik o'lchovlarni keltirishda xalqaro tizim (SI), biologik ob'ektlarni nomlashda xalqaro Kodeks nomenklaturasidan foydalanishni tavsiya etadi. Butun sondan keyingi sonlar nuqta bilan ajratiladi (0.2).

9. Tahririyatga maqolaning elektron varianti topshiriladi. Maqolaning so'ngi betida hamma mualliflarning imzosi bo'lishi shart. Qo'lyozmaga ish bajarilgan tashkilotning yo'llanma xati, tasdiqlangan ekspertiza akti, taqrizlar ilova qilinadi. Maqolaning oxirgi betida mualliflar to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi. Masalan:

Mualliflar:

Botirova Laziza Axmadjon qizi – Guliston davlat universiteti Dorivor o'simliklar va botanika kafedrasini mudiri, b.f.n., dotsenti. E-mail: liliya_15@mail.ru

Karimova Inobatxon - Andijon qishloq xo'jaligi instituti tadqiqotchisi. E-mail: inobat_90@inbox.ru

10. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo'lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Maqola jurnalda maxsus hisobga (Guliston davlat universiteti Moliya vazirligi G'aznachiligi x/r. 23402000300100001010, INN 201122919, MFO 00014. Markaziy bank XKKM Toshkent sh. BB STIR 200322757, ShXR 400110860244017094100350002 axborotnoma uchun) mehnatga haq to'lashning bazaviy hisoblash miqdorida (340 000 so'm) to'lov amalga oshirilgandan keyin chop etiladi. Jurnalda anjuman tezislari va ma'ruzalari chop etilmaydi. E'lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko'chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.

11. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o'zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko'rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Manzil: O'zbekiston Respublikasi, 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti, Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona.

Web site: www.guldu.uz

E-mail: guldu-vestnik@umail.uz

Muharrirlar: Y.Karimov, R.Sh. Axmedov

Terishga berildi: 2024-yil 24-iyun. Bosishga ruxsat etildi: 2024-yil 29-iyun.

Qog'oz bichimi: 60x84, 1/8. F.A4. Shartli bosma tabog'i 13,5. Adadi 100.

Buyurtma № _____. Bahosi kelishilgan narxda.

“Universitet” bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 120100, Guliston shahri, 4-mavze, Guliston davlat universiteti, Asosiy bino, 4-qavat, 423-xona. Tel.: (67) 225-41-76